

UNIVERZITET CRNE GORE
EKONOMSKI FAKULTET

mr Olivera Živković

**„NOVI KONCEPT ANALIZE
MEĐUNARODNE TRGOVINE NA
PRIMJERU CRNE GORE“**

-doktorska disertacija-

Podgorica, 2016

UNIVERSITY OF MONTENEGRO
FACULTY OF ECONOMICS

MA Olivera Živković

**„A NEW CONCEPT OF ANALYSIS OF
INTERNATIONAL TRADE ON THE
EXAMPLE OF MONTENEGRO“**

-PhD dissertation-

Podgorica, 2016

PODACI O DOKTORANDU :

Ime i prezime: *Olivera Živković*

Datum i mjesto rođenja: *15.03.1974. godine, Podgorica*

Naziv završenog studijskog programa i godina završetka: *Poslediplomske studije Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, smjer „MeĐunarodna ekonomija“, 2009. godina*

PODACI O MENTORU :

Titula: Doktor ekonomskih nauka

Ime i prezime: *Predrag Bjelić*

Zvanje: *Redovni profesor*

Naziv univerziteta i organizacione jedinice: *Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet*

Datum odbrane sprovedenih polaznih istraživanja teme doktorske disertacije:
07.06.2011. godine

Datum sjednice Senata Univerziteta Crne Gore na kojoj je data saglasnost na izbor teme doktorske disertacije i podobnost mentora: *22.11.2011. godine*

Komisija za ocjenu sprovedenih polaznih istraživanja, podobnosti doktorske teze i kandidatkinje:

Prof. dr Predrag Bjelić, Ekonomski fakultet Beograd

Prof. dr Gordana Đurović, Ekonomski fakultet Podgorica

Prof. dr Danijela Jaćimović, Ekonomski fakultet Podgorica

Komisija za ocjenu doktorske disertacije:

Prof. dr Predrag Bjelić, Ekonomski fakultet Beograd

Prof. dr Gordana Đurović, Ekonomski fakultet Podgorica

Prof. dr Danijela Jaćimović, Ekonomski fakultet Podgorica

Komisija za odbranu doktorske disertacije:

Datum odbrane: _____

Novi koncept analize međunarodne trgovine na primjeru Crne Gore

-Apstrakt-

Poslednjih tridesetak godina dinamično je intenzivirana liberalizacija kapitalnih i trgovinskih tokova, kao i slobodno kretanje faktora proizvodnje. Nastale promjene dovele su do uzajamne povezanosti i zavisnosti izmeđuzemalja i stvaranju novih uslova u svjetskoj privredi. Glavni nosioci ovih procesa su transnacionalne kompanije koje su svojim djelovanjem ograničile državne regulative u ekonomiji. Danas se najveći dio međunarodne trgovine odvija preko ovih kompanija koje su izmijenile njenu strukturu i pravce odvijanja. S obzirom na obim međunarodnih transakcija koji se dešava unutar transnacionalnih kompanija, možemo reći da on sve više potiskuje klasične prekogranične oblike uvoza i izvoza roba i usluga. U tom smislu je istražen novi pristup analize i razumijevanja trgovinskih tokova koji uključuje prodaje roba i usluga na međunarodnom tržištu posredstvom stranih filijala.

Novo statističko oruđe koje nam omogućava prikupljanje podataka o aktivnostima transnacionalnih kompanija i njihovih stranih filijala, poznato je pod nazivom statistika trgovine stranih filijala (FATS). Analizom statističkog okvira koji determiniše aktivnosti stranih filijala u međunarodnoj trgovini, objašnen je značaj ovog novog statističkog koncepta. Njegova primjena omogućava otklanjanje nedostataka postojećeg okvira analize i daje realnu sliku kreatorima spoljnotrgovinske i ukupne ekonomske politike. Na primjeru Sjedinjenih Američkih Država i pojedinih zemalja regionala analizirana je uloga stranih filijala u njihovim privredama. Ukažano je i na neophodnost praćenja spoljne trgovine prema novododataj vrijednosti, radi utvrđivanja učešća domaćih faktora proizvodnje u izvozu jedne zemlje.

Dio globalnog tržišta postala je i Crna Gora sa sve većim prilivima stranih direktnih investicija i prisustvom velikog broja stranih kompanija u njenoj privredi. Na osnovu raspoloživih podataka i odabranih preduzeća urađen je obračun izvoza Crne Gore prema FATS statistici. Dobijeni rezultat je potvrdio visoke stope učešća stranih filijala u crnogorskom robnom izvozu. Polazeći od nalaza ovog istraživanja, u zaključku je navedeno da klasična trgovinska statistika treba biti dopunjena statistikom o

aktivnostima stranih filijala i statistikom koja kvantificuje njihovo učešće u izvozu Crne Gore. Vođenje pravilne spoljnotrgovinske politike kojom bi se iskoristile sve pogodnosti procesa globalizacije, umnogome će zavisiti od razvoja ovih novih statističkih koncepata i njihovog metodološkog prilagođavanja globalnoj uporedivosti.

Doprinos ovog rada je i potvrda teze da bez uvađavanja aktuelnih privrednih procesa u okviru globalnog tržista, sa statističke tačke gledišta, nema pravilnog sagledavanja položaja zemlje u međunarodnoj podjeli rada.

Ključne riječi: globalizacija, transnacionalne kompanije, strane direktnе investicije, međunarodna trgovina, međuzavisnost, FATS, spoljna trgovina po novododatoj vrijednosti.

Naučna oblast: međunarodna ekonomija

Učna naučna oblast: međunarodni ekonomski odnosi

UDK: 339.5

A New Concept of Analysis of International Trade on the Example of Montenegro

-Abstract-

During the last thirty years there has been a dynamic intensification of liberalization of capital and trade flows, as well as free movement of production factors. The resulting changes have brought to the links among and interdependence of states and to the creation of new conditions in the global economy. The main holders of these processes are transnational companies that have limited state regulations in economy through their activities. Nowadays, the largest part of international trade is done through these companies that have changed its structure and development. Bearing in mind the scope of international transactions taking place within transnational companies, we can say that they increasingly reduce the influence of classical cross-border forms of import and export of goods and services. In that sense, we have taken a new approach to the analysis and understanding of trade flows which includes selling of goods and services on the international market through foreign affiliations.

A new statistical tool that enables collection of data on the activities of transnational companies and their foreign affiliations is known as Foreign Affiliation Trade Statistics (FATS). Our analysis of the statistical framework that determines the activities of foreign affiliations in the international trade explains the significance of this new statistical concept. Its application enables doing away with the disadvantages of the existing analytical framework and provides a realistic picture to the creators of foreign trade and overall economic policy. Taking the examples of the United States of America and some countries of the region, we analyzed the role of foreign affiliations in their economies. We point out to the need of monitoring foreign trade in relation to the newly added value for the purpose of establishing participation of domestic production factors in the export of a country.

Montenegro has also become a part of the global market owing to the increasing inflow of foreign direct investments and presence of a large number of foreign companies in its economy. Based on the disposable data and selected companies, we have calculated the export of Montenegro in accordance with the FATS statistics. The obtained result has confirmed a high rate of participation of foreign affiliations in the Montenegrin trade export. Starting from the

findings of this research, the conclusion is that classical trade statistics should be amended with the statistics on the activities of foreign affiliations and the statistics that quantifies their participation in the export of Montenegro. Pursuing appropriate foreign trade policy that allows the use of all the benefits of the globalization process would largely depend on the development of new statistical concepts so that they can be methodologically adapted for the purpose of comparison on the global level.

A contribution of this paper is a confirmation of the claim that without taking into account economic processes within the global market, there can be no proper insight from the statistical point of view into the position of the country in the international division of labour.

Key words: globalization, transnational companies, foreign direct investments, international trade, interdependence, FATS, foreign date to the newly added value.

Field of research: international economics

Narrow field of research: international economic relations

UDK: 339.5

SADRŽAJ RADA

Uvod.....	1
1. Transnacionalizacija međunarodne trgovine.....	4
1.1. Transnacionalne kompanije u svjetskoj trgovini.....	4
1.1.1. Definisanje pojma, razvoj, motivi poslovanja, oblici transnacionalnih kompanija.....	4
1.1.2. Intrafirmska razmjena i transferne cijene.....	12
1.1.3. Efekti transnacionalnih kompanija na privredu matične zemlje.....	17
1.1.4. Efekti transnacionalnih kompanija na privredu zemlje domaćina....	20
1.2. Međunarodno kretanje kapitala.....	24
1.3. Međunarodno kretanje radne snage.....	33
1.3.1. Međunarodne migracije.....	34
1.3.2. Efekti kretanja radne snage.....	42
1.4. Prлив stranih direktnih investicija i transnacionalizacija privrede Crne Gore.....	46
1.4.1. Prлив stranih direktnih investicija u zemlje Zapadnog Balkana....	46
1.4.2. Investiciona klima Crne Gore.....	50
1.4.3. Prлив stranih direktnih investicija u privredu Crne Gore.....	57
1.4.4. Transnacionalizacija Crne Gore	63
2. Crna Gora u međunarodnoj trgovini.....	67
2.1. Crna Gora u svjetskoj trgovini.....	68
2.1.1. Međunarodna robna trgovina Crne Gore.....	70
2.1.2. Međunarodna trgovina uslugama Crne Gore.....	76
2.2. Spoljnotrgovinska politika Crne Gore.....	81
2.3. Regionalne trgovinske integracije Crne Gore.....	86
2.4. Crna Gora i Svjetska trgovinska organizacija.....	95
2.4.1. Ciljevi i funkcije Svjetske trgovinske organizacije.....	95
2.4.2. Organizaciona struktura i proces donošenja odluka u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji.....	100
2.4.3. Proces pristupanja Crne Gore u Svjetsku trgovinsku organizaciju...	103
2.5. Statistika spoljne trgovine Crne Gore.....	115

2.6. Statističko praćenje međunarodne trgovine uslugama.....	127
2.7. Statističko praćenje međunarodne trgovine poluproizvodima.....	133
2.8. Nedostaci postojećeg statističkog obuhvatanja međunarodne trgovine Crne Gore.....	138
3. Novi statistički koncept analize spoljne trgovine.....	144
3.1. Statistika trgovine stranih filijala (FATS).....	144
3.1.1. Pripisivanje FATS varijabli.....	147
3.1.2. Ekonomski varijable za FATS.....	153
3.1.3. Prikupljanje i prezentacija podataka o trgovini stranih filijala.....	160
3.2. Statistika međunarodne trgovine Evropske unije po FATS konceptu.....	165
3.2.1. Pravni osnov regulisanja statistike stranih filijala u Evropskoj uniji.....	165
3.2.2. Kvalitet statistike stranih filijala u Evropskoj uniji.....	171
3.2.3. Statistika međunarodne trgovine zemalja Evropske unije po FATS konceptu.....	173
3.3. Statistika međunarodne trgovine SAD po FATS konceptu.....	180
3.3.1. Statističko praćenje aktivnosti transnacionalnih kompanija u SAD	180
3.3.2. Položaj Sjedinjenih Američkih Država u svjetskim tokovima stranih direktnih investicija.....	181
3.3.3. Aktivnosti filijala stranih transnacionalnih kompanija u privredi SAD.....	186
3.3.4. Aktivnosti američkih transnacionalnih kompanija i njihovih stranih filijala.....	196
3.3.5. Obračun izvoza SAD prema FATS konceptu.....	207
3.4. Statistika međunarodne trgovine Slovenije po FATS konceptu.....	213
3.4.1. Položaj Slovenije u međunarodnoj trgovini.....	213
3.4.2. Položaj Slovenije u međunarodnim tokovima stranih direktnih investicija.....	217
3.4.3. Statistika trgovine stranih filijala (FATS) Slovenije.....	221
3.5. Statistika međunarodne trgovine Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine, po FATS konceptu.....	228
3.5.1. Strane područnice u Republici Hrvatskoj.....	228
3.5.2. Strane područnice u Republici Srbiji.....	235
3.5.3. Strane područnice u Bosni i Hercegovini.....	239

4. Primjena novog koncepta u analizi spoljne trgovine Crne Gore	243
4.1. Potreba, značaj i koristi od primjene novog pristupa u analizi za Crnu Goru.....	243
4.2. Obračun izvoza Crne Gore prema FATS-u.....	256
4.3. Obračun spoljne trgovine po novododataj vrijednosti.....	261
Zaključak.....	270

Spisak korišćenih skraćenica

BDP	Bruto društveni proizvod
BOP	Statistika platnog bilansa (<i>Balance of Payments</i>)
CBCG	Centralna banka Crne Gore
CEFTA	Sporazum o slobodnoj trgovini u Centralnoj Evropi (<i>Central European Free Trade Association</i>)
EBRD	Evropska banka za obnovu i razvoj (<i>European Bank for Reconstruction and Development</i>)
EFTA	Evropska asocijacija za slobodnu trgovinu (<i>European Free Trade Association</i>)
FATS	Statistika trgovine stranih filijala (<i>Foreign Affiliates Trade Statistics</i>)
FBR	Krajnja gornja obavezujuća organičenja (<i>Final Bound rate</i>)
GATT	Opšti sporazum o carinama i trgovini (<i>General Agreement on Tariffs and Trade</i>)
GVC	Globalni lanci vrijednosti (<i>Global Value Chains</i>)
HS	Harmonizovan sistem za opis i obilježavanje robe (<i>Harmonized Commodity Description and Coding System</i>)
IBR	Gornja obavezujuća ograničenja (<i>Initial Bound Rate</i>)
ILO	Međunarodna organizacija rada (<i>International Labour Organization</i>)
MIPA	Agencija Crne Gore za promociju stranih investicija (<i>Montenegrin Investment Promotion Agency</i>)
MMF	Međunarodni monetarni fond
MONSTAT	Zavod za statistiku Crne Gore
MSITS	Uputstvo za statističko praćenje međunarodne trgovine uslugama (<i>Manual on Statistics of International Trade in Services</i>)
OECD	Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (<i>Organisation for Economic Co-operation and Development</i>)
PSP	Proces stabilizacije i pridruživanja
SAD	Sjedinjene Američke Države
SDI	Strane direktne investicije
STO	Svjetska trgovinska organizacija

SITC	Standardna međunarodna trgovinska klasifikacija (<i>Standard International Trade Classification</i>)
SSP	Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju
TiVA	Spoljna trgovina po razmjeni novododate vrijednosti (<i>Trade in Value-Added</i>)
TNK	Transnacionalna kompanija
UNCTAD	Konferencija Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (<i>United Nations Conference on Trade and Development</i>)
WTTC	Svjetski savjet za turizam i putovanja (<i>World travel and tourism council</i>)
ZND	Zajednica Nezavisnih Država

Pregled tabela, grafika i slika

Tabele

Tabela 1	Broj TNK i njihovih filijala na početku 21.vijeka.....	7
Tabela 2	Deset najvećih transnacionalnih kompanija u svijetu u 2013. godini ne uključujući sektor finansija, rangiranih prema stranoj imovini (imovina i prodaja u milijardama USD, broj radnika u hiljadama, TNI u procentima).....	10
Tabela 3	Stope poreza na dobit.....	16
Tabela 4	Tokovi stranih direktnih investicija, po regionima u 1990, 2000. i 2014. godini.....	17
Tabela 5	Strane direktnе investicije i spoljna trgovina razvijenih zemalja u 2014. godini.....	20
Tabela 6	Strane direktnе investicije i spoljna trgovina zemalja u razvoju u 2014. godini.....	23
Tabela 7	Prilivi SDI, po regionima i zemljama (projekti u milijardama USD i procentima).....	28
Tabela 8	Odlivi SDI, po regionima i zemljama (projekti u milijardama USD i procentima).....	29
Tabela 9	Zemlje sa najvećim prilivima stranih direktnih investicija (u milijardama USD).....	30
Tabela 10	Zemlje sa najvećim odlivima stranih direktnih investicija (u milijardama USD).....	31
Tabela 11	Međunarodne migracije po regionima i destinacijama, 1960-1980. godina.....	36
Tabela 12	Međunarodne migracije po regionima i destinacijama, 1990-2013.godina.....	37
Tabela 13	Vodeći migracioni koridori, 2013, (broj migranata, milioni)....	39
Tabela 14	Ekonomski efekti migracija na zemlju porijekla.....	44
Tabela 15	Radničke dozvane u periodu od 1995-2014. godine, u milijardama USD.....	45
Tabela 16	Prлив stranih direktnih investicija u zemlje Zapadnog Balkana (milioni USD).....	47
Tabela 17	SDI prliv per capita i u procentima od BDP-a u zemljama Zapadnog Balkana.....	49
Tabela 18	Indeksi stranog vlasništva nad imovinom, u pojedinim sektorima u Crnoj Gori.....	53
Tabela 19	Uslovi otpočinjanja stranog posla u Crnoj Gori.....	54
Tabela 20	Indikatori pristupa industrijskom zemljištu u Crnoj Gori.....	55
Tabela 21	Indikatori arbitraže trgovinskih sporova u Crnoj Gori.....	56
Tabela 22	Prлив stranih direktnih investicija u Crnu Goru, po zemljama porijekla, (u hiljadama EUR).....	60
Tabela 23	Broj aktivnih stranih kompanija registrovanih u Crnoj Gori...	61
Tabela 24	Indeks transnacionalizacije za izabrane zemlje domaćina, za period od 2000-2005.godine (u procentima)	64
Tabela 25	Spoljna trgovina Crne Gore 2005-2014. godina, u milionima EUR.....	69

Tabela 26	Najznačajniji partneri u robnoj spoljnoj trgovini Crne Gore u 2014. godini.....	72
Tabela 27	Trgovinski bilans i učešće u BDP-u Crne Gore, u milionima EUR i procentima.....	75
Tabela 28	Struktura prihoda od usluga za period 2005-2014. godina, u milionima EUR.....	77
Tabela 29	Struktura rashoda po osnovu usluga za period 2005-2014, u milionima EUR.....	77
Tabela 30	Carinske tarife odabranih zemalja, procenti.....	83
Tabela 31	Prvih deset članica STO prema stanovništvu, BDP i izvozu u 2011. godina.....	102
Tabela 32	Sporazumi koje je Crna Gora zaključila sa ostalim članicama STO.....	104
Tabela 33	STO carinske stope: inicijalne i krajnje obavezujuće stope pristupa.....	105
Tabela 34	Odnos IBR i FBR stopa iz Liste koncesija.....	108
Tabela 35	Primjer smanjivanja stopa tokom tranzicionog perioda.....	108
Tabela 36	Međunarodna trgovina uslugama u svijetu 2005-2014. godine (u milijardama USD).....	129
Tabela 37	Privrede najznačajnije izvoznice i uvoznice usluga (isključujući intra EU- trgovinu), 2014.....	130
Tabela 38	Učešće u svjetskom izvozu poluproizvoda po regionima, 1970, 1990, 2011(u procentima).....	137
Tabela 39	Odstupanja između uvoza Crne Gore i izvoza EU i izvoza zemalja Zapadnog Balkana, u procentima.....	141
Tabela 40	Odstupanja između izvoza Crne Gore i uvoza EU i uvoza zemalja Zapadnog Balkana, u procentima.....	141
Tabela 41	Uporedni prikaz dva statistička koncepta obračuna izvoza.....	146
Tabela 42	ISIC kategorije za strane filijale u uslugama.....	151,152, 153
Tabela 43	Primjer formata za FATS statistiku.....	154
Tabela 44	Unutrašnji FATS za filijale primarno uključene u uslužne aktivnosti, 2003-2012. godina (milijarde USD).....	163
Tabela 45	Spoljašnji FATS za filijale primarno uključene u uslužne aktivnosti, 2003-2012. godina (milijarde USD).....	164
Tabela 46	Rezultati analize primjene FATS statistike u zemljama Evropske unije za 2009. godinu.....	172
Tabela 47	Spoljašnji FATS zemalja Evropske unije, za period 2007-2012. godina.....	174
Tabela 48	Unutrašnji FATS zemalja Evropske unije, za period 2007-2012.godina.....	175,176, 177
Tabela 49	Strane direktnе investicije u SAD i američke strane direktnе investicije u inostranstvu, 1990-2014. godina.....	182
Tabela 50	Prodaje stranih filijala u SAD, prema zemlji krajnjeg investitora (UBO), 2008-2011. godina, u milijardama USD...	187
Tabela 51	Dodata vrijednost stranih filijala u SAD prema zemlji krajnjeg investitora (UBO), 2008-2011, u milionima USD.....	189

Tabela 52	Zaposlenost u stranim filijalama u SAD, prema zemlji krajnjeg investitora (UBO), 2008-2011, u hiljadama USD.....	191
Tabela 53	Trgovina robom stranih filijala u SAD, za odabране godine...	192
Tabela 54	Trgovina robom stranih filijala u SAD prema odabranim zemljama krajnjeg investitora, 2008-2011. godina.....	194
Tabela 55	Istraživanje i razvoj koje su obavile strane filijale u SAD, prema zemlji krajnjeg investitora (UBO) i djelatnosti, 2008-2011. godina, u milionima USD.....	195
Tabela 56	Prodaje američkih matičnih kompanija prema djelatnosti, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD).....	197
Tabela 57	Prodaje stranih filijala u većinskom vlasništvu prema zemlji domaćinu strane filijale, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD).....	198
Tabela 58 a	Podaci o dodatoj vrijednosti za matične kompanije u SAD i njihove filijale u većinskom vlasništvu, za odabранe godine, (u milionima USD).....	199
Tabela 58 b	Podaci o zaposlenosti za matične kompanije u SAD i njihove filijale u većinskom vlasništvu, za odabranе godine, (broj zaposlenih u hiljadama).....	203
Tabela 59 a	Dodata vrijednost matičnih kompanija i stranih filijala u većinskom vlasništvu prema djelatnosti, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD).....	200
Tabela 59 b	Dodata vrijednost stranih filijala u većinskom vlasništvu prema području strane filijale, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD).....	201
Tabela 60	Trgovina robom SAD koju obavljaju američke TNK, 2008, 2009. i 2010. godina (u milionima USD).....	205
Tabela 61	Izdaci za istraživanje i razvoj američkih matičnih kompanija prema djelatnosti, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD)...	206
Tabela 62	Izdaci za istraživanje i razvoj stranih filijala u većinskom vlasništvu prema području strane filijale, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD).....	206
Tabela 63	Metodologija obračuna izvoza prema klasičnoj i FATS metodi	207
Tabela 64	Odarbani pokazatelji globalizacije Slovenije za period 2009-2013.godina.....	214
Tabela 65	KOF indeks globalizacije Slovenija za period 2008-2012. godina.....	215
Tabela 66	Spoljna robna trgovina Slovenije 2002-2013. godine, u hiljadama EUR.....	216
Tabela 67	Priliv stranih direktnih investicija u Sloveniju, 2008-2014. godina, u milionima EUR.....	219
Tabela 68	Slovenačke direktne investicije u inostranstvu, 2008-2014. godina, u milionima EUR.....	220
Tabela 69	Pokazatelji poslovanja stranih firmi u Sloveniji.....	223
Tabela 70	Pokazatelji poslovanja stranih kompanija u kojima kontrolni paket akcija imaju slovenačke kompanije, 2014. godina.....	227
Tabela 71	Promet stranih filijala u Hrvatskoj, prema sektorima i prema zemlji prvog investitora, 2008-2013. godina, u milionima kuna	231

Tabela 72	Dodata vrijednost stranih filijala u Hrvatskoj, prema sektorima i prema zemlji prvog investitora, 2008-2013. godina, u milionima kuna.....	234
Tabela 73	Osnovni podaci o poslovanju stranih područnica u Srbiji, 2011-2013. godina.....	236
Tabela 74	Podaci o aktivnostima stranih područnica u Bosni i Hercegovini u 2012. godini, u hiljadama EUR.....	240
Tabela 75	Aktivnosti stranih filijala u Crnoj Gori, 2013. godina, u hiljadama EUR.....	246
Tabela 76	Učešće stranih filijala u ukupnom broju preduzeća i stvaranju dodate vrijednosti u odabranim zemljama bivše Jugoslavije.....	248
Tabela 77	Struktura prodaje gotovih proizvoda u 2013. godini.....	250
Tabela 78	Prihodi od prodaje gotovih proizvoda povezanim licima na dan 31.12.2013. godine.....	250
Tabela 79	Broj posjetilaca (u hiljadama) i prihodi (u milionima EUR) „Casino Maestral“, za period 2004-2014. godina.....	253
Tabela 80	Poslovanje stranih filijala u Crnoj Gori (prihod od prodaje, izvoz i domaće prodaje), 2009, u hiljadama EUR.....	259
Tabela 81	Jednakost prijavljenog i spoljnotrgovinskog bilansa na osnovu dodate vrijednosti jedne zemlje sa ostatkom svijeta..	264

Grafici

Grafik 1	Globalni tokovi SDI, 1970-2014, u milijardama USD.....	26
Grafik 2	Sektorska distribucija SDI u procentima, izabrane godine.....	32
Grafik 3	Vodeće migracione zemlje, 2013.....	38
Grafik 4	Neto prliv stranih direktnih investicija u Crnoj Gori, u milionima EUR.....	58
Grafik 5	Spoljnotrgovinska robna razmjena Crne Gore sa zemljama CEFTA, 2005-2014. godina, u milionima EUR.....	74
Grafik 6	Suficit u spoljnotrgovinskoj razmjeni uslugama Crne Gore, za period 2005-2014. godina, u milionima EUR.....	78
Grafik 7	Međunarodna trgovina poluproizvodima, za period od 2004-2014. godina, u milijardama USD.....	136
Grafik 8	Učešće filijala stranih kompanija u novostvorenoj vrijednosti u državama članicama EU, 2005. godina.....	178
Grafik 9	Učešće filijala stranih kompanija u zaposlenosti u državama članicama EU, 2005. godina.....	179
Grafik 10	Stok ulaznih stranih direktnih investicija u svijetu, u 2000. i 2013. godini (u %).....	183
Grafik 11	Ulagne direktnе investicije u SAD, po zemljama, 2014 godina (u %).....	184
Grafik 12	Američke direktnе investicije u inostranstvu, po zemljama, 2014. godina (u %).....	185
Grafik 13	Prodaje stranih filijala u SAD, prema djelatnosti, 2010. i 2011.godina, u milionima USD.....	188

Grafik 14	Učešće pojedinih sektora u dodatoj vrijednosti stranih filijala u SAD, 2011. godina.....	190
Grafik 15	Dodata vrijednost u nebankarskom sektoru stranih filijala u većinskom vlasništvu kao procenat od BDP u zemljama domaćina njihovih filijala u 2008. godini.....	202
Grafik 16	Kretanje američkog spoljnotrgovinskog deficitu u odnosima sa Kinom, Kanadom, Japanom i Njemačkom, milioni USD.....	211
Grafik 17	Strukturni pokazatelji poslovanja prema porijeklu kontrole, Slovenija 2013, u procentima (sve kompanije=100).....	224
Grafik 18	Preduzeća i zaposleni stranih kompanija pod kontrolom susjednih država, Slovenija, 2013, u procentima od svih stranih kompanija.....	225
Grafik 19	Države sa najvećim učešćem u ukupnom broju i dodatoj vrijednosti stranih područnica u Republici Srbiji, 2013. godina.....	237
Grafik 20	Sektori sa značajnim učešćem u dodatoj vrijednosti, prometu i broju područnica u Republici Srbiji, 2013. godina.....	238
Grafik 21	Učešće zemalja u dodatoj vrijednosti stranih područnica u Bosni i Hercegovini, 2012. godina, (u %).....	241
Grafik 22	Učešće broja posmatranih stranih filijala u Crnoj Gori, prema zemlji porijekla kapitala, 2013. godina.....	245
Grafik 23	Broj noćenja u Hotelu „Maestral“ u periodu 2005-2014. g.....	254
Grafik 24	Udio strane i domaće novododatne vrijednosti u izvozu (%), 2011. godina.....	263
Grafik 25	Američki bilateralni trgovinski deficit sa glavnim trgovinskim partnerima, 2004, u milijardama USD.....	265

Slike

Slika 1	Efekti kretanja radne snage između zemalja.....	43
Slika 2	Sporazum o osnivanju STO.....	98
Slika 3	Hipotetički tokovi robe i kapitala.....	145
Slika 4	Primjer indirektne kontrole.....	149
Slika 5	Primjer određivanjakrajnjeg investitora.....	149
Slika 6	Obračun izvoza SAD prema FATS-u, za 2009. godinu (milijarde USD).....	208
Slika 7	Objekat fabrike prije i nakon privatizacije.....	249
Slika 8	Hotel i kazino „Maestral“.....	254
Slika 9	Obračun izvoza Crne Gore prema FATS statistici za 2009.godinu, u hiljadama EUR.....	260
Slika 10	Struktura svjetske input-output tabele.....	267

Uvod

Krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog vijeka svijet oblikuju globalizacija, liberalizacija i tehnološki razvoj. Na svjetskom tržištu dešavaju se mnoge promjene uzrokovane ovim procesima. Kretanje faktora proizvodnje, kapitala i radne snage stvara međuzavisnost nacionalnih ekonomija. Proces globalizacije ubrzava ove tokove i stvara novi svijet bez granica. Aktivnost transnacionalnih kompanija i širenje njihove poslovne mreže preko stranih direktnih investicija danas su sve intenzivniji. Uloga trgovine u svjetskoj privredi tokom poslednjih pedeset godina dobija na značaju i raste mnogo brže nego proizvodnja. Širenje trgovine preko stranih direktnih investicija uticalo je na proizvodni proces koji se više ne obavlja u okviru jednog preduzeća, niti jedne zemlje, već globalno. Zbog sve izraženije međuzavisnosti među zemljama, dosadašnji način mjerjenja spoljne trgovine ne odgovara savremenim uslovima poslovanja. Stoga, predmet istraživanja ovog rada je novi pristup u analizi spoljne trgovine koji će uzeti u obzir aktivnosti najznačajnijih nosilaca procesa globalizacije-transnacionalnih kompanija. Za razliku od klasične statistike spoljne trgovine prema kojoj se sve prodaje sa teritorije jedne zemlje tretiraju kao izvoz, a sve kupovine sa teritorije druge zemlje kao uvoz, statistika trgovine stranih filijala (*Foreign Affiliates Trade Statistics – FATS*) će obuhvatiti poslovanje ovih privrednih subjekata. Takođe, dosadašnji obračun spoljne trgovine po bruto principu treba biti dopunjeno obračunom spoljne trgovine po razmjeni novododate vrijednosti između zemalja (*Trade in Value-Added – TiVA*). Rad će u svojoj strukturi imati uvod, četiri poglavlja i zaključak.

U prvom dijelu rada ćemo govoriti o transnacionalizaciji međunarodne trgovine, odnosno o ulozi i značaju transnacionalnih kompanija, kao nosioca stranih direktnih investicija u međunarodnoj trgovini. Razmjena roba i usluga izmeđumatične kompanije i njenih filijala vrši se posredstvom transfernih cijena na koje ne utiče tržišni mehanizam. O ovom strategijskom sredstvu za ostvarivanje ciljeva transnacionalnih kompanija biće riječi u ovom dijelu rada. Pored međunarodnog kretanja kapitala, govorićemo i o međunarodnom kretanju radne snage. Istraživanjem će biti obuhvaćene vodeće migracione zemlje, kao i najznačajniji migracioni koridori. Republika Crna Gora, kao mala tranzicijska zemlja, prisiljena je u svom razvoju oslanjati se na strane

direktne investicije. Sagledaćemo regulativu za privlačenje stranih direktnih investicija u Crnoj Gori i analizirati otvorenost zemlje za strani kapital.

Proučavajući spoljnotrgovinsku razmjenu Crne Gore utvrđićemo njen polođaj u meĐunarodnoj trgovini, o čemu ćemo govoriti u drugom dijelu rada. U ovom dijelu obradićemo meĐunarodne trgovinske odnose koje je Crna Gora uspostavila sa drugim državama. Objasnićemo osnovne ciljeve i funkcije Svjetske trgovinske organizacije, kao i organizacionu strukturu i proces donošenja odluka. Takođećemo razmotriti obaveze Crne Gore preuzete članstvom u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, kao što su dalja liberalizacija trgovinskog ređima i stvaranje transparentnog i predvidivog ambijenta. Jedan dio ovog poglavlja biće posvećen objašnjenju postojećeg statističkog okvira spoljne trgovine u Crnoj Gori, gdje ćemo ukazati na njegove glavne nedostatke. Stvaranje globalnih proizvodnih lanaca uticalo je na promjene u tokovima meĐunarodne trgovine, u kojima sve više preovlađuje trgovina poluproizvodima i uslugama. Objasnićemo statističko praćenje ovih novih trgovinskih tokova, zbog kojih je postojeći statistički okvir neadekvatan.

Treći dio rada pod nazivom ”Novi statistički koncept analize spoljne trgovine” obuhvata razmatranje novih statističkih metoda koje prate poslovanje stranih kompanija u zemljama domaćinima, poznatih kao statistika trgovine filijala stranih kompanija (*Foreign Affiliates Trade Statistics-FATS*). Najveći doprinos razvoju ove statistike dali su Svjetska trgovinska organizacija i Ujedinjene nacije. Prezentovaćemo detaljne informacije o obuhvatu istraživanja, metodama prikupljanja podataka, proizvodnji rezultata i njihovom publikovanju. Najdetaljniju analizu statistike filijala transnacionalnih kompanija sprovodi Evropska unija. Objasnićemo način sastavljanja, dostavljanja i objelodanjivanja statističkih podataka o aktivnostima stranih filijala u Evropskoj uniji. Novi pristup u analizi spoljne trgovine biće primijenjen na jednu razvijenu zemlju-SAD, koja je istovremeno i najveće izvorište i najveći primalac stranih direktnih investicija u svijetu. Analizirajući meĐunarodnu trgovinu SAD, uključujući i aktivnosti američkih TNK u inostranstvu, kao i aktivnosti stranih filijala koje posluju na američkom tržištu, doći ćemo do podataka koji se znatno razlikuju od statistike koja prati klasične trgovinske tokove. Za privrede zemalja bivše Jugoslavije, Sloveniju,

Hrvatsku, Srbiju i Bosnu i Hercegovinu, strane filijale predstavljaju značajne učesnike u njihovim privredama, što će pokazati analiza rađena u ovom poglavlju.

U četvrtom, poslednjem dijelu rada, govorićemo o primjeni FATS statistike u Crnoj Gori. Ukažaćemo na metode i izvore za uspostavljanje ovog novog instrumenta analize spoljne trgovine. Analiziraćemo pilot istraživanje koje je sproveo Zavod za statistiku o poslovanju stranih filijala u Crnoj Gori. Istraživanjem ćemo utvrditi kojim ekonomskim varijablama su strane filijale dale najveći doprinos. Na osnovu prethodnih proučavanja novog pristupa u analizi spoljne trgovine, isti ćemo primijeniti na obračun izvoza Crne Gore, što predstavlja društveni doprinos rada. Dosadašnje istraživanje pokreće dodatno pitanje: koje koristi Crna Gora ima od uključivanja u meĐunarodnu trgovinu? Koliko je lokalnih faktora proizvodnje sadržano u crnogorskom izvoznom proizvodu? Odgovor na ova pitanja daje praćenje meĐunarodne trgovine prema dodatoj vrijednosti, novom konceptu koji su razvile Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj i Svjetska trgovinska organizacija. Kako bi statistički sistem u Crnoj Gori mogao biti integriran u globalne statističke okvire koji prate meĐunarodnu trgovinu po ovom principu, ukažaćemo na potrebu metodološkog i organizacionog prilagođavanja postojećeg statističkog sistema.

1 Transnacionalizacija međunarodne trgovine

Poslednje decenije dvadesetog vijeka obilježio je proces globalizacije, odnosno proces slobodne i intenzivne privredne saradnje u svjetskoj privredi i na svjetskom tržištu. *Potiče od engleske riječi „the globe“ što znači zemljina kugla, pa sama riječ označava slobodno, ujednačeno i transparentno poslovanje na ukupnom svjetskom tržištu¹.* Brojni su aspekti globalizacije, ekonomski, politički, socijalni, kulturni. Globalna preduzeća imaju veliki značaj u svjetskoj privredi, a posebno u svjetskoj trgovini. U svoje poslovanje uključuju milione ljudi širom svijeta koji su povezani uprkos velikim udaljenostima. Oni kontrolisu svjetske resurse, kapital i tehnologiju. Globalizacija je omogućila slobodno kretanje kapitala, roba, informacija i ljudi kroz širenje i ukidanje granica.

Transnacionalne kompanije imaju veliki uticaj na spoljnu, ali i na međunarodnu trgovinu. Transnacionalizacija međunarodne trgovine je proces u kojem transnacionalne kompanije preuzimanjem stranih direktnih investicija, vrše uticaj na odvijanje međunarodne trgovine. *Pod pojmom transnacionalnosti podrazumijeva se, u najširem smislu, prenošenje poslovnih aktivnosti izvan granica matične zemlje².*

1.1. Transnacionalne kompanije u svjetskoj trgovini

1.1.1. Definisanje pojma, razvoj, motivi poslovanja, oblici transnacionalnih kompanija

Nosioci procesa globalizacije današnje svjetske privrede su gotovo ravnopravno transnacionalne kompanije i industrijski razvijene zemlje. Svjetska privreda je postala globalna ekonomска mreža, a sastavni dio te mreže su transnacionalne kompanije. O njihovoј moći govori podatak da su u 2014. godini strane filijale transnacionalnih kompanija zapošljavale 75 miliona radnika, odnosno 6% više u odnosu na prethodnu

¹ Unković, Milorad, 2010, *Međunarodna ekonomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 59.

² Kozomara, Jelena, 2003, *Spoljnotrgovinsko poslovanje*, Međunarodni naučni forum: „Dunav-reka saradnje“, Beograd, str.83.

godinu. Filijale transnacionalnih kompanija su u 2014. godini ostvarile 36 biliona USD u prodaji i 8 biliona USD u dodatoj vrijednosti. Preko ovih kompanija se odvija najveći dio meĐunarodnih trgovinskih tokova, koje su svojim djelovanjem izmijenile njihovu strukturu. S obzirom da je svjetski izvoz roba i usluga u 2014. godini iznosio 23,4 biliona USD, zapaćamo da je vrijednost prodaja stranih filijala nadmašila svjetski izvoz za 50%. Vrijednost izvoza filijala transnacionalnih kompanija u 2014. godini je dostigla iznos od 8 biliona USD, dakle na izvoz filijala transnacionalnih kompanija otpada 1/3 svjetskog izvoza³.

Najprije da definišemo neke osnovne pojmove koje ćemo koristiti u istraživanju. Brojne su i različite definicije transnacionalnih kompanija. Prvo treba napraviti razliku između pojmove korporacija i kompanija. Dok se pod pojmom korporacija podrazumijeva preduzeće koje je osnovano i posluje sa akcionarskim kapitalom (akcionarsko društvo) i predstavlja samo jedan pravni vid organizovanja transnacionalnih kompanija, pojmov kompanija je širi i označava preduzeće kao oblik organizacije poslovne aktivnosti uopšte⁴. Ispravniji je termin kompanija, jer je on širi pojam koji podrazumijeva sve oblike organizovanja preduzeća, pa i korporacije.

Takođe treba napraviti razliku između pojmove transnacionalna kompanija i multinacionalna kompanija. Transnacionalne kompanije formiraju se na bazi kapitala jedne zemlje u većem broju država, a kod multinacionalnih kompanija kapital je vlasništvo iz većeg broja zemalja. U daljem tekstu ćemo upotrebljavati termin transnacionalna kompanija.

Jedinstvene definicije transnacionalnih kompanija nema. Prema Ujedinjenim nacijama transnacionalne kompanije predstavljaju one kompanije koje kontrolisu proizvodnju ili uslužnu djelatnost u više zemalja van zemlje koja je njihovo matično preduzeće⁵.

³ UNCTAD, 2015, *World Investment Report 2015: Reforming International Investment Governance*, UN, New York and Geneva, p.18.

⁴ Stojadinović Jovanović, Sandra, 2008, *MeĐunarodna trgovina i transnacionalne kompanije-supstitut ili dopuna*, MeĐunaroni problemi, br.1/2008, Institut za meĐunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 96.

⁵ UNCTAD, 2001, *World Investment Report 2001: Promoting Linkages*, UN, New York and Geneva, prema: Stojadinović Jovanović, Sandra, 2008, *Transnacionalizacija meĐunarodne trgovine*, Prometej, Beograd, str. 64.

UNCTAD je transnacionalnu kompaniju definisao kao inkorporirana ili neinkorporirana preduzeća koja se sastoje iz matičnog preduzeća i njihovih stranih filijala⁶. Prema Danningu (Dunning⁷), to su preduzeća koja preuzimaju strane direktne investicije i posjeduju ili kontrolisu aktivnosti dodate vrijednosti u više od jedne zemlje, dok prema Dikenu (Dicken⁸), to je firma koja ima moć da koordinira i kontrolise poslove u više od jedne zemlje, čak ako ih i ne posjeduje. Najšire, transnacionalno preduzeće možemo definisati kao preduzeće koje je registrovano i koje posluje u više država u isto vrijeme⁹.

Kompanije koje se nalaze u inostranstvu, a formirale su ih transnacionalne kompanije najčešće se nazivaju *filijalama* (od latinske riječi filia, što znači kći), dok kompanije koje su već postojale, pa su ih zatim transnacionalne kompanije uključile u svoj sistem kupovinom kontrolnog paketa akcija, spajanjem ili pripajanjem, najčešće se nazivaju *afilijacije* (od latinske riječi affiliare, što znači usvojiti nekoga za sina ili kćerku)¹⁰. Pošto za razmatranje transnacionalizacije meĐunarodne trgovine nije bitno kako su firme nastale, u daljem tekstu će se koristiti izraz filijala.

Preteće današnjih transnacionalnih kompanija pojavljuju se u 16. vijeku i osnivane su poveljom vladara koji je davao monopol kompaniji nad iskorišćavanjem određenog područja i trgovine sa njim, a one su zauzvrat pripremale kolonije za političko priključenje metropoli¹¹. Prva državna kompanija sa monopolom u trgovini sa azijskim zemljama je Engleska Istočno-indijska kompanija (*English East India Company*) koja je osnovana 1600. godine. Ona je imala ključnu ulogu u kolonizaciji Indije i prva je počela sa emitovanjem akcija u cilju prikupljanja kapitala. U ovom periodu uz pomoć nasilnih sredstava su i druge kolonijalne sile osnivale kompanije po istim principu. Prve forme transnacionalnih kompanija javljaju se u drugoj polovini 19. vijeka. Prvom

⁶ UNCTAD, 2004, *World Investment Report 2004*, UN, New York and Geneva, p. 345.

⁷ Dunning, John H., 1993, *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Addison-Wesley Publishing Company Inc., Wokingham, England, p. 3.

⁸ Dicken, Peter, 1999, *Global Shift: Transforming the World Economy*, Paul Chapman Publishing Ltd, London, p.177.

⁹ Encyclopaedia Britannica, odrednica *Multinational Corporation*, prema: Bjelić, Predrag, 2008, *MeĐunarodna trgovina*, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, p. 109.

¹⁰ Kovačević, Mlađen, 2002, *MeĐunarodna trgovina*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, str.112.

¹¹ Bjelić, Predrag, 2010, *MeĐunarodna trgovina*, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, str. 112.

prethodnicom transnacionalnih kompanija smatra se kompanija “Singer” koja je osnovana 1851. godine u Njujorku. MeĐunarodna ekspanzija “Singer”-a započela je na izložbi u Parizu 1855. Odmah nakon toga, 1856. godine otvorili su zastupništvo u Glazgovu u Škotskoj, gdje su 1867. godine izgradili prvi proizvodni pogon izvan SAD-a. Takođe prethodnicom transnacionalnih kompanija smatra se američka naftna kompanija “Standard oil” koju je osnovao Džon Rokfeler krajem 19. vijeka. Ona je kupila 90% ključnih firmi za preradu i prodaju naftnih derivata i sve firme za transport, kako bi na taj način zaokrušila kompletan proces od vađenja nafte do prodaje naftnih derivata. U periodu između dva svjetska rata dominirale su kompanije udružene u kartele koje su kontrolisale proizvodnju i trgovinu određenog proizvoda. Poslije drugog svjetskog rata transnacionalne kompanije dođivljuju ekspanziju, kako po broju, tako i po formama i oblicima. Do kraja 20. vijeka one su postale dominantni učesnici u meĐunarodnoj trgovini.

Na početku 21. vijeka ukupan broj transnacionalnih kompanija dostigao je cifru od 82.053, a broj njihovih filijala u inostranstvu 807.363 (Tabela 1). Od toga, najveći broj transnacionalnih kompanija, čak 72% je poticao iz razvijenih zemalja, i to prvenstveno iz zemalja Evropske unije, SAD i Japana.

Tabela 1: Broj TNK i njihovih filijala na početku 21.vijeka

Područje	Broj TNK	Broj stranih filijala
Razvijene zemlje	58.783	366.881
Evropa	47.765	347.771
Sjeverna Amerika	3.857	9.389
Ostale razvijene zemlje	7.161	9.721
Zemlje u razvoju	21.425	425.258
Afrika	746	6.084
Latinska Amerika i Karibi	3.533	39.737
Azija i Okeanija	17.146	379.437
Zemlje Jugoistočne i Centralnoistočne Evrope	1.845	15.224
Jugoistočna Evropa	612	3.990
Centralnoistočna Evropa	1.233	11.234
Ukupno svijet:	82.053	807.363

Izvor: UNCTAD, 2009, *World Investment Report 2009-Transnational Corporations, Agricultural Production and Development*, UN, New York and Geneva, Annex table A.I.8., p. 222,223.

Osnovni motiv transnacionalnih kompanija je maksimizacija profita na dugi rok. Matičnim kompanijama, kao i njihovim stranim filijalama primarni motiv predstavlja

ostvarivanje što većeg povraćaja prihoda od uloženog kapitala. Navešćemo neke specifične motive koji vode ostvarenju onog najvećeg-maksimizaciji profita.

Jedan od prvih motiva za otvaranjem filijala u inostranstvu je *prevazilaženje carinskih barijera*. Transnacionalne kompanije mogu da osnuju filijale u zemljama u kojima su već prisutne u formi klasičnog izvoza, onda kada se u njima uvedu ili povećaju carine ili se primjeni neki od oblika vancarinske zaštite. Na taj način, transnacionalne kompanije uspijevaju da izbjegnu te restriktivne mjere, budući da proizvodi izrađeni u filijalama imaju tretman domaćeg proizvoda. Ukoliko su zemlje u kojoj su osnovane filijale članice nekih regionalnih ekonomskih integracija, to istovremeno znači slobodan pristup proizvoda na tržišta ostalih zemalja članica integracije.

Osvajanje tržišta je veoma bitan motiv prenošenja proizvodnje u inostranstvo. Osnivanjem filijale u inostranstvu, transnacionalna kompanija može efikasnije da zadovolji tražnju te zemlje. Takođe lakše će osvojiti i tržišta susjednih zemalja ili tržište zemlje-članice regionalne integracije kojoj pripada i zemlje u kojoj je osnovana filijala. Jedan od motiva za osvajanje tržišta je i u slučaju kada su transportni troškovi u strukturi ukupnih troškova do te mjeri značajni da je bolje dislocirati jedan dio proizvodnje u filijalu i iz nje snabdijevati lokalno tržište. Važan motiv osnivanja filijala je i detaljno upoznavanje sa potrebama i običajima lokalnih potrošača i, na osnovu toga, prilagođavanje proizvodnje tom tržištu.

Sledeći bitan faktor je *obezbeđivanje jeftinijih resursa*, a samim tim i nižih troškova proizvodnje. Prvenstveno se koristi jeftinija radna snaga i eksplorativno se sirovinsko i rudno bogatstvo zemlje domaćina.

Mnoge kompanije zbog *uvodenja antimonopolskog zakona* sele svoju proizvodnju u inostranstvo. Cilj je da se izbjegne konkurenca i smanjenje cijena, što su osnovne odrednice ovog zakona. Prvi antimonopolski zakon donijet je u SAD-u 1890. godine, kao reakcija na veliki rast monopola. Prema ovom zakonu monopol postoji ukoliko četiri firme kontrolišu preko 50% proizvodnje.

Strogi ekološki propisi podstiču mnoge transnacionalne kompanije da investiraju u inostranstvo. Sa povećanjem meĐunarodne mobilnosti kapitala i smanjenjem trgovinskih barijera povećava se uloga ekoloških propisa u oblikovanju komparativnih prednosti zemlje domaćina. Sa druge strane, postavlja se pitanje posledica realokacije prljavih industrija preko stranih direktnih investicija ka onim zemljama u kojima su ekološki propisi slabiji ili se ne sprovode kako treba.

Danas, najvažnije motive ulaganja transnacionalnih kompanija predstavljaju *procesi globalizacije i transnacionalizacije meĐunarodne trgovine i proizvodnje*¹². Strane kompanije investicione odluke donose na svjetskom nivou, prenoseći kapital ili resurse iz jedne zemlje u drugu. Razvojem informatičke i komunikacione tehnologije omogućeno je da se veza između kompanija u različitim djelovima svijeta ostvaruje u svakom momentu.

Indeks koji pokazuje koliko je poslovanje jedne kompanije usmjereni na poslovanje filijala van matične zemlje naziva se *Indeks stepena transnacionalizacije* određene transnacionalne kompanije, odnosno *indeks transnacionalnosti* (TNI) i dobija se kao prosječna vrijednost sledeća tri odnosa:

- odnos vrijednosti imovine u stranim filijalama i ukupne imovine,
- odnos prodaja ostvarenih u stranim filijalama i ukupne vrijednosti prodaje kompanije,
- odnos broja zaposlenih u stranim filijalama i ukupnog broj zaposlenih.

U 2013. godini prosječan indeks transnacionalnosti 100 najvećih transnacionalnih kompanija iznosi 64,5%¹³. Prema podacima UNCTAD-a za 2013. godinu najveća kompanija u globalnim razmjerama prema stranoj imovini je „General Electric co“ iz SAD sa preko 300 milijardi USD imovine u inostranstvu, preko 77 milijardi USD prihoda, 170.000 zaposlenih i indeksom transnacionalizacije od 48,8%.

¹² Kozomara, Jelena, 2003, *Spoljnotrgovinsko poslovanje*, MeĐunarodni naučni forum: „Dunav-reka saradnje“, Beograd, str.86.

¹³ UNCTAD, 2014, *World Investment Report 2014*, Annex table 28, New York and Geneva.

Tabela 2: Deset najvećih transnacionalnih kompanija u svijetu u 2013. godini
ne uključujući sektor finansija, rangiranih prema stranoj imovini
(imovina i prodaja u milijardama USD, broj radnika u hiljadama, TNI u procentima)

	Preduzeće	Država	Imovina		Prodaja		Broj radnika		TNI
			Strana	Ukupna	Strana	Ukupna	Stranih	Ukupan	
1.	General Electric co	SAD	331,1	656,6	74,4	143,0	135,0	307,0	48,8
2.	Royal Dutch/Shell	Hol. /V.Brit.	301,9	357,5	275,7	451,2	67,0	92,0	72,8
3.	Toyota Motors Cor.	Japan	274,4	403,1	171,2	256,4	137,0	333,5	58,6
4.	Exxon Mobile Cor.	SAD	231,0	346,8	237,4	390,2	45,2	75,0	62,6
5.	Total SA	Francuska	226,7	238,9	175,7	227,9	65,6	98,8	79,5
6.	BP plc	V.Britanija	202,9	305,7	250,4	379,1	64,3	83,9	69,7
7.	Vodafone Group Plc	V.Britanija	182,8	202,8	59,1	69,3	83,4	91,3	88,9
8.	Volkswagen Group	Njemacka	176,7	446,6	211,5	261,6	317,8	572,8	58,6
9.	Chevron Corporation	SAD	175,7	253,8	123,0	211,7	32,6	64,6	59,3
10.	Eni SpA	Italija	141,0	190,1	109,9	152,3	56,5	83,9	71,2

Izvor: UNCTAD, 2014, *World Investment Report 2014, Annex table 28-The world's top 100 non-financial TNCs, ranked by foreign assets, 2013*, New York and Geneva.

Ukoliko se cjelokupno poslovanje transnacionalne kompanije obavlja izvan matične zemlje, njen indeks transnacionalizacije će iznositi 100%. Najveći stepen transnacionalizacije u 2013. godini su ostvarile sledeće firme: „Nestle SA“ iz Švajcarske (97,1%), „Anglo American plc“ iz SAD (95,9%), „Anheuser-Busch In Bev NV“ iz Belgije (93,3%), „Linde AG“ iz Njemačke (91,0%), „British American Tobacco PLC“ iz Velike Britanije (91,0%)¹⁴.

Posmatranjem 100 vodećih transnacionalnih kompanija u 2013. godini, transnacionalnost po sektorima pokazuje velike varijacije. Najveći prosječni indeks transnacionalnosti ima sektor metali i proizvodi od metala (89,0%), hrana, piće i cigarete (74,8%), inženjerske usluge (68,2%), farmaceutski sektor (66,4%), telekomunikacije (65,2%), energetski sektor (62,2%), dok trgovina ima najniži stepen transnacionalizacije (53,0%).

Analizirajući 100 najvećih transnacionalnih kompanija prema zemlji porijekla, može se zapaziti da polovina kompanija (48 kompanija) potiče iz zemalja Evropske unije, nešto ispod četvrtine iz SAD (23), dok iz Japana potiče samo 8 kompanija i njihovo učešće se poslednjih godina znatno smanjilo.

¹⁴ UNCTAD, 2014, *World Investment Report 2014, Annex table 28*, New York and Geneva.

Podjelu transnacionalnih kompanija mođemo izvršiti zavisno od vrste stranih direktnih investicija. Dakle, zavisno od njihovih nosioca one mogu biti: horizontalne, vertikalne i konglomeratske.

Horizontalne transnacionalne kompanije raspoređuju proizvodnju istih ili sličnih proizvoda u više filijala u različitim zemljama. Njihov osnovni cilj je domaće tržište i ovim investicijama se uvećavaju fabrike koje postoje u zemlji domaćina¹⁵. Jedan od načina nastanka novog pogona je investiranje u sasvim novi proizvodni pogon na inostranom tržištu (tzv. *greenfield operacija*), u potpunom ili djelimičnom vlasništvu stranaca. Sledeća strategija je akvizicija (*aquisition*), gdje jedna kompanija kupovinom kontrolnog paketa akcija ili 100% učešćem u drugoj kompaniji, pravi tu kompaniju svojom podružnicom, pri čemu pripojena firma gubi svoju samostalnost. Postoji i način dogovorne integracije dvije ili više firmi (*merger*) koje zadržavaju ravnopravan odnos u novoj kompaniji. Međutim, u praksi pravih merađera je malo, jer je uvijek jedna kompanija dominantna. Horizontalne kompanije su najbrojnije u industrijskim granama koje su visoko tehnološki intenzivne, sa visokim izdvajanjima za istraživanje i razvoj, kao i za promociju i istraživanje tržišta.

Vertikalne transnacionalne kompanije, kao i horizontalne, mogu nastati osnivanjem nove filijale, kupovinom postojeće kompanije ili spajanjem sa nekom od njih. Osnovna razlika između njih i horizontalnih je u načinu organizacije poslovne aktivnosti. Vertikalne kompanije nastaju kada se proizvodnja jednog proizvoda locira po pogonima u različitim zemljama, sa zadatkom internacionalizacije unutar kompanije¹⁶. Lociranje različitih faza lanca vertikalne proizvodnje motivisano je korišćenjem komparativnih prednosti za svaku fazu proizvodnje. Na primjer, proizvodnja sirovina locira se u zemlji gdje su one najjeftinije, dok se proizvodnja koja zahtijeva velike utroške rada locira u zemljama gdje je radna snaga najjeftinija. Glavni cilj proizvodnje u ovom slučaju nije lokalno tržište, već izvoz proizvoda na svjetsko tržište.

¹⁵ Kovačević, Radovan, 2004, *Uticaj stranih direktnih investicija na privredni rast-iskustva zemalja Evropske unije*, Međunarodni problemi, Vol 56, br.4, Beograd, str. 410,411.

¹⁶ Isto.

Konglomeratske transnacionalne kompanije su nosioci investicija koje nisu čisto ni horizontalne niti vertikalne. One nastaju kada kompanija širi svoju dotadašnju djelatnost i osvaja proizvodnju različitih proizvoda lociranu u pogonima različitih zemalja. Obično nastaju kupovinom kontrolnog paketa akcija strane kompanije ili spajanjem sa stranom kompanijom drugačijeg tipa proizvodnje. Rijetko nastaju osnivanjem novih kompanija ili ulaganjem u nove kapacitete postojećih. Najčešće matična kompanija kupuje tuđeveć oformljene pogone sa uhodanom proizvodnjom. Uglavnom se osnivaju u bankarskom sektoru, gdje na primjer banke kupuju osiguravajuća društva.

1.1.2. Intrafirmska razmjena i transferne cijene

Trgovina koja se obavlja između djelova jedne transnacionalne kompanije naziva se *intrafirmska trgovina*. U okviru sistema jedne transnacionalne kompanije mogu se obavljati tri vrste transakcija: prodaje matične firme njenim filijalama, prodaje filijala u inostranstvu matičnim firmama i prodaje između filijala u različitim zemljama.

Predmet intrafirmske trgovine mogu da budu: a) sirovine i repromaterijali koji se najčešće proizvode u filijalama u nerazvijenim zemljama koje su bogate resursima neophodnim za njihovu proizvodnju; b) poluproizvodi ili proizvodi namijenjeni daljoj obradi; c) finalni proizvodi koji se distribuiraju filijalama radi njihove prodaje; d) oprema i osnovna sredstva koja se sele iz jedne u drugu filijalu radi dislociranja proizvodnje i; e) usluge, znanja i iskustva¹⁷.

Raspoloživi podaci ukazuju da intrafirmska trgovina danas čini 1/3 svjetske trgovine. U poslednje dvije decenije sa pojavom „globalnih lanaca vrijednosti“ značajno je povećan obim intrafirmskih trgovinskih tokova. Na intrafirmski izvoz otpalo je 48% američkog uvoza roba u 2009. godini i 30% američkog izvoza roba u istoj godini¹⁸. Ukupni intrafirmski izvozi devet zemalja OECD-a (Izrael, Švedska, Kanada, SAD, Holandija,

¹⁷ Pelević, Branislav, 2003, *Uvod u meĐunarodnu ekonomiju*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2003, str.237.

¹⁸ Lanz, Rainer and Miroudot, Sébastien, 2011, *Intra-firm trade: patterns, determinants and policy implication*, OECD, OECD Trade Policy Working Paper No. 114, TAD/TC/WP(2010)27/FINAL, Paris, p.6.

Poljska, Italija, Finska i Japan) čine 16% njihovih ukupnih izvoza. Podaci se znatno razlikuju od zemlje do zemlje i sektora. Na primjer udio intrafirmske trgovine u Poljskoj je bio 31%, dok je u Japanu bio svega 2%. Kanada, Poljska i Švedska su zemlje u kojima je udio intrafirmske trgovine najviši. Posmatrano prema djelatnostima, na primjer, učešće izvoza intrafirmske trgovine u sektoru proizvodnje čini 51% izvoza Švedske i 10% izvoza Japana. Takođe su velike razlike i među sektorima. Učešće intrafirmske trgovine je posebno visoko u sektoru automobilske industrije, farmaceutske i sektoru transportnih sredstava.

U ranijem periodu predmet trgovine između filijala uglavnom su bili proizvodi niže faze obrade, dok se danas uglavnom razmjenjuju proizvodi više faze obrade, kao i usluge i znanja. Istraživanja pokazuju da se intrafirmska trgovina najviše obavlja između razvijenih zemalja, posebno u sektorima sa najvišim stopama rasta.

Intrafirmska trgovina se obavlja na bazi transfernih cijena. *Transferne cijene* su cijene po kojima se roba i usluge razmjenjuju između matične kompanije i njenih filijala ili između filijala iste kompanije. Osnovna karakteristika transfernih cijena je da na njihovu visinu ne utiče tržišni mehanizam. Za filijalu koja kupuje proizvode transferna cijena utvrđuje nivo troškova, dok za filijalu koja ih prodaje određuje visinu prihoda. Prema tome, transferne cijene predstavljaju strategiska sredstva transnacionalne kompanije za ostvarivanje ciljeva. Izbor metoda utvrđivanja transferne cijene je najbitniji korak u definisanju finansijske strategije transnacionalne kompanije. U praksi se najčešće primjenjuju neki od metoda koje preporučuje OECD i to: metod uporedive nekontrolisane cijene, metod maloprodajne cijene, troškovi plus metod i metod uporedivih profitâ¹⁹. *Metod uporedive nekontrolisane cijene* može biti primijenjen u slučaju kada je roba koja se razmjenjuje između filijala istovremeno predmet prodaje kompanije na tržištu. *Metod maloprodajne cijene* podrazumijeva oduzimanje određenog iznosa profita od finalne prodajne cijene. *Troškovi plus metod* predstavlja dodavanje odgovarajućeg iznosa profita troškovima proizvodnje robe. *Metod uporedivih profitâ* se najčešće koristi u kombinaciji sa prethodnim metodama i on podrazumijeva

¹⁹ OECD, 2010, *Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations*, Paris, Internet, www.oecd.org/document, 16/02/2013.

upoređivanje profitabilnosti filijale koja koristi transferne cijene sa kompanijama koje se bave istom ili sličnom djelatnošću.

Izbor metoda transfernih cijena zavisi od cilja kompanija, da li je to maksimiziranje profita u kratkom roku ili stvaranje vrijednosti na duži rok. Ukoliko se kompanija odluči za cijenu zasnovanu na marginalnim troškovima, to vodi maksimiziranju profita u kratkom roku za filijalu koja kupuje i za čitavu transnacionalnu kompaniju, dok filijali koja prodaje ne ostavlja mogućnost investiranja i proširenja kapaciteta. Izborom transferne cijene zasnovane na tržišnim cijenama obezbjeđuje se ostvarenje dugoročnih ciljeva za filijalu koja prodaje, kao i za čitavu transnacionalnu kompaniju.

Motivi kompanije koji utiču na odluku o izboru metoda transferne cijene su brojni. Ukoliko je cilj kompanije snižavanje poreskog opterećenja, profit ostvaren u zemljama sa visokim poreskim stopama se prebacuje u zemlje sa nižim stopama. Jedan od motiva kompanija koji može biti ostvaren uz pomoć transfernih cijena je i manje plaćanje carinskih dažbina, gdje se vrijednost roba koja se transferiše prema drugoj filijali iskazuje manjom od komercijalne. Primjenom transfernih cijena se može izbjegći i restriktivni režim repatrijacije profita u nekoj zemlji. Naime, vrijednost proizvoda filijale koja posluje u takvoj zemlji se potcjenjuje prilikom prodaje filijali u drugoj zemlji i na taj način se iskazuje profit koji je manji od stavnog, odnosno transferiše se u zemlju gdje su liberalnije mogućnosti njegovim raspolažanjem. Takođe korišćenje transfernih cijena omogućava upravljanje rizikom deviznog kursa kroz smanjenje nivoa likvidnih sredstava u filijalama koje posluju u zemljama gdje postoji kontrola deviznog kursa.

Transferne cijene su često ne-fer i nekorektne, jer se njihovim korišćenjem vrše razne zloupotrebe i poreske utaje. Prvo su razvijene zemlje počele da kontrolisu transferne cijene, da bi to kasnije uradile i zemlje u razvoju. Za formulaciju transfernih cijena međunarodne organizacije donose okvire i uputstva. Tako je OECD donijela Smjernice za primjenu pravila o transfernim cijenama za multinacionalna preduzeća i poreske uprave (*OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations 2010*), koje objedinjavaju iskustva država članica i predstavljaju

značajan izvor za proučavanje oblasti transfernih cijena. Njihovu primjenu u državama članicama je preporučio Savjet Evropske unije.

Oblast primjene transfernih cijena u Crnoj Gori je regulisana Zakonom o porezu na dobit pravnih lica²⁰. Prema Zakonu, matična i zavisna preduzeća čine grupu povezanih preduzeća ako matično preduzeće ima neposrednu ili posrednu kontrolu nad najmanje 75% akcija ili udjela zavisnog preduzeća. Povezana preduzeća imaju pravo na poresko konsolidovanje. U konsolidovanoj poreskoj prijavi gubici povezanih preduzeća prebijaju se na račun dobiti drugih povezanih preduzeća u grupi (član 36. Zakona). Poreskom obvezniku koji ostvari dobit izvan Crne Gore i koji plaća porez na dobit u drugoj državi, odobrava se poreski kredit u visini poreza na dobit plaćenog u drugoj državi. Danas, Crna Gora primjenju ugovore o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja sa 43 države na svijetu²¹. Transferna cijena je definisana kao cijena nastala u vezi sa transakcijama sredstava ili stvaranjem obaveza među povezanim licima (član 38. Zakona). Zakonom je definisano da se povezanim licima smatraju lica između kojih postoje posebni odnosi koji mogu imati neposredni uticaj na uslove ili ekonomski rezultate transakcija između tih lica, u skladu sa zakonom kojim je uređena poreska administracija. Poreski obveznik je dužan da u svom poreskom bilansu posebno prikaže transakcije sa povezanim licima. Po Zakonu, cijenom „van dohvata ruke“ smatra se cijena za koju se очekuje da će se postići u imovinskim transakcijama ili ugovornim obavezama međulicima koja su poslovala „van dohvata ruke“ ili više postignuta cijena. Razlika između cijene „van dohvata ruke“ i transferne cijene uključuje se u poresku osnovicu. Cijena „van dohvata ruke“ se utvrđuje primjenom metode uporedne cijene, a kada to nije moguće utvrđuje se primjenom metode preprodajne cijene ili metode nabavne cijene uvećane za uobičajenu maržu.

Dugo je oblast transfernih cijena u crnogorskoj poreskoj administraciji bila zanemarena i poreski organi nijesu previše i adekvatno kontrolisali način obračuna transfernih cijena. Međutim, dolaskom stranih investitora i povećanjem prihoda od poreza na

²⁰ „Sl.list CG“, br.65/01, 12/02, 80/04, 40/08, 86/09, 40/11, 14/12, 61/13.

²¹ Vlada Crne Gore, Ministarstvo finansija, Internet, www.mf.gov.me, 01/10/2015.

dobit²², ova oblast zavređuje mnogo više pažnje. Postojeće stanje ukazuje da je u brojnim oblastima crnogorske privrede, kao na primjer u bankarskom sektoru, strano vlasništvo pretežno, odnosno da se veliki broj crnogorskih privrednih subjekata može smatrati povezanim sa stranim privrednim društvima.

Visina stope poreza na dobit u Crnoj Gori je 9% i kao takva je najniža poreska stopa u Evropi, što predstavlja jedan od glavnih faktora za privlačenje stranih investitora. Međutim, povoljna poreska stopa može biti uvećana pogrešnom primjenom propisa iz oblasti transfernih cijena, dok sa druge strane prihodi države mogu biti umanjeni. Efektivna stopa poreza na dobit pravnih lica zavisi isključivo od ispravne primjene pravila o transfernim cijenama, posebno za najveće strane investitore u Crnoj Gori.

Tabela 3: Stope poreza na dobit

Država	Stopa poreza na dobit
Hrvatska	20%
Slovenija	17%
Poljska	19%
Češka Republika	19%
Rumunija	16%
Srbija	15%
Makedonija	10%
Bosna i Hercegovina	10%
Crna Gora	9%

Izvor: Nacionalne vlade, Internet, 17/08/2015.

Zbog toga je neophodno izvršiti reformu postojećeg zakonodavnog okvira za transferne cijene, koji je vrlo limitiran i nije dovoljan da Poreska uprava na adekvatan način vrši kontrolu obračunatih transfernih cijena kod poreskih obveznika. Potrebno je preuzeti iskustva drugih zemalja i uzeti u obzir smjernice OECD-a, kako bi se izbjeglo manipulisanje i zloupotrebe transfernim cijenama.

²² Primici od poreza na dobit u 2014. godini iznosili su 45 miliona EUR ili 2,4% ukupnih primitaka Budžeta Crne Gore.

1.1.3. Efekti transnacionalnih kompanija na privredu matične zemlje

Tokom poslednje tri decenije strane direktnе investicije bilježе stalni porast. Glavnu ulogu u ovom procesu su imale zemlje Evropske unije, bilo kao isporučiocи ili primaoci stranih investicija. Kao što se iz naredne tabele može vidjeti, matične zemlje transnacionalnih kompanija su prvenstveno visokorazvijene zemlje. Na ove zemlje je u 1990. i 2000. godini otpadalo preko 90% ukupnih odliva stranih direktnih investicija u svijetu i oko 80% ukupnih priliva stranih direktnih investicija u svijetu. Nakon ovih godina njihovo učešće se smanjuje zbog rasta učešćа zemalja u razvoju u svjetskim tokovima stranih direktnih investicija.

Tabela 4: Tokovi stranih direktnih investicija,
po regionima u 1990, 2000. i 2014. godini

Prilivi i odlivi SDI po grupama zemalja	Milijarde USD			Učešće u svijetu (u %)		
	1990.	2000.	2014.	1990.	2000.	2014.
1. Prilivi SDI						
Razvijene zemlje	164,5	1.005	499	81,3	79,1	40,6
Zemlje u razvoju	37,3	240	681	18,4	18,9	55,5
Zemlje u tranziciji	0,6	25	48	0,3	2,0	3,9
Svijet	202,4	1.270	1.228	100,0	100,0	100,0
2. Odlivi SDI						
Razvijene zemlje	218,7	1.046	823	93,1	91,0	60,8
Zemlje u razvoju	16,0	100	468	6,8	8,7	34,6
Zemlje u tranziciji	0,3	4	63	0,1	0,3	4,6
Svijet	235,0	1.150	1.354	100,0	100,0	100,0

Izvor: UNCTAD, *World Investment Report*, 1991, 2001, 2015, UN, New York and Geneva; sopstveni proračun.

Strane direktnе investicije mogu proizvoditi i pozitivne i negativne efekte na zemlju svog porijekla. Ukupni efekti zavisiće od nivoa do kojeg domaće investicije mogu realno zamjenjivati strane investicije.

Preduzimanjem stranih direktnih investicija utiče se na *platni bilans* zemlje porijekla. Kada se realizuje strana investicija, rashodi u zemlji porijekla rastu i generišu platnobilansni deficit. Odliv kapitala radi finansiranja stranih direktnih investicija, vrlo brzo biva ublažen rastom izvoza proizvoda koje će strana filijala uvoziti iz svoje zemlje. Tome će se pridružiti priliv zarada iz inostranstva, koji ujedno predstavlja najvažniji

pozitivan uticaj na kapitalni dio budžeta. I tako, dok je trenutni efekat na bilans plaćanja negativan na zemlju porijekla, dugoročni efekat je mnogo manje izvjestan.

Jedna od štetnih posledica na *budžet* zemlje porijekla je gubitak javnih prihoda po osnovu poreza, ali se prihod u suprotnom ostvaruje u slučaju repatrijacije dobiti ili ukoliko ne postoji sporazum o dvostrukom oporezivanju. Zbog neujednačene meĐunarodne poreske prakse, negativni budžetski efekti nastaju i zbog transfernih cijena i prenošenja poslovanja u zemlje sa niđim poreskim stopama, što smanjuje poreske prihode i poresku osnovu u zemlji porijekla.

Efekti na *tržište rada* matične zemlje zbog investiranja u inostranstvo mogu biti dvojaki. Pozitivni nastaju usled otvaranja novih radnih mesta i povećanja zaposlenosti, kada strana filijala koristi proizvode iz matične zemlje i stimulativno djeluje na domaću proizvodnju. U centralama transnacionalnih kompanija istovremeno raste tražnja za visokoobrazovanim i specijalizovanim kadrovima. Međutim, efekti mogu biti i negativni zbog direktnog investiranja u inostranstvo jer dolazi do gubitka radnih mesta i to prvenstveno onih koji zahtijevaju niđi stepen obrazovanja. Takođe dolazi i do pada plata koje se prihvataju u niđim iznosima radi zadržavanja posla u matičnoj zemlji. To izaziva pritisak sindikalnih organizacija da se ograniči odliv investicija jer ima loše efekte na politiku zapošljavanja. Kakav će odnos biti između izgubljenih i dobijenih radnih mesta zavisi od vrste stranih direktnih investicija i okolnosti pod kojima se preduzimaju.

Izmještanjem prljavih tehnologija u zemlje sa liberalnijim ekološkim propisima, transnacionalne kompanije smanjuju zagađenje u matičnoj zemlji i pozitivno djeluju na *zaštitu životne sredine*. Seljenjem resursno neefikasnih tehnologija, matična zemlja stranih investicija smanjuje upotrebu svojih prirodnih resursa.

Izvoz *savremene tehnologije* koji jača konkurentsку prednost i specijalizaciju zemlje domaćina može nekad predstavljati problem. To je u slučaju kada takav izvoz kompanije ugrožava tehnološku superiornost zemlje porijekla.

Zahvaljujući svojoj ekonomskoj snazi, transnacionalne kompanije vrše *politički uticaj* na unutrašnje odnose matične zemlje i zemlje u kojoj posluju filijale. Rast stranih direktnih investicija doprinosi jačanju uticaja zemlje porijekla kapitala na aspekte funkcionisanja i uređivanja u zemlji domaćina. One svojim djelovanjem predupređuju radnje koje su po njih nepovoljne, odnosno obezbjeđuju povoljne mjere za poslovanje i stvaranje veće dobiti. Transnacionalne kompanije mogu uticati i na sastav budućih vlada, podršavajući putem donacija svog favorita na izborima u matičnoj zemlji. Te donacije koje često idu nelegalnim tokovima predstavljaju veliki problem u SAD, zemlji porijekla najvećih transnacionalnih kompanija. Transnacionalne kompanije mogu uticati i na rad već izabranih vlada. S obzirom da zapošljavaju veliki broj radnika, njihovim eventualnim masovnim otpuštanjem mogu izazvati socijalne nemire u zemlji u kojoj mogu dovesti do pada vlada. Transnacionalne kompanije primjenjuju i tzv. tehniku lobiranja, odnosno otvorenog uticaja na organe izvršne vlasti u fazi donošenja određenih odluka²³. Vlade matičnih zemalja koristeći razne instrumente u okviru svojih politika mogu voditi stimulativnu ili restriktivnu politiku stranih direktnih investicija.

Transnacionalne kompanije investiranjem u filijale u inostranstvu i njihovom proizvodnjom i prodajom ostvaruju *indirekstan izvoz*. Ukoliko bi proizvodnju organizovali u matičnoj zemlji i prodaju vršili na druga tržišta, radilo bi se o klasičnom izvozu. Na ovaj način one umjesto klasičnog izvoza obavljaju indirekstan izvoz. Dakle, odliv stranih direktnih investicija preko transnacionalnih kompanija iz matične zemlje, može se poistovjetiti sa izvozom.

Najviše stranih direktnih investicija dolazi iz razvijenih zemalja, što je pokazano u prethodnoj tabeli. Takođe, razvijene zemlje ostvaruju veće učešće u ukupnim svjetskim odlivima stranih direktnih investicija (60,8%) u odnosu na njihovo učešće u ukupnom svjetskom robnom izvozu (51,3%), što se vidi iz Tabele 5. Na osnovu navedenog proizilazi da je izvoz ostvaren posredstvom stranih direktnih investicija iz razvijenih zemalja preovlađujuća forma izvoza²⁴. Posmatrajući uvoz, može se vidjeti da je učešće

²³ Bjelić, Predrag, 2003, *Ekonomika meĐunarodnih odnosa*, Prometej, Beograd, str.78-80.

²⁴ Stojadinović Jovanović, Sandra, 2008, *Transnacionalizacija meĐunarodne trgovine*, Prometej, Beograd, str.140.

razvijenih zemalja u ukupnim svjetskim prilivima stranih direktnih investicija (40,6%) manje od njihovog učešća u svjetskom robnom uvozu (55,1%).

Tabela 5: Strane direktnе investicije i spoljna trgovina razvijenih zemalja u 2014. godini

	Razvijene zemlje (u milijardama USD)	Svijet (u milijardama USD)	Udio u svjetskom (u %)
Robni izvoz	9.754	19.003	51,3
Odliv SDI	823	1.354	60,8
Robni uvoz	10.461	18.987	55,1
Priliv SDI	499	1.228	40,6

Izvor: UNCTAD, 2015, *World Investment Report 2015*, UN, New York and Geneva, 2015; UNCTAD, 2015, International trade in goods and services- Trade trends-Merchandise: Total trade and share, annual 1948-2014, New York and Geneva, 2015; sopstveni proračun.

Efekti transnacionalnih kompanija na matičnu zemlju, ogledaju se u tome da seljenjem proizvodnje u inostranstvo umjesto klasičnog izvoza, imamo supstituisanje dijela izvoza. Dakle, povećava se izvoz preko filijala transnacionalnih kompanija na račun smanjenja izvoza matične zemlje. Uticaj transnacionalnih kompanija na spoljnu trgovinu matične zemlje ne mora uvijek da ide u pravcu smanjenja izvoza, već može da dovede i do povećanja izvoza matične zemlje. Na primjer, kada matična zemlja izvozi na neko tržište, a potom na njemu otvori filijalu, inicialni efekat supstitucije izvoza proizvodnjom filijale može biti neutralizovan potrebom lokalne proizvodnje filijale da uvozi iz matične zemlje. U ovom slučaju za krajnji rezultat imamo povećanje izvoza matične zemlje. Zatim, matična zemlja može izvoziti na tržište zemlje u kojoj je otvorena filijala, gde bi taj izvoz bio dopuna lokalnoj proizvodnji filijale u zadovoljavanju potreba potrošača. Takođe, filijale svojim djelovanjem mogu da podstaknu privredni rast u zemlji domaćinu, što bi dovelo do višeg nivoa životnog standarda, veće tražnje i povećanja uvoza, uključujući i uvoz iz matične zemlje. Tako, konačan rezultat aktivnosti transnacionalnih kompanija, odnosno njihovih filijala, može biti i *rast izvoza* matične zemlje.

1.1.4. Efekti transnacionalnih kompanija na privrednu zemlje domaćina

Efekti stranih direktnih investicija na privrednu zemlje domaćina mogu biti različiti, odnosno pozitivni i negativni se međusobno prepliću. Krajnji efekti će zavisiti od mjera

investicione politike zemlje primaoca stranih direktnih investicija, kao i od sposobnosti domaćih preduzeća da se bore sa konkurencijom. Pozitivan efekat se može očekivati ukoliko zemlja domaćin vodi strategijski pristup prema stranim direktnim investicijama.

U teoriji, strane direktne investicije mogu pozitivno uticati na *privredni rast* putem tri kanala, pri čemu svaki od njih dovodi do povećanja proizvodnje po zaposlenom²⁵. *Prvi kanal* čijim posredstvom strane direktne investicije mogu uticati na privredni rast je porast domaće stope investicija. Strane direktne investicije predstavljaju priliv stranih sredstava koji povećava ukupne investicije u zemlji domaćinu. Osim prvobitnog ulaganja, strane direktne investicije čine i reinvestirani profit filijale, kao i sve pozajmice od strane matične kompanije koje filijale koriste za izgradnju novih ili unapređenje postojećih kapaciteta. Sve to utiče na povećanje ukupnih investicija u zemlji domaćinu. Greenfield investicije imaju veći efekat na povećanje ukupnih investicija od merđera i akvizicija, jer one predstavljaju kreiranje novih, a ne promjenu vlasništva nad postojećim resursima. *Drugi kanal* je rastuća efikasnost preuzetog preduzeća. Efikasnost preuzetog ili novoformiranog preduzeća može poticati od ekonomije obima proizvodnje i smanjenja neefikasnosti. Ekonomija obima raste u slučaju kada predstavlja fiksni trošak koji se može rasporediti na različite lokacije. Porast produktivnosti koji nastaje zbog smanjivanja neefikasnosti, ne zavisi od ekonomije obima. On se nalazi u transferu najboljih iskustava, u novom menadžmentu, znanju i tehnologiji. *Treći kanal* je kada dolazi do prelivanja znanja i tehnologije koje inostrani vlasnik transferiše u pripojeno preduzeće. To se javlja u slučajevima kada preduzeće angađuje lokalne isporučioce ili prodaje poluproizvode lokalnim preduzećima. Postojanje efikasnijih preduzeća u inostranom vlasništvu može podstići lokalne konkurente na inovacije da bi opstali na tržištu.

Kod efekata na *platni bilans* moguće su dvije pojave. Inicijalni priliv kapitala kroz strane direktne investicije daje povoljan efekat na tekući dio platnog bilansa. Međutim, on ubrzo biva zamijenjen odlivom zarada iz zemlje domaćina u matičnu zemlje. Mnoge zemlje sa ovim problemom se bore kroz ograničavanje iznosa odliva zarada, odnosno

²⁵ Kovačević, Radovan, 2004, *Foreign direct investment as a factor of growth: The experience of European Union countries*, Međunarodni problemi, Vol. LVI, br. 4, Beograd, str. 417,418.

kapitala čija se repatrijacija može vršiti u zemlju porijekla kapitala. Drugi negativni efekat nastaje zbog najčešćeg investiranja stranih ulagača kroz uvoz. Indirektno usled rasta zaposlenosti raste tražnja i uvoz ili preko visokih transfernih cijena investitor može da vrši odliv kapitala. Zbog toga povoljan efekat na početku strane investicije nije onoliki koliko se prepostavljalo. Na primjer, neto prilivom stranih direktnih investija pokriveno je svega 52% deficitra tekućeg računa platnog bilansa Crne Gore u 2007. godini²⁶.

Efekti na *tržište rada* u zemlji domaćinu mogu se ispoljiti na dva načina²⁷. Na jednoj strani imamo pozitivan rast zaposlenosti preko otvaranja novih radnih mesta kroz greenfield investicije. Ovoj direktnoj zaposlenosti treba dodati i indirektnu zaposlenost u firmama koje su povezane sa transnacionalnim kompanijama. Takođe dolazi do promjena u strukturi tražnje, kao na primjer za niskoobrazovanim ili uskospesijalizovanim profilima jer je većina otvorenih radnih mesta u sektoru proizvodnje. Na drugoj strani imamo gubitak posla zbog restrukturiranja preduzeća koja su prije privatizacije bila neefikasna. Gašenje radnih mesta nastaje i usled prekida nabavke stranog investitora od domaćih proizvođača u korist dobavljača iz matične zemlje. Velike transnacionalne kompanije zbog svoje konkurentske prednosti istiskuju domaće firme što za sobom automatski povlači otpuštanje radnika.

Ulazak strane kompanije može imati značajne efekte na *strukturu domaće privrede*. Dolazak stranog investitora utiče na intenziviranje konkurenčije, unapređenje produktivnosti, otvaranje novih firmi, razvoj lanca dobavljača. Negativni efekti se ogledaju u dominaciji velikih stranih kompanija u odnosu na domaće firme, koje će ih vremenom potpuno istisnuti sa tržišta.

Kapitalnu opremu u zemlji investiranja uglavnom karakteriše tehnološka zaostalost. Kupovinom postojećih preduzeća, transnacionalne kompanije donose *novu tehnologiju*

²⁶ CBCG, 2008, *Godišnji izvještaj glavnog ekonomiste za 2007. godinu*, Podgorica, Internet, www.cbcg.org, 10/03/2013.

²⁷ Hunya Gabor, Geishecker Ingo, 2005, *Employment Effects of Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*, The Vienna Institute for International Economic Studies, Research Reports No.321, Vienna, Internet, <http://wiiw.ac.at/employment-effects-of-foreign-direct-investment-in-central-and-eastern-europe-dlp-348.pdf>, 10/03/2013, p.7,8.

koja osavremenjuje i unapređuje proizvodnju. Moć da je još važnija činjenica da strani investitori donose i savremena menadžerska i organizaciona znanja.

Miješanje transnacionalnih kompanija u proces usvajanja poslovne regulative zemlje primaoca kapitala zahvaljujući svojoj finansijskoj moći, utiče na *suverenitet zemlje*. Samostalno donošenje državnih odluka postaje otežano, ukoliko država nema uticaj nad velikim stranim firmama, posebno gdje one udruženo dominiraju zemljom domaćinom.

Prilivi stranih direktnih investicija za zemlju domaćina mogu se poistovjetiti sa njenim uvozom. Kada transnacionalna kompanija otvorí svoju filijalu u nekoj zemlji, za zemlju domaćina to znači da će, umjesto uvoza iz matične zemlje transnacionalne kompanije, pribavljati proizvode od filijale koja ih proizvodi na njenoj teritoriji, dakle, imamo supstituciju uvoza. Zemlja domaćin, umjesto da uvozi direktno, proizvode i usluge kupuje na svom tržištu od filijale koja je rezultat priliva stranih direktnih investicija. Zato se prilivi stranih direktnih investicija u zemlju domaćina, posredstvom transnacionalnih kompanija, mogu poistovjetiti sa uvozom. U savremenim uslovima, zemlje u razvoju upravo tako sve više uvoze kroz priliv stranih direktnih investicija²⁸.

Tabela 6: Strane direktne investicije i spoljna trgovina zemalja u razvoju
u 2014. godini

	Zemlje u razvoju (u milijardama USD)	Svijet (u milijardama USD)	Udio u svjetskom (u %)
Robni izvoz	8.486	19.003	44,7
Odliv SDI	468	1.354	34,6
Robni uvoz	7.974	18.987	42,0
Priliv SDI	681	1.228	55,5

Izvor: UNCTAD, 2015, *World Investment Report 2015*, UN, New York and Geneva; UNCTAD, 2015, International trade in goods and services- Trade trends-Merchandise: Total trade and share, annual 1948-2014, New York and Geneva; sopstveni proračun.

Zemlje u razvoju se najčešće javljaju kao domaćini stranih direktnih investicija, što je prikazano u Tabeli 6. Takođe zemlje u razvoju ostvaruju veće učešće u ukupnim svjetskim prlivima stranih direktnih investicija (55,5%) u odnosu na njihovo učešće u ukupnom svjetskom robnom uvozu (42,0%). Na osnovu navedenog proizilazi da

²⁸ Stojadinović Jovanović, Sandra, 2008, *Transnacionalizacija meĐunarodne trgovine*, Prometej, Beograd, str.161.

preovlađujuća forma uvoza za zemlje u razvoju predstavlja priliv stranih direktnih investicija. Učešće odliva stranih direktnih investicija je manje od njihovog učešća u svjetskom robnom izvozu, što navodi na zaključak da se u zemljama u razvoju izvoz roba obavlja preko klasičnih oblika.

1.2. Međunarodno kretanje kapitala

Međunarodno kretanje kapitala, kao dio međunarodnog finansiranja, jedan je od najatraktivnijih oblika međunarodne saradnje i ostvarivanja strategijskih ciljeva. Kretanje kapitala van nacionalnih granica utiče na privredni rast, promjenu privredne strukture, platni bilans, zaposlenost i privrednu stabilnost zemlje. U teoriji postoje tri osnovna oblika međunarodnog kretanja kapitala, i to: međunarodno kretanje zajmovnog kapitala, portfolio investicije i strane direktnе investicije.

Strane direktnе investicije predstavljaju najznačajniji dio međunarodnih privatnih tokova kapitala. Po definiciji²⁹ direktnu investiciju u inostranstvo predstavlja svaki oblik ulaganja u određeno preduzeće kojim se stiče vlasnička kontrola nad njim. Strane direktnе investicije su, dakle, oblik međunarodnog kretanja kapitala, ali s obzirom na element kontrole u preduzeću u koje je investirano, one su i mnogo više od međunarodnog kretanja kapitala. Ono zbog čega se razlikuju od drugih oblika, i po tom osnovu su i najznačajniji oblik međunarodnih tokova kapitala, je njihov dugoročan karakter. Kada se jednom realizuje investicija, investitori ostaju u zemlji i u nestabilnim ekonomskim vremenima, motivisani profitom na dugi rok.

Jedna od najvidljivijih manifestacija globalizacije u poslednjih nekoliko godina je ekspanzija međunarodnih privatnih tokova kapitala. Do tridesetih godina, kada je svijet zahvatila velika dužnička kriza, portfolio investicije su činile 90 odsto stranog kapitala. Od tada na svjetsku ekonomsku scenu stupaju direktnе investicije u inostranstvo, koje

²⁹ Kovač, Oskar, 2002, *Međunarodne finansije*, Centar za izdavačku djelatnost, Beograd, str. 388.

dođivljavaju kulminaciju osamdesetih godina, od kada svjetski tokovi rastu godišnje prosječno za 30 odsto.

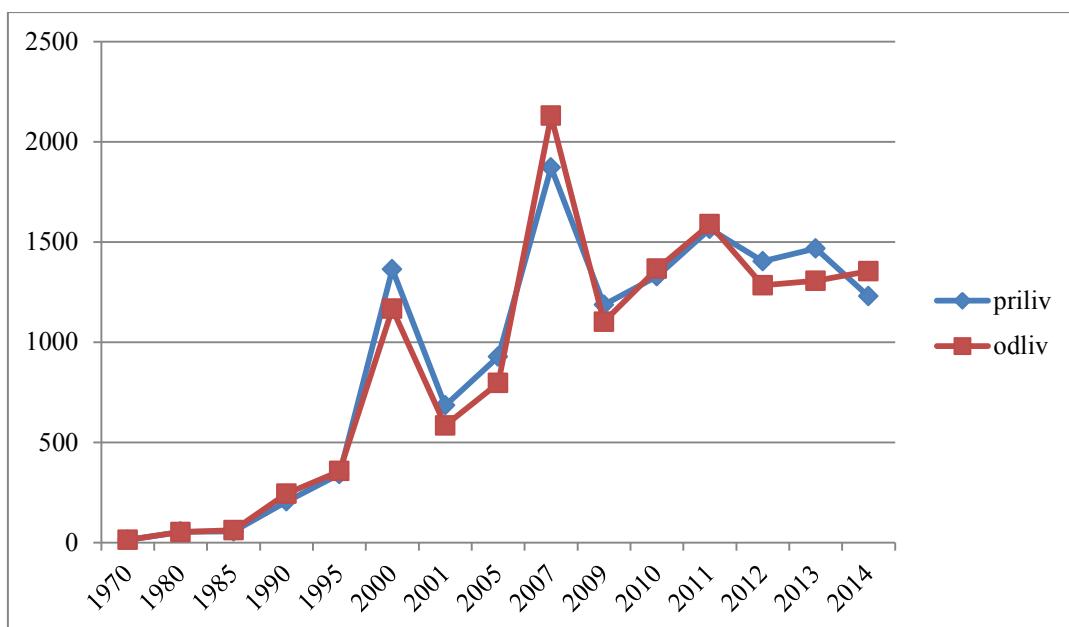
Osamdesetih godina dvadesetog vijeka došlo je do velikog porasta stranih direktnih investicija zbog velikog rasta BDP-a najrazvijenijih zemalja. Jedno od rješenja dužničke krize u tim godinama bilo je i zamjena dužničkih potraživanja za vlasnički udio (*debt-equity swap*), koja je doprinijela povećanju tokova stranih direktnih investicija. Još jedan uzrok povećanju stranih direktnih investicija, posebno u zemlje Evropske Ekonomске Zajednice prije 1992. godine i stvaranja Evropske unije i jedinstvenog tržišta, bio je i predlaganje zaštitnih i kontrolnih mjera za preduzeća trećih zemalja kod trgovine i ulaganja. Na taj su se način pomoću direktnog ulaganja zaobišle ulazne prepreke na tržište Evropske Ekonomске Zajednice. Dalje, stranim direktnim ulaganjima pogodovala je povećana globalizacija zbog tehnoloških poboljšanja u telekomunikacijama i računarskoj opremi, te boljeg povezivanja svjetskih tržišta kapitala. Veliki porast obima trgovine uslugama u svjetskoj trgovini takođe je dao veliki podsticaj stranim direktnim investicijama, jer se usluge obavljaju u zemlji domaćinu, pa je svako ulaganje u preduzeća koja ih obavljaju, istovremeno i strano direktno ulaganje u zemlju domaćina pružanja usluge. U tim godinama razmjena usluga se utrostručila, a došlo je i do liberalizacije i deregulacije finansijskih usluga u razvijenim zemljama, pa je i to predstavlja dodatni podsticaj priliva stranih direktnih ulaganja. Još jedan uzrok bio je kumuliranje suficita na tekućim računima platnih bilansa Njemačke i Japana, koji su potom te suficite investirali u inostranstvo, Njemačka u Srednju, Istočnu i Južnu Evropu, a Japan u Jugoistočnu Aziju.

Globalni prilivi SDI³⁰ su se zatim gotovo eksponencijalno uvećavali od prosječnih 87 milijardi USD godišnje u periodu 1980.-1989. godina, do 205 milijardi USD u 1990. godini, te do 1.363 milijardi USD u 2000. godini. Oko 50% ovog iznosa otišlo je u zemlje Zapadne Europe. Udio Sjeverne Amerike u SDI prlivima je iznosio 27%, dok je Azija dobila 11%. U narednoj godini strane investicije su bile upola manje i iznosile su

³⁰ UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 06/10/2015.

684 milijardi USD, da bi naredne dvije godine nastavile pad od 14% i 19% u odnosu na 2001. godinu. U 2004. godini strane investicije su porasle na 683 milijardi USD, zatim u 2005. godini na 927 milijardi USD, da bi u 2006. godini iznosile 1.393 milijardi USD. Globalni prilivi stranih direktnih investicija dostišu rekordan nivo od 1.872 milijardi USD u 2007. godini, što je za oko pola milijardi USD više od prethodnog rekordnog nivoa u 2000. godini. Strane direktne investicije su u proteklom periodu kontinuirano rasle zahvaljujući visokom ekonomskom rastu velikog broja zemalja u svijetu. Njihov snažan rast i visoki profiti kompanija uticali su na rekordan broj meĐunarodnih merđera i akvizicija koji su u 2007. godini dostigli nivo od 1.637 milijardi USD³¹, što je 21% više u odnosu na prethodno rekordnu 2000. godinu. Većina završenih projekata u 2007. godini započeta je u prethodnom periodu.

Grafik 1: Globalni tokovi SDI, 1970-2014, u milijardama USD

Izvor: UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 06/10/2015.

Finansijska kriza koja je započela krajem 2007. godine, a intenzivirala se tokom 2008. godine odrazila se i na prilive stranih direktnih investicija. One su u 2008. godini opale na iznos od 1.490 milijardi USD, što je za oko 20% manje u odnosu na 2007. godinu.

³¹ UNCTAD, 2008, *World Investment Report 2008: Transnational Corporations and the Infrastructure Challenge*, UN, New York and Geneva, p.31.

Kriza je najviše uticala na pad merđera i akvizicija za 21%³² u odnosu na 2007. godinu, dok je pad greenfield investicija bio blaži. Smanjeni profiti kompanija, smanjeni pristupi finansijskim tržištima, kao i smanjena sklonost za rizična ulaganja, neki su od glavnih razloga pada SDI u vremenima krize. Pad stranih direktnih investicija nastavio se i u 2009. godini kada su one iznosile 1.187 milijardi USD. Opadanje tokova stranih investicija izazvalo je zabrinutost svih zemalja, a posebno zemalja u tranziciji, s obzirom da su one ili završile ili privode kraju procese privatizacije državnih preduzeća. U naredne dvije godine tokovi stranih direktnih investicija se oporavljuju zahvaljujući većoj profitabilnosti kompanija, poboljšanom ekonomskom rastu zemalja u razvoju i boljem poslovanju tržišta kapitala. U 2010. godini strane direktnе investicije su iznosile 1.328 milijardi USD, dok su u 2011. dostigle nivo od 1.565 milijardi USD, što je za oko 17% manje u odnosu na rekordnu 2007. godinu. U 2012. i 2013. godini prilivi stranih direktnih investicija su iznosili 1.403 milijardi USD, odnosno 1.467 milijardi USD, da bi u 2014. godini pale na nivo od 1.228 milijardi USD, što je za samo 41 milijardu USD više u odnosu na kriznu 2009. godinu.

Projekcije UNCTAD-a predviđaju rast priliva stranih direktnih investicija u 2015., 2016. i 2017. godini, na 1.400 milijardi USD, 1.600 milijardi USD i 1.700 milijardi USD, respektivno³³. Očekuje se da poboljšanja makroekonomskih faktora i faktora na nivou preduzeća pozitivno utiču na tokove stranih investicija. Međutim, ovaj scenario rasta bi mogao biti poremećen usled mnoštva ekonomskih i političkih rizika, uključujući neizvjesnost u eurozoni, kao i ranjivost zemalja u razvoju.

Geografsku distribuciju globalnih tokova stranih direktnih investicija karakteriše dominantna uloga razvijenih zemalja, ali i sve značajnija uloga zemalja u razvoju i zemalja u tranziciji. Tokom devedesetih godina prilivi SDI u razvijenim zemljama neprestano su rasli i svoj maksimum od 1.125 milijardi USD dostižu 2000. godine³⁴.

³² UNCTAD, 2009, *World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development*, UN, New York and Geneva, p.21.

³³ UNCTAD, 2015, *World Investment Report 2015*, Chapter I-Global Investment Trends , UN, New York and Geneva, p. 21.

³⁴ UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 06/10/2015.

Tada je učešće razvijenih zemalja u ukupnim prilivima SDI u svijetu iznosilo 83%. U periodu 1990.-2004. godina učešće razvijenih zemalja se kretalo na nivou 70%. U pretkriznom periodu 2005.-2007. godina njihovo učešće opada na 66%, da bi u poslednjih šest godina njihov udio pao na 50%, što je prikazano u Tabeli 7.

Tabela 7: Prilivi SDI, po regionima i zemljama
(projekti u milijardama USD i procentima)

Region/ekonomija	Priliv				Procenat			
	1990-1999	2000-2004	2005-2007	2008-2014	1990-1999	2000-2004	2005-2007	2008-2014
Svijet	398	775	1.397	1.381	100	100	100	100
Razvijene zemlje	279	546	916	687	70	70	66	50
Zemlje u razvoju	115	215	421	609	29	28	30	44
Zemlje u tranziciji (Jugoistočna Evropa i CIS)	4	14	60	85	1	2	4	6

Izvor: UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 06/10/2015. Sopstveni proračun autora.

Zemlje u razvoju su maksimalan iznos priliva stranih direktnih investicija od 681 milijardu USD dostigle 2014. godine, kada je na njihovo učešće otpalo 55% ukupnog svjetskog priliva stranih direktnih investicija. Učešće zemalja u razvoju u ukupnim prilivima u periodu 1990.-2007. godina se kretalo oko 30%. Za razliku od razvijenih zemalja, zemlje u razvoju su ostvarile porast priliva u prvim godinama krize i kasnije, kada njihov udio iznosi 44%. Zemlje u tranziciji su najviše stranog kapitala privukle u 2008. godini, kada je njihov priliv iznosio 116 milijardi USD, što je činilo 8% svjetskog priliva.

U pogledu odliva stranih direktnih investicija u analiziranom dvadesetpetogodišnjem periodu 1990.-2014. godina prikazanog u Tabeli 8, sve tri grupe zemalja maksimalne iznose dostižu u različitim godinama³⁵. Tako razvijene zemlje svoj maksimum od 1.810. milijardi USD dostižu rekordne 2007. godine, kada je ovaj iznos predstavljao 85% svjetskog odliva stranih direktnih investicija. U posmatranom periodu zemlje u razvoju ostvaruju maksimum od 468 milijardi USD u 2014. godini, sa učešćem od 35%. Iz

³⁵ UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 06/10/2015.

zemalja u tranziciji se najviše stranog kapitala odlilo 2011. godine, i to 74 milijarde USD ili 5% ukupnog odliva stranih direktnih investicija u svijetu.

Tabela 8: Odlivi SDI, po regionima i zemljama
(projekti u milijardama USD i procentima)

Region/ekonomija	Priliv				Procenat			
	1990-1999	2000-2004	2005-2007	2008-2014	1990-1999	2000-2004	2005-2007	2008-2014
Svijet	414	732	1.424	1.385	100	100	100	100
Razvijene zemlje	373	658	1.197	976	90	90	84	70
Zemlje u razvoju	40	67	194	345	10	9	14	25
Zemlje u tranziciji (Jugoistočna Evropa i CIS)	1	7	33	64	0	1	2	5

Izvor: UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 06/10/2015. Sopstveni proračun autora.

U prvih petnaest godina perioda analiziranog prethodnom tabelom, učešće sve tri grupe zemalja u svjetskim odlivima stranog kapitala je bilo stabilno. Razvijene zemlje su ucestvovale sa 90%, zemlje u razvoju sa oko 9%, dok je učešće zemalja u tranziciji bilo na nivou 1%. U periodu 2005.-2007. godina, koji je prethodio finansijskoj krizi, došlo je do pada učešća razvijenih zemalja u svjetskim odlivima stranih direktnih investicija u korist zemalja u razvoju. U toku krize i kasnije nastavljen je taj trend, tako da je udio razvijenih zemalja u poslednjem analiziranom periodu iznosio 75%, dok su zemlje u razvoju ucestvovale sa 25%.

U narednoj tabeli je prikazana geografska analiza priliva stranog kapitala za tri izabrane godine, rekordnu 2007. godinu, kriznu 2009. godinu sa najnišim ostvarenim vrijednostima stranih ulaganja u poslednjih devet godina i 2014. godinu, poslednju godinu za koju su dostupni podaci. Posmatrajući tabelu, zapađamo da među prvih 10 zemalja najvećih primalaca stranih direktnih investicija figuriraju samo dvije zemlje u razvoju (Kina i Ruska Federacija), dok su sve ostalo razvijene zemlje. Uočavamo da su prilivi stranih direktnih investicija u SAD u 2007. godini dostigli nivo od 216 milijardi USD ili 10,9% učešća u svjetskim prilivima SDI. U periodu krize SAD su, i pored smanjenja od 44% u 2009. godini u odnosu na 2007. godinu, i dalje zadržale poziciju najvećeg primaoca stranih direktnih investicija. U 2014. godini je nastavljen pad priliva

stranih ulaganja u SAD, na koje je otpalo 7,5% ukupnog svjetskog priliva. Prilivi stranih direktnih investicija u Veliku Britaniju, Holandiju, Kanadu, Francusku i Belgiju su značajno opali u periodu krize sa pogoršanjem učešća u svjetskim tokovima. Pad priliva u ove zemlje je zabilježen i u 2014. godini, osim u Kanadi. Ukupna ulaganja u ovu grupu zemalja u 2009. godini i 2014. godini iznose 424,6 milijardi USD, što čini 68% priliva SDI u ove zemlje u 2007. godini. Kina je jedina zemlja koja je i u periodu krize bilježila konstantni rast stranih direktnih investicija uz poboljšanje udjela u svjetskim prilivima. Zajedno sa Hong Kongom, Kina predstavlja najveće primaoce SDI u Aziji. Takođe zapažamo, da su prilivi stranih direktnih investicija u Njemačkoj u 2014. godini za čak 78,4 milijardi USD manji nego 2007. godine.

Tabela 9: Zemlje sa najvećim prilivima stranih direktnih investicija
(u milijardama USD)

Zemlja	2007.	Procenat u globalnim prilivima	2009.	Procenat u globalnim prilivima	2014.	Procenat u globalnim prilivima
1. SAD	216,0	10,9	143,6	12,1	92,4	7,5
2. Velika Britanija	196,4	9,9	90,6	7,6	72,2	5,9
3. Holandija	119,4	6,1	38,8	3,3	30,3	2,5
4. Kanada	114,7	5,8	22,7	1,9	53,9	4,4
5. Francuska	96,2	4,9	30,7	2,6	15,2	1,2
6. Belgija	93,4	4,7	75,2	6,3	-5,0	-
7. Kina	83,5	4,2	95,0	8,0	128,5	10,5
8. Njemačka	80,2	4,1	23,8	2,0	1,8	0
9. Španija	64,3	3,3	10,4	0,9	22,9	1,9
10. Ruska Federacija	55,1	2,8	36,6	3,1	21,0	1,7
11. Hong Kong (Kina)	54,3	2,7	55,5	4,7	103,3	8,4
12. Singapur	46,9	2,4	23,8	2,0	67,5	5,5
13. Australija	45,6	2,3	31,7	2,7	51,9	4,2
14. Italija	43,9	2,2	20,1	1,7	11,5	0,9
15. Brazil	34,6	1,8	25,9	2,2	62,5	5,1

Izvor: UNCTAD, za 2007. godinu: *World Investment Report 2012*, New York and Geneva, 2012, p.169-172; za 2009. i 2011. godinu: *World Investment Report 2015*, New York and Geneva, 2015, p.236-239, sopstveni proračun.

U pogledu odliva stranih direktnih investicija u svijetu, SAD zauzimaju poziciju najvećeg investitora sa 336, milijardi USD u 2014. godini i učešćem u globalnim odlivima od 24,9%, što je prikazano u Tabeli 10. Izuzev Hong Konga, prvih 10 zemalja sa najvećim odlivima stranog kapitala predstavljaju razvijene zemlje. Odlivi SDI iz SAD su nakon pada od 27% u 2009. godini, u 2014. dostigli nivo koji je za samo 14% niži od nivoa postignutog u baznoj 2007. godini. Poslije SAD, zemlje sa najvećim

izlaznim tokovima SDI su Velika Britanija, Njemačka i Francuska. U periodu krize njihovo investiranje u inostranstvo je bilo niže za čak 2/3. Procenat smanjenja investiranja u 2009. godini u odnosu na rekordnu 2007. godinu je, na primjer u Velikoj Britaniji iznosio 92, u Španiji 90, Belgiji 81. Japan je jedina zemlja koja je i u periodu krize biljetila konstantan rast investiranja. Takođe je Japan, kao treći najveći investitor u 2014. godini, uz pomoć apresijacije jena, povećao kupovnu moć svojih kompanija i gotovo utrostručio učešće u globalnim tokovima u odnosu na 2007. godinu.

Tabela 10: Zemlje sa najvećim odlivima stranih direktnih investicija
(u milijardama USD)

Zemlja	2007.	Procenat u globalnim odlivima	2009.	Procenat u globalnim odlivima	2014.	Procenat u globalnim odlivima
1. SAD	393,5	17,9	287,9	26,1	336,9	24,9
2. Velika Britanija	272,4	12,4	20,6	1,9	-59,6	-
3. Njemačka	170,6	7,8	68,5	6,2	112,2	8,3
4. Francuska	164,3	7,5	100,9	9,2	42,9	3,2
5. Španija	137,1	6,2	13,1	1,2	30,7	2,3
6. Italija	96,2	4,4	21,3	1,9	23,5	1,7
7. Belgija	80,1	3,7	15,3	1,4	8,5	0,6
8. Japan	73,5	3,4	74,7	6,8	113,6	8,4
9. Luksemburg	73,3	3,3	8,2	0,7	-4,3	-
10. Hong Kong (Kina)	61,1	2,8	59,2	5,4	142,7	10,5
11. Kanada	57,7	2,6	39,6	3,6	52,6	3,9
12. Holandija	55,6	2,5	26,3	2,4	40,8	3,0
13. Švajcarska	51,0	2,3	26,4	2,4	16,8	1,2
14. Ruska Federacija	45,9	2,0	43,3	3,9	56,4	4,2
15. Britanska djevičanska ostrva	43,7	1,9	35,1	3,2	54,3	4,0

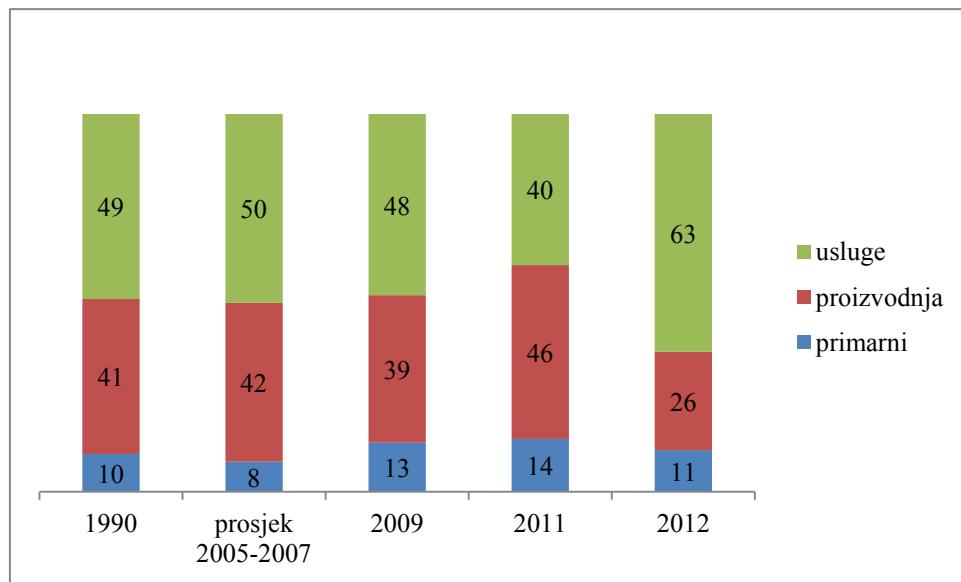
Izvor: UNCTAD, za 2007. godinu: *World Investment Report 2012*, New York and Geneva, 2012, p.169-172; za 2009. i 2011. godinu: *World Investment Report 2015*, New York and Geneva, 2015, p.236-239, sopstveni proračun.

Distribucija stranih direktnih investicija u sva tri sektora (primarni, proizvodnja, usluge) se vremenom mijenjala. Prvih dvadeset godina perioda prikazanih na Grafiku 2 karakteriše nepromijenjeno učešće sektora, da bi u 2011. godini došlo do pada učešća usluga u korist sektora proizvodnje. U 2012. godini imamo obrnutu situaciju, uslužni sektor biljeti rast, dok učešće sektora proizvodnje opada.

Rast investicija u primarni sektor u periodu prije finansijske krize je nastavljen tokom krizne 2009. godine i 2011. godine. Tako je njihovo učešće postepeno raslo sa 8% u

periodu 2005-2007, preko 13% u 2009. godini, da bi u 2011. godini iznosilo 14%. Ovaj period karakteriše povećanje investicija u rudarskoj industriji, vaĐenju kamena i naftnoj industriji. Investicije u naftnoj industriji su rasle uglavnom u razvijenim zemljama i zemljama u tranziciji. U 2012. godini je zabilježen pad učešća investicija u primarni sektor od 21%, u odnosu na 2011. godinu³⁶.

Grafik 2: Sektorska distribucija SDI u procentima, izabrane godine

Izvor: UNCTAD, za 1990. i 2012.godinu: *World Investment Report 2015*, New York and Geneva, 2015, p.12; za ostale godine: *World Investment Report 2012*, New York and Geneva, 2012, p.9.

Vrijednosti stranih direktnih investicija u okviru sektora proizvodnje su se nakon pada u 2009. godini oporavile i dostigle vrijednost prije finansijske krize, tako da su u 2011. godini iznosile 720 milijardi USD. Njihovo učešće se popravilo na štetu sektora usluga. Na period krize najbolje su reagovali prehrambena, duvanska, industrija pića, hemijska i motorna industrija, koje su zabilježile rast u odnosu na period 2005-2007. godina. Na primjer, industrija hrane, pića i duvana je porasla 40% u odnosu na period prije krize zbog porasta potrošnje ovih dobara u razvijenim zemljama. Investicije u 2011. godini su najviše pale u elektronskoj industriji u odnosu na period 2005-2007 (26%), sa slabim izgledima za oporavak zbog smanjenje tražnje za ovim proizvodima u razvijenim

³⁶ UNCTAD, 2015, *World Investment Report 2015*, New York and Geneva, p.12.

zemljama³⁷. U 2012. godini učešće investicija u proizvodnom sektoru je opalo za gotovo polovinu, odnosno sa 46% koliko je iznosilo u 2011. godini na svega 26% u 2012. godini.

Udio vrijednosti stranih ulaganja u uslužnom sektoru je u periodu 1990-2012. godina porastao sa 49% na 63%, zbog smanjenja učešća prerađivačkog sektora. Na ove investicije u periodu prije krize otpadalo je polovina stranih ulaganja. Zatim u 2009. godini imamo pad učešća sektora usluga, koji je nastavljen i u 2011. godini. Sve uslužne grane (transport, finansije, poslovne usluge) su opadale različitim tempom. Finansijski sektor kao pokretač krize imao je najveći pad koji je u 2011. godini u odnosu na period 2005-2007 iznosio 52%. U 2012. godini imamo rast udjela sektora usluga sa 40% koliko je iznosio u 2011. godini na 63%, kada su investicije u ovaj sektor dostigle vrijednost od 884 milijardi USD. Međuregionima u razvoju, zemlje Azije i Okeanije su bile glavni pokretač rasta sektora usluga u ukupnim prilivima stranih direktnih investicija³⁸.

Dakle, upoređujući prvu i poslednju godinu analiziranog perioda, udio sektora usluga u svjetskim prilivima stranih direktnih investicija je porastao za 29%, udio proizvodnje je opao za 41%, dok je učešće primarnog sektora bilo stabilno i zadržalo se na udjelu oko 10%.

1.3. Međunarodno kretanje radne snage

Prostorna pokretljivost stanovništva je pojam koji je star koliko i čovječanstvo. Premještanje radne snage između zemalja odvija se u obliku međunarodne migracije radnika. Međunarodne migracije su jedna od najvažnijih demografskih dimenzija. Brojni su razlozi koji dovode do migracija. Ljudi migriraju da bi izbjegli nasilje i progon, poboljšali socijalne i ekonomski uslove života ili jednostavno zbog teže za promjenom sredine.

³⁷ UNCTAD, 2012, *World Investment Report 2012*, Table I.3. Distribution shares and growth rates of FDI project values, by sector/industry, New York and Geneva, p. 10.

³⁸ UNCTAD, 2015, *World Investment Report 2015*, New York and Geneva, p.13.

1.3.1. Međunarodne migracije

Međunarodne migracije su jedan dinamičan i rastući fenomen koji se veoma dobro prilagođava uslovima globalizacije. Povećanju obima migracija doprinosi razvoj u informacionoj tehnologiji i mogućnost transporta. Prema procjenama Ujedinjenih nacija, 2013. godine je oko 232 miliona ljudi živjelo izvan država u kojima su rođeni, odnosno 3% populacije³⁹. Od toga, blizu 59% je živjelo u razvijenim zemljama, dok su zemlje u razvoju bile domaćini 41% migranata. Poslednjih decenija njihov broj se značajno uvećavao, jer je recimo 1965. godine broj migranata iznosio 75 miliona ili 2,3% svjetske populacije. Danas, sve veći broj osoba se opredjeljuje za život u dvije ili više država paralelno formirajući transnacionalne zajednice. Ovaj trend je povezan sa jačanjem društvenih mreža kao vidom komunikacije koji prevazilazi granice nacionalnih država⁴⁰.

Najmasovnije migracije zabilježene su od 1820. godine do 1914. godine. Taj period karakteriše slobodniji protok roba, kapitala i radne snage. Najvažniji migracioni tokovi toga perioda su obavljeni izmeđurazvijenih djelova svijeta. Ekonomski rast u Americi i Australiji postao je atraktivan za evropske radnike. U periodu od 1820. godine do 1932. godine, oko 52 miliona evropljana migriralo je u zemlje Amerike, od čega su samo Sjedinjene Američke Države primile 32 miliona. U tom periodu je još oko 3,5 miliona evropljana migriralo u Australiju i Novi Zeland⁴¹.

Tokovi migracija značajno utiču na rast stanovništva zemalja destinacije. U Argentini su migracije u periodu od 1870. godine do 1910. godine povećale stanovništvo za 60%, a radnu snagu za čak 90%. U tom periodu Evropa je izgubila 11% populacije i 13% radne snage, a neke zemlje kao na primjer Irska i Italija izgubile su 30% radno sposobnog

³⁹ United Nations, 2013, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *International Migration Report 2013*, New York, p.1.

⁴⁰ Castles, Stephen, 2002, *Migration und Community Formation under Conditions of Globalization*, International Migration Review, Volume 3, Number 4, New York, p. 1146.

⁴¹ United Nations, 2004, Department of Economic and Social Affairs, *World Economic and Social Survey 2004-International Migration*, New York, p.5.

stanovništva. Ove migracije su učvrstile veze između Zapadne Evrope, Amerike i Okeanije, što je kreiralo takozvanu Veliku atlansku ekonomiju⁴².

U devetnaestom vijeku je takođe bilo velikih migracija, posebno u zemljama u razvoju. Razvojem industrijske proizvodnje veliki dio radne snage istisnut je iz proizvodnog procesa, što je dovelo do povećanja nezaposlenosti. Rast stanovništva i nestasica zemlje doveli su do iseljavanja seoskog stanovništva koje je i predstavljalo najveći dio evropskih emigranata. Tehnički razvoj i razvoj telekomunikacijskog i pomorskog saobraćaja omogućio je slobodno kretanje nezaposlenog stanovništva i ubrzanje međunarodnih migracija koje bilježe najveći rast u periodu ispred Prvog svjetskog rata.

Poslije Prvog svjetskog rata dolazi do usporavanja migracija, jer pojedine zemlje uvode restriktivne imigracione politike. Zemlje sa najvećim brojem emigranata su i dalje Velika Britanija i Irska, zatim Španija, Portugalija, Italija, Poljska i Njemačka. Glavne zemlje imigracije toga perioda su SAD, Argentina, Australija, Brazil i Kanada. U Evropi je u periodu između dva rata bila prisutna unutrašnja migracija. Italija je bila zemlja koja je dala najveći broj emigranata, dok je Francuska bila destinacija za najveći broj imigranata.

Poslije 1960. godine nastavljaju se interkontinentalne migracije od Evrope prema SAD, Kanadi i Australiji, kao i zemljama Latinske Amerike. I dalje su zemlje sa najvećim brojem iseljenika Velika Britanija, Irska, Njemačka, Italija i Španija. Sa ekonomskim jačanjem Evrope u odnosu na SAD smanjuje se i broj migranata, koji je za oko milion manji u 1960. godini u odnosu na 1950. godinu. Broj migranata u 1960. godini je iznosio oko 76 miliona, u 1970. godini iznosio je 81,5 miliona, da bi u 1980. godini dostigao broj od 100 miliona. U periodu od 1960.-tih godina do 1980.-tih godina došlo je do povećanog priliva radne snage u nekoliko evropskih zemalja. Najveći broj radnika prihvatile su četiri zemlje: SR Njemačka, Francuska, Velika Britanija i Švajcarska⁴³.

⁴² United Nations, 2004, Department of Economic and Social Affairs, *World Economic and Social Survey 2004-International Migration*, New York, p.5.

⁴³ Isto, str.8.

Tabela 11: Međunarodne migracije po regionima i destinacijama, 1960-1980. godina

Region	Broj migranata (u milionima)			Procenat distribucije migranata			Procenat od svjetske populacije		
	1960	1970	1980	1960	1970	1980	1960	1970	1980
Svijet.....	75,9	81,5	99,8	100,0	100,0	100,0	2,5	2,2	2,2
Razvijene zemlje.....	32,1	38,3	47,7	42,3	47,0	47,8	1,1	1,0	1,1
Zemlje u razvoju.....	43,8	43,2	52,1	57,7	53,0	52,2	1,5	1,2	1,2
Afrika.....	9,0	9,9	14,1	11,8	12,1	14,1	0,3	1,2	0,3
Azija.....	29,3	28,1	2,3	38,6	34,5	32,4	1,0	0,8	0,7
Evropa.....	14,0	18,7	22,2	18,5	23,0	22,3	0,5	0,5	0,5
Latinska Amerika i Karibi	6,0	5,8	5,1	8,0	7,1	5,1	0,2	0,2	0,1
Sjeverna Amerika.....	12,5	13,0	18,1	16,5	16,0	18,1	0,4	0,4	0,4
Okeanija.....	2,1	3,0	3,8	2,8	3,7	3,8	0,1	0,1	0,1

Izvor: United Nations, 2004, Department of Economic and Social Affairs, *World Economic and Social Survey 2004-International Migration*, New York, p.8.

Međunarodni migracijski tokovi u 1980.-tim i 1990.-tim godinama imaju karakteristična tri toka. Na jednoj strani imamo nastavak emigracija iz evropskih zemalja, posebno iz zemalja u razvoju, u prekomorske zemlje kao što su SAD, Kanada i Australija, kojima se u kasnim 90.-tim godinama pridružuje Novi Zeland. Drugi tok predstavlja nastavak emigracija iz zemalja Južne Evrope (Grčka, Italija, Španija i Portugalija) u Zapadnu Evropu, koji je slabijeg intenziteta u odnosu na 1960. godinu. Takođe imamo doseljavanje u zapadnoevropske zemlje iz sjevernoafričkih i arapskih zemalja. Treći tok su obilježile evropske migracije iz zemalja Centralne i Istočne Evrope u zemlje Zapadne Evrope, u 1990.-tim godinama nakon raspada komunističkog sistema. Prelaz sa socijalističke na tržišnu privredu povećao je broj nezaposlenih, pa je razumljivo bilo očekivati povećanje emigracije u ekonomski stabilne zemlje Zapadne Evrope.

Između 1990. i 2013. godine, broj međunarodnih migranata u svijetu je porastao za preko 77 miliona ili 50%, što se vidi u Tabeli 12. Veći dio ovog rasta desio se u periodu između 2000. i 2010. godine. Tokom ovog perioda, broj migranata se uvećavao za 4,6 miliona godišnje, što je znatno više od 2 miliona koliko je iznosilo prosječno godišnje

povećanje migranata u periodu 1990-2000 ili od 3,6 miliona godišnje u periodu 2010-2013. godina⁴⁴.

Tabela 12: MeĐunarodne migracije po regionima i destinacijama, 1990-2013.godina

Region	Broj migranata (u milionima)				Prosječna godišnja stopa rasta migranata (u procentima)		
	1990	2000	2010	2013	1990-2000	2000-2010	2010-2013
Svijet.....	154,2	174,5	220,7	231,5	1,2	2,3	1,6
Razvijene zemlje.....	82,3	103,4	129,7	135,6	2,3	2,3	1,5
Zemlje u razvoju.....	71,9	71,1	91,0	95,9	-0,1	2,5	1,8
Afrika.....	15,6	15,6	17,1	18,6	0,0	0,9	2,8
Azija.....	49,9	50,4	67,8	70,8	0,1	3,0	1,5
Evropa.....	49,0	56,2	69,2	72,4	1,4	2,1	1,5
Latinska Amerika i Karibi	7,1	6,5	8,1	8,5	-0,9	2,2	1,8
Sjeverna Amerika.....	27,8	40,4	51,2	53,1	3,7	2,4	1,2
Okeanija.....	4,7	5,4	7,3	7,9	1,5	3,1	2,6

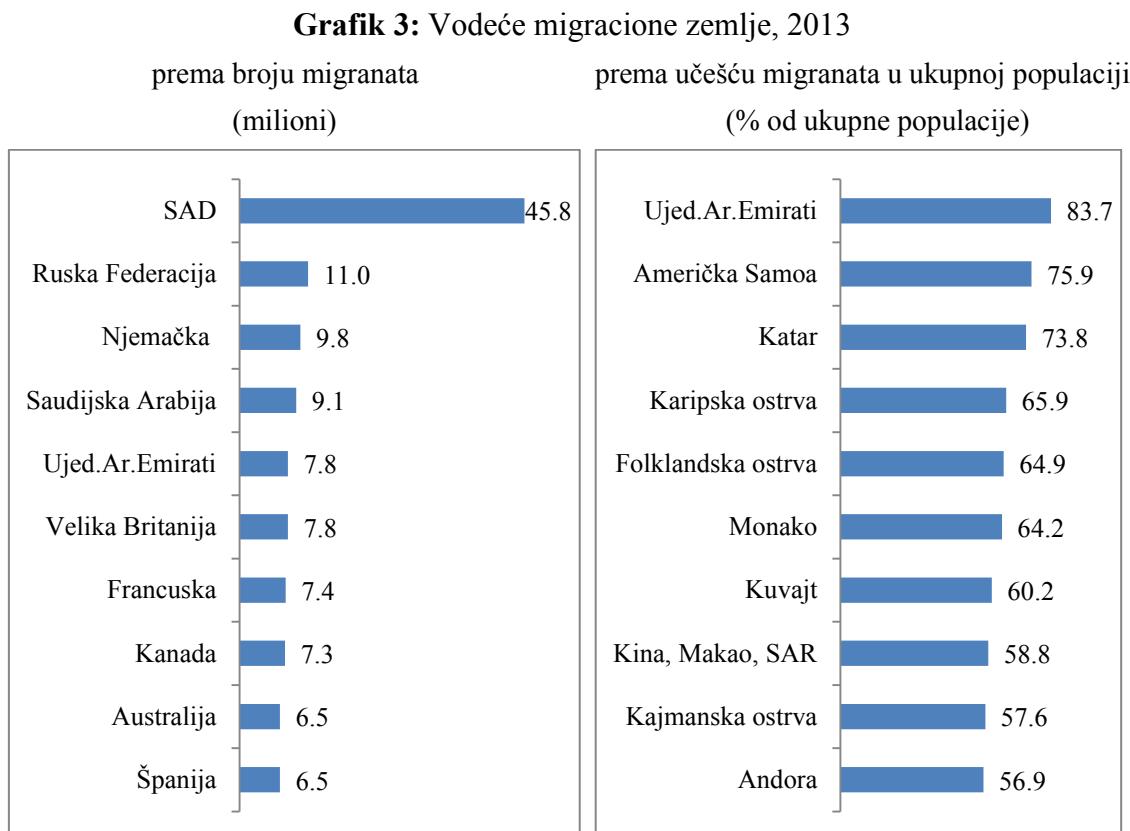
Izvor: United Nations, 2013, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *International Migration Report 2013*, New York, p.1.

U 2013. godini broj migranata u svijetu je iznosio 232 miliona, što je za 11 miliona više od 2010. godine ili 57 miliona u odnosu na 2000. godinu. Od 77 miliona meĐunarodnih migranata, za koliko se povećao broj raseljenih lica u periodu između 1990. i 2013. godine, 53 miliona ili 69% je tivjelo u razvijenim zemljama, dok je u zemljama regionala u razvoju došlo 24 miliona ili 31%. Razvijene zemlje su imale najveći priliv migranata između 1990. godine i 2013. godine (54 miliona). U tom periodu zemlje u razvoju su imale priliv od 24 miliona migranata. U 2013. godini, 59% migranata tivjelo je u razvijenim zemljama, dok je u 1990. godini taj procenat iznosio 53.

U 2013. godini preko polovine broja migranata tivjelo je u deset zemalja, što se može vidjeti na sledećem grafiku. Najveći broj meĐunarodnih migranata boravi u SAD (46 miliona) ili 20% ukupnog broja migranata, zatim Rusiji (11 miliona), Njemačkoj (10 miliona), Saudijskoj Arabiji (9 miliona), Ujedinjenim Arapskim Emiratima (8 miliona) i Velikoj Britaniji (8 miliona). Zemlje sa najvećim učešćem migranata u ukupnoj

⁴⁴ United Nations, 2013, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *International Migration Report 2013*, New York, p.1.

populaciji su: Ujedinjeni Arapski Emirati, Američka Samoa, Katar, Karipska ostrva i Folklandska ostrva.

Izvor: United Nations, 2013, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *Trends in International Migrant Stock: The 2013 Revision*, Washington.

Podaci Ujedinjenih nacija iz naredne tabele pokazuju da su najveći migracioni koridori u 2013. godini: Meksiko-SAD (13,0 miliona migranata), Ruska federacija-Ukrajina (3,5), Bangladeš-Indija (3,2), Indija-Ujedinjeni Arapski Emirati (2,9) i drugi. Zbog najnovijih događja u svijetu došlo je do novog procesa kretanja populacije. Dešavanja u Siriji i okolnim zemljama, kao i pojava novih terorističkih organizacija učinili su ove podatke zastarjelim.

Tabela 13: Vodeći migracioni koridori, 2013, (broj migranata, milioni)

Porijeklo		Destinacija	Broj migranata
Meksiko		SAD	13,0
Ruska Federacija		Ukrajina	3,5
Bangladeš		Indija	3,2
Indija		Ujedinjeni Arapski Emirati	2,9
Ukrajina		Ruska Federacija	2,9
Kazahstan		Ruska Federacija	2,5
Ruska Federacija		Kazahstan	2,4
Avganistan		Pakistan	2,3
Avganistan		Iran	2,3
Kina		Kina, Hong Kong, SAR	2,3

Izvor: United Nations, 2013, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, Population Facts No. 2013/3, *International Migration 2013: Migrants by origin and destination*, Washington, p.4.

U praksi mobilnost radne snage nije lako ostvariti. Danas se sve više reguliše kretanje radne snage između pojedinih država. To pitanje je strogo uređeno kod razvijenih zemalja. One su zbog lošeg prirodnog priraštaja i deficitarnosti pojedinog kadra, posebno tehničke struke, prinudene da povećaju broj stranih radnika iz zemalja u razvoju. Analizirajući sve efekte koje imigranti mogu imati na njihovu zemlju, u skladu sa tim kreiraju svoje imigracione politike. Razvijene zemlje propisuju godišnje kvote imigranata koji se mogu useliti u njihovu zemlju, bilo vizama ili odobravanjem dozvola za rad. Takođe, razvijene zemlje nedostajuću radnu snagu rješavaju potpisivanjem bilateralnih sporazuma sa zemljama u razvoju.

Formulisanje regulative vezano za međunarodno kretanje radnika na međunarodnom nivou donosi Međunarodna organizacija rada (*International Labour Organization-ILO*). Ona promoviše socijalnu pravdu i međunarodna ljudska i radna prava, propisuje međunarodne standarde rada u formi konvencija ili preporuka, postavljajući minimum standarda. Ali regulativu na međunarodnom nivou u pogledu trgovinskih aspekata kretanja radne snage propisuje Svjetska trgovinska organizacija.

Osim kretanja roba, usluga i kapitala, i regionalne organizacije regulišu kretanje radne snage. U Evropskoj uniji još od formiranja Evropske ekonomске zajednice, unutrašnje tržište karakteriše ukidanje bilo kakvih prepreka slobodnom kretanju robe, lica, usluga i kapitala (tzv. četiri osnovne slobode). Sloboda kretanja predstavlja osnovno pravo

radnika i članova njegove porodice, jedino u cilju obavljanja ekonomskih aktivnosti. Oni imaju pravo na rad u drugoj državi pod istim uslovima kao radnici državljeni te države. Međutim, sa širenjem Evropske unije od 01. maja 2004. godine sloboda kretanja radnika od jedne ka drugoj državi počinje da biva ograničena. Države koje su bile članice do tog datuma iskazale su zabrinutost usled mogućeg masovnog priliva radnika iz novih država članica. One su dobile pravo da priznaju potpunu ili djelimičnu slobodu kretanja radnika iz novih država članica. Od novopridruženih članica, jedino su Kipar i Malta izuzete iz ograničenja, s obzirom da je njihovo stanovništvo malobrojno i ne može značajnije uticati na ponudu radne snage u zemljama Evropske unije.

Sjedinjenje Američke Države, kao najveća imigraciona zemlja (prema podacima za 2013. godinu ima 46 miliona imigranata), tokom druge polovine dvadesetog vijeka donijela je nekoliko imigracionih zakona. Njihov glavni cilj je bio da imigracija doprinese ekonomskom napretku zemlje uz istovremenu zaštitu američkih državljanina od posledica prekomjerne imigracije. U početku su to bili liberalni zakoni, da bi kasnije davali prednost pojedinim grupama imigranata, kao na primjer visokoobrazovanom kadru za čijim znanjima postoji potreba ili članovima porodica državljenih SAD-a. Tako je na primjer Zakon iz 1976. godine zaštitio američke medicinske radnike od rastuće konkurenциje, na način što je ograničio useljavanje imigranata koji su stekli medicinske diplome u drugim zemljama. Međutim, u Sjedinjenim Američkim Državama ogroman problem predstavljaju ilegalne imigracije, koje kao i većini zemalja stvaraju velike socijalne probleme i prijetnju bezbjednosti.

Faktori koji utiču na migracije su složeni i međusobno povezani. U zemlji porijekla migracije gdje postoje isti ekonomski uslovi, neke osobe se odlučuju da migriraju, a druge ne, u zavisnosti od nekih drugih faktora (npr. nezadovoljstvo zaposlenjem, vezanost za rodbinu i rodni kraj). Najšire uzevši, postoje dvije grupe faktora: ekonomski i neekonomski.

1. **Ekonomski faktori** su najvažnija grupa faktora koja djeluje na međunarodno kretanje radne snage. *Nezaposlenost* je najbitniji faktor u okviru grupe ekonomskih, jer u područjima u kojima postoji višak radne snage dolazi do migracije ka područjima u

kojima postoji izrađena tražnja za radnom snagom. Prema podacima MeĐunarodne organizacije rada u svijetu je u 2014. godini bilo 201 milion nezaposlenih ljudi (brojka se odnosi samo na registrovanu nezaposlenost), od čega 74 miliona mladih. Predviđase da će broj nezaposlenih porasti za 3 miliona u 2015. godini i još 8 miliona u naredne četiri godine⁴⁵. Ekonomski nerazvijena područja koja su najčešće i visokonatalitetna predstavljaju najznačajnija emigrantska područja ka razvijenijim ekonomskim područjima koja su istovremeno i niskonatalitetna. Ukoliko stopa ekonomskog rasta i stopa rasta stanovništva nijesu u ravnoteži, dolazi do migracija stanovništva. Shodno navedenom, izmeđustepena ekonomskog razvoja i inteziteta migracije postoji pozitivna korelacija. *Privredna ekspanzija* koja je praćena povećanom tražnjom za radnom snagom bitno utiče na meĐunarodne migracije. U svim zemljama ekonomski razvoj zahtijeva specijalistička zanimanja i iskusne kadrove. Pošto je njihovo školovanje veoma skupo razvijene zemlje pribjegavaju “uvozu” takve radne snage. *Mogućnost ostvarivanja većih zarada* predstavlja važan faktor za kretanje radne snage. Postojanje razlika u visini zarade između razvijenih i nerazvijenih zemalja, koja je posebno izrađena kod visokostručnog kadra, dodatno motiviše radnu snagu na kretanje ka područjima sa višim zaradama. Još jedan od faktora koji opredjeljuje radnike da se kreću od nerazvijenih ka razvijenim zemljama je *poboljšanje radnih uslova* (bolja zaštita na radu, savremenija sredstva za rad i organizacija rada). Takođe i *mogućnost daljeg naučnoistraživačkog rada* opredjeljuje najčešće visokokvalifikovane kadrove da potraže drugu sredinu u kojoj imaju povoljnije uslove za usavršavanje. *Poboljšanje kvaliteta života* često ima veliku važnost u donošenju odluke o emigriranju.

2. **Neekonomski faktori** takođe mogu biti uzrok kretanja radne snage i zajedno sa ekonomskim, odrediti migracije stanovništva. *Demografski faktori* su u prošlosti bili važan faktor meĐunarodnih migracija. Iako su vremenom izgubili na značaju, oni su i dalje veoma bitni, posebno za kretanje stanovništva iz nerazvijenih u razvijena područja. Manje razvijena područja su obično i područja sa visokim stopama prirodnog priraštaja i visokom gustinom naseljenosti, za razliku od razvijenih kod kojih je prirodni

⁴⁵ International Labour Organization, 2015, *World Employment Social Outlook-Trends 2015*, Geneva, p.11.

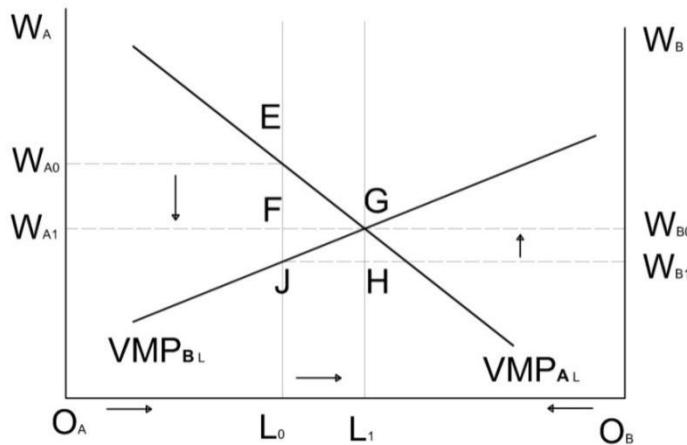
priraštaj veoma nizak i ujedno su na većem stepenu ekonomskog razvoja. Dakle, demografske promjene dvojako utiču na meĐunarodne migracije. Na jednoj strani imamo porast stanovništva u zemljama u razvoju koji je praćen ekonomskim teškoćama koje podstiču ljudi da napuštaju svoje zemlje, dok na drugoj strani imamo starenje populacije u razvijenim zemljama koje su primorane da prihvataju migrante. *Geografski faktori* (klima, morfologija, prirodni resursi) su takođe važan uzročnik migracija. Blaža klima često privlači ljudi zbog povoljnijih uslova života. Nasuprot tome, prirodne katastrofe kao što su zemljotresi, poplave i suše primoravaju stanovništvo na iseljenje iz pogodnih krajeva. *Ratni sukobi* ostavljaju posledice na kretanje stanovništva, koje se u potrazi za stabilnijim prostorom najčešće odlučuju na život u prekoceanskim zemljama. *Porodični razlozi* mogu biti uzrok migracija, i nastaju kada se član porodice ili više njih priključuju članu koji je ranije emigrirao. *Socijalni faktori* su brojni i mogu dominantno odrediti migraciju stanovništva. Veliki gradovi privlačno djeluju na većinu ljudi, nadajući se da će u njima kvalitetnije zadovoljiti svoje kulturne potrebe, potrebe za rekreacijom i razonodom, da će im se pružiti više mogućnosti za kvalitetnijim školovanjem djece i drugo.

1.3.2. Efekti kretanja radne snage

Pojava meĐunarodnog kretanja radne snage ima uticaja na zemlju porijekla, zemlju odredišta, kao i na cijelokupnu svjetsku privrodu. Analiza efekata kretanja radne snage na svjetsku privrodu je predstavljenja na sledećem grafikonu. Pretpostavimo da se svjetska privreda sastoji iz dvije nacionalne privrede A i B, koje raspolažu određenom radnom snagom⁴⁶. Zajednička radna snaga predstavljena je horizontalnom linijom $O^A O^B$, dok zemlja A posjeduje radnu snagu $O^A L_0$, a zemlja B raspolaže radnom snagom $O^B L_0$. Vertikalne ose predstavljaju visinu nadnica, i to linija W^A visinu nadnica u zemlji A, a W^B visinu nadnica u zemlji B. Krive linije VMP_L^A i VMP_L^B označavaju vrijednost graničnog proizvoda u zemlji A, odnosno u zemlji B. Vrijednost graničnog proizvoda rada se dobija kao proizvod marginalnog proizvoda rada i cijene proizvedene robe, za

⁴⁶ Bjelić, Predrag, 2008, *MeĐunarodna trgovina-teorija, poslovanje, politika*, Centar za izdavačku djelatnost, Ekonomski fakultet, Beograd, str.240-242.

koju važi princip da sa povećanjem količine rada njena vrijednost opada, a sa njom i produktivnost i nadnica.

Slika 1: Efekti kretanja radne snage između zemalja

Izvor: Bjelić, Predrag, 2008, *Međunarodna trgovina-teorija, poslovanje, politika*, Centar za izdavačku djelatnost, Ekonomski fakultet, Beograd, str.241, prema: Beth V. Yarbrough and Robert M. Yarbrough 2002, *The World Economy: Trade and Finance South*, Western College Pub, p.270.

Prepostavimo da je visina nadnica W^A_0 u zemlji A viša od nivoa nadnica W^B_0 u zemlji B. Razlika u nivou nadnica je nastala usled veće granične produktivnosti u zemlji A (tačka E) u odnosu na graničnu produktivnost u zemlji B (tačka J). Ukoliko postoji sloboda kretanja radne snage, posledica razlike u visini nadnica će izazvati kretanje radnika iz zemlje B u zemlju A, koje je predstavljeno razlikom izmeđutačaka L_0 i L_1 . Glavni efekat ovog kretanja radne snage je izjednačavanje nadnica u zemlji A i B ($W^A_1=W^B_1$).

Radna snaga koja je iz zemlje B imigrirala u zemlju A zbog većih nadnica proizvodi više nego što bi proizvodila u matičnoj zemlji i stvara dodatni proizvod u zemlji A, koji je na grafikonu prikazan površinom EGL_1L_0 . U zemlji domaćinu radne snage dobijaju vlasnici kapitala, ali gube domaći radnici usled smanjenja nadnica. U zemlji B

odlaskom radnika gubi se proizvod koji je prikazan površinom JGL_1L_0 . On je nastao usled gubitka vlasnika kapitala i malog dobitka radnika zbog povećanja nadnica. Dakle, sveukupni efekat mobilnosti radne snage na svjetsku privredu koji je na grafikonu prikazan površinom EGJ je pozitivan, i nastaje kao razlika u višku proizvoda u zemlji A i manjku proizvoda u zemlji B.

Migracije mogu imati brojne pozitivne i negativne ekonomski efekte i na zemlju porijekla i na zemlju destinacije. U nekim slučajevima, koristi za zemlju porijekla imaju svoj pandan koji je suprotan po značaju za zemlju destinacije, kao i u slučaju doznaka. Čak i u takvim slučajevima, krajnji efekti ne moraju biti isti po dimenzijama i suprotni po značaju, jer se ista finansijska sredstva mogu usmjeravati u vrlo različite namjene. Ove razlike su najuočljivije kod meĐunarodnih migracijskih transfera humanog kapitala: posljedice gubitka obučenih ljudi za zemlju porijekla mogu biti mnogo veće nego što iznosi dobitak za zemlje destinacije⁴⁷.

Tabela 14: Ekonomski efekti migracija na zemlju porijekla

Pozitivni efekti	Negativni efekti
<ul style="list-style-type: none">• Pruža mogućnost radnicima• Ublažava viškove radne snage na domaćem tržištu• Priliv doznaka i deviza• Transfer tehnologija, investicija i ulaganje kapitala od strane dijaspore• Mogu da doprinesu povećanju trgovinskih tokova između zemlje primaoca i pošiljaoca• Podsticaj ulaganja u domaće obrazovanje• Povraćaj kvalifikovanih radnika može da uveća humani kapital, transfer vještina i uspostavljanje globalne mreže	<ul style="list-style-type: none">• Gubitak visokokvalifikovanih radnika i smanjenje kvaliteta osnovnih usluga• Smanjenje rasta i produktivnosti zbog manjeg broja visokokvalifikovanih radnika• Manja dobit od javnih investicija u javnom obrzovanju• Selektivna migracija može izazvati povećanje dispariteta u prihodima u zemlji porijekla• Gubitak fiskalnih prihoda od oporezivanja radnika• Smanjenje doznaka vremenom

Izvor: United Nations, 2004, Department of Economic and Social Affairs, *World Economic and Social Survey 2004-International Migration*, New York, p. 10, prema: UN/DESA, partly based on Piyasiri Wickramasekara, 2002, *Policy responses to skilled migration: retention, return and circulation*, International Labour Office, Perspectives on Labour Migration, 5E, Geneva.

⁴⁷ United Nations, 2004, Department of Economic and Social Affairs, *World Economic and Social Survey 2004-International Migration*, New York, p. 10.

Svi ovi efekti direktno ili indirektno posledica su uticaja novčanih transfera, odnosno doznaka. Radnici porijeklom iz zemalja u razvoju šalju svoje zarade iz razvijenih zemalja u matičnu zemlju. Zemlje u razvoju su najveći primaoci radničkih doznaka, dok su njihov najveći izvor razvijene zemlje. Na visinu doznaka utiče mnogo faktora. Sa povećanjem vremena provedenim u inostranstvu rastu zarade, što stvara prepostavke za povećanje visine doznaka. Migranti koji ţive sami u inostranstvu šalju znatno više sredstava u zemlju porijekla, nego pojedincici koji u inostranstvu ţive sa porodicom. Takođe namjera o povratku kući jedan je od najvažnijih faktora koji utiče na visinu štednje, a samim tim i na visinu doznaka.

Tabela 15: Radničke doznake u periodu od 1995-2014. godine, u milijardama USD

Prilivi radničkih doznaka	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Svijet	101,3	131,5	274,9	440,1	513,3	533,7	559,9	580,4
Zemlje u razvoju	55,2	81,3	192,1	325,5	373,0	403,0	418,0	436,0

Izvor: World Bank, 2011, *Migration and Remittances Factbook 2011*; Migration and Development Brief 24, 2015, *Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook*, Washington, p.4.

Doznake dobijene od migranata jedan su od najvećih izvora spoljnog finansiranja zemalja u razvoju⁴⁸. Prema podacima Svjetske banke ukupne radničke doznake u 2014. godini su iznosile 580 milijardi USD, a od tog iznosa čak 436 milijardi se odnosilo na zemlje u razvoju (Tabela 15). Priliv radničkih doznaka se u poslednjih deset godina udvostručio, a u poslednjih petnaest čak utrostručio. Procjenjuje se da će priliv radničkih doznaka u 2017. godini iznositi 636 milijardi USD⁴⁹.

Najveći primaoci radničkih doznaka u 2013. godini su Indija (70 miliona USD), Kina (64), Filipini (28) i Meksiko (25). Izračavajući doznake kao procenat bruto društvenog proizvoda, vodeći primaoci su Tadžikistan (49%), Kirgistan (32%), Nepal (29%) i Moldavija (25%). Prema podacima Svjetske banke, učešće doznaka Crne Gore u bruto društvenom proizvodu je 9,4%. Kada je riječ o regionalnim poređanjima, po ovom

⁴⁸ Dilip, Ratha, 2007, *Leveraging Remittances for Development*, Migration Policy Institute, Washington, p.1.

⁴⁹ World Bank, 2015, Migration and remittances publications, *Migration and Remittances brief 24*, Washington, Internet, <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1288990760745/MigrationandDevelopmentBrief24.pdf>, 29/05/2015.

indikatoru, Crna Gora se nalazi iza Bosne i Hercegovine (11,2%), a ispred Albanije (8,5%), Srbije (8,4%), Makedonije (3,2) i Hrvatske (2,5%),⁵⁰.

1.4. Priliv stranih direktnih investicija i transnacionalizacija privrede Crne Gore

Polođaj i učešće u svjetskim tokovima stranih direktnih investicija predstavlja veoma važno pitanje za Crnu Goru, imajući u vidu njihov značaj na crnogorsku privrodu. Priliv inostranih investicija može donijeti značajne pozitivne efekte privredi Crne Gore, s obzirom da je u proteklom periodu došlo do opadanja ekonomске aktivnosti i rasta nelikvidnosti. Usporavanje rasta je rezultat smanjene industrijske proizvodnje i nižeg rasta u turizmu i trgovini, a javni dug je dostigao zabrinjavajući nivo.

1.4.1. Priliv stranih direktnih investicija u zemlje Zapadnog Balkana

Zemlje Zapadnog Balkana, kao i sama Crna Gora, su nakon dugo odlaganja započele proces tranzicije. Strane direktnе investicije se nameću kao nužnost, jer ove zemlje nijesu bile u stanju da razviju i modernizuju svoje privrede usled nedostatka domaćeg kapitala. Upravo strane direktnе investicije se javljaju kao moguće rješenje da popune jaz koji se ubrzano širio gašenjem nerentabilnih preduzeća i restrukturiranjem neefikasnih privreda. One predstavljaju izvor kapitala, tehnologije, znanja, pristupa tržištima koji su od bitnog značaja za ekonomski rast ovih zemalja.

Podaci iz naredne tabele ukazuju na nizak nivo stranih investicija u zemlje Zapadnog Balkana do 2005. godine. Od tada, imamo ekspanziju kapitalnih tokova u ove zemlje zbog privatizacije javnih preduzeća i realizacije velikih projekata. Rast je nastavljen tokom 2006. i 2007. godine, da bi 2008. godine dostigao rekordan nivo od 13,3 milijardi USD. Finansijska kriza je uticala na pad stranih direktnih investicija u ovaj

⁵⁰ World Bank, 2015, Migration & Remittances Data, *Annual Remittances Data-Inflows*, Washington, Internet,<http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTDECPROSPECTS/0,,contentMDK:22759429~pagePK:64165401~piPK,29/05/2015>.

region u 2009. i 2010. godini, kada je pad iznosio 30%, odnosno 57% u odnosu na rekordnu 2008. godinu. Nakon postepenog oporavka u 2011. godini, u 2012. godini je zabilježen pad od 48%. Poslednje dvije godine analiziranog perioda imamo ponovni rast priliva stranog kapitala u ovaj region, koji je 2014. godine iznosio 8,1 milijardu USD⁵¹.

Tabela 16: Prлив stranih direktnih investicija u zemlje Zapadnog Balkana
(milioni USD)

Zemlja/ Godina	Albanija	BiH	Hrvatska	Make- donija	Srbija	Crna Gora	Region Zapadnog Balkana	Procenat učešća CG u region ZB
2003	178	381	1792	95	1360	-	3806	-
2004	346	511	1270	157	966	63	3313	0,02
2005	264	351	1786	100	1609	482	4592	0,10
2006	324	555	3286	628	4499	622	9914	0,06
2007	659	1819	4590	693	3439	934	12134	0,07
2008	974	1002	5297	586	4509	960	13328	0,07
2009	996	250	3077	201	3295	1527	9346	0,16
2010	1051	406	1133	213	2171	760	5734	0,13
2011	876	496	1682	479	5481	558	9572	0,06
2012	855	351	1451	143	1593	620	5013	0,12
2013	1266	283	1955	335	2409	447	6695	0,07
2014	1093	564	3451	348	2196	497	8149	0,06

Izvor: UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 09/10/2015. Sopstveni proračun autora.

Najviše kapitala u zemlje Zapadnog Balkana dolazi iz zemalja Evropske unije. Što se tiče strukture stranih direktnih investicija po privrednim granama, ovaj region karakteriše visoka penetracija u bankarstvo, telekomunikacije, vodene resurse, električnu energiju, te relativno mali iznosi stranih direktnih investicija u poslovne usluge i istraživanje i razvoj.

⁵¹ UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 11/10/2015.

Prema podacima iz Tabele 16. uočavamo da su Srbija i Hrvatska uspjele privući najviše stranih investicija, zatim slijedi Albanija sa četiri puta manjim prilivom, te Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Makedonija. Srbija je u periodu 2003-2014. godina privukla stranih direktnih investicija u iznosu 33,5 milijardi USD, dok su prilivi u Hrvatsku iznosili 30,8 milijardi USD. Interesantno je primijetiti da Albanija, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora nijesu uspjeli zajedno privući stranog kapitala koliko Srbija ili Hrvatska pojedinačno. Učešće dvije zemlje ovog regiona koje imaju najveći prliv stranih direktnih investicija u posmatranom periodu se kretao na nivou 70%. Finansijska kriza u drugoj polovini 2008. godine je uticala na pad stranih investicija u većini zemalja Zapadnog Balkana. Jedino su Albania i Crna Gora ostvarile rast u 2009. godini.

U Tabeli 17. se može vidjeti da postoje značajne razlike u prilivima stranih direktnih investicija *per capita* među zemljama regiona. U periodu 2008-2014. godina, najveći prosječni prliv SDI *per capita* u iznosu 1237 USD imala je Crna Gora, iza nje se nalazi Hrvatska sa prilivom od 563 USD, a zatim Srbija i Albania sa prilivom od po 321 USD. U analiziranom periodu, Crna Gora je rekordan prliv SDI *per capita* od čak 2466 USD dostigla 2009. godine. Zanimljivo je da je kumulativni prliv SDI *per capita* u istoj godini svih zemalja regiona manji za trećinu od priliva *per capita* koji je ostvarila Crna Gora⁵². Prema podacima Evropske banke za obnovu i razvoj, Crna Gora je sa prilivom SDI *per capita* u iznosu od 1186 USD u 2008. godini rangirana na prvom mjestu od svih analiziranih svjetskih ekonomija. U istoj godini, prema učešću SDI u BDP-u Crna Gora je takođe na prvom mjestu u grupi zemalja Centralne i Istočne Evrope⁵³.

⁵² UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet, <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 09/10/2015.

⁵³ EBRD, 2008, *Transition report 2008*, Foreign direct investment, Table A.2.8, Internet, www.ebrd.com, 02/09/2013.

Tabela 17: SDI priliv per capita i u procentima od BDP-a
u zemljama Zapadnog Balkana

	Prosječni SDI priliv per capita 2008-2014. (USD)	SDI priliv per capita 2009 (USD)	Prosječni SDI priliv u procentima od BDP-a 2008-2014.	SDI priliv 2009 u procentima od BDP-a
Albanija	321	316	8,1	8,3
Bosna i Hercegovina	125	65	2,7	1,5
Hrvatska	563	707	3,9	4,9
Makedonija	157	279	3,2	2,1
Srbija	321	340	6,1	6,9
Crna Gora	1237	2466	17,9	36,9

Izvor: UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 09/10/2015. Sopstveni proračun autora.

O značaju stranih direktnih investicija za zemlje Zapadnog Balkana, najbolje govori njihovo učešće u bruto društvenom proizvodu. Na primjer, u periodu 2008-2014. godina ova sredstva su činila 17,9% BDP-a Crne Gore, odnosno 8,1% BDP-a Albanije ili 6,1% BDP-a Srbije. Najmanje učešće priliva stranih direktnih investicija od 2,7% u BDP ima Bosna i Hercegovina. Rekordan procenat u prilivu stranih direktnih investicija od BDP-a, Crna Gora je ostvarila 2009. godine, kada je njihovo učešće iznosilo čak 36,9%. Svi ovi pokazatelji govore o značajnom uticaju stranih investicija na privrede ovih zemalja⁵⁴.

Period ekspanzije stranih investicija ovim zemljama je donio povećanje ekonomске aktivnosti, niske stope inflacije, smanjenje nezaposlenosti. Međutim, i u godinama rasta zemlje regiona su ostvarivale deficit tekućeg računa platnog bilansa, koji je posledica ubrzanog razvoja. On je najvećim dijelom pokrivan iz priliva stranih investicija. Osnovni razlozi koji dovode do deficita su niska konkurentnost ovih zemalja i ozbiljni disbalansi⁵⁵. Smanjenje nivoa stranih direktnih investicija u periodu krize značajno je uticalo na pad ekonomске aktivnosti zemalja Zapadnog Balkana. To se odrazilo i na povećanje budžetskog deficita, koji je u nekim zemljama dostizao veći nivo od nivoa

⁵⁴ UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet,
<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 11/10/2015.

⁵⁵ Jacimovic, Danijela, 2012, *Increasing effectiveness of FDI might improve the Competitiveness in Western Balkan Region*, Book of proceedings: Economic and Social development, Varazdin Development and Entrepreneurship Agency and Faculty of Commercial and Business Sciencesd (ISSN:0000-0000), Volume II, Issue, p.15.

propisanih Mastrihtskim kriterijumima. Istovremeno je došlo do pada i izvoza i uvoza i još većeg deficitu tekućeg računa platnog bilansa. Zbog toga, deficit tekućeg računa predstavlja problem za zemlje regiona. One strane investicijama pokušavaju finansirati neravnotežu u platnom bilansu. Dakle, strane investicije su kvalitetan izvor pokrića deficitu platnog bilansa jer ne stvaraju obaveze prema inostranstvu, a imaju i druge prednosti. Ipak, ovakav način finansiranja deficitu nije dovoljan, već se ove zemlje moraju zadužiti u inostranstvu. Shodno navedenom, za sve zemlje Zapadnog Balkana je veoma značajno da kontinuirano rade na stvaranju pretpostavki za snažniji priliv SDI u budućnosti⁵⁶.

Novije procjene UNCTAD-a⁵⁷ iskazuju rezerve u pogledu obima stranih direktnih investicija u ovim zemljama u naredne tri godine. Dakle, one ne mogu računati na visoke prilive stranog kapitala kao u ranijim godinama. Zbog toga, zemlje Zapadnog Balkana moraju raditi na dubljoj međusobnoj integraciji, kao i integraciji sa Evropskom unijom. Stabilnost i predvidljivost poslovnog okruženja koje pruža članstvo u Evropskoj uniji, predstavlja ključni faktor u privlačenju investicija.

1.4.2. Investiciona klima Crne Gore

Stvaranje kvalitetnog poslovnog ambijenta predstavlja izazov za državu da potpuno izmjeni svoju ulogu u privredi, od kontrole i postavljanja normi do olakšavanja rada. Ovo ne znači da država postaje prevaziđena. Nijedno tržište, niti preduzeće ne može funkcionisati bez pravila. Ipak, pravila treba pojednostaviti i prilagoditi, tj. stvoriti ambijent u kome će svi učesnici biti ravnopravni.

Mnoge države širom svijeta su znatno liberalizovale svoje investicione politike, kreirajući podsticajnu politiku za unapređivanje tržišta i privlačenje ulaganja. Područje Zapadnog Balkana postalo je jedno od najkonkurentnijih regiona za privlačenje stranih

⁵⁶ Kovačević, Radovan, 2009, *Strane direktne investicije kao izvor finansiranja deficitu platnog bilansa zemalja u tranziciji*, u Tematski zbornik radova-“Inostrani kapital kao faktor razvoja zemalja u tranziciji”, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, str.28.

⁵⁷ UNCTAD, 2015, *World Investment Report 2015*, UN, New York and Geneva, p.21.

direktnih investicija, prije svega zbog značajnih reformi fiskalnog i institucionalnog sistema. Sve zemlje ovog regiona nijesu u mogućnosti da investitorima obezbijede podsticajne mjere, pa se između njih vodiborba, posebno u fiskalnom sektoru.

Većina eksperata se slaže u činjenici da su opšti uslovi za privlačenje stranih direktnih investicija u zemlje Zapadnog Balkana, pored obezbeđenja sigurnog, fleksibilnog i nediskriminatorskog zakonskog okvira i stvaranja stabilnog makroekonomskog ambijenta, još i raspoloživi resursi, uz razvijenu infrastrukturu i ljudski potencijal. S druge strane, oni su prepoznali i ograničenja za potencijalne investitore, od kojih su najznačajniji loša infrastruktura, korupcija, politička nestabilnost, povećanje troškova radne snage i drugi.

Privreda Crne Gore ima brojne potrebe za prilivom stranih direktnih investicija, tako da je stvaranje atraktivnog poslovnog ambijenta i povoljne investicione klime radi privlačenja stranih investicija i njihovog većeg priliva u budućnosti, njen osnovni cilj. Poslovni ambijent u Crnoj Gori značajno je poboljšan tokom poslednjih nekoliko godina. Okvir za investicije je izgrađen usvajanjem velikog broja zakona i propisa kojima se reguliše poslovno okruženje. Generalno, pravna regulativa Crne Gore je vrlo liberalna i pogoduje privlačenju stranih direktnih investicija.

Svoj prvi Zakon o stranim ulaganjima Crna Gora je donijela 2000. godine⁵⁸, koji je izmijenjen i dopunjen 2007. godine⁵⁹. S obzirom da je Zakon donesen u periodu kada u Crnoj Gori nije bilo značajnijih stranih ulaganja, bilo je neophodno bolje regulisati oblast stranih investicija i 2011. godine donijet je novi Zakon o stranim investicijama⁶⁰. Predmet Zakona o stranim investicijama su, dakle, strane investicije koje mogu biti investicije u novcu, stvarima, uslugama, imovinskim pravima i hartijama od vrijednosti. Strane investicije u osiguravajuća društva, banke i druge finansijske institucije i slobodne zone vrše se u skladu sa nizom posebnih zakona. U odnosu na prethodni Zakon, proširen je pojam stranog investitora koji prema novom Zakonu može biti strano

⁵⁸ “Sl.list RCG”, br.52/00.

⁵⁹ “Sl.list RCG”, br.36/07.

⁶⁰ “Sl.list RCG”, br.18/11.

pravno ili fizičko lice, privredno društvo sa najmanje 10% stranog kapitala u kapitalu društva, privredno društvo koje je strano lice osnovalo u Crnoj Gori, crnogorski državljanin sa prebivalištem u inostranstvu. Stranim investitorom smatra se i lice koje je na osnovu izvršenih ulaganja steklo crnogorsko državljanstvo. Kako bi se povećala atraktivnost Crne Gore kao investicionu destinaciju, stranom investitoru se omogućavaju ulaganja na više načina: osnivanjem privrednog društva, dijela stranog društva, kupovinom privrednog društva, sticanjem udjela i akcija u društvu koje je već registrovano u Crnoj Gori, realizacijom investicija kroz ugovor o koncesiji, BOT aranžmanom⁶¹, ugovorom o menadžmentu, franšizingu, finansijskom lizingu ili ugovorom o kupoprodaji nepokretnosti. Takođe je i ovim Zakonom predviđen princip “nacionalnog tretmana” za strane investitore, tj. na njih će se primjenjivati propisi koji važe za domaće ulagače. Ograničenje na investiranja u privredna društva za proizvodnju i promet naoružanja i vojne opreme je ukinuto Izmjenama i dopunama ovog Zakona od 21.10.2014. godine. Strancima je omogućeno da se bave i ovom djelatnošću, ali uz prethodno pribavljeno odobrenje državnog organa koji se bavi poslovima spoljne trgovine. Jedino ograničenje koje je ostalo na snazi odnosi se na pravo svojine na određenim nepokretnostima. Precizno je definisana zaštita stranih investitora i uređenje rada Agencije za promociju stranih investicija. Ovim Zakonom je regulisana statistika o stranim investicijama i investitorima, što prethodnim Zakonom nije bilo uređeno. Predviđena je obaveza da se ugovori o ulaganjima, kao i njihove izmjene evidentiraju kod agencije nadležne za promociju investicija, kako bi se obezbijedila kvalitetnija statistika o stranim investicijama. Takođe su i drugi državni organi, Centralni registar, Centralna depozitarna agencija i Uprava za nekretnine, dužni da dostavljaju podatke o stranim investitorima i investicijama.

Prema ocjenama Svjetske banke, Crna Gora iz godine u godinu napreduje na rang listi u pogledu poslovnog okruženja. Zahvaljujući poboljšanju zakonske regulative, Crna Gora je u 2015. godini rangirana na 36. mjestu⁶² od ukupno 189 zemalja, što je bolje od ranga

⁶¹ *Build operate and transfer*, odnosno BOT model predstavlja poseban vid koncesije gdje se stranom ulagaju odobrava da izradi, iskorišćava i preda određeni objekat, uređaj, postrojenje, objekat infrastrukture i komunikacija, a međusobna prava i obaveze uređuju se ugovorom.

⁶² World Bank, 2015, *Doing Business 2015*, Washington, p.4.

u 2014. godini kada se nalazila na 44. mjestu⁶³, a znatno bolje od ranga u 2013. godini kada je bila na 51. mjestu⁶⁴. Ovaj pomak je rezultat značajnog napretka u oblasti izdavanja graĐevinskih dozvola, gdje je Crna Gora popravila polođaj sa 165.-e na 138.-u poziciju, dok su drugi indikatori ostali na istom nivou ili su zabiljeđili blagi pad. Od zemalja regiona jedino je Makedonija u 2015. godini zauzela bolju poziciju (30. mjesto), dok su ostale zemlje bile znatno lošije rangirane, Hrvatska (65. mjesto), Albanija (68. mjesto), Srbija (91. mjesto) i Bosna i Hercegovina (107. mjesto). Prosječna pozicija za region Evrope i Centralne Azije, kome Crna Gora pripada je 67.

Sve veća globalizacija i pritisak da se bude konkurentan u poslovanju stvaraju potrebu za neprestanim poboljšanjem poslovnog okruženja. Uslovi koji značajno utiču na odluku investitora o izboru odredišta investiranja su: uslovi investiranja u pojedinim sektorima, mogućnosti za otpočinjanje stranog poslovanja, pristup industrijskom zemljištu i mogućnosti arbitraže trgovinskim sporovima.

Tabela 18: Indeksi stranog vlasništva nad imovinom, u pojedinim sektorima u Crnoj Gori

Sektori	Crna Gora	Prosjek za region Istočne Evrope i Centralne Azije (20 zemalja)	Prosjek za svijet (87 zemalja)
Rudarstvo, nafta i gas	100,0	96,2	92,0
Poljoprivreda i šumarstvo	100,0	97,5	95,9
Laka industrija	100,0	98,5	96,6
Telekomunikacije	100,0	96,2	88,0
Energetika	100,0	96,4	87,6
Bankarstvo	100,0	100,0	91,0
Osiguranje	100,0	94,9	91,2
Transport	100,0	84,0	78,5
Mediji	100,0	73,1	68,0
Grupa sektora 1: graĐvinarstvo, turizam, trgovina na malo	100,0	100,0	98,1
Grupa sektora 2: zdravstvena njega, upravljanje otpadom	100,0	100,0	96,0

Napomena: Indeks 100 znači da je strano vlasništvo u potpunosti dozvoljeno.

Izvor: World Bank, 2010, *Investing Across Borders 2010, Profiles of Economies*, Washington DC, p. 133.

⁶³ World Bank, 2014, *Doing Business 2014*, Washington, p.3.

⁶⁴ World Bank, 2013, *Doing Business 2013*, Washington, p.4.

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 18, mođemo zaključiti da su u Crnoj Gori uslovi investiranja po sektorima liberalizovani i da su svi analizirani sektori u potpunosti otvoreni za strani kapital. Ona je jedna od najotvorenijih zemalja za strano vlasništvo. Prema ocjeni Svjetske banke, u praksi je situacija drugačija, sektori poput saobraćaja, električne energije, šumarstva, industrije, rудarstva i zdravstvene zaštite su i dalje monopolistički. Međutim, procesi reformi su u toku.

Vrijeme potrebno za otpočinjanje posla, kao i broj neophodnih procedura, takođe utiču na stranog investitora prilikom odlučivanja o lokaciji investiranja. Iz naredne tabele se mođe zapaziti da je za osnivanje kompanije u Crnoj Gori potrebno 15 dana i 14 procedura. To je kraće od prosjeka za region Istočne Evrope i Centralne Azije (22), a znatno brže od prosjeka za svijet (42). Međutim, broj procedura koji treba da se obavi u Crnoj Gori za otpočinjanje posla (14) je znatno veći i od prosjeka za region i od prosjeka za svijet.

Tabela 19: Uslovi otpočinjanja stranog posla u Crnoj Gori

Sektori	Crna Gora	Prosjek za region Istočne Evrope i Centralne Azije (20 zemalja)	Prosjek za svijet (87 zemalja)
Vrijeme (broj dana)	15	22	42
Procedure (broj)	14	8	10
Indeks lakoće osnivanja (0=min, 100=max)	79,0	76,8	64,5

Izvor: World Bank, 2010, *Investing Across Borders 2010, Profiles of Economies*, Washington DC, p. 133.

Otežan pristup industrijskom zemljištu, odnosno mogućnost sticanja prava svojine, mogu znatno omesti stranog investitora o namjeri investiranja u određenu zemlju. U Crnoj Gori su samo dva indikatora, i to indeks jačine vlasničkih prava i indeks pristupa informacijama o zemljištu, veći od prosjeka za region Istočne Evrope i Centralne Azije. Vrijeme potrebno da se iznajmi javno zemljište (185) je znatno duže od prosjeka za region i svijet, a čak četiri i po puta duže od vremena potrebnog da se iznajmi privatno zemljište (Tabela 20). U Bugarskoj je za izmajmljivanje javnog zemljišta potrebno godinu dana.

Tabela 20: Indikatori pristupa industrijskom zemljištu u Crnoj Gori

Oblast	Indikatori	Crna Gora	Prosjek za region Istočne Evrope i Centralne Azije (20 zemalja)	Prosjek za svijet (87 zemalja)
Jačina prava nad zemljištem	Indeks jačina prava zakupa (0=min, 100=max)	69,2	82,9	82,1
	Indeks jačine vlasničkih prava (0=min, 100=max)	100,0	97,6	92,2
Informacije o zemljištu	Indeks pristupa informacijama o zemljištu (0=min, 100=max)	78,9	50,3	41,3
	Indeks dostupnosti informacija o zemljištu (0=min, 100=max)	65,0	78,9	70,6
Lakoća iznajmljivanja zemljišta	Vrijeme potrebno da se iznajmi privatno zemljište (broj dana)	40	43	61
	Vrijeme potrebno da se iznajmi javno zemljište (broj dana)	185	133	140

Izvor: World Bank, 2010, *Investing Across Borders 2010, Profiles of Economies*, Washington DC, p. 133.

Strana lica u Crnoj Gori imaju mogućnost ili da iznajme ili da kupe privatno zemljište. Lizing zemljišta nije uobičajen u Crnoj Gori, iako je zakonski moguć. Najčešća opcija za stranog ulagača je kupovina privatnog zemljišta. Moguća je i kupovina državnog zemljišta, ali postupak prodaje se vrši putem javnog tendera i traje veoma dugo. Zemljište je uglavnom u vlasništvu opština. Maksimalno trajanje zakupa je neograničeno. Uslove za zakup zemljišta do 90 godina propisuju jedinice lokalne samouprave, dok je za zakup preko 90 godina potrebna saglasnost parlamenta. Informacije vezane za zemljište se mogu naći u zemljišnim i katastarskim knjigama.

U Crnoj Gori ne postoji poseban zakon o trgovinskim arbitražama. Neke odredbe o arbitražama postoje u Zakonu o parničnom postupku⁶⁵ i prema njemu sporovi oko nepokretne imovine rješavaju se sudskim putem i ne mogu se podnijeti na arbitražu. Pri Privrednoj komori Crne Gore postoji Spoljnotrgovinska arbitraža, koja vrši mirenje i rješava sporove iz međunarodnih poslovnih odnosa, u slučajevima kada je ugovorena njena nadležnost. Ona rješava međunarodne sporove iz ugovora o osnivanju preduzeća, ugovora o stranim ulaganjima, ugovora o koncesiji, ugovora o pravima intelektualne svojine i druge sporove iz međunarodnih poslovnih odnosa.

⁶⁵ „Sl.list RCG“ br.22/04.

Tabela 21: Indikatori arbitrađe trgovinskih sporova u Crnoj Gori

Indikatori	Crna Gora	Prosjek za region Istočne Evrope i Centralne Azije (20 zemalja)	Prosjek za svijet (87 zemalja)
Indeks jačine prava (0=min, 100=max)	63,5	82,5	85,2
Indeks lakoće arbitrađnog procesa (0=min, 100=max)	60,0	69,7	70,6
Indeks stepena sudske pomoći (0=min, 100=max)	46,5	64,4	57,9

Izvor: World Bank, 2010, *Investing Across Borders 2010, Profiles of Economies*, Washington DC, p. 133.

Crna Gora je 2005. godine usvojila Zakon o posredovanju, kojim se uređuju pravila postupka posredovanja u građansko-pravnim sporovima. Vlada Crne Gore, Centralna banka Crne Gore i Udruženje medijatora Crne Gore su 2008. godine osnovali Centar za posredovanje, u kojem se zainteresovana lica mogu informisati o institutu posredovanja, a koji organizuje i obuke i usavršavanja za posrednike.

Svjetska banka je indikatore arbitrađe trgovinskih sporova u Crnoj Gori ocijenila manjim vrijednostima od prosjeka za region i svijet, iako je Crna Gora unaprijedila zakonske propise iz ove oblasti, što je prikazano u Tabeli 21. Najlošije je ocijenjen indeks stepena sudske pomoći koji mjeri povezanost domaćih i arbitrađih sudova, kao i volju domaćih sudova da pomognu tokom arbitrađnog procesa i sprovedu arbitrađne presude.

Zahvaljujući sproveđenju reformi na unapređenju poslovnog ambijenta, Crna Gora iz godine u godinu ostvaruje napredak na listi lakoće poslovanja (*Doing business*). Međutim, neophodna je dalja reforma u pravcu poboljšanja investicionih klime, posebno u oblastima gdje su uočeni nedostaci od strane referentnih međunarodnih institucija. Evropska komisija je u Izvještaju o napretku Crne Gore za 2014. godinu navela da se suzbijanje korupcije i usporene reforme u sektoru pravosuđa javljaju kao glavni nedostaci. Izvjestan napredak je ostvaren u pogledu suzbijanja korupcije, ali je ona i dalje široko rasprostranjena i predstavlja ozbiljnu smetnju sproveđenju istraga za

organizovani kriminal. Iako je u pogledu formiranja odgovarajućih institucija učinjen napredak, nezavisnost i efikasnost pravosuđa dalje ostaje problem⁶⁶.

1.4.3. Priliv stranih direktnih investicija u privredu Crne Gore

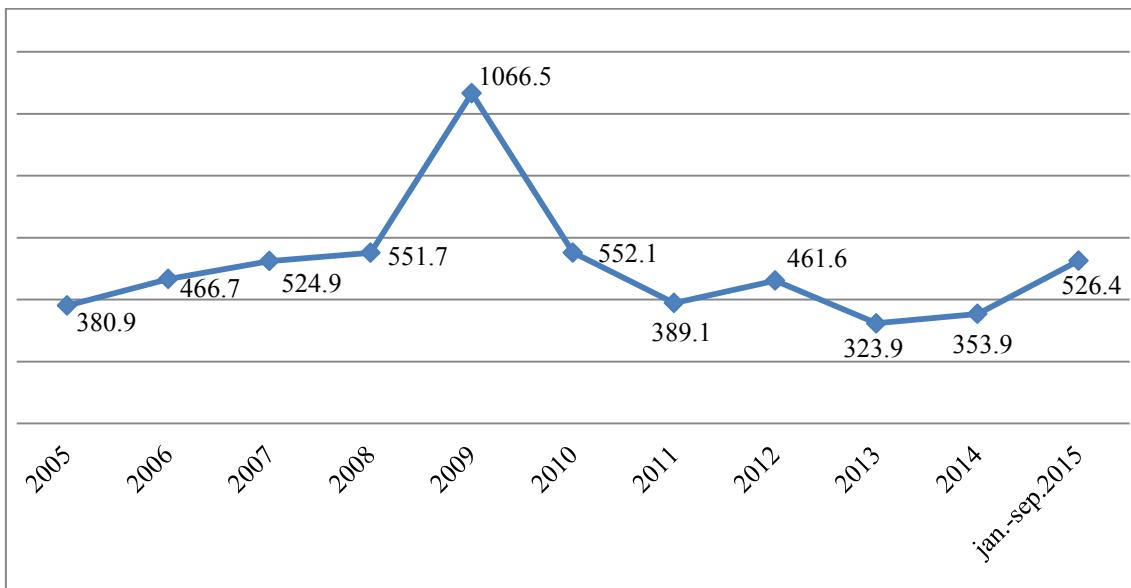
Kao što je poznato, Crna Gora je u proces tranzicije ušla sa zakašnjenjem od desetak godina, tek krajem 1989. godine. Međutim, politička dešavanja i sankcije zaustavile su prve korake tranzicije. Nakon deset godina privredne stagnacije, hiperinflacije i gubitka povjerenja građana u institucije sistema, Crna Gora je polako počela da nastavlja započeti proces tranzicije. Iako zakasnio, ovaj proces je bio relativno brz. Usvajanjem brojnih reformskih zakona i sprovođenjem aktivnosti koje su promovisale razvoj ekonomskih sloboda, Crna Gora je postala investiciona destinacija značajnih stranih investitora. Najveći priliv stranog kapitala u Crnu Goru je realizovan putem investiranja kroz privatizaciju.

Crna Gora bilježi izuzetno visok priliv stranih direktnih investicija od 2005. godine i od tada se nalazi u vrhu evropskih privreda u tranziciji. Samo u periodu 2005-2009. godina, ukupne strane investicije su iznosile 3 milijarde EUR. U ovom periodu Crna Gora bilježi najveće prilive SDI *per capita*. U 2009. godini, Crna Gora je imala najveći priliv stranih direktnih investicija u vrijednosti 1066,5 miliona EUR. Od zemalja regionala, jedino je još Albanija ostvarila rast priliva stranih direktnih investicija u godini nakon početka finansijske krize. U narednoj godini ostvaren je pad od 48,2%, da bi taj trend bio nastavljen i u 2011. godini, kada su strane direktnе investicije ostvarene za 29,5% manje nego u 2010. godini. Neto priliv stranih direktnih investicija u 2012. godini iznosio je 461,6 miliona EUR, odnosno 18,6% više u poređenju sa prethodnom godinom. Priliv stranih direktnih investicija u 2013. godini u iznosu 323,9 miliona EUR predstavlja najniži nivo u proteklih deset godina. Neto priliv stranih direktnih investicija u 2014. godini iznosio je 353,9 miliona EUR, što predstavlja rast od 9,3% u

⁶⁶ European Commission, 2014, *Montenegro 2014 Progress Report*, Brussels, p.12,45.

odnosu na prethodnu godinu. U prvih devet mjeseci 2015. godine, neto priliv stranih direktnih investicija iznosi je 526,4 miliona EUR ili 101,6% više nego u istom periodu prethodne godine⁶⁷.

Grafik 4: Neto priliv stranih direktnih investicija u Crnoj Gori, u milionima EUR

Izvor: CBCG, *Godišnji izvještaji glavnog ekonomiste 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012; Makroekonomski izvještaj CBCG 2013, 2014, III kvartal 2015*, Podgorica, Internet, www.cb-mn.org, 11/12/2015.g.

U relativnom smislu, gledano po glavi stanovnika ili kao procenat BDP-a, Crna Gora ostaje regionalni lider. Na primjer, u 2013. godini kada je zabilježen najniži nivo SDI u poslednjih deset godina, Crna Gora je prema nivou SDI kao procenta BDP-a od 10,13% bila na prvom mjestu u regionu. Takođe u 2011. godini kada je zabilježen jedan od najnižih priliva SDI, nivo SDI *per capita* u Crnoj Gori je iznosi 899 USD i bio je trostruko veći od ovih sredstava u Albaniji i Makedoniji ili za 40% od priliva SDI *per capita* u Srbiji⁶⁸.

Što se tiče priliva po regionima, evidentno je da su strane direktnе investicije u sjevernom dijelu Crne Gore veoma malo zastupljene, na nivou od 7% do 8%. Najviše

⁶⁷ CBCG, 2015, *Makroekonomski izvještaj CBCG za III kvartal 2015*, Podgorica, Internet, www.cb-mn.org, 11/12/2015.g, str.89.

⁶⁸ UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, New York and Geneva, Internet, <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=96740>, 11/10/2015.

stranih direktnih investicija privukao je centralni dio Crne Gore, koji je 2009. godine ostvario najveće učešće od 68,8%. Ovaj rast je ostvaren na teret pada stranih direktnih investicija u južnom dijelu Crne Gore i manjem padu u sjevernom dijelu. Kako bi se smanjile regionalne razlike između sjevera i ostalih regiona, Vlada Crne Gore kroz strategije regionalnog razvoja radi na promociji projekata u sjevernom dijelu Crne Gore⁶⁹.

Geografska i sektorska distribucija priliva stranog investiranja u Crnu Goru se vremenom mijenjala, u zavisnosti od obima, porijekla i usmjerenosti. U pogledu sektorske distribucije, najveći skok je ostvaren u 2009. godini u sektor industrije (zbog investiranja u Elektroprivredu Crne Gore) od učešća od 10% na 48%. U narednoj godini procenat učešća sektora industrije u ukupnim prilivima stranih investicija je prepolavljen i iznosio je 22%. Sektor finansija i turizma je u periodu 2006-2008. godina imao značajno učešće koje je bilo na nivou od 30%, odnosno 23%. Učešće poljoprivrede je veoma nisko, i u posmatranom periodu je učestvovala sa svega 2% u ukupnom prilivu stranih investicija. Sektor građevinarstva se još uvijek nije oporavio od posledica finansijske krize i u 2011. godini njegovo učešće je iznosilo 8%⁷⁰. U 2012. godini, najveći priliv je ostvaren po osnovu ulaganja u nekretnine. Ulaganja u preduzeća i banke čine 33,6% ukupnih ulaganja, dok je učešće priliva u formi interkompanijskog duga iznosilo 25,6%⁷¹. Najveći dio stranih direktnih investicija u 2013. godini se odnosio na ulaganja u nekretnine (42,2%) i interkompanijski dug (39,4%)⁷². Najveće procentualno učešće u prilivu stranih direktnih investicija u 2014. godini ima interkompanijski dug (46,2%) i ulaganja u nekretnine (36,3%)⁷³.

U pogledu geografske distribucije priliva stranih direktnih investicija u Crnoj Gori u posmatranom periodu, ključnog investitora u 2005. godini, Mađarsku, u 2007. godini zamijenila je Ruska Federacija. Djelimičnom privatizacijom Elektroprivrede Crne Gore, od strane italijanske kompanije A2A, Italija je postala najveći strani investitor u 2009.

⁶⁹ MIPA, 2012, *Annual Overview of the FDI in Montenegro, covering period 2005-2011*, Podgorica, p.5.

⁷⁰ Isto, str.6.

⁷¹ CBCG, 2013, *Godišnji izvještaj glavnog ekonomiste 2012*, Podgorica, str.134.

⁷² CBCG, 2014, *Godišnji makroekonomski izvještaj CBCG 2013*, Podgorica, str.10.

⁷³ CBCG, 2015, *Godišnji makroekonomski izvještaj CBCG 2014*, Podgorica, str.10.

godini. Ruska Federacija se i u 2011. godini zajedno sa Italijom, Kiprom i Srbijom, nalazila na vrhu liste zemalja iz kojih potiču strane investicije. Posmatrajući Tabelu 22, uočavamo da je i u naredne tri godine Ruska Federacija uložila najviše sredstava (421 milion EUR). Takođe se u ovom poslednjem trogodišnjem periodu ističu i ulaganja Holandije, koja je uložila 204 miliona EUR. U Crnoj Gori su do sada ulagali investitori iz 102 zemlje. Najviše kapitala je uloženo od strane investitora koji dolaze iz Rusije, Italije, Švajcarske, Mađarske, Kipra, Austrije i Velike Britanije⁷⁴.

Tabela 22: Priliv stranih direktnih investicija u Crnu Goru, po zemljama porijekla,
(u hiljadama EUR)

Rb.		2005	2007	2009	2011	2012	2013	2014
Izabrane zemlje po visini ulaganja								
1.	Ruska Federacija	14030,2	215862,8	66289,0	111950,8	161538,5	136358,8	122662,9
2.	Italija	6343,5	12612,4	460099,2	47465,5	36362,8	1784,3	2.745,1
3.	Švajcarska	14601,1	76321,5	53758,5	26725,1	39888,7	37989,4	55735,0
4.	Mađarska	147668,4	29987,1	30342,1	13707,7	21515,0	266,9	805,8
5.	Kipar	3449,6	112278,5	45959,3	38956,7	17389,6	8261,9	13152,1
6.	Austrija	73455,6	61420,0	81280,9	11484,9	9424,3	12244,8	8840,6
7.	Velika Britanija	36098,4	70521,4	44892,4	14338,2	15084,8	8587,1	22589,2
8.	Srbija	7326,4	43010,0	30878,5	27782,1	26609,3	14365,4	30902,1
9.	Slovenija	22899,4	40599,7	25612,3	19619,2	58289,9	47404,5	40649,8
10.	Holandija	170,7	17348,4	35846,6	9520,9	125570,4	27238,8	51387,3
11.	Njemačka	5063,5	40024,2	17689,9	8068,9	14634,4	22681,0	22150,6
12.	Panama	-	2054,5	135281,0	302,4	1663,8	1290,0	2954,3
13.	SAD	4637,4	41952,4	19379,2	6244,5	3959,7	12201,8	9476,9
14.	Letonija	1907,3	21862,6	9140,7	6235,6	4164,3	4193,6	4740,8
15.	Djevičanska ostrva	1035,1	28276,2	16913,2	7125,1	1491,7	14834,4	15248,2
16.	Danska	767,6	9692,7	21325,3	147,8	444,3	482,7	661,5
17.	Grčka	133,9	14819,7	7897,7	2021,9	409,9	861,0	234,2
18.	Irska	3909,5	27953,0	14872,3	740,9	725,6	498,8	483,2
19.	Litvanija	400,0	18679,6	2377,6	4706,8	695,8	-	329,6
20.	Uj.Arapski Emirati	-	12.694,9	8606,3	15970,7	11962,2	11578,6	11832,0

Izvor: Privredna komora Crne Gore, O Crnoj Gori/ Ekonomski pokazatelji/Strane direktnе investicije, za 2005.godinu:*Priliv stranih direktnih investicija u periodu 2001-2010. godina po veličini;* za ostale godine: *Priliv stranih direktnih investicija u periodu 2006-2014. godina po veličini;* Podgorica, Internet, www.privredna komora.me, 16/08/2015.g.

⁷⁴ Privredna komora Crne Gore, O Crnoj Gori/ Ekonomski pokazatelji/Strane direktnе investicije/*Priliv stranih direktnih investicija u periodu 2005-2014. godina po veličini,* Podgorica, Internet, www.privredna komora.me, 16/08/2015.g.

Na osnovu istraživanja Agencije Crne Gore za promociju stranih investicija, u Crnoj Gori je u avgustu 2015. godine registrovano 4267 stranih kompanija. Najveći broj ovih društava je poslovaо u sektoru uslužne djelatnosti (38,6%), zatim u sektorу trgovine (27,9%) i sektorу građevinarstva (11,1%). Dakle, na ova tri sektora je otpalo 77,6% ukupnog broja stranih kompanija⁷⁵. Analizirajući Tabelu 23, uočavamo da sa rastom priliva stranih investicija raste i broj stranih kompanija, koji je u godini rekordnog priliva dostigao cifru od 5040 kompanija. Međutim, pad priliva stranog kapitala u naredne dvije godine nije se odrazio na broj stranih društava koji posluju u Crnoj Gori. Šta više, njihov broj je rastao i u 2011. godini kada su strane investicije bile na najniжem nivou u poslednjih deset godina, dostigao rekordan nivo od 5570 kompanija⁷⁶.

Tabela 23: Broj aktivnih stranih kompanija registrovanih u Crnoj Gori

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Broj kompanija	1650	3070	4115	4788	5040	5234	5570

Izvor: MIPA, 2012, *Annual Overview of the FDI in Montenegro, covering period 2005-2011*, Podgorica, p.7.

Podaci Monstata pokazuju da je najveći broj poslovnih subjekata u stranom vlasništvu u 2014. godini poslovaо u Podgorici (23,8%), Budvi (23,1%), Baru (20,1%), Herceg Novom (11,3%) i Tivtu (7,1%). Najmanje procentualno učešće posmatranih subjekata od 0,1% imaju opštine Andrijevica, Mojkovac, Plav, Šavnik i Čabljak. Jedina opština u kojoj nije registrovano nijedno društvo čiji je osnivač strani državljanin je opština Plužine⁷⁷.

Posmatrajući strane kompanije prema zemlji porijekla vlasnika, zapađamo da u 2014. godini po procentualnom učešću prednjače osnivači koji su porijeklom iz Rusije (38,1%), zatim iz Srbije (17,2%), potom iz Ukrajine (7,7%) i Bosne i Hercegovine

⁷⁵ MIPA, interni dokument.

⁷⁶ MIPA, 2012, *Annual Overview of the FDI in Montenegro, covering period 2005-2011*, Podgorica, p.7.

⁷⁷ Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 163, *Saopštenje o broju i strukturi poslovnih subjekata u stranom vlasništvu u Crnoj Gori u 2014. godini*, Podgorica, Internet, www.monstat.org, 12/10/2015, str.1.

(4,8%). Broj preduzeća koja su u vlasništvu lica porijeklom iz Ukrajine je gotovo četiri puta bio veći u odnosu na 2013. godinu⁷⁸.

Među kompanije koje su preduzele najveće investicije u Crnoj Gori spadaju, pored kompanije kanadskog milijardera Pitera Manka koja je vojno brodogradilište transformisala u marinu i nautičko selo koje su sada poznati kao *Porto Montenegro* i grčka kompanija *Hellenic Petroleum S.A.* koja je 2002. godine platila 65 miliona EUR za 54,4% akcija Jugopetrola ad Kotor i obezbijedila dodatnih 35 miliona EUR za investicije. Japanska kompanija Daido Company je uložila 9 miliona EUR u novu kompaniju *Daido Metal Kotor*. Hotel Maestral je 2001. godine kupljen od strane slovenačke kompanije *Hotels group HIT* za 4,5 miliona EUR, međutim investitor je do sada uložio više od 30 miliona EUR, iako je ugovorna obaveza zahtjevala samo 7 miliona EUR. Belgijanska kompanija *Interbrew* je za 70% akcija kompanije Trebjesa iz Nikšića platila 41 milion DEM. U oblasti telekomunikacija najznačajnija je investicija norveške kompanije *Telenor Mobile Communication AS* koja je do sada investirala preko 40 miliona EUR i mađarska kompanija *Matav* koja je za 51% akcija kupljenih od države Crne Gore platila 114 miliona EUR. Hotelska grupa *Montenegro Stars* posjeduje tri hotela, a samo je u hotel „Splendid“ uloženo preko 50 miliona EUR. U bankarskom sektoru su najznačajnije investicije izvršene od strane *Societe General Group* i *Hypo Alpe Adria Bank Group*. *Orascom Development Group* će na poluostrvu Luštica izgraditi integrисани kompleks koji će pored stambenih jedinica sadržati hotel, marinu, golf terene i druge komercijalne sadržaje. To će biti prvi eko sertifikovani projekat u Crnoj Gori, koji je počeo da radi 2015. godine, a završetak cijelog projekta se očekuje za 10 godina. Riječ je o investiciji vrijednoj 1,1 milijardu EUR. Azerbejdžanska firma *Socar* je planirala da uloži 500 miliona EUR na zemljištu vojnog brodogradilišta u Kumboru, kako bi izgradila jedinstven kompleks sa hotelom, hotelskim apartmanima, stambenim kompleksom, heliodromom, marinom i drugim objektima. Jedna od najvećih kompanija za nekretnine u svijetu *Qatari Diar* je počela da razvija luksuzni projekat u Tivtu na mjestu bivšeg hotela Plavi horizonti, gdje će graditi hotel, vile i sportska

⁷⁸Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 163, *Saopštenje o broju i strukturi poslovnih subjekata u stranom vlasništvu u Crnoj Gori u 2014. godini*, Podgorica, Internet, www.monstat.org, 12/10/2015, str.2.

odmarališta u koja će uložiti 250 miliona EUR⁷⁹. Uočava se da su najveći investitori u Crnu Goru, poticali kako iz zemalja okruženja, kao što su Austrija, Slovenija, Mađarska, tako i iz Kanade, Japana, Egipta, Azerbejdžana, Katara.

Globalna finansijska kriza koja je uticala na tokove stranih direktnih investicija u svjetskim razmjerama, uticala je i na Crnu Goru. Međutim, realno je očekivati i narednih godina visok priliv stranih direktnih investicija, imajući u vidu još uvijek neiskorišćene značajne potencijale za privlačenje stranih investitora, naročito u oblasti turizma (Valdanos, Jaz, Buljarica, Velika plaža i drugo) i realizacije značajnih infrastrukturnih projekata.

1.4.4. Transnacionalizacija Crne Gore

Značaj stranih direktnih investicija i transnacionalnih kompanija kao njihovih nosilaca, sve više se povećava. Privredne aktivnosti zemalja domaćina u značajnoj mjeri zavise od stranih direktnih investicija. UNCTAD je razvio Indeks koji omogućava mjerjenje transnacionalizacija privrede zemlje domaćina i poređenja između pojedinih privreda. Indeks koji mjeri stepen transnacionalizacije zemlje domaćina transnacionalnih kompanija naziva se indeks transnacionalizacije zemlje domaćina (*Transnationality Index of host countries*). On uzima u obzir proizvodni potencijal stvoren kroz priliv stranih direktnih investicija i rezultate ove investicije. Indeks transnacionalizacije zemlje domaćina bazira se na četiri varijable, od čega se dvije odnose na strane direktnе investicije, a druge dvije na poslovanje stranih firmi u zemlji domaćinu⁸⁰. Dakle, indeks transnacionalizacije zemlje domaćina dobija se kao jednostavan prosjek sledećih varijabli:

- priliv stranih direktnih investicija kao procenat BDP-a,
- stok ulaznih stranih direktnih investicija kao procenat BDP-a,
- dodata vrijednost stranih filijala kao procenat ukupne BDP-a,
- zaposlenost stranih filijala kao procenat ukupne zaposlenosti.

⁷⁹ MIPA, *Success stories-Major investors*, Podgorica, Internet, www.mipa.co.me, 12/02/2015.

⁸⁰ Cherunilam, Francis, 2010, *International business: Text and cases*, Fifth Edition, Chapter 10, Multinational Corporations, New Delhi, p.383.

Prvi set varijabli ukazuje na značaj stranih direktnih investicija na privredu zemlje domaćina, dok drugi set varijabli ukazuje na značaj stranih kompanija. Oni su u meĐusobnoj korelaciji, visok priliv stranih investicija proistiće iz većeg broja stranih filijala u jednoj zemlji.

Prema poslednjim dostupnim podacima, Srbija i Crna Gora, kao zemlje domaćini stranih direktnih investicija u 2005. godini imale su indeks transnacionalizacije od 16,4%, što je nešto manje od prosjeka za zemlje u tranziciji (19,6%).

Tabela 24: Indeks transnacionalizacije za izabrane zemlje domaćina,
za period od 2000-2005.godine (u procentima)

Region/ Zemlja	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.
Razvijene zemlje	21,0	23,0	22,8	22,0	24,5	24,4
Zemlje u razvoju	21,0	24,0	19,0	20,0	21,0	21,8
Zemlje Centralne i Istočne Evrope /Zemlje u tranziciji	19,0	16,5	20,4	18,0	18,5	19,6
Hong Kong (Kina)	109,8	101,9	81,6	85,5	92,9	103,7
Belgija	75,6	76,3	77,1	62,1	77,1	65,9
Luksemburg	75,6	76,3	77,1	59,4	65,0	64,8
Irska	47,4	77,1	69,3	63,7	46,3	29,7
Trinidad i Tobago	46,9	44,8	51,2	52,2	56,2	48,6
Singapur	46,0	59,6	60,3	59,3	63,1	65,2
Danska	36,4	38,0	35,3	28,0	28,0	26,8
Švedska	34,5	36,4	28,5	27,0	31,8	28,1
Holandija	33,7	37,9	38,4	34,4	31,4	31,9
Mađarska	27,0	30,5	30,1	29,0	32,8	33,5
Estonija	25,0	35,8	39,0	47,0	47,0	49,5
Makedonija	25,0	36,5	41,4	54,1	39,6	38,6
Češka Republika	24,0	28,0	30,9	28,0	28,0	33,0
Bugarska	17,5	19,8	19,9	24,0	31,2	39,6
Hrvatska	7,0	17,0	17,4	20,0	26,0	26,9
Ruska federacija	5,0	10,0	19,3	15,0	12,5	11,8
Albanija	7,0	9,0	10,3	9,0	5,0	10,0
Srbija i Crna Gora	5,0	6,0	6,0	12,0	12,5	16,4
Bjelorusija	5,0	5,0	5,2	5,0	5,0	3,3
Ukrajina	5,0	8,0	10,3	13,0	14,0	22,3
Bosna i Hercegovina	5,0	7,0	8,7	11,0	17,5	29,2

Izvor: UNCTAD, *World Investment Report 2003*, Figure I.3., p.6; *World Investment Report 2004*, Figure I.7., p.10; *World Investment Report 2005*, Figure I.7., p.16; *World Investment Report 2006*, Figure I.6., p.11; *World Investment Report 2007*, Figure I.7., p.13; *World Investment Report 2008*, Figure I.7., p.12.

U 2005. godini, indeks transnacionalizacije razvijenih zemalja se zadržao na nivou prethodne godine, dok je kod zemalja u razvoju i zemalja Centralne i Istočne Evrope porastao za nešto manje od 1%. Na vrhu liste zemalja sa najvećim stepenom transnacionalizacije nalaze se Hong Kong (103,7%), Belgija (65,9%), Singapur (65,2%), Estonija (49,5%), Trinidad i Tobago (48,6%), Bugarska (39,6%). Zemlje sa najnižim stepenom transnacionalizacije zemlje domaćina u 2005. godini su⁸¹: Japan (1,1%), Indija (4,1%), Republika Koreja (4,5%), Saudijska Arabija (6,0%), Barbados (6,3%) i Sjedinjene Američke države (6,4%). Kod zemalja Centralne i Istočne Evrope u 2005. godini indeks transnacionalizacije je veći od prosjeka za ovaj region kod Makedonije (38,6%), Bosne i Hercegovine (29,2%), Hrvatske (26,9%) i Ukrajine (22,3%). Zemlja ovog regiona sa najnižim stepenom u 2005. godini je Bjelorusija sa 3,3%.

U posmatranom periodu na početku XXI vijeka, indeks transnacionalnosti zemlje domaćina je rastao u sve tri posmatrane grupe zemalja. To govori da su strane direktnе investicije sve više prisutne i imaju sve veći značaj na privredu kako razvijenih zemalja, tako i zemalja u razvoju i zemalja u tranziciji. Zemlje sa najvećim indeksom transnacionalnosti su zadržale vodeće pozicije, ali su mijenjale indeks iz godine u godinu. Irska je zemlja koja je u posmatranom periodu doživjela najveći pad indeksa transnacionalnosti od 17,7%. Veliki pad indeksa od oko 10% su imale Belgija, Luksemburg i Danska. Indeks transnacionalnosti Estonije, Bugarske, Hrvatske i Bosne i Hercegovine se u periodu od 2000. do 2005. godine povećao za 20%, što govori o važnosti stranih direktnih investicija za privredu ovih zemalja.

Indeks transnacionalizacije Srbije i Crne Gore je u posmatranom periodu bio ispod prosjeka za region Centralne i Istočne Evrope. U 2000. godini je iznosio 5%, i bio je niži od regionalnog prosjeka za 14%. U 2001. godini indeks transnacionalizacije je povećan na 6%, koliko je iznosio i u sledećoj godini. Sa porastom priliva stranih direktnih investicija u privredu Srbije i Crne Gore, indeks transnacionalizacije je u 2003. godini udvostručen u odnosu na prethodnu godinu i iznosio je 12%. U narednoj godini indeks je povećan za 0,5%, da bi 2005. godine dostigao vrijednost od 16,4%.

⁸¹ UNCTAD, 2008, *World Investment Report 2008*, Figure I.7., UN, New York and Geneva, p.12.

Dakle, od devet zemalja⁸² regionalne Centralne i Istočne Evrope, Srbija i Crna Gora su zauzele šestu poziciju. Manji stepen transnacionalizacije su imale Ruska Federacija (11,8), Albanija (10,0%) i Bjelorusija (3,3%). Kako je u narednim godinama Crna Gora postala evropski lider prema iznosu stranih investicija po glavi stanovnika, može se očekivati dalje povećanje njenog indeksa transnacionalizacije, kao zemlje domaćina stranih kompanija.

⁸² UNCTAD, 2008, *World Investment Report 2008*, Figure I.7., UN, New York and Geneva, p.12.

2. Crna Gora u međunarodnoj trgovini

Crna Gora je juna 2006. godine postala „najmlađa“ evropska država, usvajanjem Deklaracije o nezavisnosti od strane Skupštine Crne Gore, nakon izglasavanja nezavisnosti na referendumu održanog maja iste godine. Do tada, Crna Gora je bila jedna od dvije države članice državne zajednice Srbija i Crna Gora. Sve zemlje članice Evropske unije su priznale crnogorsku nezavisnost i uspostavile diplomatske odnose sa Crnom Gorom.

Prema procjeni Ujedinjenih nacija⁸³, krajem 2014. godine u čitavom svijetu je živjelo oko 7,2 milijarde ljudi, a Crna Gora sa 632 hiljade stanovnika čini 0,009% svjetske populacije. Crna Gora je, kao mala zemlja sa nedovoljno razvijenom privredom, suočena sa brojnim teškoćama interne, a i eksterne prirode. Ona je prema podacima Svjetske banke koja mjeri društveni proizvod metodologijom Bruto nacionalnog prihoda (*Gross national income-Atlas method*), u 2014. godini ostvarila 4,5 milijarde USD društvenog proizvoda⁸⁴, dok je društveni proizvod po glavi stanovnika (*per capita*) iznosio 7250 USD. Podaci Svjetskog Ekonomskog foruma govore da je bruto domaći proizvod Crne Gore u 2013. godini predstavljao 0,01 % ukupnog svjetskog proizvoda⁸⁵.

Učešće Crne Gore u međunarodnoj trgovini je zanemarljivo malo. Prema podacima Svjetske trgovinske organizacije (STO)⁸⁶, Crna Gora je u 2013. godini izvezla roba u vrijednosti 494 miliona USD, dok je njen robni uvoz iznosio 2,3 milijarde USD. Dakle, ukupna spoljnotrgovinska robna razmjena Crne Gore sa svijetom u 2013. godini je iznosila 2,8 milijardi USD. Na listi 194 najznačajnija svjetska uvoznika robe, gdje Evropska unija predstavlja jedinstvenog subjekta međunarodne trgovine, Crna Gora se

⁸³ United Nations, 2014, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *The world Population Situation in 2014-A Concise Report*, New York, p.2.

⁸⁴ World Bank, 2015, *World Development Indicators 2015*, Table 1, Washington, p.26.

⁸⁵ World Economic Forum, 2015, *The Global Competitiveness Report 2014-2015*, Geneva, p.276.

⁸⁶ World Trade Organization, 2014, *Trade profiles 2014*, Geneva, p.126.

nalazila na 150.-om mjestu. Sa ovim ostvarenim robnim izvozom zauzela je 166. poziciju liste najznačajnijih robnih izvoznika.

U meĐunarodnoj trgovini uslugama, Crna Gora je u 2013. godini izvezla usluga u vrijednosti 1,4 milijardu USD, dok je uvoz iznosio 534 miliona USD, što znači da je ukupna spoljnotrgovinska razmjena uslugama iznosila 1,9 milijardi USD⁸⁷. Sa ovim obimom razmjene, Crna Gora je rangirana na 114. mjestu najznačajnijih svjetskih izvoznika usluga i 157. mjestu najznačajnijih svjetskih uvoznika usluga.

Upoređujući spoljnotrgovinsku robnu razmjenu Crne Gore sa njenim društvenim proizvodom, dobijamo spoljnotrgovinski koeficijent, koji je u 2013. godini iznosio 62,2%. Ovako visok koeficijent ukazuje na činjenicu da je spoljna trgovina veoma značajna djelatnost za njenu privredu i da se Crna Gora sve više otvara za meĐunarodnu ekonomsku saradnju. Na osnovu podataka Svjetske trgovinske organizacije, prosječna godišnja spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore po glavi stanovnika za period 2011-2013. godina iznosi 7598 USD.

Učešće Crne Gore u svjetskom robnom uvozu roba i uvozu usluga u 2013. godini je bilo isto i iznosilo je 0,1%, dok je učešće Crne Gore u svjetskom izvozu usluga iznosilo 0,03%. Učešće robnog izvoza te godine je veoma malo, odnosno nije mjerljivo⁸⁸. Dakle, Crna Gora zbog svoje veličine i male tržišne i ekonomske moći ne može uticati na globalna kretanja. Stoga, ona mora prihvatići pravila meĐunarodnog tržišta i boriti se za što bolju poziciju koja će doprinijeti njenom bržem razvoju.

2.1. Crna Gora u svjetskoj trgovini

Crna Gora u spoljnotrgovinskoj razmjeni roba sa svjetom ostvaruje stalni deficit. U posmatranom periodu (Tabela 25), najveći deficit zabilježen je u 2008. godini i iznosio

⁸⁷ World Trade Organization, 2014, *Trade profiles 2014*, Geneva, p.118.

⁸⁸ Isto.

je 2.083 miliona EUR, što je za 44,3% više u odnosu na 2007. godinu⁸⁹. Smanjenje deficit-a započeto u 2009. godini, usled pada privredne aktivnosti i smanjenog obima robne razmjene uslovljenih ekonomskom krizom, nastavljeno je i u naredne tri godine. U 2012. godini došlo je do povećanja spoljnotrgovinskog deficit-a usled smanjenja izvoza za 19,2%. Spoljnotrgovinski deficit u 2013. godini je bio niži za 4% u odnosu na prethodnu godinu, da bi u 2014. godini porastao na iznos od 1451 milion EUR. Deficit je u svim godinama bio veći od vrijednosti izvoza roba.

Tabela 25: Spoljna trgovina Crne Gore 2005-2014. godina, u milionima EUR

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Izvoz robe	369	441	455	416	277	330	454	367	376	333
Uvoz robe	1.043	1.457	2.073	2.530	1.654	1.657	1.823	1.821	1.773	1.784
<i>Saldo trgovine robom</i>	<i>-674</i>	<i>-1.016</i>	<i>-1.618</i>	<i>-2.114</i>	<i>-1.377</i>	<i>-1.327</i>	<i>-1.369</i>	<i>-1.454</i>	<i>-1.397</i>	<i>-1.451</i>
Izvoz usluga	330	418	674	751	680	747	906	998	994	1.031
Uvoz usluga	134	221	234	351	296	337	317	385	341	340
<i>Saldo trgovine uslugama</i>	<i>196</i>	<i>197</i>	<i>440</i>	<i>400</i>	<i>384</i>	<i>410</i>	<i>589</i>	<i>613</i>	<i>653</i>	<i>691</i>
UKUPAN IZVOZ	699	859	1.129	1.364	1.028	1.077	1.360	1.365	1.370	1.364
UKUPAN UVOZ	1.177	1.678	2.307	2.124	1.950	1.994	2.140	2.206	2.114	2.124
TRGOVINSKI SALDO	-478	-819	-1.178	-760	-922	-917	-780	-841	-744	-760

Izvor: za robu: Zavod za statistiku Crne Gore, *Statistički godišnjaci za izabrane godine*, osim za 2014. godinu-Saopštenje broj 65 od 06.05.2015.g.-*Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore 2014*; za usluge: Centralna banka Crne Gore, *Godišnji izvještaj glavnog ekonomiste za izabrane godine*, osim za 2013. i 2014.godinu-*Godišnji makroekonomski izvještaj CBCG*.

Crna Gora u spoljnotrgovinskoj razmjeni uslugama sa svijetom ostvaruje deficit koji je u stalnom porastu, da bi u 2014. godine dospao nivo od 691 milion EUR, odnosno 5,5% više u odnosu na prethodnu godinu. Pozitivna kretanja u spoljnoj trgovini uslugama su rezultat povoljnijih kretanja u oblasti turizma i transporta. U svim godinama posmatranog perioda od 2005-2014. godine, izuzev 2006. godine, vrijednost deficit-a je veća od vrijednosti uvoza usluga.

⁸⁹ Prema podacima Centralne banke Crne Gore koja za potrebe platnog bilansa vrši prilagođavanje podataka dobijenih od Monstata sa metodologijom MMF-a. Podaci o uvozu i izvozu roba su prikazani po fob-u.

2.1.1. Međunarodna robna trgovina Crne Gore

Ukupna robna spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore u toku 2014. godine je iznosila 2.117,4 miliona EUR, što predstavlja pad od 1,5% u odnosu na 2013. godinu. Crna Gora je 2014. godinu završila sa prihodom od izvoza roba u iznosu 333,2 miliona EUR, ostvarivši pad od 42,4 miliona EUR ili 11,3% u odnosu na prethodnu godinu. Upoređujući sa 2005. godinom, izvoz je manji za 9,8%. U 2014. godini je uvezeno roba u vrijednosti 1784,2 miliona EUR, što je za 0,6% više u odnosu na 2013. godinu, odnosno 28,9% više od ostvarenog uvoza u 2005. godini. Dakle, spoljnotrgovinski deficit je bio na nivou 1,4 milijardi EUR, dok je ukupan spoljnotrgovinski deficit u robnoj razmjeni Crne Gore u periodu 2005-2014. godina iznosio 13,8 milijardi EUR, odnosno prosječno godišnje 1,3 milijardi EUR.

U pogledu *proizvodne strukture*, prema podacima Monstata⁹⁰ za 2014. godinu, Crna Gora je najviše izvozila proizvode svrstane prema materijalu (24,9% ukupnog izvoza Crne Gore), od kojih najčešće obojene metale, gvožđe i čelik. Ova kategorija je zabilježila pad izvoza od 18,7% u odnosu na prethodnu godinu. Sirove materije osim goriva su izvezene u vrijednosti 63,6 miliona EUR, što čini 19,1% crnogorskog robnog izvoza. Izvoz ove grupe proizvoda je veći 6,6% u odnosu na 2013. godinu, zahvaljujući rastu izvoza drveta. U okviru ove kategorije najviše je izvezeno mineralnih ruda (33,2 miliona EUR) i drveta (22,7 miliona EUR). Izvoz kategorije hrana i žive životinje je iznosio 60,4 miliona EUR ili 18,1% ukupnog izvoza, što je dvostruko više u odnosu na 2013. godinu. Na povećanje izvoza ove kategorije je najviše uticalo gotovo petostruko povećanje izvoza mesa i prerađevina od mesa. Izvoz proizvoda iz kategorije mineralna goriva i maziva u 2014. godini je bio dvostruko manji, te je stoga i njihovo učešće smanjeno na 14,5% ukupnog izvoza. U okviru ove grupe proizvoda najviše je izvezeno električne energije. Od ostalih kategorija se još ističe izvoz pića i duvana (7,5%), mašina i transportnih uređaja (6,9%), hemijskih proizvoda (3,9%) i raznih gotovih proizvoda (3,3%). Kao što smo vidjeli, izvoz je ostvario pad najviše zbog smanjenja izvoza električne energije i proizvoda metalske industrije. Dakle, dominantni crnogorski

⁹⁰ Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 65, *Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore, Januar-Decembar 2014. godine*, Podgorica, str.10.

izvozni proizvodi iz ranijeg perioda, poslednjih godina smanjuju svoje učešće, dok se povećava učešće nekih drugih kategorija (meso i prerađevine od mesa, drvo, hemijski proizvodi). Ovi statistički podaci nesumnjivo pokazuju da se popravlja robna struktura izvoza, koji postaje sve više diverzifikovan.

U strukturi uvoza, prema podacima Monstata⁹¹ za 2014. godinu, najveće učešće ima sektor hrana i ţive ţivotinje (22,3%). Ovaj sektor je ostvario rast od 8,1% u odnosu na prethodnu godinu, prvenstveno zbog povećanog uvoza mesa i prerađevina od mesa. Mašine i transportni uređaji su uvezeni u vrijednosti 339,2 miliona EUR (19,0%), što predstavlja značajno učešće. Međutim, u okviru ove grupe najviše je uvezeno drumskih vozila (28,9%) i električnih mašina i aparata (20,3%) koji se najčešće ne koriste u proizvodnji. Učešće izvoza proizvoda svrstanih po materijalu je iznosilo 15,2%, dok su razni gotovi proizvodi u 2014. godini činili 13,4% ukupnog crnogorskog robnog uvoza. Zatim slijede mineralna goriva i maziva (13,3%), hemijski proizvodi (10,2%), piće i duvan (3,6%), sirove materije osim goriva (2,4%),

Najveći deficit u robnoj razmeni u 2014. godini, Crna Gora je ostvarila u sektoru hrane i ţivih ţivotinja i mašina i transportnih uređaja. Ukupan deficit u ova dva robna sektora u 2014. godini je iznosio 653,8 miliona EUR ili 45% ukupnog robnog deficit-a.

U pogledu *geografske strukture*⁹², Crna Gora je prema podacima za 2014. godinu, najviše trgovala sa Evropskom unijom (44,2% ukupne robne razmjene), zatim sa zemljama CEFTA (38,8%), a veoma malo sa zemljama u razvoju, što je prikazano u Tabeli 26. Glavni izvozni spoljnotrgovinski partner Crne Gore u 2014. godini su zemlje CEFTA regiona na koje je otpalo 45,5% ukupnog izvoza, dok je u zemlje Evropske unije izvezeno 35,8%. U uvoznoj strukturi Crne Gore za 2014. godinu, najznačajniji partner su zemlje Evropske unije koje učestvuju sa 45,8% ukupnog uvoza, a zatim slijede zemlje CEFTA sa 37,5%. Pojedinačno sa zemljama, Crna Gora je najviše trgovala sa Srbijom, gdje je izvezeno robe u vrijednosti od 80,0 miliona EUR (24,0%

⁹¹ Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 65, *Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore, Januar-Decembar 2014. godine*, Podgorica, str.12.

⁹² Isto, str.5,6.

ukupnog izvoza), dok je uvezeno robe u vrijednosti 480,7 miliona EUR (26,9% ukupnog uvoza). Najznačajniji izvozni partneri Crne Gore, pored Srbije, bili su Italija (34,8 miliona EUR), Hrvatska (33,1), Bjelorusija (33,0), Bosna i Hercegovina (31,9), UMNIK Kosovo (21,3). Na uvoznoj strani u posmatranoj godini najznačajniji partneri Crne Gore, osim Srbije, bili su Kina (132,7 miliona EUR), Bosna i Hercegovina (126,7), Italija (116,0), Njemačka (114,7).

Tabela 26: Najznačajniji partneri u robnoj spoljnoj trgovini Crne Gore u 2014. godini

	Izvoz		Uvoz		UKUPNO
	hilj.EUR	%	hilj.EUR	%	
EVROPSKA UNIJA	119.215	35,8	816.623	45,8	935.838
Italija	34.829	10,5	116.046	6,5	150.875
Hrvatska	33.110	9,9	107.682	6,0	140.792
Slovenija	13.310	4,0	56.669	3,2	69.979
Poljska	7.574	2,3	16.660	0,9	24.234
Njemačka	5.858	1,8	114.725	6,4	120.583
Velika Britanija	5.232	1,6	12.855	0,7	18.087
Češka Republika	3.089	0,9	13.134	0,7	16.223
CEFTA	151.754	45,5	669.580	37,5	821.334
Albanija	15.169	4,6	32.645	4,9	47.814
Bosna i Hercegovina	31.858	9,6	126.703	7,1	158.561
Makedonija	3.365	2,2	26.018	1,5	29.383
Moldavija	4	0	176	0	180
Srbija	80.006	24,0	480.664	26,9	560.670
UMNIK Kosovo	21.352	6,4	3.374	0,2	24.726
Bjelorusija	32.983	9,9	nd	nd	32.983
Turska	5.699	1,7	36.384	2,0	42.083
Libija	5.664	1,7	nd	nd	5.664
Rusija	4.021	1,2	3.192	0,2	7.213
Kina	2.561	0,8	132.736	7,4	135.297
Japan	1.836	0,6	18.506	1,0	20.342
SAD	803	0,2	15.361	0,9	16.164
Ostale zemlje	8.630	2,6	91.832	5,2	100.462
UKUPNO	333.166	100,0	1.784.214	100,0	2.117.380

nd-nisu dostupni podaci

Izvor: Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 65, *Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore, Januar-Decembar 2014. godine*, Podgorica, str.5,6, osim za Bjelorusiju i Libiju-CBCG, 2015, *Godišnji makroekonomski izještaj CBCG 2014*, Podgorica, str.123.

Sa učešćem od 45,5% u ukupnom izvozu, CEFTA region predstavlja glavno izvozno područje u 2014. godini. U strukturi izvoza u ovu grupu zemalja najviše je izvezeno mineralnih goriva i maziva (27,1%), zatim hrane, pića i duvana (24,1%) i sirovina

(22,0%)⁹³. Crna Gora je najviše robe izvezla u Srbiju u iznosu od 80,0 miliona EUR (52,7% ukupnog izvoza u CEFTA-u), dok je u Bosnu i Hercegovinu izvezla robe u iznosu 31,9 miliona EUR (21,0% ukupnog izvoza u CEFTA-u). Dakle, Srbija i Bosna i Hercegovina učestvuju sa 73,7% u ukupnom izvozu Crne Gore u zemlje potpisnice CEFTA sporazuma⁹⁴.

Uvoz robe iz zemalja potpisnica CEFTA u 2014. godini iznosio je 37,5% ukupnog uvoza Crne Gore. U uvozu iz ovih zemalja najviše su dominirali hrana, piće i duvan (35,4%), zatim ostali industrijski proizvodi (31,9%) i hemijski proizvodi (12,1%)⁹⁵. Najveći uvoz ostvaren je iz Srbije u vrijednosti od 480,7 miliona EUR, što predstavlja 71,8% ukupnog uvoza iz CEFTA-e. Uvoz iz Bosne i Hercegovine u 2014. godini je iznosio 126,7 miliona EUR ili 18,9% uvoza iz CEFTA-e. U ukupnom uvozu iz zemalja potpisnica CEFTA u 2014. godini, na Srbiju i Bosnu i Hercegovinu otpalo je 90,7%⁹⁶.

Crna Gora u robnoj razmjeni sa CEFTA regionom ostvaruje deficit, koji je u 2014. godini iznosio 517,9 miliona EUR ili 3,2% više nego u prethodnoj godini. Najviši deficit je ostvaren u robnoj razmjeni sa Srbijom 400,7 miliona EUR, zatim sa Bosnom i Hercegovinom 94,8 miliona EUR. U okviru robne razmjene u regionu CEFTA, Crna Gora ostvaruje suficit jedino u razmjeni sa Kosovom.

Na Grafiku 5. je prikazano kretanje spoljnotrgovinske robne razmjene Crne Gore sa zemljama CEFTA regiona u poslednjem desetogodišnjem periodu. Može se vidjeti da, počev od 2005. godine robna razmjena sa zemljama članicama CEFTA sporazuma konstantno raste do 2009. godine kada zbog ekonomske krize dolazi do pada razmjene od 24,6 % u odnosu na prethodnu godinu, da bi zatim u naredne dvije godine došlo do oporavka. Poslednje tri godine analiziranog perioda spoljnotrgovinska razmjena sa zemljama CEFTA se kretala na nivou 850 miliona EUR. Iz prikazanog se vidi, da Crna Gora u robnoj razmjeni sa zemljama potpisnicama sporazuma CEFTA bilježi deficit,

⁹³ Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 65, *Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore, Januar-Decembar 2014. godine*, Podgorica, str.8.

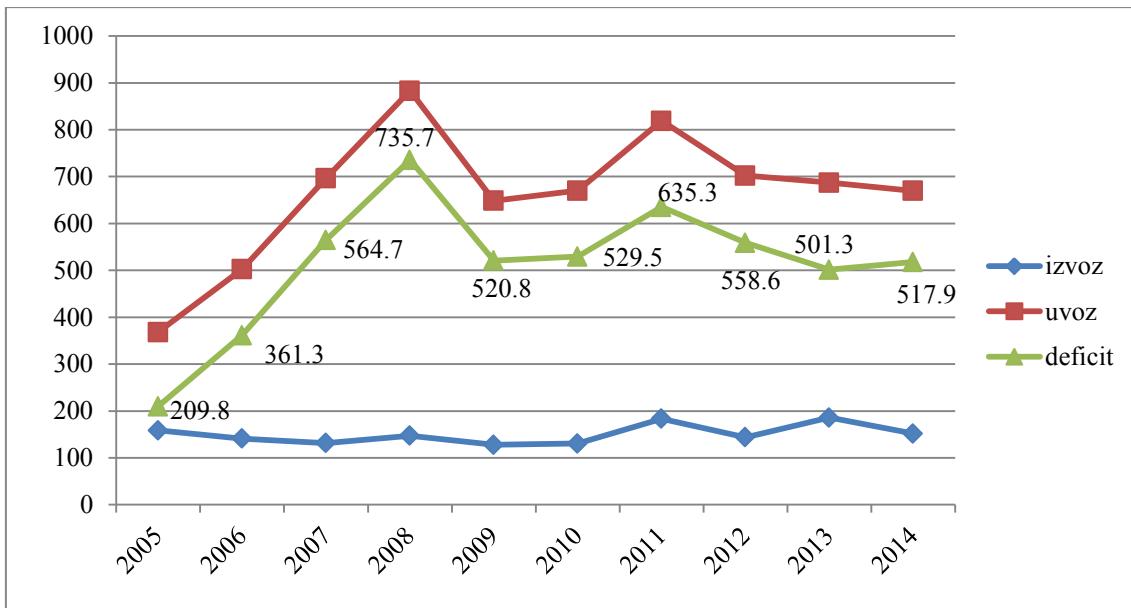
⁹⁴ Isto, str.6.

⁹⁵ Isto, str.9.

⁹⁶ Isto, str.6.

koji je 2008. godine dostigao iznos od čak 735,7 miliona EUR⁹⁷. Dakle, Crna Gora iz CEFTA regiona više uvozi robe nego što izvozi i što u izvozu dominira samo nekoliko proizvoda, od kojih su najzastupljeniji proizvodi prema materijalu. Međutim, u poslednje vrijeme dolazi do popravljanja strukture izvoza. Struktura uvozne robe je znatno diverzifikovana.

Grafik 5: Spoljnotrgovinska robna razmjena Crne Gore sa zemljama CEFTA,
2005-2014. godina, u milionima EUR

Izvor: Autorov prikaz na osnovu podataka Zavoda za statistiku Crne Gore, Statistički godišnjaci za izabrane godine, osim za 2014. godinu- Saopštenje broj 65 od 06.04.2015. godine, *Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore, Januar-Decembar 2014. godine*, Podgorica, str.5.

Odnos glavnih indikatora spoljne trgovine i BDP Crne Gore, u periodu 2005-2014. godina, prikazan je u Tabeli 27. U posmatranom periodu imamo postepeni rast BDP, koji je imao blagi pad u 2009. i 2012. godini, od 3,4%, odnosno 2,6%. Udio izvoza roba u BDP-u se u posmatranom desetogodišnjem periodu kretao prosječno oko 14%, da bi u 2014. godini pao ispod 10%. Odnos uvoza roba i BDP-a se nakon rekordnog nivoa od 82,0% u 2008. godini, u narednim godinama smanjivao i iznosio je oko 55,0%. Najveću pokrivenost uvoza izvozom roba, Crna Gora je imala 2005. godine kada je iznosila

⁹⁷ Zavod za statistiku Crne Gore, Statistički godišnjaci za izabrane godine, osim za 2014. godinu- Saopštenje broj 65 od 06.04.2015. godine, *Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore, Januar-Decembar 2014. godine*, Podgorica, str.5.

35,4%, da bi u poslednjoj godini posmatranog perioda bila gotovo dvostruko ništa (18,7%).

Tabela 27: Trgovinski bilans i učešće u BDP-u Crne Gore,
u milionima EUR i procentima

Godina	BDP	Uvoz roba	Stopa rasta uvoza	Procenat uvoza u BDP	Izvoz roba	Stopa rasta izvoza	Procenat izvoza u BDP	Stepen pokrivenosti uvoza roba izvozom
2005	1.815	1.043	-	57,5	369	-	20,3	35,4
2006	2.149	1.457	39,7	67,8	441	19,5	20,5	30,3
2007	2.681	2.073	42,3	77,3	455	3,2	17,0	21,9
2008	3.086	2.530	22,0	82,0	416	-8,6	13,5	16,4
2009	2.981	1.654	-34,6	55,5	277	-33,4	9,3	16,7
2010	3.104	1.657	0,1	53,4	330	19,1	10,6	19,9
2011	3.234	1.823	10,0	56,4	454	37,6	14,0	24,9
2012	3.149	1.821	-0,1	57,8	367	-19,2	11,6	20,1
2013	3.362	1.773	-2,6	52,7	376	2,4	11,2	21,2
2014	3.458	1.784	0,1	51,6	333	-11,4	9,6	18,7

Izvor: Autorov proračun na osnovu podataka Zavoda za statistiku Crne Gore, Statistički godišnjaci za izabrane godine, osim za 2014. godinu- za BDP: Saopštenje broj 211 od 30.09.2015. godine, *BDP proizvod Crne Gore za period 2010-2014. godine*; za izvoz i uvoz: Saopštenje broj 65 od 06.04.2015. godine, *Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore, Januar-Decembar 2014. godine*.

Na osnovu izloženog može se zaključiti da robnu spoljnotrgovinsku razmjenu Crne Gore sa svjetom karakteriše nizak obim, visok robni deficit uz nisku pokrivenost uvoza roba izvozom. U strukturi izvoza dominiraju proizvodi niske faze prerade. Najviše se uvozi roba široke potrošnje, dok je uvoz opreme i mašina namijenjenih industrijskoj proizvodnji znatno manji.

Kreatori spoljnotrgovinske politike Crne Gore treba da se angađuju na stvaranju novih rješenja za povećanje konkurentnosti i izvoza. Prema Izvještaju Svjetskog ekonomskog foruma o konkurentnosti za 2015-2016. godinu, koji obuhvata 140 zemalja, Crna Gora je rangirana na 70. poziciji, sa ocjenom 4.20. Od zemalja Jugoistočne Evope, jedino su Slovenija (59. mjesto) i Makedonija (60. mjesto) bolje pozicionirane, dok je Bosna i Hercegovina najnekonkurenntnija zemlja u regionu (111. mjesto)⁹⁸. Sa razlogom se može pitati zašto ovako visoke ocjene relevantnih meĐunarodnih organizacija ne

⁹⁸ World Economic Forum, 2015, *The Global Competitiveness Report 2015-2016*, Davos, Internet, www.weforum.org/reports, p.7.

utiču na povoljnije spoljnotrgovinsko poslovanje Crne Gore? Konkurentnost jedne zemlje se mjeri njenim izvoznim kapacitetima koji su u Crnoj Gori dosta mali, nedovoljno konkurentni, nisko diverzifikovani. Dakle, izvoz treba biti znatno većeg obima uz povoljniju strukturu u kojoj će preovladavati proizvodi dobijeni uz pomoć savremenih tehnologija i inovacija.

2.1.2. Međunarodna trgovina uslugama Crne Gore

Sektor usluga je veoma važan za privredu Crne Gore i on učestvuje sa više od 60% u BDP-u. Učešće sektora usluga u BDP-u se stalno povećavalo, od 64,1% koliko je iznosilo 2000. godine, preko 66,8% u 2008. godini⁹⁹, da bi u 2014. godini sektor usluga učestvovao u stvaranju BDP-a sa 69,1%¹⁰⁰.

Prema podacima Centralne banke Crne Gore, ukupan izvoz usluga Crne Gore u periodu od 2005. do 2014. godine iznosio je 7,5 milijardi EUR. Značajan rast prihoda od izvoza usluga u drugom dijelu analiziranog perioda ostvaren je zbog privatizacije hotelske privrede, posebno od strane poznatih svjetskih brendova i zbog značajnih sredstava uloženih u promotivne aktivnosti turizma Crne Gore. Najveći prihod od 1030,6 miliona EUR ostvaren je 2014. godine i trostruko je veći od najniže prihoda koji je ostvaren u 2005. godini. Prema podacima Tabele 28, u posmatranom periodu najviše smo izvozili usluge turizma (4,9 milijardi EUR, odnosno 65,3% ukupnog izvoza), zatim transporta (1,2 milijarde EUR, odnosno 16,0% ukupnog izvoza), ostale poslovne usluge (520 miliona EUR, odnosno 6,9% ukupnog izvoza), građevinske usluge (338 miliona EUR, odnosno 4,5 % ukupnog izvoza) i ostale usluge (556 miliona EUR, odnosno 7,3% ukupnog izvoza).

⁹⁹ Vlada Crne Gore, 2013, Ministarstvo finansija, *Pravci razvoja Crne Gore 2013-2016*, Podgorica, str.16.

¹⁰⁰ Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 211, *BDP proizvod Crne Gore za period 2010-2014. godine*, Podgorica.

Tabela 28: Struktura prihoda od usluga za period 2005-2014. godina, u milionima EUR

Usluga	Putovanja-Turizam		Transport		Ostale poslovne usluge		Građevinske usluge		Ostale usluge		Ukupno	
	iznos	%	iznos	%	iznos	%	iznos	%	iznos	%	iznos	%
2005	215,1	65,2	60,9	18,4	35,0	10,6	nd	-	19,0	5,8	330,0	100,0
2006	280,0	67,0	54,3	13,0	29,3	7,0	25,1	6,0	29,3	7,0	418,0	100,0
2007	459,5	68,2	72,0	10,7	46,8	6,9	49,8	7,4	46,0	6,8	674,1	100,0
2008	515,2	68,6	92,0	12,2	40,0	5,4	54,3	7,2	49,5	6,6	751,0	100,0
2009	474,7	69,8	99,0	14,5	29,1	4,3	27,7	4,1	50,0	7,3	680,5	100,0
2010	498,1	66,7	130,1	17,4	39,7	5,3	26,8	3,6	52,3	7,0	747,0	100,0
2011	558,4	61,6	150,5	16,6	48,7	5,4	32,3	3,6	116,1	12,8	906,0	100,0
2012	643,2	64,5	166,4	16,7	94,3	9,5	34,3	3,4	59,4	5,9	997,6	100,0
2013	626,5	63,0	159,1	16,0	109,4	11,0	39,8	4,0	59,8	6,0	994,6	100,0
2014	682,3	66,2	177,3	17,2	48,2	4,7	48,2	4,7	74,6	7,2	1030,6	100,0
ukupno	4953,0		1161,6		520,5		338,3		556,0		7529,4	

nd-nisu dostupni podaci

Izvor: Autorov proračun na osnovu podataka Centralne banke Crne Gore.

Sa druge strane, Crna Gora je u periodu od 2005. do 2014. godine uvezla usluga u iznosu 3,0 milijarde EUR (Tabela 29). Najveći rashod po ovom osnovu ostvaren je u 2012. godini kada smo uvezli usluga u vrijednosti 385 miliona EUR, dok je najniži rashod od 134 miliona EUR ostvaren 2005. godine. Najviše smo uvozili usluge transporta (849 miliona EUR, odnosno 28,3% ukupnog uvoza), ostale poslovne usluge (791 miliona EUR, odnosno 27,4% ukupnog uvoza), ostale usluge (689 miliona EUR, odnosno 22,5% ukupnog uvoza), građevinske usluge (345 miliona EUR, odnosno 12,0% ukupnog uvoza) i usluge turizma (282 miliona EUR, odnosno 9,8%).

Tabela 29: Struktura rashoda po osnovu usluga za period 2005-2014, u milionima EUR

Usluga	Transport		Ostale poslovne usluge		Građevinske usluge		Putovanja-Turizam		Ostale usluge		Ukupno	
	iznos	%	iznos	%	iznos	%	iznos	%	iznos	%	iznos	%
2005	34,9	26,0	70,2	52,3	nd	-	10,3	7,7	18,8	14,0	134,2	100,0
2006	49,9	22,6	39,1	17,7	76,0	34,4	19,5	8,8	36,4	16,5	220,9	100,0
2007	56,4	24,1	57,8	24,7	35,8	15,3	28,1	12,0	55,8	23,9	233,9	100,0
2008	84,1	24,0	92,8	26,4	65,1	18,5	29,5	8,4	79,7	22,7	351,2	100,0
2009	66,8	22,6	73,6	24,9	41,4	14,0	35,3	11,9	78,9	26,6	296,0	100,0
2010	74,2	22,0	70,6	21,0	43,9	13,0	33,9	10,1	114,2	33,9	336,8	100,0
2011	118,8	37,5	71,6	22,6	21,5	6,8	28,1	8,9	76,8	24,2	316,8	100,0
2012	124,8	32,4	112,5	29,2	34,7	9,0	30,8	8,0	82,5	21,4	385,3	100,0
2013	107,8	31,6	130,3	38,2	6,8	2,0	30,7	9,0	65,6	19,2	341,2	100,0
2014	131,4	38,6	72,8	21,4	20,1	5,9	35,7	10,5	80,3	23,6	340,3	100,0
ukupno	849,1		791,3		345,3		281,9		689,0		2956,6	

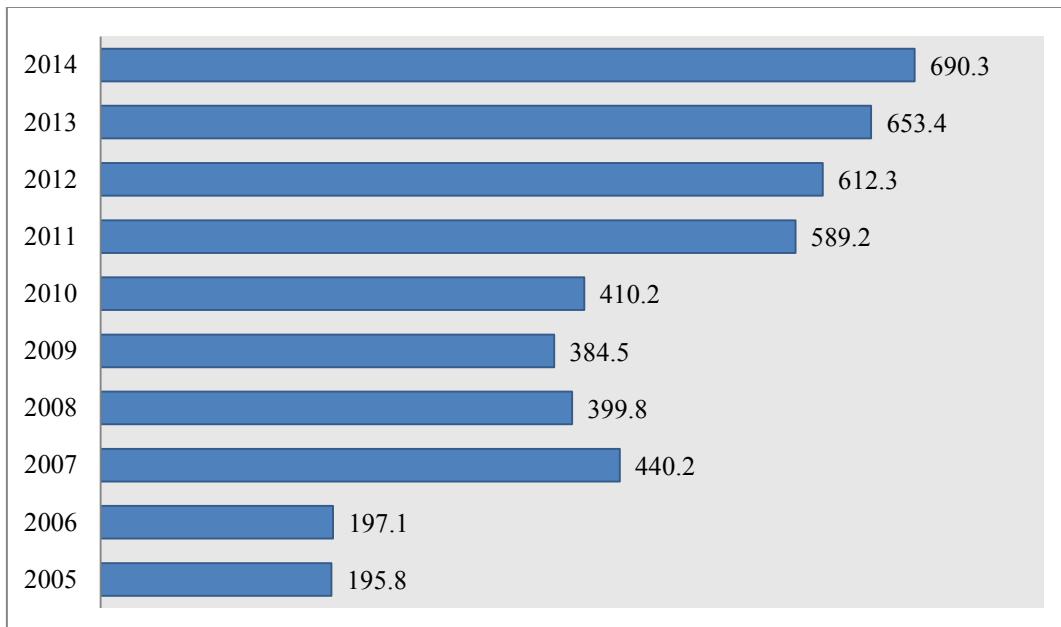
nd-nisu dostupni podaci

Izvor: Autorov proračun na osnovu podataka Centralne banke Crne Gore.

Posmatrajući prihode i rashode od usluga u periodu 2005-2014. godina, uočavamo da su prihodi (7,5 milijardi EUR) dva i po puta veći od rashoda (3,0 milijardi EUR). Razlog ovakvog odnosa je veliki suficit u turizmu. Ukoliko iz prihoda i rashoda po osnovu usluga, isključimo prilive i odlive ostvarene od turizma, vidjećemo da je izvoz usluga (2,6 milijardi EUR) neznatno niži od uvoza usluga (2,7 milijardi EUR).

U poređujući izvoz usluga sa robnim izvozom (Tabela 28. i Tabela 27.), zapađamo da je u 2007. godini izvoz usluga prestigao izvoz roba. Od tada do kraja analiziranog perioda, ovaj odnos je nastavljen. Interesantan je podatak da je u proteklom desetogodišnjem periodu izvoz roba ostao na približno istom nivou oko 350 miliona EUR, dok je izvoz usluga bio trostruko veći, sa 330 miliona EUR koliko je iznosio u 2005. godini porastao je na 1031 milion EUR u 2014. godini. Podaci takođepokazuju da je sektor usluga bolje reagovao na negativne efekte krize. Tako je, izvoz usluga u 2009. godini u odnosu na 2008. godinu bio niži za nešto ispod 10%, dok je izvoz roba u istom periodu bio niži i za čak 34%. Analizirajući izvoz roba i usluga uočavamo da je, izvoz roba nakon finansijske krize pokazivao znatne oscilacije u kretanju, dok je izvoz usluga imao kontinuiran rast.

Grafik 6: Suficit u spoljnotrgovinskoj razmjeni uslugama Crne Gore,
za period 2005-2014. godina, u milionima EUR

Izvor: Autorov prikaz na osnovu podataka Centralne banke Crne Gore

Kao što možemo vidjeti na Grafiku 6, Crna Gora je u periodu 2005- 2014. godina imala stalni deficit u trgovini uslugama, koji je kumulativno iznosio 4,6 milijardi EUR, odnosno prosječno godišnje 460 miliona EUR. Gledano po godinama, najmanji deficit u trgovini uslugama je ostvaren 2005. godine kada je iznosio 196 miliona EUR, a najveći 2014. godine kada je zabilježen deficit u trgovini uslugama od 690 miliona EUR, što je 3,5 puta više u odnosu na 2005. godinu.

Koliko je sektor usluga značajan za crnogorsku privredu i koliko se brže razvijao od sektora poljoprivrede i industrije, govore i podaci o strukturi zaposlenosti. U 2013. godini u sektoru usluga je radilo 89,8% zaposlenih, dok je u industriji radilo 8,6%, a u poljoprivredi 1,6%¹⁰¹. Ukoliko se ovi podaci uporede sa strukturom zaposlenih u 2003. godini kada je u sektoru usluga radilo 71,7% zaposlenih, u poljoprivredi 2,8%, a u industriji 25,5%, zaključuje se da je sektor usluga razvijan na uštrb sektora industrije i poljoprivrede¹⁰².

Ukupan obim spoljnotrgovinske razmjene uslugama u 2014. godini iznosio je 1,4 milijardi EUR, od čega su prihodi od usluga iznosili 1 milijardu EUR. Deficit na računu usluga od 690 miliona EUR ostvaren je prvenstveno zbog prihoda od putovanja i turizma koji su iznosili 682 miliona EUR. Ovako povoljan rezultat ostvaren je zbog povećanog broja dolazaka i noćenja stranih turista. Najveći broj turista u 2014. godini je došao iz Rusije (30%), zatim Srbije (24%), Bosne i Hercegovine (7,5%), Ukrajine (5,8%) i Kosova (2,9%). Dakle, u ovih pet zemalja smo izvezli 70% turističkih usluga¹⁰³.

O značaju sektora turizma za crnogorsku privredu govore podaci istraživanja Svjetskog savjeta za turizam i putovanja¹⁰⁴ (*World travel and tourism council-WTTC*), koji procjenjuje ekonomski doprinos sektora putovanja i turizma. Prema najnovijem

¹⁰¹ Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, *Statistički godišnjak za 2014. godinu*, Podgorica, str.50,51,52.

¹⁰² Zavod za statistiku Crne Gore, 2007, *Statistički godišnjak za 2006. godinu*, Podgorica, str.57,58.

¹⁰³ Centralna banka Crne Gore, 2015, *Godišnji makroekonomski izvještaj CBCG 2014*, Podgorica, str.126,127.

¹⁰⁴ WTTC je osnovan 1990. godine kao forum za vodeće stručnjake iz oblasti turizma i ugostiteljstva. Za svoje istraživanje koje se zasniva na mnogim različitim izvorima, koristi okvir simuliranih satelitskih računa putovanja i turizma.

istraživanju za 2014. godinu koje je sprovedeno na 184 zemlje¹⁰⁵, očekuje se da će direktni doprinos sektora putovanja i turizma bruto domaćem proizvodu Crne Gore iznositi 348,4 miliona EUR, odnosno 9,5% bruto domaćeg proizvoda. S obzirom da je turizam povezan sa svim sektorima, indirektni doprinos bruto društvenom proizvodu se očekuje na nivou 733,2 miliona EUR ili 20,0% bruto društvenog proizvoda. Direktna zaposlenost u sektoru putovanja i turizma se predviđa 15.000 radnih mesta, a ako se toma doda i indirektna zaposlenost, broj zaposlenih je 32.000. Kapitalne investicije u sektor turizma u 2014. godini se procjenjuju na 234,9 miliona EUR ili svaka treća investicija će biti u ovom sektoru. Očekuje se da će zarade od izvoza od stranih posjetilaca i turističkih proizvoda predstavljati 54,3% ukupnog izvoza (688,7 miliona EUR).

Savjet takođe procjenjuje, da će ukupni doprinos sektora putovanja i turizma u 2025. godini iznositi 1665 miliona EUR ili 32% BDP-a, prema kom je Crna Gora rangirana na 3. mjestu. Takođe je Crna Gora zauzela treću poziciju prema indirektnoj zaposlenosti, koja se procjenjuje na 55000 radnih mesta. Prognoze govore da će do 2025. godine na investicije u sektoru turizma otpadati 53,2% ukupnih investicija, odnosno 594,8 miliona EUR, što je ponovo svrstava na visoko treće mjesto, od ukupno 184 zemlje u kojima je turizam strateška privredna grana¹⁰⁶.

Kao što smo vidjeli, trgovina uslugama dominira crnogorskom privredom. Izvoz usluga je u proteklih deset godina donosio u prosjeku 750 miliona EUR godišnje. Povećanje prihoda od usluga je rezultat razvoja uslužnog sektora, prvenstveno sektora turizma. S obzirom da je ovaj sektor od izuzetne važnosti za crnogorsku privredu, za njegov razvoj su potrebni dodatni hotelski objekti i još veća otvorenost za strane investitore. Dakle, u budućnosti treba raditi na modernizaciji postojećih hotela i izgradnji novih, kao i ulaganju u veće projekte kao što su Sveti Stefan, Porto Montenegro, Luštica, Novi Porto i drugi. Realizacija velikog broja najavljenih projekata će svakako povećati prihode od turizma, a samim time doprinijeti smanjenju spoljnotrgovinskog deficit-a.

¹⁰⁵ World travel and tourism council, 2015, *Travel & tourism: Economic Impact Montenegro 2015*, London, Internet, www.wttc.org, 25/10/2015, p.1.

¹⁰⁶ Isto, str.11.

2.2. Spoljnotrgovinska politika Crne Gore

Crna Gora ima prilično liberalizovanu spoljnotrgovinsku politiku, koja je definisana Zakonom o spoljnoj trgovini¹⁰⁷ iz 2004. godine, koji je izmijenjen 2007. godine i 2014. godine i Uredbom za sprovoĐenje Zakona o spoljnoj trgovini¹⁰⁸. Crna Gora je Zakonom o spoljnoj trgovini naoružanjem, vojnom opremom i robom dvostrukе namjene¹⁰⁹, propisala uslove za uspostavljanje državne kontrole u vršenju spoljne trgovine pojedinim robama.

Utvrđivanje i sprovoĐenje mjera spoljnotrgovinske politike vrši Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja i Ministarstvo finansija. U Ministarstvu ekonomije, poslovima spoljne trgovine se bavi Sektor za multilateralnu i regionalnu trgovinsku saradnju i ekonomske odnose sa inostranstvom. Organizacija poslova u ovom sektoru je podijeljena na pet odsjeka, i to: Odsjek za politiku i ređim spoljne trgovine, Odsjek za unapreĐenje investicionog ambijenta, Odsjek za bilateralnu ekonomsku saradnju sa inostranstvom, Odsjek za multilateralnu trgovinsku saradnju i Odsjek za regionalnu trgovinsku saradnju.

Shodno *Zakonu o spoljnoj trgovini*, spoljna trgovina je slobodna i može se ograničiti samo posebnim uslovima propisanim ovim zakonom. Svako lice može se baviti spoljnom trgovinom u skladu sa propisima koji uređuju obavljanje određene djelatnosti. Strana lica koja se bave uvozom i izvozom robe imaju tretman domaćih lica. Uvezena roba ima nacionalni tretman, odnosno ona podlijeće mjerama kao i slična domaća roba. U Crnoj Gori se ne primjenjuju carine na izvoz, niti se zabranjuje izvoz neke robe. Vlada može uvesti količinska ograničenja izvoza u slučaju nestašice bitnih proizvoda, radi zaštite neobnovljivih prirodnih bogatstava, ako se ograničavanje izvoza primjenjuje uporedno sa ograničavanjem domaće proizvodnje ili potrošnje. Takođe Vlada može uvesti količinsko ograničenje uvoza, kao mjeru zaštite od prekomjernog uvoza. U

¹⁰⁷ “Sl.list RCG”, br.28/04 i “Sl.list CG”, br.37/07.

¹⁰⁸ “Sl.list RCG”, br.52/04.

¹⁰⁹ “Sl.list RCG”, br.80/08.

skladu sa ovim zakonom, moguće je zahtijevati dozvole za uvoz, izvoz ili tranzit određene robe. Propisivanje dozvola za uvoz ili tranzit potrebno je radi: zaštite životinja i zdravlja ljudi, životinja i biljaka, zaštite nacionalne bezbjednosti, zaštite životne sredine ili neobnovljivih prirodnih bogatstava, zaštite javnog morala, zaštite prava intelektualne svojine, sproveđenja posebnih pravila trgovine zlatom i srebrom. Vlada može da propiše dozvolu za izvoz radi: zaštite nacionalnog, umjetničkog, kulturnog, istorijskog i arheološkog blaga, zaštite ugroženih biljnih i životinjskih vrsta, zaštite nacionalne bezbjednosti, zaštite životne sredine ili neobnovljivih prirodnih bogatstava, zaštite prava intelektualne svojine, sproveđenja posebnih pravila trgovine zlatom i srebrom.

Carinski rečim Crne Gore je uređen *Zakonom o carinskoj tarifi*¹¹⁰, koji je u primjeni od juna 2012. godine. Prema prethodnom zakonu iz 2005. godine¹¹¹, primjenjivalo se 14 vrsta stopa koje su se kretale u rasponu od 0% do 30%. Novim zakonom izvršena je dalja liberalizacija trgovinskog rečima Crne Gore. Carina se obračunava i naplaćuje po procentualnoj stopi u odnosu na vrijednost robe (“*ad valorem*”), dok za određene poljoprivredne proizvode, ona se obračunava i u određenom iznosu po jedinici mjere za masu robe (*specifična carina*). Izvršeno je usaglašavanje osnovnih carinskih stopa sa carinskim stopama dogovorenim *Protokolom o pristupanju Crne Gore Sporazumu iz Marakeša o osnivanju Svjetske trgovinske organizacije*. Prosječna stopa koju će primjenjivati Crna Gora neće prelaziti 5,1%. Predviđeno je fazno prilagođavanje za period od 4-10 godina. Na primjer, kod poljoprivrednih proizvoda u prvoj godini stope su snižene za 150 pozicija, dok je u tranzicionom periodu dogovoreno smanjenje stope za još 1000 poljoprivrednih proizvoda. Tako je recimo stopa za konjsko meso i etil alkohol smanjena sa 30% na 10%. Za osjetljive proizvode za koje je propisana kombinovana stopa (“*ad valorem*” plus posebne dažbine), stopa je ograničena na max 50%. Prosječna carinska stopa do primjene navedenog sporazuma je iznosila 6,1%, dok za 2014. godinu ona iznosi 5,66%¹¹². Prosječna carinska stopa za uvoz proizvoda

¹¹⁰ “Sl.list CG”, br.28/12.

¹¹¹ “Sl.list RCG”, br.75/05.

¹¹² Vlada Crne Gore, Ministarstvo finansija, 2015, *Analiza o realizaciji poreske politike za 2014. godinu*, Podgorica, Internet, www.mf.gov.me, 17/10/2015, str.22.

porijeklom iz zemalja Evropske unije je smanjena sa 1,43% u 2012. godini, na 0,96% u 2013. godini, da bi u 2014. godini iznosila 0,92%¹¹³.

Shodno rješenjima *Uredbe o carinskoj tarifi za 2015. godinu*¹¹⁴, pored sniće nja stopa, izvršeno je usaglašavanje nomenklature sa Kombinovanom nomenklaturom Evropske unije. Predmetnom uredbom obuhvaćene su sve izmjene koje se odnose na carinske stope utvrđene sporazumima o slobodnoj trgovini ili drugim meĐunarodnim sporazumima vezanim za razmjenu roba (STO, SSP, CEFTA, EFTA, Rusija, Ukrajina i Turska).

Tabela 30: Carinske tarife odabralih zemalja, procenti

Zemlja	Svi proizvodi		Primarni proizvodi		Industrijski proizvodi	
	Prosta prosječna carina	Ponderisana prosječna carina	Prosta prosječna carina	Ponderisana prosječna carina	Prosta prosječna carina	Ponderisana prosječna carina
Razvijene zemlje	3,9	1,7	5,0	1,5	3,7	1,8
Nerazvijene zemlje	11,5	9,6	13,2	7,8	11,3	10,3
Evropska unija	1,9	1,6	2,5	0,5	1,9	2,3
SAD	2,7	1,5	2,6	1,3	2,7	1,5
Kina	7,8	3,6	8,0	1,6	7,8	4,8
Japan	2,4	1,2	5,0	1,2	2,0	1,3
Ruska Federacija	8,1	6,3	8,7	8,6	8,0	5,8
Kanada	3,2	1,5	4,9	3,4	2,8	1,0
Brazil	13,8	7,8	8,4	1,4	14,3	10,1
Indija	9,7	6,8	17,7	5,8	8,6	7,1
Turska	2,4	2,8	14,0	7,8	1,1	1,2
Albanija	1,7	1,2	3,7	1,9	1,4	0,7
Bosna i Hercegovina	2,8	1,5	1,3	1,0	3,0	1,9
Hrvatska	1,9	1,3	4,6	2,8	1,5	0,4
Makedonija	3,2	1,8	6,8	2,4	2,8	1,4
Crna Gora	2,4	2,6	4,0	2,8	2,2	2,5
Srbija	8,1	6,0	10,9	4,5	7,8	6,8

Izvor: World Bank, 2015, *World Development Indicators 2015*, Table 6.6., Washington D.C., Internet, www.wdi.worldbank.org/table/6.6., 16/10/2015. Podaci za Evropsku uniju i Srbiju: World Bank, 2012, *World Development Indicators 2012*, Table 6.7., Washington D.C., p.354-356.

¹¹³ Vlada Crne Gore, Ministarstvo finansija, 2015, *Analiza o realizaciji poreske politike za 2014. godinu*, Podgorica, Internet, www.mf.gov.me, 17/10/2015, str.24.

¹¹⁴ “Sl.list CG”, br.60/14.

Prema podacima u Tabeli 30, uočavamo da je prosječna neponderisana carinska stopa u Crnoj Gori za 2013. godinu smanjena na 2,4%, a ponderisana na 2,6%. Upoređujućiove stope sa carinskim stopama kod njena dva najznačajnija spoljnotrgovinska partnera, zapađamo da su one veće od prosječnih stopa u zemljama Evropske unije, dok su znatno manje od prosječnih stopa kod nekih zemalja članica CEFTA-e. Prosječne proste stope u Crnoj Gori su niže od važećih stopa u Bosni i Hercegovini i Makedoniji, dok su ponderisane veće nego kod ovih zemalja. Od svih zemalja članica CEFTA-e, Albanija ima najniže prosječne carinske stope, dok su prosječne stope u Srbiji najveće. Praveći poređenje sa razvijenim zemljama, Crna Gora ima niže neponderisane prosječne carinske stope, a veće ponderisane. U odnosu na velike zemlje u razvoju kao što su Brazil i Indija, prosječne carinske stope u Crnoj Gori su osjetno niže¹¹⁵.

Što se tiče slobodnih carinskih zona, *Zakonom o slobodnim zonama*¹¹⁶ iz 2004. godine, propisani su uslovi o osnivanju i prestanku rada slobodnih zona, kao i o posebnim uslovima pod kojim korisnici zona mogu obavljati neku privrednu djelatnost. Prema Zakonu, osnivač zone može biti jedno ili više domaćih i stranih pravnih ili fizičkih lica. U slobodnoj zoni se mogu obavljati sve privredne djelatnosti, osim onih kojima se ugrožavaju životna sredina, zdravlje ljudi, materijalna dobra i bezbjednost zemlje. Strani ulagač je potpuno izjednačen sa domaćim u pogledu prava na ulaganje, sticanje vlasništva na izgrađenim objektima i organizovanja djelatnosti u njima. Za robu unesenu u zonu ne plaća se carina, carinske daće bine i porez na dodatu vrijednost. Na uvoz robe iz inostranstva u zonu i skladište i na njen izvoz u inostranstvo ne primjenjuju se dozvole ili eventualna druga ograničenja spoljnotrgovinskog prometa. Roba unešena u zoni može ostati vremenski neograničeno, međutim ukoliko se upućuje na ostali dio teritorije Crne Gore podliježe obavezi plaćanja carina, carinskih daće bina i poreza na dodatu vrijednost, ali se carina i carinske daće bine plaćaju samo na stranu komponentu u robi. Strano lice koje je korisnik zone i skladišta, može steći pravo svojine na objektu u zoni bez obzira na načelo reciprociteta. Njegova imovina u zoni ne može biti predmet nacionalizacije i eksproprijacije. Ulaganje kapitala na područje zone i skladišta, kao i

¹¹⁵ World Bank, 2015, *World Development Indicators 2015*, Table 6.6., Washington D.C., Internet, www.wdi.worldbank.org/table/6.6., 16/10/2015. Podaci za Evropsku uniju i Srbiju: World Bank, 2012, *World Development Indicators 2012*, Table 6.7., Washington D.C., p.354-356.

¹¹⁶ „Sl.list RCG“, br. 42/04.

transfer dobiti i uloga su slobodni. Danas u Crnoj Gori funkcioniše samo slobodna zona „Luka Bar“, koja je počela sa radom 2005. godine, i u njenom režimu se nalazi praktično cijelokupno područje Luke Bar, osim putničkog terminala. U slobodnoj zoni „Luka Bar“, djelatnost obavlja 29 firmi, od kojih 19 imaju sjedište u Crnoj Gori, a 10 u inostranstvu¹¹⁷. Najčešća djelatnost firmi u ovoj slobodnoj zoni su skladištenje, pretovar i promet (trgovina) roba u postojećim lučkim objektima.

Primjena *necarinskih barijera* u spoljnotrgovinskoj politici Crne Gore je definisana preuzetim obavezama proisteklim iz prijema u Svjetsku trgovinsku organizaciju. Shodno odredbama STO Sporazuma, Crna Gora neće moći ponovo uvoditi kvantitativna količinska ograničenja, već i postojeća treba da ukloni, kao i sve druge necarinske mjere i ostala ograničenja koja imaju iste efekte. Crna Gora se obavezala da neće primjenjivati antidampinške, kompenzatorne ili zaštitne mјere na uvoz iz zemalja članica STO, dok svoju regulativu ne uskladi sa odredbama STO Sporazuma, Sporazuma o subvencijama i kompenzatornim mјerama i Sporazuma o zaštitnim mјerama. Prema Sporazumu o subvencijama i kompenzatornim mјerama, subvencije su podijeljene u tri grupe: zabranjene subvencije, subvencije koje mogu biti predmet kompenzatornih daždina i dozvoljene subvencije. Subvencije u poljoprivredi regulisane su pravilima Sporazuma o poljoprivredi STO. Tako su recimo, izdaci za subvencije prema Završnom računu budžeta Crne Gore za 2014. godinu, iznosili su 18,4 miliona EUR¹¹⁸.

S obzirom da javne nabavke mogu predstavljati značajnu prepreku slobodnom odvijanju međunarodne trgovine, u okviru Svjetske trgovinske organizacije se posebno vodi računa o transparentnosti *javnih nabavki*. Kako bi upotreba javnih sredstava bila što ekonomičnija, efikasnija i transparentnija, Crna Gora je jula 2011. godine usvojila novi Zakon o javnim nabavkama, čija je primjena počela od 01. januara 2012. godine. Novim Zakonom se obezbjeđuje stvaranje konkurentnih i ravnopravnih uslova za sve ponuđače. Postupak javnih nabavki mora biti transparentan i može se sprovesti na devet

¹¹⁷ Vlada Crne Gore, Ministarstvo finansija, 2013, *Izveštaj o razvoju slobodne zone Luka Bar*, Podgorica, Internet, www.mf.gov.me, 11/10/2013.

¹¹⁸ Vlada Crne Gore, Ministarstvo finansija, 2015, *Zakon o Završnom računu Budžeta Crne Gore za 2014. godinu*, Podgorica, Internet, www.mif.gov.me, 11/10/2015, str.6.

načina. Decembra 2014. godine usvojene su Izmjene i dopune ovog zakona, čija je primjena počela aprila 2015. godine. Ovim izmjenama Zakona, između ostalog, jasnije su definisani mehanizmi za sprečavanje sukoba interesa i korupcije u javnim nabavkama.

Tehničke barijere, kao grupa necarinskih mjera, nijesu u potpunosti regulisane međunarodnim pravilima. Shodno Sporazumu o tehničkim barijerama, sve zemlje članice Svjetske trgovinske organizacije su duće da prijavljuju uvođenje novih tehničkih propisa, kako bi bilo omogućeno njihovo praćenje. Prema podacima Svjetske trgovinske organizacije, najveći broj tehničkih standarda i propisa uvode zemlje Evropske unije. U Crnoj Gori, shodno Zakonu o spoljnoj trgovini, usaglašenost sa tehničkim propisima može biti propisana kao uslov za uvoz robe. Tehnički propis utvrđuje kriterijume za stavljanje u promet robe u cilju zaštite bezbjednosti, života, zdravlja i sigurnosti ljudi, biljaka i životinja, zaštite životne sredine.

Administrativne barijere koje su dosad predstavljale problem u spoljnoj trgovini Crne Gore, moraće biti usklađene sa pravilima Svjetske trgovinske organizacije. Sporazum o sanitarnim i fitosanitarnim mjerama u Crnoj Gori je već usaglašen sa pravilima STO i mora se primjenjivati od dana pristupa, bez tranzicionog perioda. Crnogorska preferencijalna i ne-prefencijalna pravila porijekla moraju biti usklađena sa STO Sporazumom o pravilima o porijeklu robe. Carinska služba u Crnoj Gori je ostvarila značajan napredak u usklađivanju svoje administrativne procedure i sistema sa procedurama Evropske unije. Tako je na primjer, primjenjujući princip integrisanog upravljanja granicom, zajedno sa Albanijom, u Sukobinu otvorila jedini zajednički granični prelaz na Zapadnom Balkanu. Uprava carina Crne Gore počela je primjenu projekta Novog kompjuterizovanog tranzitnog sistema (NCTS), kako bi svoju carinsku službu modernizovala i prilagodila svjetskim i evropskim standardima.

2.3. Regionalne trgovinske integracije Crne Gore

Savremene države se prilično često regionalno udružuju kako bi unaprijedile međusobnu trgovinu. Za Crnu Goru, kao jednu od najmanjih evropskih država sa

zanemarljivim učešćem u međunarodnoj trgovini, međunarodno ekonomski odnosi su veoma značajni. Crna Gora je svoju spoljnotrgovinsku politiku usmjerila na povezivanje sa svim značajnim akterima u spoljnoj trgovini. O otvorenosti Crne Gore govori i njen spoljnotrgovinski koeficijent, koji se računa kao udio spoljne trgovine u ukupnom bruto domaćem proizvodu, koji je za 2014. godinu iznosio 100,8%¹¹⁹.

Crna Gora je regulisala odnose sa svim najznačajnijim spoljnotrgovinskim partnerima, uglavnom na bilateralnoj osnovi. Proces pristupanja **Evropskoj uniji** definisan je kao strateški prioritet. Sa Evropskom unijom, kao jednim od najznačajnijih partnera Crna Gora je uspostavila odnos jula 2001. godine u Procesu stabilizacije i pridruživanja (*PSP*). Naime, Evropska komisija je 1999. godine za zemlje Zapadnog Balkana predložila pokretanje Procesa stabilizacije i pridruživanja kako bi unaprijedila njihovu regionalnu saradnju. Osnovni cilj procesa stabilizacije i pridruživanja je ostvarivanje pridruživanja zemalja ovog regiona Evropskoj uniji, uz istovremeno uspostavljanje pune i trajne stabilizacije, ne samo pojedinačnih država, već i regiona u cjelini¹²⁰. PSP-om se zemlje obavezuju na jačanje regionalne saradnje. On zemljama pruža mogućnost dobijanja carinskih preferencijala, kredita, makroekonomske pomoći, kao i druge vidove saradnje. Prva faza procesa uključuje početak dijaloga koji treba da dovede do pozitivne ocjene spremnosti zemlje za otvaranje pregovora o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju (SSP). Druga faza obuhvata pregovore, potpisivanje, ratifikaciju i sprovođenje SSP. Sporazum se potpisuje izmeđudržave Zapadnog Balkana i Evropskih zajednica i njihovih država članica. On ne stupa na snagu danom potpisivanja, već mora dobiti saglasnost Evropskog parlamenta i biti ratifikovan u svim nacionalnim parlamentima država članica Evropske unije.

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sadrži sledeća poglavља¹²¹:

I- Opšti principi,

¹¹⁹ Spoljnotrgovinski koeficijent veći od 100 (spoljna trgovina veća od proizvodnje) nam govori da je znatno učešće reeksporta-uvzoza koji se odmah izvozi. Izvor: Bjelić, Predrag, 2003, *Ekonomika međunarodnih odnosa*, Prometej, Beograd, str. 9.

¹²⁰ Đurović, Gordana, 2012, *Evropska unija i Crna Gora: politika proširenja*, Ekonomski fakultet Podgorica, Podgorica, str.382.

¹²¹ Isto, str. 409.

- II- Politički dijalog,
- III- Regionalna saradnja,
- IV-Slobodno kretanje roba,
- V-Kretanje radnika, poslovni nastan, pruđanje usluga, kapital,
- VI-Harmonizacija prava,
- VII-Pravosuđe i unutrašnji poslovi,
- VIII-Politike saradnje,
- IX-Finansijska saradnja,
- X-Institucionalne, opšte i završne odredbe.

Jula 2003. godine uspostavljen je unaprijeđeni stalni dijalog kao forma redovnih konsultacija Crne Gore i Evropske unije. Nakon sticanja nezavisnosti 2006. godine, Evropska unija počinje da razvija odnose sa Crnom Gorom kao nezavisnom državom. Za ostvarenje strateškog cilja-pristupanja Evropskoj uniji, Crna Gora mora da ispunjava brojne uslove koje je definisao Evropski savjet Evropske unije 1993. godine, koji su kasnije dopunjavani kroz proces pridruživanja zemalja Centralne i Istočne Evrope. Crna Gora je 15. decembra 2008. godine podnijela zahtev za članstvo u Evropskoj uniji. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Crne Gore i Evropske unije potpisana je 15. oktobra 2007. godine, a stupio je na snagu 1. maja 2010. godine, nakon okončane ratifikacije u svim državama članicama Evropske unije. Do stupanja na snagu SSP na snazi je bio *Privremeni sporazum o trgovini i srodnim pitanjima*, koji je počeo da se primjenjuje 01. januara 2008. godine. Sproveđenjem SSP Crna Gora mora postepeno uskladiti svoje zakonodavstvo sa pravnim okvirom Evropske unije i sprovoditi njegovu efikasnu primjenu.

Trgovinski dio SSP stvara uslove za slobodan protok robe, usluga, rada i kapitala. Ukinaju se carine na uvoz u zemlje Evropske unije industrijskih proizvoda porijekлом iz Crne Gore, kao i carine na uvoz robe u Crnu Gori porijekлом iz zemalja Evropske unije, osim za određeni broj robe. Crnogorske carine će se postepeno snizavati u skladu sa predviđenim rokovima. Što se tiče poljoprivrednih proizvoda, zemlje Evropske unije će ukinuti sve carine i kvantitativna ograničenja na uvoz proizvoda porijekлом iz Crne Gore. Evropska unija će utvrditi carine koje se primjenjuju na uvoz u Uniju, proizvoda

od mlade junetine porijeklom iz Crne Gore, na nivou 20% ad valorem carine i 20% specifične carine utvrđene Zajedničkom carinskom tarifom Evropskih zajednica. Crna Gora će na uvoz određenog broja poljoprivrednih proizvoda porijeklom iz Evropske unije datim u Aneksu III(a) Sporazuma ukinuti sve carine jer za iste nema proizvodnje i nema interesa da budu pod carinskom zaštitom. Za proizvode date u Aneksu III (b) stope će se postepeno smanjivati i to za¹²²: ťivotinje za klanje (goveda, svinje i ťivina), svinjsko meso i masnoće, ostale partije ťivinskog mesa; surutka; jaja; ukrasno bilje i sadnice poljoprivrednog i šumskog bilja; od povrća: luk, šargarepa, mahunasto povrće, pečurke; od voća: smokve, agrumi, kupine; kafa; pšenično brašno; prerađevine od voća i povrća; neka alkoholna pića i duvan. Za najosjetljivije poljoprivredne proizvode prikazane u Aneksu III (c) carinska zaštita će se postepeno smanjivati do 50% postojećeg nivoa. U ovu grupu proizvoda spadaju¹²³: jagnjad za klanje, meso goveda svih kategorija, meso ovaca i koza svih kategorija, meso ťivine, soljeni i dimljeni proizvodi, mlijeko, pavlaka, jogurt, maslac i sir, med, krompir, paradajz, kupusnjače, krastavci, paprika i spanać, mandarine, grožđe dinje i lubenice, jabuke, kruške, trešnje, višnje, kajsije, breskve, šljive, jagode, maline i kivi, maslinovo ulje i sve prerađevine od mesa.

Stupanjem na snagu ovog Sporazuma, Evropska unija će ukinuti sve carine i druga ograničenja na uvoz ribe i ribljih proizvoda porijeklom iz Crne Gore, osim za proizvode navedene u Aneksu IV . Takođe će i Crna Gora ukinuti sve carine na uvoz ribe i ribljih proizvoda porijeklom iz Unije, osim za proizvode pobrojane u Aneksu V.

Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju predviđeno je formiranje novih ili očuvanje postojećih carinskih unija ili područja slobodne trgovine, ukoliko one ne mijenjaju trgovinske aranđmane predviđene ovim sporazumom. Takođe je odredbama ovog sporazuma predviđena mogućnost da, ukoliko jedna od strana ustanovi da se u trgovini sa drugom stranom primjenjuju damping cijene ili kompenzatorne mjere, ta strana može

¹²² Đurović, Gordana, 2012, *Evropska unija i Crna Gora: politika proširenja*, Ekonomski fakultet Podgorica, Podgorica, str.423.

¹²³ Isto.

slobodno preduzeti odgovarajuće mjere u skladu sa propisima Svjetske trgovinske organizacije i domaćim zakonodavstvom.

Crna Gora je sa **zemljama Zapadnog Balkana** regulisala odnose zaključivanjem Sporazuma o slobodnoj trgovini u Jugoistočnoj Evropi (CEFTA), kojim se liberalizuje trgovina, a ujedno se stvaraju stabilni i povoljni uslovi za investitore. Crna Gora u međusobnoj razmjeni sa CEFTA regionom ostvaruje deficit, jer je ova zona glavno uvozno područje. Dalja liberalizacija trgovine u okviru CEFTA regionala predviđa i preferencije i na usluge i na investicije, kao i uklanjanje necarinskih barijera. Ova liberalizacija treba da dovede do povećanja konkurenčije, a time i do efikasnije proizvodnje, odnosno do poboljšanja strukture izvoza i uvoza, koji je jedan od glavnih problema ovih zemalja. Sporazum treba da doprinese povećanju obima međusobne trgovine i poboljšanju spoljnotrgovinskog bilansa ovih zemalja. Dakle, osnovni zadatak CEFTA je stabilizacija regionala, podsticanje regionalne saradnje, a sve u cilju pripreme zemalja Zapadnog Balkana budućem članstvu u Evropskoj uniji.

Spoljnotrgovinski odnosi sa **Ruskom Federacijom** su regulisani sporazumom koji je zaključen avgusta 2000. godine, a u primjeni je od maja 2001. godine. Vlade ove dvije zemlje, su shodno odredbama Sporazuma, formirale decembra 2006. godine Međuvladin komitet za trgovinu, ekonomsku i naučno-tehničku saradnju. Komitet je formiran za poboljšanje uslova trgovine, prvenstveno radi uklanjanja prepreka, kao i zbog unapređenja ekomske i naučno-tehničke saradnje. Predviđa se i proširenje Sporazuma o slobodnoj trgovini sa Kazahstanom i Bjelorusijom, koje su od 2010. godine zajedno sa Ruskom federacijom formirale Carinsku uniju. Crna Gora, jedina pored Srbije, ima potpisani Sporazum o slobodnoj trgovini sa Ruskom federacijom, što predstavlja podstrek stranim investorima da ulazi u proizvodnju u Crnoj Gori, jer će na taj način omogućiti pristup tržištu velikog obima. Najznačajnije polje saradnje je turizam, imajući u vidu činjenicu da je u 2013. godini Crnu Goru posjetilo 300.177 turista iz Rusije, koji su ostvarili 2.367.000 noćenja, što je za 55% više u odnosu na

2009. godinu¹²⁴. Treba podsticati dalju saradnju i nastaviti sa privlačenjem ruskih turista. Takođe treba povećati robnu razmjenu, jer je uzajamna trgovina na niskom nivou. Dvije najveće ruske energetske kompanije „Inter RAO EES“ i „Rushidro“ zainteresovane su za ulaganja u energetski sektor. Rusija i Crna Gora rade na unapređenju saradnje u oblasti poljoprivrede i izvoza crnogorskih ekoloških proizvoda na rusko tržište.

Trgovina između Crne Gore i Srbije¹²⁵ regulisana je odredbama CEFTA sporazuma i obavlja se bez naplate carina. U cilju podizanja privredne saradnje na još većem nivou, u prethodnom periodu potpisani su sporazum o ekonomskoj saradnji, sporazum o uzajamnom podsticanju i zaštiti investicija, sporazum o saradnji i uzajamnoj pomoći u carinskim pitanjima, sporazum o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja, sporazum o socijalnom osiguranju, sporazum o saradnji u oblasti zdravstvene zaštite bilja, sporazum o saradnji u oblasti veterine, sporazum o međusobnom priznavanju i prihvatanju dokaza o ispunjenosti propisanih uslova o hrani i hrani za tivotinje biljnog, mješovitog i kombinovanog porijekla, kao i Protokol o zajedničkoj graničnoj kontroli u željezničkom saobraćaju. I pored ovih sporazuma, trgovina između ove dvije zemlje, opterećena je brojnim preprekama koje predstavljaju ograničenja slobodnoj trgovini i otežavaju stvaranje zone slobodne trgovine. Značajan problem predstavlja nepostojanje direktnog platnog prometa, koji se obavlja preko inokorespondentnih stranih banaka što povećava troškove poslovanja. Problem u privrednoj saradnji predstavljaju i razne vrste necarinskih barijera, od kojih se najveći dio odnosi na nepriznavanje sertifikata i uvjerenja koja prate robu. Umanjenje uticaja carinske procedure, predstavlja jedan od mogućih izvora povećanja izvoza. Potrebno je pojednostaviti procedure, proširiti granične prelaze i ubrzati promet roba preko njih. Takođe je potrebno potpisivanje bilateralnog ugovora između dve banke u Srbiji i Crnoj Gori, kako bi se platni promet

¹²⁴ Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, *Statistički godišnjak Crne Gore 2014*, Podgorica, Internet, monstat.org, 15/10/2015, str.139,142.

¹²⁵ Ţivković, Olivera, 2012, *Saradnja Srbije i Crne Gore u okviru CEFTA 2006* u Institut za međunarodnu politiku i privredu, Tematski zbornik radova-Položaj Srbije u savremenim međunarodnim ekonomskim odnosima, Beograd, str.324,325.

vršio direktno. Smanjenje ovih prepreka značajno bi doprinijelo smanjenju troškova trgovine.

Saradnja između Crne Gore i **Turske** u oblasti trgovine je regulisana Sporazumom o slobodnoj trgovini, koji je stupio na snagu 01. marta 2010. godine. Ovim sporazumom tržište Turske je potpuno liberalizovano za industrijske proizvode porijeklom iz Crne Gore, dok je za industrijske proizvode iz Turske predviđena postupna liberalizacija koja je postala potpuna početkom 2015. godine. Sa druge strane, lista poljoprivrednih proizvoda je prilično limitirana.

Spoljnotrgovinski odnosi sa **Ukrajinom** su regulisani potpisivanjem Sporazuma o slobodnoj trgovini 18. novembra 2011. godine, koji se primjenjuje od 01. januara 2013. godine. Ovaj sporazum je prethodio završetku pregovora za članstvo Crne Gore u Svjetsku trgovinsku organizaciju. Crna Gora je Ukrajini odobrila slobodan pristup njenom tržištu za poljoprivredne i industrijske proizvode, dok je Ukrajina iz liberalizacije izuzela proizvode kao što su svinjsko meso, svinjska đigerica, odsječeni komadi i otpaci od tivine, šećer. U pojedinim oblastima sektora usluga, Ukrajina je dobila veći nivo liberalizacije nego ostale članice Svjetske trgovinske organizacije.

Crna Gora je sa zemljama članicama **Evropskog udruženja slobodne trgovine (EFTA)** kojeg danas čine Island, Lihtenštajn, Norveška i Švajcarska, potpisala Sporazum o slobodnoj trgovini 14. novembra 2011. godine, koji je stupio na snagu 01. jula 2012. godine. Ovaj sporazum omogućava Crnoj Gori unapređenje trgovinske i ekonomske saradnje sa navedenom grupom zemalja. Što se tiče trgovine industrijskim proizvodima, ona je gotovo potpuno liberalizovana sa obje strane. Potpisivanjem ovog sporazuma, Crna Gora je dobila slobodan pristup tržištu članica EFTA za ribu i ostale morske proizvode, dok to nije slučaj sa tržištem Crne Gore. Za trgovinu poljoprivrednim proizvodima, Crna Gora je potpisala pojedinačne sporazume sa zemljama članicama EFTA, koje su odobrile asimetrične koncesije u korist Crne Gore.

Odnosi sa **Sjedinjenim Američkim Državama** su veoma važni za Crnu Goru i 2010. godine navršilo se 105 godina od uspostavljanja diplomatskih odnosa izmeđuove dvije države. U poslednjih deset godina, SAD su u razvojne projekte u Crnoj Gori uložile preko 200 miliona USD i dalje nastavljaju da pružaju pomoć kako bi podržale započete procese reformi. Naročito snažno podržavaju proces reforme sektora odbrane u Crnoj Gori, što je značajan faktor za dalji napredak Crne Gore na putu u NATO.

Ekonomski i trgovinska saradnja sa **Narodnom Republikom Kinom** bilježi konstantan rast. Kina predstavlja značajnog trgovinskog partnera Crne Gore, iz koje najčešće uvozi električne mašine, brodove i čamce, dok u izvozu dominiraju rude olova i cinka, kao i vino i rakija. Prvi auto put u Crnoj Gori će graditi kineska kompanija CRBC. Ugovorena vrijednost izgradnje prioritetne dionice Smokovac-Uvač-Mateševu, auto puta Bar-Boljare, iznosi 809,6 miliona EUR. Brojni investitori iz Kine zainteresovani su i za ostale investicioni projekti u Crnoj Gori, kao što su izgradnja drugog bloka termoelektrane u Pljevljima i rekonstrukcija međunarodne željezničke pruge Budimpešta-Beograd-Bar.

Crna Gora radi i na unapređenju dobrosusjedskih odnosa sa **državama Jugoistočne Evrope**, kroz jačanje političke i ekonomski saradnje, kao i saradnje u oblasti demokratije, vladavine prava i borbe protiv kriminala. Crna Gora je članica Procesa saradnje u Jugoistočnoj Evropi (SEECP) i Savjeta za regionalnu saradnju (RCC), kao operativnog tijela SEECP. Aktivna je članica Jadransko-jonske inicijative (JJI) i sa državama ove regije ostvaruje saradnju u više oblasti, a posebno u oblasti saobraćaja, pomorstva, turizma, obrazovanja, zaštite životne sredine. Crna Gora je i članica najstarije regionalne inicijative na prostorima Centralne i Jugoistočne Evrope (CEI), koja svojim članicama pruža pomoć u njihovojoj tranziciji, a zemljama kandidatima u pripremnim procesima za članstvo u Evropskoj uniji. Članstvo u Inicijativi za saradnju u Jugoistočnoj Evropi (SECI), Crnoj Gori omogućava da uspostavi jaču saradnju sa državama članicama. Članstvo u Evro-mediteranskom partnerstvu (EuroMed), pruža Crnoj Gori saradnju na dva nivoa: bilateralnom i multilateralnom. Bilateralna saradnja podrazumijeva saradnju sa Evropskom unijom, dok regionalna omogućava saradnju sa ostalim zemljama članicama, posebno kroz političku, ekonomsku i kulturnu oblast saradnje.

Saradnja Crne Gore sa **međunarodnim ekonomskim organizacijama** je veoma razvijena i ona kao mala država sa zemljama regionala i šireg okruženja radi na razvijanju saradnje i zajedničkog nastupa na međunarodnoj sceni. Crna Gora je 29. aprila 2012. godine postala punopravna članica najznačajnije organizacije za oblast međunarodne trgovine-Svjetske trgovinske organizacije, nakon višegodišnjeg pregovaračkog procesa o pristupanju, jer je Ukrajina dugo blokirala članstvo Crne Gore. Učlanjenjem u ovu organizaciju, Crna Gora se, pored ostalog, obavezala na dalju liberalizaciju trgovinskog rečima i stvaranju povoljnog ambijenta, kako za domaće tako i za inostrane kompanije¹²⁶. Crna Gora je članica Ujedinjenih nacija (UN) i do sada je pokrenula procedure ili stupila u članstvo u skoro svim agencijama UN i specijalizovanim organizacijama iz sistema UN. Crna Gora je članica njenih specijalizovanih agencija u oblasti međunarodnih finansija, Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke. Crna Gora ostvaruje članstvo i u drugim asocijacijama UN značajnim za međunarodnu trgovinu, kao što su Konferencija Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD), Organizacija Ujedinjenih nacija za industrijski razvoj (UNIDO), Ekomska komisija UN za Evropu (ECE), Svjetska organizacija za intelektualnu svojinu (WIPO), Međunarodna organizacija rada (ILO), Organizacija za ishranu i poljoprivredu (FAO), Međunarodni fond za razvoj poljoprivrede (IFAD), Međunarodna pomorska organizacija (IMO), Svjetska turistička organizacija (WTO). Crna Gora je članica Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD) i Svjetske carinske organizacije (WCO).

Prvo članstvo nezavisne Crne Gore u neku međunarodnu organizaciju, bilo je članstvo u **Organizaciji za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS)**. Ova organizacija u Crnoj Gori podržava aktivnosti na reformi pravosuđa, policije, efikasnosti lokalne samouprave, a posebno pomoći Parlamentu.

Savjet Evrope (SE), Crnoj Gori kao svojoj punopravnoj članici pomaže u brojnim oblastima, kao što su javna uprava, sudstvo, policija, borba protiv korupcije i organizovanog kriminala. Razvojna banka Savjeta Evrope je podržala niz programa u Crnoj Gori, od kojih su najznačajniji program socijalnog stanovanja, projekat podrške

¹²⁶ Više u sledećem poglavlju: Crna Gora i Svjetska trgovinska organizacija.

predškolskoj infrastrukturi, a najavljeni su projekti u oblasti zdravstva i trajnog rješavanja stanovanja raseljenih lica.

2.4. Crna Gora i Svjetska trgovinska organizacija

2.4.1. Ciljevi i funkcije Svjetske trgovinske organizacije

Svjetska trgovinska organizacija (STO) je meĐunarodna organizacija koja se bavi stvaranjem uslova za slobodno obavljanje trgovine. Počela je sa radom 01. januara 1995. godine i najmlađa je meĐunarodna ekonomski organizacija. Ona je sljedbenik Opštег sporazuma o carinama i trgovini (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT) koji je zaključen 1947. godine sa ciljem snišavanja carina u meĐunarodnoj trgovini industrijskim proizvodima, koji je ostao na snazi do formiranja Svjetske trgovinske organizacije, kada i postaje sastavni dio sporazuma STO. Ideja o formiranju nove organizacije koja bi pomogla da se riješe problemi sa kojima se suočavao GATT, potekla je tokom Urugvajske runde pregovora koja je trajala u periodu od 1986. do 1994. godine. Formiranjem STO počinje da se uređuje trgovina, osim industrijskim proizvodima koje je pokriva GATT. Osnovni zadatok Svjetske trgovinske organizacije je omogućavanje slobodne meĐunarodne trgovine, koja treba da dopriene većem obimu trgovinskih tokova i bržem i kvalitetnijem privrednom razvoju. Danas Svjetska trgovinska organizacija broji 161 članicu (stanje: oktobar 2015.godine), a sa 23 zemlje vodi pregovore za prijem u članstvo. Države članice se odriču samostalnosti u vođenju spoljnotrgovinske politike, zarad benefita koje nosi sa sobom članstvo u ovoj organizaciji.

Kao što je i rečeno, principi Opštег sporazuma o carinama i trgovini uključeni su u Sporazum o osnivanju Svjetske trgovinske organizacije. Najvažniji od njih je „*klauzula o najpovlašćenijoj naciji*“ prema kojoj povlastice date jednoj članici STO automatski važe i za sve druge članice. Izuzetak predstavljaju zemlje nekih regionalnih integracija kojima je omogućen povlašćen tretman i odstupanje od klauzule najpovlašćenije nacije.

Na primjer, ukoliko zemlja koja je istovremeno i članica STO i regionalne integracije CEFTA odobri povlasticu drugoj zemlji koja je takođe članica i STO i CEFTA, ta povlastica nije automatski odobrena svim drugim članicama Svjetske trgovinske organizacije. Prema „*klauzuli nacionalnog tretmana*“ roba stranih lica nakon carinjenja ne može drugim mehanizmima (fiskalnim i drugim) biti stavljena u podređeni položaj u odnosu na domaću robu. Takođe pravila koja važe za poslovanje domaćih privrednih društava važe i za strana preduzeća.

Četiri osnovne funkcije Svjetske trgovinske organizacije, koje su komplementarne i međusobno sglasne, su¹²⁷:

- usaglašavanje nacionalnih spoljnotrgovinskih politika;
- sproveđenje sporazuma koji su postignuti u okviru STO;
- nadzor nad vođenjem nacionalnih spoljnotrgovinskih politika;
- rješavanje trgovinskih sporova nastalih između zemalja članica.

Prva funkcija STO je usaglašavanje nacionalnih spoljnotrgovinskih politika. Zemlje članice su u obavezi da izvrše promjenu spoljnotrgovinskih politika i da usvoje sporazume i odluke prema predviđenoj proceduri.

Drugra značajna funkcija Svjetke trgovinske organizacije je spovođenje sporazuma kojima se obezbjeđuje liberalizacija međunarodne trgovine (Slika 2). Ovim sporazumima se reguliše trgovina robom, trgovina uslugama, trgovinski aspekti prava intelektualne svojine, plilateralni trgovinski sporazumi, pravila i procedure za rješavanje sporova i drugo. Prva tri Aneksa Sporazuma o osnivanju STO, Sporazum o trgovini robom, trgovini uslugama i trgovinskim pravima intelektualne svojine, Dogovor o pravilima i procedurama za rješavanje sporova i Mehanizam ispitivanja trgovinskih politika su obavezni za sve članice STO, dok su sporazumi sadržani u Aneksu 4 obavezni samo za zemlje koje su potpisale te sporazume.

¹²⁷ Pelević, Branislav, 2003, *Uvod u međunarodnu ekonomiju*, treće izdanje, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, str. 265.

Sporazumom o poljoprivredi, carine su postale osnovni instrument spoljnotrgovinske politike poljoprivrednih proizvoda, dok će subvencije i druge mjere koje su ranije korištene biti eliminisane. Dakle, članice su se obavezale da izvrše „tarifikaciju“, odnosno da sve necarinske mjere zamijene carinama i na taj način povećaju transparentnost trgovine poljoprivrednim proizvodima. Članice su se takođe obavezale da izvrše smanjenje proizvodnih i izvoznih subvencija u poljoprivredi, razvijene zemlje u kraćem roku, nerazvijene u dućem, dok su najmanje razvijene zemlje oslobođene ove obaveze.

Promet tekstilnim proizvodima i odjećom, kao jedan od najsjetljivijih segmenata meĐunarodne trgovine regulisan je *Sporazumom o tekstu i odjeći*. Kako bi se visoko razvijene zemlje zaštitile od manje razvijenih zemalja koje zbog nižih plata imaju nižu cijenu ovih proizvoda, dopušteno je zemljama uvoznicama da uvode restrikcije ukoliko dokađu da takav uvoz nanosi štetu njihovoj industriji.

Usvajanjem *Opšteg sporazuma o trgovini uslugama*, prvi put je regulisana meĐunarodna trgovina uslugama na multilateralnom nivou. Svaka od zemalja članica bila je dućna da sačini listu koncesija koja sadrži usluge za koje su zemlje obavezne da obezbijede nacionalni tretman, kao i listu izuzeća na kojoj se nalaze usluge za koje ne važe princip nacionalnog tretmana.

Sporazumom o primjeni člana VI GATT-a iz 1994. godine, koji je poznatiji kao *Sporazum o antidampingu*, Svjetska trgovinska organizacija reguliše ovaj problem u meĐunarodnoj trgovini. Definisano je da se uvoz neke robe obavlja po dampinškim cijenama, ukoliko se vrši po cijenama nižim od „normalne vrijednosti“ koja predstavlja cijenu na domaćem tržištu zemlje izvoznice. Antidampinška istraga se pokreće ukoliko se utvrdi da se izvozom nižim od „normalne vrijednosti“ nanosi šteta proizvođačima zemlje uvoznice. Sporazum priznaje postojanje dampinga, ako je dampinška cijena niža od normalne cijene preko 2% i pod uslovom da obim dampinškog uvoza premašuje 3% od ukupnog uvoza sličnog proizvoda u državu članicu. Kada se utvrdi postojanje dampinga, pristupa se uvođenju antidampinških mjera, kada se zemlji uvoznicu dozvoljava povećanje carina na uvoz robe po dampinškim cijenama do nivoa „normalne

vrijednosti“ ili do nivoa kojim se otklanja učinjena šteta domaćim preduzećima. Trajanje ovih mjera je ograničeno na pet godina, osim ako se dokazat će da će i nakon ovog perioda ponovo doći od dampinga.

ANEKS 1

ANEKS 1A: Multilateralni sporazum o trgovini robom

- Opšti sporazum o carinama i trgovini (GATT 1994)
- Sporazum o poljoprivredi
- Sporazum o primjeni sanitarnih i fitosanitarnih mjera
- Sporazum o tesktilu i odjeći
- Sporazum o tehničkim preprekama trgovini
- Sporazum o uslovima za strana ulaganja koja utiču na trgovinu
- Sporazum o primjeni člana VI GATT-a iz 1994. godine
- Sporazum o primjeni člana VII GATT-a iz 1994. godine
- Sporazum o kontroli robe prije isporuke
- Sporazum o pravilima o porijeklu robe
- Sporazum o procedurama izdavanja uvoznih dozvola
- Sporazum o subvencijama i kompenzatornim mjerama
- Sporazum o zaštitnom sistemu

ANEKS 1B: Opšti sporazum o trgovini uslugama (GATS)

ANEKS 1C: Sporazum o trgovinskim aspektima prava intelektualne svojine

ANEKS 2: Dogovor o pravilima i procedurama za rješavanje sporova

ANEKS 3: Mehanizam ispitivanja trgovinskih politika

ANEKS 4: Plulateralni trgovinski sporazumi

- Sporazum o trgovini civilnim vazduhoplovima
- Sporazum o javnim nabavkama

Slika 2: Sporazum o osnivanju STO

Izvor: Đurović, Gordana, 2012, *Spoljnotrgovinska integracija i Crna Gora*, Međunarodni ekonomski odnosi (III godina, III dio gradiva na predmetu), Univerzitet Crne Gore, Fakultet političkih nauka, Podgorica, Internet, http://www.fpn.co.me/fajlovi/fpn/attach_fajlovi/lat/studentske-informacije/materijali/2012/12/pdf/Ucilo.pdf, 23/10/2014, str. 13.

Svjetska trgovinska organizacija svojim *Sporazumom o subvencijama i kompenzatornim mjerama* definiše mogućnosti subvencionisanja i sproveđenja mjera koje treba da neutrališu efekte subvencionisanja. Subvencija postoji kada postoji finansijski doprinos proizvodnom ili spoljnotrgovinskom preduzeću od strane vlade ili nekog državnog organa zemlje članice i kada korisnik subvencije posluje uspješnije, odnosno kada mu se stvaraju povoljniji uslovi od uslova koji vladaju na tržištu. Sve subvencije su klasifikovane u tri grupe: zabranjene, dozvoljene ali podložne uvođenju kompenzatornih dađina i dozvoljene. Zabranjene su subvencije koje se mogu smatrati „specifičnim“ (ograničene na određene grane, grupu preduzeća ili region), subvencije koje zavise od izvoznog uspjeha, subvencije čije dobijanje zavisi od korišćenja domaćih umjesto uvoznih inputa i subvencije koje mogu da prouzrokuju štetu industriji zemlje uvoza. Drugu grupu čine subvencije koje nijesu zabranjene, ali to postaju ako neka zemlja dokaže da na osnovu njih trpi štetu. Dozvoljene subvencije predstavljaju pomoć za istraživanje i razvoj, marketing i promociju novih proizvoda, razvoj nedovoljno razvijenih područja, zaštitu životne sredine i drugo. Iznos subvencije se smatra minimalnim ako subvencija *ad valorem* iznosi manje od 1%. Kao i kod antidampinga, trajanje kompenzatornih dađina može trajati najduže pet godina, osim ako se ne dokaže da će se sa subvencionisanjem nastaviti i nakon ovog perioda.

Države članice imaju pravo na zaštitu od prekomjernog uvoza koju im garantuje *Sporazum o zaštitnom sistemu*. Ovaj sporazum omogućava državnim organima uvođenje zaštitnih mjera kojim mogu da ograniče obim uvezenih proizvoda na određeni period. Zaštitne mjere se ne smiju primjenjivati na uvoz date robe iz samo jedne države članice, već se primjenjuje na uvoz ove robe iz svih država članica. Kvota ne smije sniziti količinu uvoza ispod prosječnog nivoa u poslednje tri godine. Države članice Svjetske trgovinske organizacije često koriste pravo na zaštitu od prekomjernog uvoza, kao instrumente spoljnotrgovinske politike. Primjena ove mjere je ograničena na rok od osam godina.

Sporazumom o tehničkim preprekama trgovini utvrđena je obaveza zemalja članica da otklone tehničke barijere, tako da pravila o tehničkim propisima i standardima, kao i procedure za dobijanje dozvola ne predstavljaju prepreku nesmetanom obavljanju

meĐunarodne trgovine. Kod ovog sporazuma je veoma bitno poštovanje principa nacionalnog tretmana koji izjednačava domaće i inostrane robe. Tehničke barijere su dopuštene kada se odnose na zaštitu zdravlja, životne sredine i interesa potrošača.

Poštovanje pravila o porijeklu robe je definisano *Sporazumom o pravilima o porijeklu robe*, kojim se eleminišu sve one radnje koje omogućuju nekorektno prikazivanje porijekla robe. Poštovanje ovih pravila je posebno važno prilikom primjene antidampinških mjera, kvota, kompenzatornih daťbina, carinskih preferencija i drugo.

Treća funkcija Svjetske trgovinske organizacije je nadzor nad vođenjem spoljnotrgovinskih politika. Članice su dužne da poštuju pravila i obaveze preuzete po STO sporazumima i da redovno izvještavaju o mjerama i politikama iz oblasti spoljne trgovine. Sa druge strane, STO sagledava i ocjenjuje spoljnotrgovinske politike zemalja članica i ispituje da li se sprovode u praksi, a sve u cilju povećanja njihovog nivoa transparentnosti.

Jedna od najvažnijih funkcija Svjetske trgovinske organizacije je rješavanje trgovinskih sporova. Članici koja smatra da druga država krši pravila STO, omogućeno je da pokrene postupak protiv nje. Zemlje učesnice u sporu u obavezi su da prvo pokušaju bilateralnim konsultacijama da riješe problem, a ukoliko ne uspiju slučaj razmatra Panel za rješavanje sporova. On donosi preporuke o izmjeni spoljnotrgovinske politike optužene države i stara se o njihovoj primjeni.

2.4.2. Organizaciona struktura i proces donošenja odluka u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji

Vrhovni organ Svjetske trgovinske organizacije je Ministarska konferencija koju čine predstavnici svih članica. Članica STO ne mora biti samo suverena i priznata država, već to može biti i svaka teritorija koja ima obilježje carinske teritorije, bilo da je dio neke države ili integracija više država. Ministarska konferencija se sastaje najmanje jednom u dvije godine i na njoj se donose najvažnije odluke u vezi multilateralnih

trgovinskih sporazuma. Zasjedanjima Ministarske konferencije prisustvuju sve članice, zemlje posmatrači i meĐunarodne organizacije koje imaju status posmatrača. Do sada (oktobar 2015. godine) je odrđano devet Ministarskih konferenciјa, i to u: Singapuru (1996. godine), Čenevi (1998. godine), Sijetu (1999. godine), Dohi (2001. godine), Kankunu (2003. godine), Hong Kongu (2005. godine), Čenevi (2009. godine), Čenevi (2011. godine) i Baliju (2013. godine). Na poslednjoj odrđanoj Ministarskoj konferenciji usvojen je tzv. „Bali paket“, prvi multilateralni trgovinski paket, nakon 18 godina postojanja STO. Usvajanjem seta trgovinskih sporazuma biće smanjene carinske barijere, nepravedne subvencije u poljoprivredi biće ograničene, a trgovinske olakšice za zemlje u razvoju unaprijeđene. Za najsiromašnije zemlje je obezbijeđena sigurnost proizvodnje i isporuka hrane. Predviđa se da će usvojene trgovinske olakšice povećati meĐunarodnu trgovinsku razmjenu za jedan bilion američkih dolara u narednih nekoliko godina.

Izvršni organ Svjetske trgovinske organizacije je Generalni savjet, kojeg čine predstavnici svih članica i on obavlja funkcije Ministarske konferencije između dva zasjedanja. Sastanci Generalnog savjeta se održavaju jednom u dva mjeseca i na njima se pored praćenja redovnih aktivnosti STO, vrši praćenje i revizija trgovinskih politika, kao i rješavanje sporova. Radi uspješnije realizacije postignutih sporazuma, Generalni savjet prenosi ovlašćenja Savjetima, koja mogu po potrebi osnovati tijela-komitete, a ovi za pojedina pitanja mogu osnovati radne grupe.

Sprovodenje trgovinskih sporazuma i pruđanje tehničke pomoći zemljama u razvoju i najmanje razvijenim zemljama obavlja Sekretariat Svjetske trgovinske organizacije. On obavlja i druge poslove kao što su organizacija pregovora o pristupanju nove članice, tumačenje pravila i procedura za rješavanje sporova između članica. Sekretarijatom rukovodi Generalni direktor STO koga imenuje Ministarska konferencija.

Svjetska trgovinska organizacija u postupku odlučivanja primjenjuje princip „jedna članica-jedan glas“, koji je preuzela od GATT-a. Za donošenje najvećeg broja odluka, prema pravilima STO, potrebna je većina glasova, prosta ili dvotrećinska. U praksi, prisutni su neformalni dogовори između razvijenih zemalja koje zauzimaju jedinstven

stav oko nekog predloga. Iz ovih pregovora su isključene manje razvijene zemlje, iako će postignuti dogovor biti obavezujući i za njih. Ovi neformalni razgovori su popularno nazvani „pregovori u zelenoj sobi“, pošto se održavaju u kabinetu Generalnog direktora koji je zelene boje. Najveći broj inicijativa podnose razvijene zemlje: SAD, EU, Kanada, Japan, Australija, Novi Zeland, Švajcarska. Najveći broj zemalja u razvoju potpuno je isključen iz procesa usaglašavanja i one su otvoreno negodovale zbog situacije u koju su dovedene da na samom kraju budu upoznate sa usaglašenom odlukom. Zbog navedenog, one se zalađu za neophodnost uvođenja izmjena u načinu donošenja odluka.

Zbog nedovoljne ekonomске i pregovaračke moći, zemlje u razvoju su dovedene u diskriminatorski polođaj jer ne mogu aktivno učestvovati u procesu donošenja odluka. Na drugoj strani, koncentracija moći u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji je u rukama malog broja članica, posebno EU, SAD, Kine, Indije i Japana, što je prikazano u sledećoj tabeli. Prema podacima Tabele 31, zapađamo da stanovništvo prvih pet zemalja čini više od 50% stanovništva svih zemalja STO. Bruto društveni proizvod EU, SAD i Kine predstavlja 57,2% ukupnog BDP svih članica, dok izvoz prvih deset zemalja čini 71,2% ukupnog izvoza zemalja članica STO u 2011. godini¹²⁸.

Tabela 31: Prvih deset članica STO prema stanovništvu, BDP i izvozu u 2011. godini

Stanovništvo		BDP		Izvoz u robu i uslugama	
Zemlja	Udio u %	Zemlja	Udio u %	Zemlja	Udio u %
Kina	19,3	EU	25,1	EU	34,8
Indija	17,8	SAD	21,6	SAD	9,5
EU	7,2	Kina	10,5	Kina	9,4
SAD	4,5	Japan	8,4	Japan	4,2
Indonezija	3,5	Brazil	3,5	Sjeverna Koreja	2,9
Brazil	2,8	Ruska Federacija	2,7	Ruska Federacija	2,6
Pakistan	2,5	Indija	2,6	Hong Kong, Kina	2,5
Nigerija	2,3	Kanada	2,5	Kanada	2,4
Bangladeš	2,2	Australija	2,0	Meksiko	1,6
Ruska Federacija	2,0	Meksiko	1,7	Brazil	1,3

Izvor: VanGrasstek, Craig, 2013, *The history and future of the World trade organization*, Part III, Chapter 8, Table 6.3, World Trade Organization, Geneva, p.215.

¹²⁸ VanGrasstek, Craig, 2013, *The history and future of the World trade organization*, Part III, Chapter 8, Table 6.3, World Trade Organization, Geneva, p.215.

2.4.3. Proces pristupanja Crne Gore u Svjetsku trgovinsku organizaciju

Crna Gora je zahtjev za članstvo Svjetskoj trgovinskoj organizaciji predala 23.12.2004. godine. Generalni savjet STO je na sjednici održanoj februara 2005. godine formirao Radnu grupu za pristupanje Crne Gore, koja je bila u obavezi da ispita trgovinsku politiku Crne Gore sa stanovišta njene usaglašenosti sa pravilima STO i da dâ svoju saglasnost i uslove pod kojima može biti primljena u članstvo. Nakon formiranja Radne grupe, otpočeli su multilateralni, bilateralni i plurilateralni pregovori. Multilateralni pregovori su vođeni na sastancima Radne grupe koja je održala osam sastanaka, i to: 04. oktobra 2005; 05. jula 2006; 27. februara i 19. jula 2007; 28. februara i 19. jula 2008; 07. novembra 2008. i 5. decembra 2011. godine. Crna Gora je sa svim zainteresovanim članicama vodila pregovore o pristupu tržištu roba i usluga. Sporazumi su zaključeni sa sledećim članicama: Evropska unija, Kina, Norveška, Švajcarska, Japan, Sjedinjene Američke države, Brazil, Kanada, Honduras, El Salvador i Ukrajina (Tabela 32). Održani su i jedni plurilateralni pregovori o domaćoj podršci poljoprivredi i izvoznim subvencijama.

Poslednji sporazum je zaključen sa Ukrajinom koja je otvorila pregovore za 722 pozicije poljoprivrednih proizvoda i 236 pozicija industrijskih proizvoda. Takođe je Ukrajina vodila pregovore i u uslužnim sektorima¹²⁹. Ona je tražila izuzetno visoke dodatne koncesije, iako je obim trgovinske razmjene sa ovom zemljom mali. Nakon dodatnih koncesija odobrenih Ukrajini, stopa je dodatno smanjena na čak 5,1% (u poljoprivredi na 10,8% i industriji na 4,3%), što je prikazano u Tabeli 33¹³⁰. Poredajući radi, Ukrajina je nakon pregovora o pristupanju STO koji su trajali četrnaest godina, pristupila sa nižim stopama u poljoprivredi i nešto višim stopama u industriji. Rusija je ispregovarala isti prosječni nivo stopa u poljoprivredi, dok je prosječni nivo carinskih stopa u industriji bio viši za tri procentna poena. Zemlje regiona su do bile nešto više

¹²⁹ Đurović, Gordana, 2010, *Case of Montenegro: Is WTO Membership Precondition for Opening of EU Accession Negotiations with Western Balkans Countries?*, European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans Vol. 2, No. 1, p.26.

¹³⁰ Đurović, Gordana, 2012, *Evropska unija i Crna Gora: politika proširenja*, Ekonomski fakultet Podgorica, Podgorica, str.426.

stope u industriji, a Hrvatska i Albanija su sa niskim stopama znatno otvorila svoja tržišta za uvoz poljoprivrednih proizvoda iz trećih zemalja (izvan EU i regionala).

Tabela 32: Sporazumi koje je Crna Gora zaključila sa ostalim članicama STO

Zemlja	Bilateralni sastanci/Pregovori	Datum zaključenja pregovora
Evropska unija	robe i usluge: oktobar 2005.godine, jul 2006. godine, februar i jul 2007. godine i februar 2008. godine	15. april 2008. godine
Narodna Republika Kina	robe: februar, jul i septembar 2008. godine	19. septembar 2008. godine
Kraljevina Norveška	robe i usluge: februar, jun, jul, septembar i novembar 2008. godine	6. novembar 2008. godine
Švajcarska	robe: februar, jun, jul, septembar i novembar 2008. godine usluge: jul 2007. godine; februar, jun, jul, septembar i novembar 2008. godine	6. novembar 2008. godine
Japan	robe i usluge: jul 2007. godine; februar, jun, jul, septembar i novembar 2008. godine	6. novembar 2008. godine
Sjedinjene Američke Države	robe i usluge: oktobar 2005. godine; jul i novembar 2006. godine; februar i jul 2007. godine; februar, jun, jul, septembar i novembar 2008. godine	pregovori tehnički okončani 6. novembra 2008. godine, dok je bilateralni sporazum potpisana 14. januara 2009.godine
Brazil	robe: jul, septembar i novembar 2008. godine	7. novembar 2008. godine
Kanada	robe i usluge: oktobar 2005. godine; jul 2006. godine; februar i jul 2007. godine; februar, jun, jul, septembar, novembar 2008. godine i konferencijski poziv Podgorica –Otava avgusta 2008. godine	8. decembar 2008. godine
Honduras	robe: septembar 2009. godine	28. septembar 2009. godine
El Salvador	robe: oktobar 2009. godine	6. oktobar 2009. godine
Ukrajina	robe i usluge: februar, jul, septembar i novembar 2009. godine; maj i jul 2010. godine; jun, avgust, septembar i novembar 2011. godine	18. novembar 2011. godine

Izvor: Vlada Crne Gore, 2012, *Informacija o obavezama Crne Gore preuzetim članstvom u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji*, Podgorica, Internet,
www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rld=142865...2, 30/10/2014.

Tokom četiri godine pregovora, Crna Gora je u potpunosti uskladila svoje zakonodavstvo i uspostavila sve neophodne institucije u skladu sa preporukama STO¹³¹. Na poslednjoj sjednici, Radna grupa je preporučila Ministarskoj konferenciji pristupanje Crne Gore, koja je odobrila prijem Crne Gore u Svjetsku trgovinsku organizaciju. Protokol o pristupanju potpisana je 17. decembra 2011. godine u Ţenevi. Crnogorski parlament je ratifikovao Zakon o potvrđivanju Protokola o pristupanju Crne Gore Sporazumu iz Marakeša o osnivanju STO i 29. aprila 2012. godine Crna Gora je postala 154. članica Svjetske trgovinske organizacije.

Tabela 33: STO carinske stope: inicijalne i krajnje obavezujuće stope pristupa

Zemlja i datum	Finalne obavezujuće stope u poljoprivredi	Finalne obavezujuće stope u nepoljoprivredi	Prosječne finalne obavezujuće stope	Tranzicioni period od inicijalnih stopa ulaska do finalnih obavezujućih stopa
	FBR AGRI*	FBR NAMA*	FBR Total	
Crna Gora (decembar 2008. prije blokade pristupanja od strane Ukrajine)	11,9%	4,6%	6,9%	5 godina
Crna Gora (decembar 2011, ugovorene FBR za pristup STO, nakon dodatnih koncesija Ukrajini)	10,8%	4,3%	5,1%	10 godina (do 2022.)
Ukrajina (152. članica STO, maj 2008.)	10,6% (IBR 11,6%)	4,8% (IBR 4,9%)		5 godina (do 2013.)
Rusija (decembar 2011)	10,8% (IBR 13,2%)	7,3% (IBR 9,5%)	7,8% (IBR 10%)	10 godina
Makedonija (2003)	11,3%	-	6,9%	-
Albanija (2000)	9,4%	-	7%	-
Hrvatska (2000)	9,4%	-	6%	-

*AGRI-Agricultural products, poljoprivredni proizvodi, NAMA-Non-agricultural market access, pristup tržištu za nepoljoprivredne, odnosno industrijske proizvode.

Izvor: Đurović, Gordana, 2012, *Evropska unija i Crna Gora: politika proširenja*, T.5, Ekonomski fakultet Podgorica, Podgorica, str.426.

¹³¹ Đurović, Gordana, 2010, *Case of Montenegro: Is WTO Membership Precondition for Opening of EU Accession Negotiations with Western Balkans Countries?*, European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans Vol. 2, No. 1, p.29.

Crna Gora, se pored ostalog, obavezala da će godišnje dostavljati izvještaje o privatizaciji državnih preduzeća, informacije o državnim trgovačkim preduzećima, kao i o proizvodima i uslugama koji su predmet državne kontrole cijena. Nacionalni propisi o pravu uvoza i izvoza robe moraju biti usklađeni sa STO obavezama, odnosno mora se obezbijediti transparentan i predvidiv ambijent kako za domaće, tako i za strane kompanije. Prema Sporazumu o pristupanju, Crna Gora neće uvoditi nove „ostale naknade ili dađbine“, a postojeće mora ograničiti na dogovoren nivo. U obavezi je ukloniti postojeća, bez prava uvođenja novih kvantitativnih uvoznih ograničenja i drugih necarinskih mjera, kao i ostalih ograničenja koja imaju iste efekte. Primjenu poreza, akciza i poreza na dodatu vrijednost mora primjenjivati bez diskriminacije između ostalih članica i crnogorskih proizvođača. Carinske kvote i carinska ograničenja moraju se primjenjivati u skladu sa odredbama STO Sporazuma. Crna Gora ne može primjenjivati antidampinške, kompenzatorne ili zaštitne mjere na uvoz iz zemalja članica STO, dok ne usvoji zakone iz ove oblasti u skladu sa propisima STO. Izvozne dozvole i ostala izvozna ograničenja treba da eliminiše ili primjenjuje samo u skladu sa STO odredbama. Izvozne carine se ne mogu primjenjivati ili ponovo uvoditi. Od datuma pristupa ne mogu se primjenjivati ni izvozne subvencije u poljoprivredi. Kako bi se unaprijedila transparentnost u sektoru javnih nabavki, pokrenuti su pregovori o pristupanju međunarodnom Sporazumu o javnim nabavkama. Danom pristupanja Svjetskoj trgovinskoj organizaciji moraju se primjenjivati odredbe Sporazuma o trgovinskim aspektima prava intelektualne svojine, dakle bez prava na tranzicioni period. Pristup tržištu usluga ne smije biti opterećen barijerama, odnosno postupci izdavanja i uslovi za izdavanje dozvola moraju biti jednostavni.

U toku procesa pristupanja, zemlja kandidat pregovara sa zainteresovanim članicama oko carinskih stopa i carinskih dađina koje neće povećavati u budućnosti. Na osnovu pregovora sačinjava se Lista koncesija u oblasti roba i Lista specifičnih obaveza za usluge koji su obavezujući dokumenti. Iako se razgovori obavljaju izmeđudvije članice, postignuti dogovori zahvaljujući klauzuli „najpovlašćenije nacije“ važe i za sve druge zemlje članice.

Lista koncesija je izrađena u kombinovanoj nomenklaturi, a bazirana je na Carinskoj tarifi iz 2008. godine. Pored tarifnog broja i nimenovanja, sadrži još gornje obavezujuće ograničenje na dan pristupanja, krajnje gornje obavezujuće ograničenje, period implementacije, sadašnje ustanovljene koncesije, inicijalna pregovaračka prava, prvobitne koncesije uključenje u GATT Listu koncesija, ranija inicijalna pregovaračka prava i ostale naknade i daṭ bine. Gornja obavezujuća ograničenja na dan pristupanja (Initial Bound Rate-IBR) predstavljaju vaṭeće carinske stope na dan pristupanja Svjetskoj trgovinskoj organizaciji. Krajnja gornja obavezujuća ograničenja (Final Bound Rate-FBR) predstavljaju stope koje će vaṭiti na kraju perioda implementacije. U toku procesa pregovora za pojedine tarifne pozicije stope su sništene, neke su ostale na istom nivou, dok su druge povećane do dogovorenog nivoa, iako to nije uobičajena praksa u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, jer je njena glavna uloga liberalizacija trtišta. Crnogorska Lista koncesija sadrži 9767¹³² tarifna stava¹³³. Prosjek primijenjenih stopa je 5,66%, dok je prosjek FBR 5,90%. U Tabeli 34 koja pokazuje odnos vaṭećih carinskih stopa na dan pristupanja i stopa koje će vaṭiti na kraju perioda implementacije, moṭemo vidjeti da je, FBR niṭa od primijenjene na 3319 pozicija (33,98%), FBR viša od primijenjene na 3085 pozicija (31,59%) i da su ove dvije stope iste na 3084 pozicije ili 31,58% ukupnog broja pozicija. Analizirajući prema rasponu stopa, Lista koncesija sadrži 5098 pozicija na kojima su krajnje obavezujuće stope u visini od 0-5%, 3062 pozicije sa stopama u rasponu od 5,1-10%, dok na 1607 pozicija stopa je definisana na nivou od preko 10% do 50%.

¹³² U ovaj broj su uključene 279 tarifna stave koja sadrže kombinovane primjenje stope i one nijesu uzete u obzir prilikom analize zbog mijenjanja tarifnog ekvivalenta zavisno od količine i cijene uvezenih proizvoda.

¹³³ Vlada Crne Gore, 2012, *Informacija o obavezama Crne Gore preuzetim članstvom u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji*, Podgorica, Internet, www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rld=142865...2, 30/10/2014.

Tabela 34: Odnos IBR i FBR stopa iz Liste koncesija

Odnos IBR i FBR	IBR projek	FBR projek	Broj pozicija	Procenat od ukupnog broja pozicija
IBR >FBR	4,25	2,75	3319	33,98%
IBR<FBR	4,22	9,54	3085	31,59%
IBR=BBR	5,66	5,66	3084	31,58%

Izvor: Autorov prikaz na osnovu podataka iz *Vlada Crne Gore, 2012, Informacija o obavezama Crne Gore preuzetim članstvom u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji*, Podgorica, Internet, www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rlid=142865...2, 30/10/2014.

Tranzicioni period u toku kojeg stope moraju biti smanjenje na definisani nivo kreće se od 4-10 godina. Smanjivanje će se vršiti godišnje u jednakim fazama od dana pristupanja Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, počev od 01. januara svake godine. Najduđ u implementaciju smanjivanja stopa do 2022. godine ima meso ovče i kozje, kao i meso od pataka i od gusaka. Primjer smanjivanja stopa tokom tranzpcionog perioda dat je u sledećoj tabeli.

Tabela 35: Primjer smanjivanja stopa tokom tranzpcionog perioda

HS	Gornje obavezujuće ograničenje na dan pristupanja	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1604131100	30	27,5	25	22,5	20	19,3	17,1	15
1604131900	30	27,5	25	22,5	20	19,3	17,1	15
1604139000	30	27,5	25	22,5	20	19,3	17,1	15
1806901100	25	24	23	22	20	20	19	18

Izvor: Skupština Crne Gore, *Zakon o potvrđivanju Protokola o pristupanju Crne Gore Sporazumu iz Marakeša o osnivanju Svjetske trgovinske organizacije*, Podgorica, Internet www.skupstina.me, 30/10/2014, str. 883.

Tako je na primjer, u oblasti poljoprivrede od ukupno 2445 pozicija¹³⁴, za 150 pozicija stope su snižene u prvoj godini, dok je za 1000 pozicija predviđen tranzpcioni period od 4-10 godina, a za one tarifne pozicije koje se odnose na osjetljive proizvode i za koje je bila propisana kombinovana stopa (ad valorem+posebna dačina) ograničene na max. od 50%. Od 150 pozicija čije je smanjenje predviđeno u prvoj godini, 4 pozicije su smanjene sa 30% na 20%, 4 pozicije koje se odnose na koncentrate sokova su smanjene

¹³⁴ Privredna komora Crne Gore, *Svjetska trgovinska organizacija*, Podgorica, Internet: www.privrednakomora.me, 02/11/2014.

sa 20% na 5%, kod 9 pozicija smanjenje je izvršeno na 10%, na 3 pozicije smanjenje je izvršeno na 8%, dok su sve ostale pozicije smanjene na ispod 5%.

Lista specifičnih obaveza za usluge je izrađena na osnovu zahtjeva zemalja članica STO, uz poštovanje crnogorskog zakonodavstva i propisa Evropske unije. Pregовори о specifičnim obavezama u trgovini uslugama su vođeni o ograničenjima za strane pružaće usluga u pristupu crnogorskom tržištu, ograničenjima koja se odnose na nacionalni tretman i dodatnim obavezama. Crna Gora se putem bilateralnih razgovora obavezala u 11 sektora od ukupno 12, odnosno u 136 sektora od ukupno 166. Ova lista¹³⁵ se sastoji od horizontalnih obaveza i obaveza u pojedinačnim sektorima.

Horizontalne obaveze su definisane kroz komunalne usluge, ograničenja koja se odnose na filijale, agencije i predstavništva, dodjelu subvencija, sektor nekretnina i privremenim boravak fizičkih lica. Pružanje komunalnih usluga na nacionalnom ili lokalnom nivou može biti predmet javnih monopola ili ekskluzivnih prava koja se dodjeljuju privatnom operateru, izuzimajući telekomunikacione, kompjuterske i srodne usluge.

Filijale, agencije i predstavništva koja su registrovana, imaju centralnu upravu ili čije je glavno mjesto poslovanja na teritoriji Crne Gore imaju povoljniji tretman u odnosu na one područnice koje su registrovane u Crnoj Gori. Za one područnice za koje se dokazuje da nemaju vezu sa crnogorskom privredom može se dodjeliti manje povoljan tretman.

Ograničenja u oblasti subvencija se mogu odnositi na pravna lica osnovana na teritoriji Crne Gore, osim na subvencije za istraživanje i razvoj. Dostupnost subvencija fizičkim licima se može ograničiti na građane Crne Gore.

U sektoru nekretnina, strano lice može sticati pravo svojine na nepokretnostima pod uslovom reciprociteta. Ograničenja se odnose na pravo svojine na obradivom zemljištu i

¹³⁵ Skupština Crne Gore, *Zakon o potvrđivanju Protokola o pristupanju Crne Gore Sporazumu iz Marakeša o osnivanju Svjetske trgovinske organizacije*, Podgorica, Internet www.skupstina.me, 02/11/2014, str. 886.

na nepokretnostima koje se nalaze na određenim područjima u skladu sa Zakonom o svojinsko-pravnim odnosima Crne Gore¹³⁶.

Ograničenja koja se odnose na privremeni ulazak i boravak fizičkih lica, odnose se na osobe koje prelaze izmeđukorporacije i njenih područnica kojima se dodjeljuje boravak do najviše tri godine, zatim na ulazak i privremeni boravak poslovnih posjetilaca za period od najviše 90 dana u bilo kojem mjesecu u godini, fizičkim licima koja pružaju usluge privremeno kao zaposleni kod pravnih lica koja nisu komercijalno prisutna u Crnoj Gori, na period ne duži od tri mjeseca kumulativno u toku jedne godine.

Obaveze po pojedinačnim sektorima su preuzete u 11 sektora usluga, i to: poslovne usluge, komunikacione usluge, građevinarstvo i srodne inženjerske usluge, usluge distribucije, usluge obrazovanja, usluge zaštite životne sredine, finansijske usluge, zdravstvene i druge socijalne usluge, turizam, rekreativne, kulturne i sportske usluge i usluge transporta.

Poslovne usluge su podijeljene u profesionalne usluge, kompjuterske i srodne usluge, usluge istraživanja i razvoja, usluge vezane za nekretnine, usluge iznajmljivanja ili lizinga bez operatera i ostale poslovne usluge. Usluge koje pružaju advokati koji su članovi Advokatske komore Crne Gore mogu pružati pod uslovom reciprociteta. Prekogranično pružanje usluga je ograničeno na usluge koje pružaju negovateljice, medicinske sestre, fizioterapeuti i ostalo ne-medicinsko osoblje, kao i na usluge čišćenja zgrada, fotografске usluge i usluge pakovanja. Bez ograničenja na pružanje usluga su sve druge poslovne usluge.

Vezano za poštanske i kurirske usluge kao dijela komunikacionih usluga, ograničenje se odnosi na to da sistem dozvola može biti uspostavljen za podsektore rukovanja adresiranom pisanom prepiskom, dok ograničenja ne postoje za usluge brze isporuke, rukovanje ne-adresiranim pošiljkama i razmjenu dokumenata. Crna Gora se obavezala da preuzme obaveze sadržane u Referentnom dokumentu o poštanskim i kurirskim uslugama u Aneksu 2 Protokola o pristupanju. U obezbjeđivanju usluga ekspresne

¹³⁶ „Sl.list CG“, br.19/09.

pošiljke, privatni operateri imaju isti tretman kao Pošta Crne Gore. U sektoru prućanja telekomunikacionih usluga, kao dijela komunikacionih usluga, nema ograničenja, a dodatne obaveze se odnose na sledeće usluge: javna govorna usluga, prenos podataka komutacijom paketa, prenos podataka komutacijom kanala, teleks, telegraf, faksimil, usluge putem iznajmljenih privatnih vodova i ostalo.

U sektorу građevinarstva i srodnih inženjerskih usluga, ograničenje postoji za prekogranično prućanje usluga iz razloga tehničke nemogućnosti.

Usluge distribucije koje obuhvataju usluge agenata u posredovanju, trgovine na veliko, trgovine na malo i franšizing, nijesu opterećene ograničenjima. Promet oruđja, municije, ratnog materijala i ostale vojne opreme je isključen iz ovog sektora.

Kod sektora obrazovanja, definisanog kao privatno finansirane usluge, ograničenje koje se odnosi na nacionalni tretman postoji kod osnovnog obrazovanja, i to da privatnu osnovnu školu mogu osnovati jedino domaća pravna ili fizička lica. U drugim podsektorima, kao što su usluge srednjoškolskog obrazovanja, usluge visokoškolskog obrazovanja, usluge obrazovanja odraslih i ostale obrazovne usluge, nema ograničenja.

U pogledu usluga zaštite životne sredine kao što su upravljanje otpadnim vodama, upravljanje čvrstim/opasnim otpadom, zaštita atmosfere gradova i klime, sanacija i prečišćavanje zemljišta i vode, smanjenje buke i vibracije, zaštita biološke raznolikosti i prirode i ostale usluge zaštite životne sredine, prekogranično prućanje usluga je omogućeno samo kroz savjetodavne usluge.

Sektor finansijskih usluga je podijeljen u podsektore osiguranje i usluge u vezi sa osiguranjem i bankarstvo i ostale finansijske usluge. Preuzeta je obaveza prekograničnog životnog osiguranja za strance. Kod neživotnog osiguranja, Crna Gora se obavezala za prućanje usluga osiguranja imovine stranaca kao i osiguranja od rizika pomorskih brodova i komercijalnog vazduhoplovstva i lansiranje u svemir i teret (uključujući satelite). Za usluge posredovanja u osiguranju, kao što su brokerske i agencijske usluge, obaveze postoje kao i kod podsektora životnog i neživotnog osiguranja. Podsektor koji se odnosi na reosiguranje i retrocesiju je bez ograničenja. U

podsektoru bankarstvo i ostale finansijske usluge, postoji ograničenje koje se odnosi na pristup tržištu za upravljanje finansijskim sredstvima, i to ograničenje se odnosi na osnivanje specijalizovanih menadžment kompanija koje je neophodno za obavljanje aktivnosti upravljanja investicionim fondovima i kompanijama. Deponenti sredstava investicionih fondova mogu biti samo kompanije koje imaju registrovane kancelarije u Crnoj Gori. Takođe, usluge kliringa i saldiranja finansijskih sredstava, uključujući hartije od vrijednosti, derivative i ostale prenosive instrumente može vršiti Centralna Depozitarna Agencija.

U sektoru zdravstvene i druge socijalne usluge kao privatno finansirane usluge, nije moguće prekogranično prućanje bolničkih i ostalih zdravstvenih usluga.

U sektoru turizma koji je podijeljen na podsektore hoteli i restorani, putničke agencije i usluge tur-operatora i usluge turističkih vodiča, nema ograničenja.

Rekreativne, kulturne i sportske usluge (izuzev audiovizuelnih usluga), ograničene su u pogledu prućanja usluga koje se odnose na rad bioskopa i pozorišta, dok su usluge novinskih agencija, kao i sportske i druge rekreativne usluge, isključujući kockanje i klađenje, bez ograničenja.

Sektor usluga transporta obuhvata usluge pomorskog transporta, usluge avio prevoza, usluge željezničkog transporta, usluge drumskog transporta, usluge cjelovodnog transporta i pomoćne usluge za sve vrste transporta. Kod usluga pomorskog transporta, ograničenja su definisana u podsektorima prevoza lica i tereta i to u pogledu osnivanja stranih kompanija i privremenog ulaska i boravka stranih lica. Takođe su ograničene usluge održavanja i popravke plovila, čuvanja i skladištenja, carinjenja, kontejnerska stanica, usluge skladištenja, pretovar brodskog tereta ili upotreba opreme za upravljanje teretom na brodu. Usluge avio prevoza u dijelu održavanja i popravke aviona nemaju ograničenja, dok kod pomoćnih usluga u avio prevozu ograničenja su dogovorenna u distribuciji kroz kompjuterski sistem rezervacija (CRS usluge) vazdušnog saobraćaja prućenih od strane CRS matičnog špeditera. Kod prućanja usluga željezničkog transporta nijesu preuzete obaveze. Usluge drumskog transporta su ograničene kod

pruṭanja usluga prevoza lica, prevoza tereta, pomoćnih usluga u drumskom saobraćaju, dok su bez ograničenja pruṭanje usluga iznajmljivanja komercijalnih vozila sa vozačem i usluge odrṭavanja i popravke opreme za drumski transport. Transport goriva i transport ostalih roba, kao podsektori sektora usluga cjelovodnog transporta, su ograničeni. Crna Gora je prihvatile dodatne obaveze koje se odnose na transparentnost propisa kojima se reguliše pristup i trgovina uslugama transporta putem cjelovoda. Takođe se Crna Gora obavezala da će obezbijediti poštovanje principa nediskriminacionosti u pristupu i korišćenju mreṭa cjelovoda koji su u njenoj nadležnosti. U pruṭanju usluga za sve vrste transporta, preuzete su obaveze za usluge rukovanja teretom i usluge čuvanja i skladištenja, dok su usluge agencije za prevoz stvari i ostale pomoćne usluge u transportu bez ograničenja.

Izuzeća koja Crna Gora ostvaruje za primjenu određenih mjera koja nijesu u skladu sa članom II GATS-a, sadržana su u **Listi izuzeća od tretmana najpovlašćenije nacije**. Pored sektora i mjera koja nijesu u skladu sa članom II, Lista sadrži i podatke o tome na koje se zemlje mjere odnose, očekivano trajanje primjene mjere i uslove koji stvaraju potrebu za izuzećem. Crnogorska lista izuzeća¹³⁷ definisana je za primjenu mjera u sledećim sektorima, i to:

1. *Pravne usluge* – Crnogorski advokati mogu pruṭati konsultantske i druge usluge u zemljama članicama STO, pod uslovom reciprociteta.
2. *Audiovizuelne usluge* - Mjere na osnovu kojih se jednako tretiraju domaća i strana audiovizuelna djela u cilju promocije kulturne vrijednosti u Evropi, kao i dostizanja ciljeva lingvističke politike.
3. *Usluge drumskog transporta*-Na osnovu meĐunarodne prakse, dozvole za drumski saobraćaj se izdaju pod uslovom reciprociteta. Preferencijalni tretman u podsektoru-prevoz lica i tereta u drumskog transportu dobijaju one zemlje sa kojima Crna Gora ima zaključen sporazum.

¹³⁷ Skupština Crne Gore, *Zakon o potvrđivanju Protokola o pristupanju Crne Gore Sporazumu iz Marakeša o osnivanju Svjetske trgovinske organizacije*, Podgorica, Internet.www.skupstina.me, 03/11/2014, str. 921.

4. *Prodaja, marketing i kompjuterski rezervacioni sistem usluga avio prevoza*-Potreba za ovim izuzećem se javila zbog nezadovoljavajućeg razvoja dogovorenih pravila za funkcionisanje kompjuterskog sistema rezervacija.
5. *Svi sektori*-Crna Gora će davati preferencijalni tretman zemljama u regionu sa kojima ima zaključen bilateralni sporazum sa ciljem obezbeđenja kretanja svih fizičkih lica koja pružaju usluge.

Nakon prijema u Svjetsku trgovinsku organizaciju, Crna Gora mora početi sa ispunjavanjem preuzetih obaveza, najprije sa usklađivanjem carinske tarife sa Listom koncesija i usaglašavanje svih zakona koji tretiraju oblast trgovine uslugama sa Listom specifičnih obaveza u uslugama. Ukoliko dođe do promjena u zakonskim propisima iz oblasti trgovine, o tome mora uredno izvještavati ostale članice. Takođe jednom godišnje mora dostavljati izvještaje o privatizaciji i izvoznim subvencijama u industriji i poljoprivredi.

Dakle, Crna Gora je članstvom u Svjetsku trgovinsku organizaciju otvorila svoje tržište za inostranu robu po njim carinskim stopama. Da li prijem u ovu organizaciju predstavlja prednost ili ograničavajući faktor? Da li je slobodna trgovina za Crnu Goru optimalno rješenje? Da li će doći do povećanja spoljnotrgovinskog deficit-a? Ovo su samo neka od često postavljanih pitanja u javnosti.

Očekivanja su da će prijem u Svjetsku trgovinsku organizaciju ubrzati proces integrisanja Crne Gore u evropsko i svjetsko tržište. Takođe crnogorski izvoznici će imati koristi od boljeg pristupa tržišima drugih zemalja pod ravnopravnim uslovima, uz niže carinske stope od onih koje su se primjenjivale prije pristupanja. Primjena principa Svjetske trgovinske organizacije će dovesti do rasta konkurentnosti domaće privrede i efikasnijeg korišćenja domaćih resursa. Na drugoj strani imamo posledice od liberalizacije spoljnotrgovinskog rečima Crne Gore. Povećanjem konkurenциje najviše će biti pogodjeni neefikasni domaći proizvođači. Veliki priliv strane strane robe i usluga na domaće tržište može povećati i onako velik deficit, što predstavlja dodatni napor u održavanju ravnoteže spoljnotrgovinskog bilansa.

I pored izazova sa kojima se susreću ili će se sresti crnogorski privrednici na otvorenom tržištu, dugoročno posmatrano velike su koristi koje pruža članstvo u ovoj Organizaciji. Tokom trgovinskih pregovora sa pojedinim zemljama članicama, postoji mogućnost isticanja sopstvenih trgovinskih i ekonomskih interesa. Kako Crna Gora mora sve svoje propise koje se tiču spoljne trgovine uskladiti sa zakonodavstvom STO, to predstavlja jasan signal stranim investitorima da se radi o predvidljivom i transparentnom pravnom okviru, što će u krajnjem dovesti do povećanja stranih ulaganja i ubrzanja transfera tehnologije. Članstvo omogućava korišćenje multilateralno dogovorene klauzule najpovlašćenije nacije. Kao zemlja članica, Crna Gora dobija mogućnost da nastale sporove rješava putem utvrđenog mehanizma rješavanja sporova u okviru STO, kao i da dobije zaštitu trgovinskih prava i nadoknadu štete prouzrokovane nekorektnom praksom druge zemlje članice.

2.5. Statistika spoljne trgovine Crne Gore

Statistika spoljne trgovine spada u ekomske statistike i ima za cilj da obezbijedi ačurne i tačne podatke koji služe za ekomske analize i projekcije društvenim subjektima, ali mogu poslužiti i drugim organizacijama, kao i individualnim korisnicima. U uslovima ekomske otvorenosti naše zemlje, ovim podacima se koriste i meĐunarodne statističke organizacije, što ujedno predstavlja meĐunarodno preuzetu obavezu. Podaci dobijeni na osnovu statistike spoljne trgovine predstavljaju bazu za izradu statistike platnog bilansa i sistema nacionalnih računa. Ova vrsta statistike je veoma složena, jer se sa jedne strane zasniva na carinskoj deklaraciji u kojoj se evidentira svaka pojedinačna robna transakcija sa inostranstvom, a sa druge strane usklađena je sa meĐunarodnom metodologijom koja osim obrade deklaracija, zahtjeva i druge složene računske postupke obrade.

Kada je u pitanju pravni osnov, prikupljanje podataka o robnoj trgovini naše zemlje sa svijetom zasniva se na Carinskom zakonu¹³⁸, Zakonu o spoljnoj trgovini¹³⁹, Zakonu o

¹³⁸ „Sl.list RCG“, br. 7/02, 38/02, 72/02, 21/03, 31/03, 29/05, 66/06 i „Sl. list CG“, br. 21/08, 39/11, 40/11, 28/12, 62/13.

carinskoj tarifi¹⁴⁰, Pravilniku o obliku, sadrđaju, načinu podnošenja i popunjavanja carinske deklaracije i zbirne prijave¹⁴¹ i nizom drugih uputstava. Pored navedenih zakona, za statistiku spoljne trgovine koristi se i Zakon o statistici i statističkom sistemu Crne Gore¹⁴² i Sporazum o meĐusobnoj saradnji Zavoda za statistiku i Uprave carina Crne Gore od 22.06.2004. godine (Aneks II od 20.01.2009. godine).

Osim nacionalnih propisa koji regulišu robnu razmjenu sa drugim zemljama, primjenjuju se preporuke i odredbe meĐunarodnih organizacija u cilju prilagođavanja meĐunarodnim standardima. Jedna od njih je publikacija Statističkog odjeljenja Ujedinjenih nacija-,,Statistika meĐunarodne robne trgovine: koncepti i definicije“ (*International Merchandise Trade Statistics: Concepts and Definition*¹⁴³). Drugi bitan meĐunarodni izvor preporuka u oblasti spoljne trgovine robom odnosi se na onaj koji usvaja Evropska unija i nosi naziv „Statistika robne trgovine, vodič“ (*Statistics on the trading of goods, User guide*¹⁴⁴). Statistika robne razmjene se usklađuje regulativama „Zakonodavstvo zajednice primjenljivo na statistiku robne trgovine“ (*Community legislation applicable to the statistics relating to the trading of goods*¹⁴⁵).

Statistika spoljne trgovine Crne Gore prošla je kroz različite faze¹⁴⁶. U toku 2003. godine, robna razmjena sa najznačajnjim spoljnotrgovinskim partnerom, Srbijom, nije mogla biti praćena na osnovu carinskih deklaracija, već su se kao izvori podataka koristili izvještaji o platnom prometu sa inostranstvom. Takođe u 2003. godini dvije

¹³⁹ „Sl.list RCG“, br.28/04 i „Sl. list CG“, br. 37/07.

¹⁴⁰ „Sl.list CG“, br. 28/12.

¹⁴¹ „Sl.list RCG“, br. 16/03, 43/04, 2/05, 14/05 i „Sl. list CG“, br. 48/07.

¹⁴² „Sl.list CG“, br. 18/12.

¹⁴³ United Nations, 1998, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, Studies in Methods, ST/ESA/STAT/SER. M/52/Rev.2, *International Merchandise Trade Statistics: Concepts and Definitions*, New York, Internet, <http://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesM/Series M52rev2E.pdf>, 01/12/2014.

¹⁴⁴ European commission, Eurostat, 2006, *Statistics on the trading of goods, User guide*, Luxembourg, Internet, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-BM-06-001/EN/KS-BM-06-001-EN.PDF, 01/12/2014.

¹⁴⁵ European commission, Eurostat, 2006, *Community legislation applicable to the statistics relating to the trading of goods*, Luxembourg, Internet, www.intrastat.scb.se/community_legislation_2006.pdf, 01/12/2014.

¹⁴⁶ Centralna banka Crne Gore, 2010, Sektor za istraživanja, statistiku i informacione tehnologije, Radna studija br.18, *Analiza statistike spoljne trgovine Crne Gore po opštem i specijalnom sistemu trgovine*, Podgorica, Internet, www.cb-mn.org, 01/12/2014, str. 12.

institucije su pratile podatke o spoljnoj trgovini, i to: Savezni zavod za statistiku u periodu od januara do aprila, a Centralna banka Crne Gore od aprila do kraja godine. Za vrijeme državne zajednice Srbije i Crne Gore većina roba koja je prelazila granicu nije se carinski evidentirala, da bi od 2004. godine postalo tehnički moguće pratiti robnu razmjenu između ove dvije zemlje. Od 2005. godine, Zavod za statistiku Crne Gore je počeo da vrši obradu spoljnotrgovinske statistike.

Vrijeme posmatranja u statistici spoljne trgovine Crne Gore se smatra kad je izvoz, odnosno uvoz obavljen u trenutku izvršenja carinskih obaveza, tj. kad je izvršeno carinjenje robe i kad je prolaz robe preko carinske granice sloboden¹⁴⁷. Referentni period je kalendarski mjesec u kojem se vrši uvoz ili izvoz robe. Formiranje kumulativnih ili godišnjih podataka vrši se agregiranjem mjesecnih podataka. Međutim, zbog stalnih revizija i korekcija podataka, kvartalni i godišnji podaci mogu da odstupaju od ranije objavljenih mjesecnih podataka. Konačni godišnji podaci se objavljaju 31. marta i odnose se na prethodnu godinu.

U statistici međunarodne robne razmjene registruje se roba koja ulazi ili napušta ekonomsku teritoriju zemlje. U praksi se registruje roba koja ulazi ili napušta **statističku teritoriju zemlje**. Statistička i ekomska teritorija ne moraju uvijek da se poklapaju, i tada dolazi do nepotpunog obuhvata podataka. Prema konceptu koji je prihvaćen u zemljama Evropske unije, statistička teritorija se poklapa sa carinskom teritorijom zemlje. Prema članu 2. Carinskog zakona, carinsko područje Crne Gore obuhvata teritoriju Crne Gore, uključujući teritorijalne vode, zalive i vazdušni prostor. Carinsko područje je ograničeno carinskom linijom koja je istovjetna sa državnom granicom Crne Gore. Na ovaj način definisana carinska teritorija Crne Gore odgovara konceptu koji se primjenjuje u zemljama Evropske unije, gdje se statistička teritorija Crne Gore poklapa sa njenom carinskom teritorijom.

¹⁴⁷ Zavod za statistiku Crne Gore, *Metapodaci, oblast:spoljna trgovina*, Podgorica, Internet, www.monstat.org, 01/12/2014.

Što se tiče **obuhvata spoljne trgovine**, on je definisan u skladu sa članom 3. *Regulation (EC) No 471/2009 of the European Parliament and of the Council i članom 6. Community statistics relating to external trade with non-member countries and repealing Council Regulation (EC) No 1172/95*¹⁴⁸. Dakle, statistika spoljne trgovine evidentira izvoz i uvoz roba. Pod izvozom je uključena roba koja napušta statističku teritoriju Crne Gore u skladu sa sledećim carinskim postupcima: izvoz, pasivno oplemenjivanje i ponovni izvoz robe koja je bila u postupku oplemenjivanja i prerada robe pod carinskim nadzorom. Uvozom se evidentira sva roba koja ulazi na statističku teritoriju Crne Gore u skladu sa sledećim carinskim postupcima: uvoz za slobodni promet, aktivno oplemenjivanje, prerada robe pod carinskim nadzorom. Pod uvozom i izvozom se podrazumijevaju i kretanja neke specifične robe kao što su: industrijska postrojenja, plovila i avioni, roba za vojnu upotrebu, roba otpremljena preko poštanskih ili kurirskih službi, roba iz of–šor zona, roba iz brodskih i avionskih skladišta i snabdijevanje brodova i aviona, električna energija i gas i otpadni proizvodi.

Statistika spoljne trgovine Crne Gore iz rezultata isključuje sledeće vrste roba i transakcija: monetarno zlato, zakonska sredstva plaćanja, robu koja se koristi u diplomatske ili druge svrhe, robe koje nijesu predmet komercijalnih transakcija, kretanje robe između države i njenih nacionalnih oružanih snaga koje su smještene u inostranstvu, robu koja se koristi kao nosilac informacija (diskete, filmovi, CD-romovi i drugo), privremeno uvezenu ili izvezenu robu, robu prijavljenu usmeno carinskim organima koja nije komercijalne prirode i čija vrijednost nije veća od 1000 EUR ili čija težina ne prelazi 1000 kg.

Sistem trgovine-Statistika međunarodne robne trgovine izrađuje se pomoću dva sistema, opšteg sistema trgovine i specijalnog sistema trgovine. Opšti sistem trgovine predstavlja širi koncept i koristi se kada se statistička teritorija jedne zemlje poklapa sa njenom ekonomskom teritorijom. Prema ovom sistemu, uvoz obuhvata svu robu koja ulazi na ekonomsku teritoriju zemlje (izuzev robe u tranzitu), a izvoz obuhvata svu robu

¹⁴⁸ Official Journal of the European Union, L 152/23 of 16.06.2009, Internet, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:152:0023:0029:EN:PDF>, 02/12/2014.

koja napušta ekonomsku teritoriju (izuzev robe u tranzitu). Po opštem sistemu trgovine, ponovni uvoz i izvoz robe treba da se uključe u uvoz, odnosno izvoz zemlje. Specijalni sistem trgovine predstavlja uṭ i koncept i koristi se kada se statistička teritorija zemlje poklapa sa samo jednim dijelom ekonomске teritorije. On može biti strogo ili ublaženo definisan. Prema strogoj definiciji, specijalni sistem trgovine se koristi kada statistička teritorija uključuje ono područje u okviru koga roba može biti raspoloživa bez carinskih deklaracija. Po ovoj definiciji, roba uvezena na doradu, obradu i preradu i roba koja ulazi ili izlazi iz slobodne industrijske zone ne bi bila obuhvaćena s obzirom da ne prolazi kroz carinski postupak za domaću upotrebu, kao što i proizvodi dobijeni nakon unutrašnje dorade, obrade i prerade ne bi bili obuhvaćeni u izvozu. Prema ublaženoj definiciji specijalni sistem trgovine obuhvata i aktivnosti vezane za unutrašnju i spoljašnju preradu, obradu i doradu, kao i aktivnosti u slobodnim industrijskim zonama.

Opšti sistem trgovine obezbeđuje obuhvatnije evidentiranje spoljnotrgovinskih tokova u odnosu na specijalni sistem trgovine koji suštava obuhvat statistike jer njime sve robe nijesu obuhvaćene. Preporuka Ujedinjenih nacija je da zemlje za izradu svojih statistika meĐunarodne robne trgovine i meĐunarodno izvještavanje koriste opšti sistem trgovine. Međutim, većina zemalja u svijetu koristi ublaženu definiciju specijalnog sistema trgovine. Evropska unija zasniva statistiku spoljne trgovine na specijalnom sistemu trgovine¹⁴⁹. U okviru Evropske unije samo Danska, Španija i Irska koriste opšti sistem trgovine, ali podatke Evropskoj agenciji za statistiku dostavljaju po specijalnom sistemu trgovine. Podatke o robnoj razmjeni po oba sistema dostavljaju Njemačka, Estonija, Kipar, Holandija i Velika Britanija. Od ostalih zemalja svijeta, SAD, Japan i Kanada koriste opšti sistem trgovine.

Zavod za statistiku Crne Gore je za 2009. godinu objavio podatke o spoljnoj trgovini po opštem i specijalnom sistemu trgovine. Podaci za 2007. godinu i 2008. godinu su revidirani i urađeni po oba sistema, zbog uporedivosti podataka. Analizirajući dobijene podatke uočene su brojne nelogičnosti. Izvoz i uvoz robe evidentiran po opštem sistemu trgovine treba da ima veću vrijednost od robne razmjene evidentirane po specijalnom

¹⁴⁹ Centralna banka Crne Gore, 2010, Sektor za istraživanja, statistiku i informacione tehnologije, Radna studija br.18, *Analiza statistike spoljne trgovine Crne Gore po opštem i specijalnom sistemu trgovine*, Podgorica, Internet, www.cb-mn.org, 02/12/2014, str. 11.

sistemu, jer je obuhvat opšteg sistema veći od specijalnog. Međutim, uvoz Crne Gore za 2009. godinu obračunat po opštem sistemu je 20,4% manji od uvoza obračunatog po specijalnom sistemu trgovine, a saldo spoljnotrgovinske robne razmjene, odnosno deficit po opštem sistemu bio je manji za 26,6% od deficita iskazanog po specijalnom sistemu. Kod podataka za 2007. i 2008. godinu, razlika između dva sistema je veća zbog većeg uvoza roba. Spoljnotrgovinski deficit po opštem sistemu u 2007. i 2008. godini bio je manji za 26,2%, odnosno za 28,3% u odnosu na spoljnotrgovinski deficit po specijalnom sistemu. Kao osnovni razlog ovome, Zavod za statistiku navodi veliki broj carinskih deklaracija bez popunjeno polja „statistička vrijednost“¹⁵⁰. To su dakle carinske deklaracije koje „prate“ ulazak, odnosno izlazak robe iz carinskog skladišta, odnosno podaci koji ulaze u obuhvat opšteg sistema trgovine. Popunjavanje polja „statistička vrijednost“ kod ulaska robe u carinska skladišta nije zakonska obaveza, što je rezultiralo nelogičnostima kod poređenja ulazne i izlazne vrijednosti robe. Vrijednost ulazne robe je nekoliko puta manja od vrijednosti robe koja se izvozi iz skladišta. Shodno navedenom, podaci prikazani po opštem sistemu trgovine su podcijenjeni i kao takvi ne mogu služiti bilo kakvim ekonomskim analizama. Od 2010. godine, Zavod za statistiku Crne Gore evidentira međunarodnu robnu trgovinu samo po specijalnom sistemu trgovine.

Za robnu klasifikaciju spoljnotrgovinskih tokova koriste se klasifikacije Ujedinjenih nacija i Evropske unije. Svjetska trgovinska organizacija je 1983. godine usvojila Harmonizovan sistem za opis i obilježavanje robe (*Harmonized Commodity Description and Coding System-Harmonized System-HS*), koji je u primjeni od 01. januara 1988. godine (HS88). Statistička komisija Ujedinjenih nacija je 1993. godine preporučila zemljama da za prikupljanje i obradu podataka o spoljnotrgovinskoj razmjeni koriste HS. Harmonizovani sistem se redovno reviduje, tako su izmijene vršene 1992 (HS92), 1996 (HS96), 2002 (HS2002) i posljednja izmjena je stupila na snagu 2007. godine (HS2007). Harmonizovani sistem koriste carinski organi za prikazivanje carinske tarife i prema njoj se evidentira preko 98% svjetske robne trgovine. Harmonizovani sistem

¹⁵⁰ Centralna banka Crne Gore, 2010, Sektor za istraživanja, statistiku i informacione tehnologije, Radna studija br.18, *Analiza statistike spoljne trgovine Crne Gore po opštem i specijalnom sistemu trgovine*, Podgorica, Internet, www.cb-mn.org, 02/12/2014, str. 22.

2007 (HS2007) sadrži 21 odeljak, 97 poglavlja, 1221 tarifnih brojeva i 5052 tarifnih stavova.

Struktura harmonizovanog sistema je sledeća:

Odjeljci I-IV: Poljoprivredni proizvodi

Odjeljci V-VII: Minerali, hemijski i srođni proizvodi, plastika, guma i proizvodi od njih

Odjeljci VIII-X: Proizvodi od životinja, kao što su sirove kože, kože i krvna, zatim drvo, pluta, celuloza, papir i proizvodi od njih

Odjeljci XI-XII: Tekstil i proizvodi od tkanina, obuća, šeširi, kape i ostale pokrivke za glavu

Odjeljci XIII-XV: Proizvodi od kamena, gipsa, cementa, azbesta, betona i sličnih materijala; biseri, dragi ili poludragi kamenje, plemeniti metali i proizvodi od njih, prosti metali i proizvodi od njih

Odjeljak XVI: Mašine, aparati i uređaji; elektrotehnički proizvodi; djelovi i pribor za ove proizvode

Odjeljak XVII: Vozila, vazduhoplovi, plovila i prateća transporta oprema

Odjeljak XVIII: Optički, fotografски, kinematografski, mjerni, kontrolni, precizni, medicinski i hirurški instrumenti i aparati; časovnici; muzički instrumenti; njihovi djelovi i pribor

Odjeljak XIX: Oruđje i municija; njihovi djelovi i pribor

Odjeljak XX-XXI: Razni proizvodi, predmeti umjetnosti, kolekcija i starina

Statističko odjeljenje Ujedinjenih nacija je napravilo Standardnu meĐunarodnu trgovinsku klasifikaciju (*Standard International Trade Classification-SITC*) koristeći podnaslove iz HS88. Treća revizija SITC-a iz 1994. godine za izradu robnih registara uzimala je u obzir vrstu materijala od kojih su proizvodi napravljeni, fazu proizvodnje, značaj robe sa aspekta svjetske trgovine i tehnološke promjene. Četvrta revizija SITC-a je vršena 2004. godine i sadrži 2970 osnovnih pozicija i podpozicija, grupisanih u 261 grupu, 67 odsjeka i 10 sektora. Standardna meĐunarodna trgovinska klasifikacija se koristi za statističko prikazivanje obuhvatanja svjetskih trgovinskih tokova.

Sektori prema SITC-Rev.4 su sledeći:

- 0- Hrana i ţive ţivotinje
- 1- Piće i duvan
- 2- Sirove materije, nejestive, osim goriva,
- 3- Mineralna goriva, maziva i srodnici proizvodi
- 4- Ţivotinska i biljna ulja, masti i voskovi
- 5- Hemijski i srodnici proizvodi, koji nijesu navedeni na drugom mjestu
- 6- Industrijski prerađeni proizvodi klasifikovani prvenstveno prema materijalu
- 7- Mašine i transportna oprema
- 8- Razni industrijski proizvodi
- 9- Proizvodi i transakcije koji nijesu klasifikovani na drugom mjestu.

Zemlje članice Evropske unije koriste Kombinovanu nomenklaturu (*Combined Nomenclature*) koja se zasniva na Harmonizovanom sistemu. Iz Harmonizovanog sistema je preuzeto prvih šest cifara i dodavanjem dvije nove cifre dobijaju se tarifne oznake Kombinovane nomenklature. S obzirom da je 2007. godine došlo do izmjena u Harmonizovanom sistemu, te promjene su uzrokovale i izmjene u Kombinovanoj nomenklaturi. Inače, Evropska unija vrši izmjene i dopune svoje nomenklature svake godine.

Carinska tarifa Crne Gore zasnovana je na MeĐunarodnoj konvenciji o harmonizovanom sistemu za opis i obilježavanje robe (HS2007) i u potpunosti je usklađena sa Kombinovanom nomenklaturom Evropske unije. Shodno Zakonu o carinskoj tarifi¹⁵¹, Vlada Crne Gore je u obavezi da svake godine donosi Uredbu o usklađivanju nomenklatura Carinske tarife sa Kombinovanom nomenklaturom Evropske unije, koju može mijenjati odnosno dopunjavati, u skladu sa obavezama preuzetim na osnovu meĐunarodnih ugovora. Sedma i osma cifra tarifne oznake odnosi se na pozicije Evropske unije, dakle usklađenost sa Evropskom unijom vrši se na nivou

¹⁵¹ „Sl.list CG“, br.28/12.

prvih osam cifara. Usklađivanje naše tarife sa Kombinovanom nomenklaturom predstavlja jedan od osnovnih preduslova pridruživanja naše zemlje Evropskoj uniji. Dalje razvrstavanje nomenklature vrši se u Integrисanoj Carinskoj tarifi (TARICG), koja predstavlja bazu podataka Carinske tarife i propisa vezano za izvoz i uvoz robe. Dakle, na tarifni stav iz Kombinovane nomenklature, za potrebe crnogorske privrede dodaju se još dvije cifre, tako da tarifni stav u carinskoj tarifi Crne Gore ima deset cifara. Kao primjer razvrstavanja proizvoda u našoj carinskoj tarifi može se navesti sledeći slučaj:

Odjeljak II: Biljni proizvodi

Glava 10 HS: Šitarice

Tarifni broj 1002 HS: Rađ

Tarifna oznaka naše carinske tarife 1002100000: Rađ, sjemenski

Tarifna oznaka naše carinske tarife 1002900000: Rađ, ostali

Veoma važna informacija u statistici spoljne trgovine je koja će zemlja biti registrovana kao partner u spoljnotrgovinskoj razmjeni. **Klasifikacija zemalja** koja se koristi u statistici spoljne trgovine Crne Gore definisana je Pravilnikom o obliku, sadržaju, načinu podnošenja i popunjavanja carinske deklaracije i zbirne prijave¹⁵², koji donosi Ministarstvo finansija. U osnovnu rubriku se slovima upisuje ime države, a u podjele se upisuje trocifrena brojčana šifra, na primjer za Bosnu i Hercegovinu šifra je „BA“, a numerička šifra 070.

Prema Carinskom zakonu Crne Gore, pod **carinskim postupkom** se podrazumijeva stavljanje robe u slobodni promet, postupak tranzita robe, postupak carinskog skladištenja, postupak oplemenjivanja u Crnoj Gori (aktivno oplemenjivanje), postupak obrade pod carinskim nadzorom, postupak privremenog uvoza, postupak oplemenjivanja van Crne Gore (pasivno oplemenjivanje) i izvozni postupak. Sva roba nad kojom treba da se sprovede carinski postupak mora da bude obuhvaćena odgovarajućom carinskom deklaracijom za taj carinski postupak. Domaća roba deklarisana za izvoz, pasivno oplemenjivanje, postupak tranzita ili postupak carinskog skladištenja nalazi se pod carinskim nadzorom

¹⁵² „Sl.list RCG“, br.16/03, 43/04, 2/05, 14/05 i „Sl.list CG“, br. 48/07.

od trenutka prihvatanja carinske deklaracije do momenta napuštanja carinskog područja, dok ne bude uništena ili carinska deklaracija ne bude razdužena. U carinskoj deklaraciji, carinski postupak se upisuje u rubrici 37, odnosno upisuje se šifra dužine četiri mesta, od kojih prva dvocifrena cifra označava traženi carinski postupak, a druga dvocifrena šifra označava prethodni postupak u kojem je roba bila prije deklarisanog. Ukoliko nije bilo prethodnog postupka upisuje se šifra 00. Ova šifra se takođe upisuje ako je prethodni postupak bio tranzitni postupak. Postupak carinskog skladištenja, postupak privremenog uvoza ili kada se radi o robi iz slobodne carinske zone, predstavljaju prethodni postupak ako roba prije ovog postupka nije bila predmet nekog drugog postupka sa ekonomskim efektom.

Vrijednost robe u spoljnoj trgovini se iskazuje na osnovu cijena iz zaključenih ugovora. Prema preporukama Svjetske trgovinske organizacije u našem statističkom sistemu spoljne trgovine, vrijednost izvezene robe se obračunava po FOB paritetu (*free on board*), a vrijednost uvezene robe se obračunava prema CIF paritetu (*cost, insurance and freight*). Statistička vrijednost robe koja se izvozi jeste fakturna vrijednost robe, dok statistička vrijednost robe koja se uvozi je vrijednost koja predstavlja carinsku osnovicu. U slučaju izvoza, ako je ugovorena isporuka robe u inostranstvu, fakturna vrijednost robe se umanjuje za troškove prevoza, osiguranja i slanja robe od granice Crne Gore do mjesta isporuke u inostranstvu. Ako je ugovorena isporuka robe u Cnoj Gori, fakturna vrijednost robe se uvećava za troškove prevoza, osiguranja i slanja robe od mjesta isporuke do granice Crne Gore. Sa druge strane, ukoliko je u slučaju uvoza ugovoren da se isporuka robe obavlja u inostranstvu, fakturna vrijednost se uvećava za troškove prevoza, osiguranja i otpreme robe od mjesta isporuke u inostranstvu do granice Crne Gore. Ako je ugovoren da se isporuka robe obavlja u Crnoj Gori, fakturna vrijednost robe se umanjuje za troškove prevoza, osiguranja i dopreme robe od granice Crne Gore do mjesta isporuke.

Podaci o transportu su takođe jedan od podataka sa kojim raspolaćemo u našem statističkom sistemu. Kod izvoza, vid transporta predstavlja sredstvo kojim je roba napustila statističku teritoriju zemlje, dok kod uvoza predstavlja sredstvo kojim je roba ušla na statističku teritoriju zemlje. Prema našem zakonodavstvu, sledeći su vidovi

transporta:

- pomorski (vodeni) transport,
- vagon na brodu,
- drumsko vozilo na brodu,
- prikolica ili poluprikolica na brodu,
- ţeljeznički transport,
- natovareni voz,
- putničko vozilo,
- kombi,
- teretno vozilo do 7500 kg maksimalne dozvoljene mase bez prikolice,
- teretno vozilo sa više od 7500 kg maksimalne dozvoljene mase bez prikolice,
- teretno vozilo sa poluprikolicom ili prikolicom,
- vazdušni transport,
- poštanski saobraćaj,
- transportni vodovi (cjevovodi, gasovodi, dalekovodi i drugi)
- vlastiti pogon.

S obzirom da je Crna Gora mala ekonomija, ona nema potrebe za uvođenjem **statističkog praga**, već vrši obračun svih vrijednosti. Samim tim, Crna Gora ne vrši prilagođavanja podataka kao većina zemalja koje u svojim spoljnotrgovinskim razmjenama ne obračunavaju vrijednosti manje od 1000 kg ili 1000 EUR vrijednosti.

Jedinica posmatranja u statistici spoljne trgovine je svaka robna isporuka koja se obavlja kroz izvoz i uvoz roba. Vrijednost robne razmjene sa inostranstvom se iskazuje u EUR. Neto količina i količina u dopunskoj jedinici, koja je definisana u carinskoj tarifi (npr.m², litri, komadi i slično) predstavljaju jedinicu mjere u statistici robne razmjene sa inostranstvom.

Na robu koja se uvozi obračunava se i naplaćuje carina primjenom carinske stope na carinsku vrijednost robe (*ad valorem carina*). Carina se može obračunati i platiti i u određenom iznosu po jedinici mjere za masu robe (*specifične carine*).

Jedini **izvor podataka** za statistiku robne razmjene Crne Gore jeste **Jedinstvena carinska isprava**. Ona sadrži podatke bitne za sam carinski postupak, ali i podatke potrebne za statistiku. Prema važećem Carinskom zakonu, podnositelj deklaracije je lice koje podnosi carinsku deklaraciju u svoje ime ili lice u čije je ime carinska deklaracija podnijeta. Deklaracija se predaje carinarnici gdje je roba podnesena. Može se predati odmah nakon podnošenja robe ili prije nego što se roba podnese, s tim da se određuje rok u kojem roba mora biti podnesena. Ukoliko se roba ne podnese u određenom roku, smatraće se da deklaracija nije predata.

Ovlašćena institucija za prikupljanje podataka o spoljnotrgovinskoj razmjeni Crne Gore i kontrolu carinskih deklaracija je Uprava carina Crne Gore. Republički zavod za statistiku je odgovoran za obradu, kontrolu i publikovanje robne razmjene sa inostranstvom. Podaci dobijeni od strane Uprave carina podliježu kontroli na mjesечно nivou. Pored provjere opštih podataka (npr. šifra proizvoda, način transporta i drugo), vrši se i provjera vjerodostojnosti podataka, odnosno provjera neto mase i bruto mase, kao i provjera postojanja duplih zapisa. Takođe se vrše i automatske provjere podataka, kao i logičke kontrole pojedinih polja carinske deklaracije. Zavod za statistiku Crne Gore, odnosno odsjek Statistike spoljne trgovine za obradu, ispravke, diseminaciju i analizu podataka, koristi program EUROTRACE koji je razvijen od strane Evropske Komisije u okviru saradnje sa partnerskim zemljama. Pored rutinskih revizija podataka koje se vrše svakog mjeseca, obavljaju se i specijalne revizije podataka, koje se najčešće sprovode u slučajevima kada nije moguće upoređivati podatke usled izmjena u korišćenju metodologije za obradu podataka. Mjesечni podaci se objavljaju svakog 25.-og u mjesecu, a godišnji se objavljaju dva puta, i to: preliminarni podaci za prethodnu godinu 25. januara, a konačni 31. marta. Redovne publikacije koje sadrže podatke o robnoj razmjeni Crne Gore sa inostranstvom su: Mjesечni statistički pregled, Statistički godišnjak i Crna Gora u brojkama.

Generalno posmatrano, statistika spoljne trgovine Crne Gore koristi koncepte i definicije koji su u skladu sa međunarodnim preporukama Ujedinjenih nacija o statistici međunarodne robne trgovine. Poslednjih godina vršene su značajne izmjene kako bi se ona u potpunosti uskladila sa svjetskim standardima. Međutim, postojeća metodologija

registruje samo izvoz i uvoz roba koji prolaze kroz carinsku proceduru i kao izvor podataka koristi carinsku deklaraciju. To je tradicionalni okvir analize međunarodnih robnih transakcija koji ne uzima u obzir indirektni uvoz i izvoz omogućen mobilnošću kapitala između zemalja. Danas se međunarodna proizvodnja i trgovina organizuju u tzv. globalne lance vrijednosti (*Global Value Chains – GVC*), gdje se pojedine faze procesa proizvodnje obavljaju u različitim zemljama. Kompanije na ovakav vid proizvodnje upravo motiviše globalizacija, jer na taj način pokušavaju da optimizuju svoje proizvodne procese. Sve veći dio međunarodne trgovine se obavlja preko uvoza i izvoza repromaterijala i djelova iz jedne zemlje u drugu u okviru globalnih proizvodnih lanaca. Zbog sve veće i kompleksnije uloge usluga u ovim međunarodnim lancima, njihovo statističko i analitičko praćenje dobija na značaju. U prošlosti je često njihova uloga bila potcijenjena i slabo razumljiva.

Tradicionalan koncept analize međunarodne trgovine više nije dovoljan, a o primjeni novog koncepta koji uzima u obzir aktivnost transnacionalnih kompanija, govorićemo u narednim poglavljima. Na osnovu podataka dobijenih novim pristupima u analizi međunarodne trgovine, zemljama se pruža mogućnost da se što bolje pozicioniraju i ostvare veće učešće u globalnim lancima vrijednosti.

2.6. Statističko praćenje međunarodne trgovine uslugama

Međunarodna trgovina uslugama je dosta kompleksan pojam. Ona obuhvata sve usluge koje rezidenti jedne nacionalne privrede izvrše rezidentima drugih nacionalnih privreda u svijetu (izvoz usluga) i sve usluge koje rezidentima te nacionalne privrede izvrše rezidenti svih ostalih nacionalnih privreda u svijetu (uvoz usluga)¹⁵³. Zbog njihovih osnovnih karakteristika teško je evidentirati i pratiti transakcije u međunarodnoj trgovini uslugama. One nemaju fizički oblik, odnosno boju, miris, ukus. Usluge su neopipljivi proizvodi, nemoguće ih je skladištiti i moraju se koristiti u trenutku kada su pružene. Takođesu neodvojive od osoba koje ih pružaju i od osoba koje ih koriste.

¹⁵³ Bjelić, Predrag, 2008, *Međunarodna trgovina-teorija, poslovanje, politika*, Centar za izdavačku djelatnost, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, str. 197.

Sektor usluga ima veliki značaj za nacionalne privrede, s obzirom da usluge imaju učešće od preko 50% u kreiranju društvenog proizvoda u većini zemalja. U razvijenim zemljama taj procenat iznosi preko 70%, kao na primjer u SAD, gdje su usluge u 2012. godini učestvovale sa 79% u stvaranju društvenog proizvoda. Čak i u zemljama sa niskim dohotkom, procenat učešća sektora usluga u stvaranju društvenog proizvoda je na nivou 50%.

Drugi značajan pokazatelj vaṭnosti sektora usluga za određenu privedu, predstavlja učešće tog sektora u ukupnoj zaposlenosti. Prema podacima MeĐunarodne organizacije rada, učešće sektora usluga u ukupnoj svjetskoj zaposlenosti u 2013. godini je iznosilo 45,1%¹⁵⁴. Najveće učešće imaju razvijene zemlje i zemlje EU- 73,9%, zatim Juṭna Amerika i Karibi-63,5%, Bliski Istok-57,7%, Centralna i Jugoistočna Evropa (osim zemalja članica EU) i ZND- 54,6%, Sjeverna Afrika-48,9%, Jugoistočna Azija i Pacifik-40,5%, Istočna Azija-38,6%, i najmanje učešće od po 29,9% imaju Juṭna Azija i Podsaharska Afrika.

Sa druge strane, značaj sektora usluga u meĐunarodnoj trgovini je umjeren. Prema podacima Svjetske trgovinske organizacije, u periodu 2005-2014. godina izvezeno je usluga u vrijednosti 38956 milijardi USD, što predstavlja učešće od 20,0% u ukupnom izvozu u svijetu. U istom periodu, iznos uvezenih usluga je iznosio 37291 milijardu USD, odnosno uvoz usluga je u ukupnom svjetskom uvozu učestvovao sa 19,1%. Usluge su najveće učešće imale u 2009. godini, odnosno na početku ekonomske krize, kada su u svjetskom izvozu učestvovale sa 22,0%, a u svjetskom uvozu sa 20,9%. To govori da je meĐunarodna trgovina uslugama mnogo fleksibilnija od meĐunarodne trgovine robom. Usluge su najniže učešće u svjetskom izvozu od 19,1% imale 2011. godine, a u svjetskom uvozu takođeiste godine, kada su učestvovale sa 18,3%¹⁵⁵.

¹⁵⁴ International Labour Organization-ILO, 2014, *Global Employment Trends 2014*, Table A10, Geneva, p. 96.

¹⁵⁵ WTO, 2015, *International Trade Statistics 2015*, Appendix tables, A6, A7, A8, A9, Geneva.

Tabela 36: MeĐunarodna trgovina uslugama u svijetu 2005-2014. godine
(u milijardama USD)

Godina	Izvoz usluga	Svjetski izvoz (robe+usluge)	Učešće izvoza usluga u svjetskom izvozu	Uvoz usluga	Svjetski uvoz (robe+usluge)	Učešće uvoza usluga u svjetskom uvozu
2005	2.614	13.123	19,9	2.507	13.377	18,7
2006	2.960	15.090	19,6	2.813	15.274	18,4
2007	3.544	17.567	20,2	3.332	17.662	18,9
2008	3.982	20.142	19,8	3.800	20.372	18,6
2009	3.550	16.105	22,0	3.378	16.159	20,9
2010	3.865	19.166	20,2	3.705	19.216	19,3
2011	4.326	22.664	19,1	4.139	22.642	18,3
2012	4.466	22.961	19,5	4.290	23.003	18,6
2013	4.709	23.662	19,9	4.545	23.570	19,3
2014	4.940	23.942	20,6	4.782	23.873	20,0
Ukupno	38.956	194.422	20,0	37.291	195.148	19,1

Izvor: WTO, 2015, *International Trade Statistics 2015*, Appendix tables, A6, A7, A8, A9, Geneva.

Najznačajniji uvoznik i izvoznik usluga u svijetu je Evropska unija. Od njenih članica, značajniji učesnici u meĐunarodnoj razmjeni usluga su Velika Britanija, Njemačka, Francuska, Holandija, Španija, Belgija i Italija. Na drugom mjestu se nalaze SAD, koje u meĐunarodnoj trgovini uslugama ostvaruju deficit, koji je u 2014. godini iznosio 236 milijardi dolara. Na trećem i četvrtom mjestu najznačajnijih privreda izvoznika i uvoznika usluga nalaze se Kina i Japan, koje u meĐunarodnoj razmjeni usluga ostvaruju deficit. Na listi glavnih izvoznika nalaze se još Indija, Singapur, Švajcarska, Hong Kong, Koreja i Kanada. Takođe se Indija, Singapur, Koreja i Kanada nalaze na listi glavnih uvoznika usluga, na kojoj se pored nabrojanih zemalja nalaze Rusija i Brazil. Tako su prvi 10 zemalja najvećih izvoznika usluga u 2014. godini ostvarile 73,6% svjetskog izvoza usluga. Slični podaci su i za svjetski uvoz usluga, gdje prvi deset zemalja u 2014. godini ostvaruju 67,0% svjetskog uvoza usluga¹⁵⁶. Dakle, glavni izvoznici usluga su razvijene privrede, koje su ujedno i najznačajniji uvoznici usluga uz neke velike zemlje u razvoju, što se može zapaziti u Tabeli 37.

¹⁵⁶ WTO, 2015, *International Trade Statistics 2015*, Geneva, p.47.

Tabela 37: Privrede najznačajnije izvoznice i uvoznice usluga
(isključujući intra EU- trgovinu), 2014

GLAVNI IZVOZNICI			GLAVNI UVODNICI		
Privreda	mlrd.USD	Udio (%)	Privreda	mlrd.USD	Udio (%)
Evropska unija	985	26,2	Evropska unija	744	20,1
SAD	688	18,3	SAD	452	12,2
Kina	232	6,2	Kina	382	10,3
Japan	158	4,2	Japan	190	5,1
Indija	156	4,1	Indija	147	4,0
Singapur	140	3,7	Singapur	141	3,8
Švajcarska	113	3,0	Rusija	119	3,2
Hong Kong	106	2,8	Koreja	114	3,1
Koreja	106	2,8	Kanada	106	2,9
Kanada	85	2,3	Brazil	86	2,3
UKUPNO SVIJET	3.760	100,0	UKUPNO SVIJET	3.705	100,0

Izvor: WTO, 2015, *International Trade Statistics 2015*, Geneva, p.47.

Problem statističkog praćenja usluga proistiće iz problema njihovog definisanja i klasifikovanja. Mnoge meĐunarodne institucije su predložile svoje načine klasifikovanja usluga. Među prvima je to uradila Svjetska trgovinska organizacija, tako da slobodno možemo reći da je regulisanje meĐunarodne trgovine uslugama počelo 1995. godine sa osnivanjem ove organizacije. Pod njenim okriljem, rečim meĐunarodne trgovine uslugama je uređen Opštim sporazumom o trgovini uslugama (*General Agreement on Trade in Services-GATS*). Ovaj sporazum primjenjuje klauzulu najpovlašćenije nacije. On se odnosi na komercijalne (trgovinske usluge), koje sadrže sve usluge osim državnih usluga. Liste koncesija za usluge svake zemlje čine sastavni dio ovog sporazuma. GATS ne daje definiciju usluge, ali sve usluge dijeli u četiri grupe prema načinu pružanja usluge. Prva grupa obuhvata pružanje usluga sa teritorije jedne zemlje na teritoriju neke druge zemlje (na primjer-usluge saobraćaja). Dakle, pružalac i korisnik usluga su fizički razdvojeni. Drugi način je kada se usluge na teritoriji jedne zemlje pružaju korisnicima iz druge zemlje (na primjer-turizam). Treći način pružanja usluga je komercijalno prisustvo privrednih subjekata jedne zemlje na teritoriji druge zemlje, to jest kada kompanija iz jedne zemlje osniva filijalu u drugoj zemlji radi pružanja usluga na njenoj teritoriji (na primjer-kada banka iz jedne zemlje osniva filijale u drugoj zemlji). Četvrti način je pružanje usluga fizičkim licima- državljanima jedne zemlje na teritoriji druge zemlje (na primjer-građevinski radovi i konsalting). To se odnosi samo na pružanje usluga za

vrijeme privremenog boravka tog lica, ali ne i kada to lice traži državljanstvo ili stalni boravak.

Ove četiri velike grupe usluga su prema Klasifikacionoj listi sektora usluga (*Services Sectoral Classification List*) podijeljene na 12 sektora i 160 podsektora. Dvanaest osnovnih sektora su: poslovne usluge, komunikacione usluge, građevinske i srodne inženjerske usluge, usluge distribucije, usluge obrazovanja, usluge zaštite životne sredine, finansijske usluge, zdravstvene i druge socijalne usluge, turističke usluge, rekreativne usluge, sport i kultura, usluge transporta i ostale usluge.

Pored ove klasifikacije, svoje načine za evidentiranje usluga su pružile Ujedinjene nacije (UN), kao i Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Ujedinjene nacije su usvojile Uputstvo za statističko praćenje meĐunarodne trgovine uslugama (*Manual on Statistics of International Trade in Services-MSITS*)¹⁵⁷. Svrha ovog uputstva je dobijanje uporedivijih i sveobuhvatnijih statističkih podataka o ovoj vrsti trgovine. Prva verzija ovog dokumenta je objavljena 2002. godine, dok su revizije vršene 2006. godine i 2010. godine. Poslednja revidovana verzija je trenutno u upotrebi. Prema ovom priručniku, postoje dva pristupa mjerjenja trgovine uslugama, i to:

- Statistika platnog bilansa (*Balance of Payments-BOP*),
- Statistika trgovine uslugama inostranih filijala (*Foreign Affiliates Trade in Services-FATS*).

Statistika platnog bilansa, osim praćenja podataka o trgovini robom i uslugama, prati podatke o prihodima i tekućim transferima. Statističko praćenje meĐunarodne trgovine uslugama vrši se prema statistici platnog bilansa koji se izrađuje prema klasifikacijama iz petog izdanja Priručnika platnog bilansa iz 1993. godine (*IMF Balance of Payments*

¹⁵⁷ United Nations, 2012, Department of Economic and Social Affairs Statistics Division, *Manual on Statistics of International Trade in Services 2010 (MSITS 2010)*, ST/ESA/M.86/Rev. 1, New York, Internet, <http://unstats.un.org>, 21/05/2014.

Manual-BPM5). Prema ovoj metodologiji tekući račun je podijeljen na robu, usluge (uključuju i usluge vlade), prihod i tekuće transfere. Komercijalne usluge se dobijaju kada se ukupne usluge umanje za usluge vlade, i podijeljene su na tri podgrupe: transport, putovanja i ostale komercijalne usluge. Zbog potpunijeg mjerenja pruženih usluga koristi se proširena klasifikacija statistike Platnog bilansa (*Extended Balance of Payments Services Classification-EBOPS*).

Zbog promjena u svjetskoj ekonomiji povezanih sa procesom globalizacije, 2009. godine je objavljeno šesto izdanje Priručnika za platni bilans BPM6. Novim priručnikom nijesu mijenjane osnove platnog bilansa, već su postojeće metodologije poboljšane i uvedeni novi ekonomski pojmovi. Na primjer, u okviru sektora usluga uveden je novi tip usluga-FISIM, koji predstavlja usluge finansijskog posredovanja. Uslugama osiguranja dodate su penzione usluge. Na računu sekundarnih dohodaka uvedena je kategorija lični transferi, koja uključuje sve transfere između fizičkih lica, a ne samo transfere migranata, kako je to do sada rađeno. Direktne investicije se, prema novoj metodologiji, prikazuju po bruto osnovi prema principu sredstava i obaveza u platnom bilansu i međunarodnim investicionim pozicijama. Centralna banka Crne Gore radi na primjeni ove nove metodologije.

Priručnik o statistici međunarodne trgovine uslugama preporučuje statističko praćenje trgovine uslugama filijala transnacionalnih kompanija koje izvrše u drugim privredama. Potreba za ovim podacima je nastala zbog velikog obima usluga pruženih od strane filijala transnacionalnih kompanija. Ujedinjene nacije su razvile poseban koncept pod nazivom, Trgovina uslugama stranih filijala (*Foreign Affiliates Trade in Services-FATS*), koji se primjenjuje u zemljama OECD i u malom broju drugih zemalja, o čemu će biti više riječi u narednim poglavljima.

Manje detaljnju klasifikaciju koristi Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj OECD (*Organisation for Economic Cooperation and Development-OECD*), koja u sektor usluga ubraja sledeće vrste: trgovinu i ugostiteljstvo, transport, finansije i osiguranje, poslovne usluge, socijalne i lične, državne usluge.

Svi navedeni načini klasifikovanja usluga umnogome su doprinijeli poboljšanju statističkog praćenja usluga. Međutim, i dalje postoji mišljenje da je statističko praćenje nepotpuno i da su podaci o međunarodnoj trgovini uslugama potcijenjeni. Uzroci koji potvrđuju ovu činjenicu su brojni, i svi proizilaze iz same definicije usluga. Najveći problem predstavlja odvajanje usluga od roba, jer je često jedan dio usluga uključen u vrijednost izvoza robe. Tu se najčešće radi o uslugama koje se pružaju zajedno sa izvozom robe koju direktno izvozi proizvođač, kao na primjer obuka kadrova za rad na uvoznoj opremi, transport koji vrši proizvođač i drugo. Usluge pružene na ovaj način se ne evidentiraju kao izvoz usluga. Značajan problem predstavlja i evidentiranje usluga pruženih u okviru transnacionalne kompanije. Pojedine zemlje ne prikupljaju podatke za pojedine vrste usluga. Zatim, centralne banke registriraju samo one transakcije koje se vrše preko finansijskih posrednika, dok one usluge koje se pružaju elektronskim putem ostaju nezabilježene. Metodologije između pojedinih zemalja nijesu usklađene, neke vrste usluga se ne mogu klasifikovati prema propisima MMF-a, druge zemlje ne dostavljaju svoje statističke podatke, dok pojedine nijesu ni članice ove institucije, što sve otežava praćenje međunarodne trgovine uslugama i govori o nepotpunosti podataka sa kojima raspolaću nacionalne privrede.

Dakle, na osnovu iznijetih podataka može se zaključiti da je sektor usluga veoma važan za funkcionisanje svake privrede. Sektor usluga u razvijenim zemljama učestvuje sa 70% u stvaranju bruto društvenog proizvoda, dok u zemljama Evropske unije 3/4 zaposlenih radi u uslužnom sektoru. I pored svih problema koji postoje u statističkom praćenju međunarodne trgovine uslugama, njihovo učešće u ukupnoj svjetskoj trgovini nije zanemarljivo.

2.7. Statističko praćenje međunarodne trgovine poluproizvodima

Sa razvojem međunarodne trgovine i snimanjem transnacionalnih kompanija, trgovina poluproizvodima dobija na značaju u odnosu na trgovinu finalnim dobrima u međunarodnoj trgovini. Međunarodni lanci prodaje su jedan od najvidljivijih rezultata

globalizacije¹⁵⁸. Danas se veći dio trgovine obavlja tako što se repromaterijal i djelovi izvoze iz jedne zemlje, dorađuju u drugoj, često i trećoj i na kraju troše u četvrtoj. Prema tome, djelovi i komponente nekoliko puta pređu granicu i njihova vrijednost se svaki put registruje u izvozu i uvozu, sve dok finalni proizvod ne dođe do potrošača.

Poluproizvodi predstavljaju inpute u proizvodni proces koji su jednom obrađeni i koji se u potpunosti iskorišćavaju u proizvodnji, za razliku od kapitalnih dobara koja se samo djelimično troše¹⁵⁹. Dakle, oni se koriste kao inputi za proizvodnju drugih roba. Prema statističkoj klasifikaciji Ujedinjenih nacija po opštim ekonomskim kategorijama (*Classification by Broad Economic Categories-BEC*), sve proizvode grupišemo u veće ekonomske grupe u odnosu na njihovu krajnju upotrebu, i to na: kapitalna dobra (*Capital goods*), poluproizvode (*Intermediate Goods*) i potrošna dobra (*Consumption Goods*). Zatim se poluproizvodi dijele na sledeće podgrupe¹⁶⁰.

- hrana i pića, primarna, uglavnom za industriju,
- hrana i pića, prerađena, uglavnom za industriju,
- industrijske sirovine, primarne,
- industrijske sirovine, prerađene,
- goriva i maziva, primarna,
- goriva i maziva, prerađena, sem motornih goriva,
- djelovi i sklopovi kapitalnih dobara, sem transportnih sredstava,
- djelovi i sklopovi transportnih sredstava.

Zbog sve većeg značaja međunarodne razmjene proizvodnje i međunarodnih lanaca prodaje, trgovina poluproizvodima je u stalnom porastu. Transnacionalne kompanije su postale više zavisne od međunarodnih nego od domaćih firmi. Razmjena između filijala i matičnog preduzeća u okviru multinacionalne mreže je rezultirala sve većim

¹⁵⁸ Pelević Branislav, Vučković Vladimir, 2011, *Globalna trgovinska neravnoteža i ekonomska kriza*, Članci i rasprave, DOI: 10.2298/ZMSDN1137443P, Beograd, Internet, <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0352-5732/2011/0352-57321137443P.pdf>, 15/06/2014, str.448.

¹⁵⁹ Deardorff, V. Alan, 2006, *Terms of Trade: Glossary of International Economics*, World Scientific Publishing , Singapore, p.105.

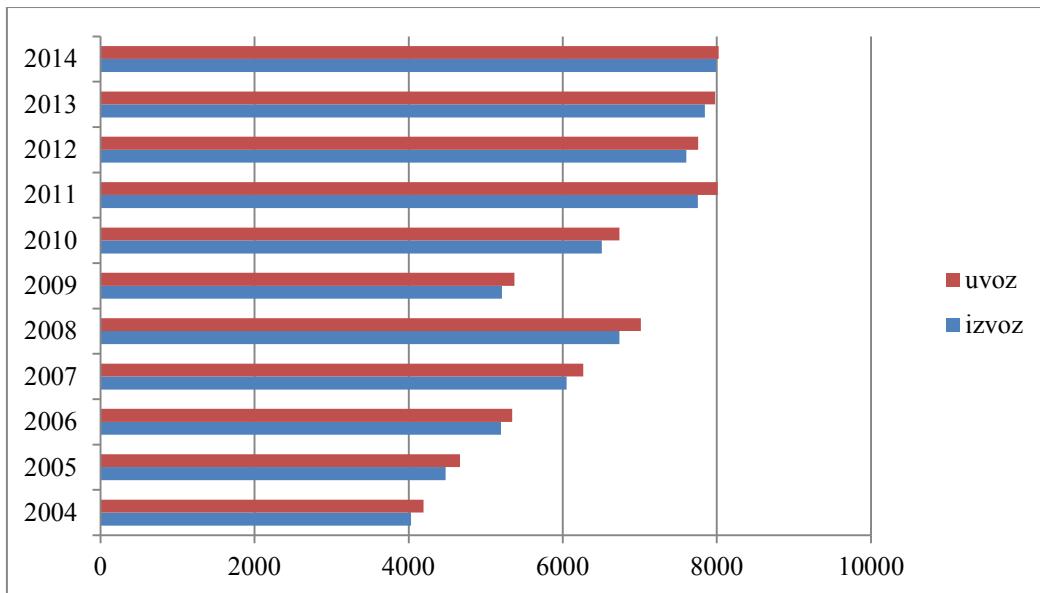
¹⁶⁰ United Nations, 2011, Department of Economics and Social Affairs, Statistics Division, *Revision of the Classification by Broad Economic Categories (BEC)*, New York, Internet, <https://unstats.un.org/unsd/class/intercop/expertgroup/2011/AC234-25.PDF>, 15/06/2014, p.2.

trgovinskim tokovima poluproizvoda i većom upotrebom stranih u odnosu na domaće inpute. Tako je meĐunarodna trgovina poluproizvodima u 2014. godini dostigla vrijednost od 16011 milijardi USD¹⁶¹. Posmatrajući Grafik 7, uočavamo stalni porast vrijednosti izvoza i uvoza poluproizvoda , osim u 2009. godini kada je ekomska kriza dostigla svoj maksimum i neznatnog pada u 2012. godini. Dakle, smanjenje tražnje u periodu krize je imalo posledice i na trgovinu poluproizvodima. Smanjenje isporuke samo u jednom segmentu lanca ponude može da pokrene smanjenje isporuka svih drugih karika. Međutim, pad od oko 23% i na uvoznoj i na izvoznoj strani u 2009. godini, daleko je skromniji od očekivanog. Razlozi su u samoj prirodi meĐunarodnih lanaca prodaje. Njihovo uspostavljanje podrazumijeva određene nepovratne troškove, zbog toga će se firme unutar lanca prije prilagoditi kroz zajedničko smanjenje ukupne ponude, nego što će pokidati lanac¹⁶². Sa druge strane, multinacionalne korporacije u okviru lanca funkcionišu po dugoročno uređenim aranžmanima, koje nije jednostavno prekinuti. Zbog postojanosti i elastičnosti meĐunarodnih lanaca prodaje, njihov potpuni oporavak će biti brži u odnosu na tradicionalne meĐunarodne tokove. Tako je izvoz poluproizvoda u 2010. godini porastao za 25%, dok je robni izvoz u istoj godini bio viši za nešto manje od 20% u odnosu na 2009. godinu. Na osnovu podataka možemo zaključiti da današnjim meĐunarodnim trgovinskim tokovima dominiraju proizvodi koji se koriste u daljoj proizvodnji.

¹⁶¹ World Trade Organization, 2015, *International Trade Statistics 2015*, Appendix tables A10, A11.

¹⁶² Pelević Branislav, Vučković Vladimir, 2011, *Globalna trgovinska neravnoteža i ekomska kriza, Članci i rasprave*, DOI: 10.2298/ZMSDN1137443P, Beograd, Internet, <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0352-5732/2011/0352-57321137443P.pdf>, 11/06/2014, str.449.

Grafik 7: Međunarodna trgovina poluproizvodima, za period od 2004-2014. godina, u milijardama USD

Izvor: World Trade Organization, 2015, *International Trade Statistics 2015*, Appendix tables A10, A11.

U slučaju pojedinačnih nacionalnih privreda, Evropska unija je najveći izvoznik poluproizvoda (35,9% od ukupnog izvoza poluproizvoda u 2014. godini). Drugi i treći najveći izvoznik poluproizvoda su Kina i Sjedinjene Američke Države, sa učešćem od 12,8%, odnosno 12,1% u ukupnom svjetskom izvozu poluproizvoda. Zatim slijede Japan, Koreja i Tajvan¹⁶³.

Naredna tabela prikazuje izvoz poluproizvoda po regionima, za tri izabrane godine, prema podacima Organizacije UN za industrijski razvoj (UNIDO). Možemo uočiti da najveće učešće ima Industrijska Evropa, od 54,6% u 1970. godini, zatim 55,2% u 1990. godini i znatno manjim učešćem u 2011. godini od 40,7%. Dakle, region Industrijske Evrope je u 2011. godini u svjetskom izvozu poluproizvoda učestvovao sa 26% manje u odnosu na 1990. godinu. Najveći rast zabilježio je region Istočna Azija i Pacifik, koji je u ukupnom izvozu poluproizvoda u 1970. godini učestvovao sa samo 12,5%, da bi njegovo učešće u 2011. godini iznosilo čak 34,7%. Najveći pad u posmatranom periodu imamo kod regiona Sjeverne Amerike, gdje je učešće ovog regiona od 24,1% u 1970.

¹⁶³ World Trade Organization, 2015, *International Trade Statistics 2015*, Tables IV1, Geneva, Internet, www.wto.org/statistics, 21/10/2015.

godini, palo na svega 12,7% ukupnog svjetskog izvoza poluproizvoda. Učešće ostalih regiona u posmatranim godinama je uglavnom ispod 5%.

Tabela 38: Učešće u svjetskom izvozu poluproizvoda po regionima, 1970, 1990, 2011
(u procentima)

Region	1970	1990	2011
Industrijska Evropa	54,6	55,2	40,7
Istočna Azija i Pacifik	12,5	19,3	34,7
Sjeverna Amerika	24,1	18,9	12,7
Južna i Centralna Azija	1,0	0,9	2,3
Bliski Istok i Sjeverna Afrika	1,1	1,2	2,1
Latinska Amerika i Karibi	5,5	3,8	7,3
Industrijalizovana Evropa	0,9	0,8	0,3
Subsaharska Afrika	0,2	0,1	0,04

Napomena: Kina nije uključena u 1970. godinu. Ruska Federacija nije uključena u 1970. i 1990. godinu.
Izvor: United Nations Industrial Development Organization, 2013, *Industrial Development Report 2013*, Vienna, Internet, www.unido.org, p.46.

Međutim, za svaku zemlju najznačajnija je finalizacija proizvoda, da ona sama prerađuje svoje ili uvozne sirovine, a izvozi proizvod što finalnijeg stepena obrade. Zbog nedovoljne količine kapitala, zemlje u razvoju su obično više međunarodno orijentisane i primorane su da se uključuju u globalne proizvodne lance, kako bi se uključile u svjetske privredne tokove. One često nijesu u stanju da proizvedu što finalniji stepen obrađenih proizvoda i osnuju svoje međunarodne proizvodne lance.

Kao što smo prethodno naveli, sve veća razmjena faktora proizvodnje dovela je do značajne međunarodne trgovine poluproizvodima. Poznato je da klasične teorije međunarodne trgovine prepostavljaju mobilnost faktora proizvodnje samo u okviru zemlje izmeđupojedinih sektora, ali ne i međuzemljama. To je i razumljivo, imajući u vidu činjenicu da su nastale krajem 19. vijeka kada nije bilo kretanja kapitala i rada. Međutim, sa rastom mobilnosti faktora proizvodnje javljaju se nove teorije koje pokušavaju da objasne ove trgovinske tokove. Tako teorija međunarodne trgovine poluproizvodima (*Theory of Trade in Middle Products*) koja je nastala 1982. godine objašnjava međunarodnu trgovinu poluproizvodima¹⁶⁴. Ovu teoriju su postavili Kalian Sanjal (Kalyan K. Sanyal) iz Indije i Ronald Drons (Ronald W. Jones) iz Amerike. Oni

¹⁶⁴ Kalyan K. Sanyal and Ronald W. Jones, 1979, Institute for international economic studies, Univerzity of Stockholm, Seminar Paper No 128, *Theory of Trade in Middle Products*, Stockholm, p.2, I-1.

su zapazili da se značajan dio međunarodne trgovine odvija posredstvom trgovine određenim proizvodima koje oni nazivaju „srednjim“ i kojima je potrebna dodatna prerada prije finalne potrošnje. Ti proizvodi nijesu čiste sirovine jer su dobili određenu dodatu vrijednost. Trgovina „srednjim proizvodima“ omogućuje čak i malim zemljama da se uključe u svjetsko tržište, što će biti važan pokretač ukupnog rasta izvoza u ovim privredama.

Prema ovoj teoriji, zahvaljujući međunarodnoj trgovini proizvodne aktivnosti u jednoj zemlji se dijele na dva sektora: sektor proizvodnje inputa (Input tier) i sektor proizvodnje finalnih dobara (Output tier). U sektor proizvodnje inputa, primarni proizvodni faktori i rad se koriste za proizvodnju poluproizvoda koji se zatim izvoze. Sa druge strane, u sektor proizvodnje finalnih dobara uvezeni poluproizvodi se kombinuju sa lokalnim sirovinama radi proizvodnje finalnog proizvoda namijenjenog finalnoj potrošnji u toj zemlji.

Danas se teorija međunarodne trgovine poluproizvodima razvija u raznim pravcima, pokušavajući da objasni odnos integracije u međunarodnoj trgovini i dezintegracije u proizvodnom procesu¹⁶⁵, ali i primjenom modela opšte ravnoteže nastoji da objasni koje su determinante razmještanja proizvodnje u globalnim razmjerama¹⁶⁶.

2.8. Nedostaci postojećeg statističkog obuhvatanja međunarodne trgovine Crne Gore

Međunarodna trgovina čini važan dio svjetske privrede i samim tim statistički podaci o njoj moraju biti vjerodostojni i uporedivi. Podatke o spoljnoj trgovini zemalja posjeduju međunarodne ekonomske organizacije, kao što su Ujedinjene nacije, Konferencija UN o

¹⁶⁵ Feenstra, R.C, 1998, *Integration of Trade and Disintegration of Production in the Global Economy*, Journal of Economic Perspectives, Vol. 12, No. 4, pp. 31-50, prema: Bjelić, Predrag, 2013, *Promene u analizi međunarodne trgovine usled globalnog kretanja faktora proizvodnje*, Univerzitet u Beogradu-Ekonomski fakultet, Tematski zbornik radova-Ekonomska politika i razvoj, Beograd, str.186.

¹⁶⁶ Grossman, G., Helpman, E, 2002, *Outsourcing in a Global Economy*, NBER Working Paper No. 8728, prema: Bjelić, Predrag, 2013, *Promene u analizi međunarodne trgovine usled globalnog kretanja faktora proizvodnje*, Univerzitet u Beogradu-Ekonomski fakultet, Tematski zbornik radova-Ekonomska politika i razvoj, Beograd, str.186.

trgovini i razvoju, Svjetska trgovinska organizacija, Svjetska banka i Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj. Zemlje članice ovih organizacija duće su da dostavljaju podatke o svom uvozu i izvozu, koji se zatim sređuju, upoređuju i objavljuju. Potreba za statističkim podacima o spoljnoj trgovini je evidentna. Osim javnom sektoru, ovi podaci predstavljaju vaćan izvor privatnom sektoru i pojedincima. Najvaćnija upotreba statistike robne razmjene sa inostranstvom je za sastavljanje platnih bilansa, nacionalnih računa i nekih kratkoročnih statistika. Ona takođe može biti od velike pomoći preduzećima za tržišno istraživanje i izbor trgovinske strategije.

Međunarodne organizacije koje prikupljaju podatke o spoljnoj trgovini pojedinih zemalja, imaju svoje pravne propise sa tačno određenim definicijama, procedurama, standardima, a pojedine i priručnike u kojima nacionalnim biroima za statistiku daju detaljne savjete o načinu prikupljanja podataka o trgovinskoj razmjeni. Međutim, usled tehnološkog napretka uzrokovanoj globalizacijom koja postaje sve više značajna, dobijeni podaci ne mogu zadovoljiti potrebe zainteresovanih. U vremenu kada elektronska trgovina uzima sve više maha, kada se inostranim kupcima nude nove forme isporuke roba i usluga, uz sve brži razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija, statistika spoljne trgovine zahtijeva neke nove pristupe.

Najčešći izvor podataka za statistiku spoljne trgovine je carinski dokument, jedinstvena carinska isprava o uvozu i izvozu robe. Statistika spoljne trgovine obuhvata promet robe koji se izvozi iz zemlje i uvozi u zemlju. Carinska deklaracija se podnosi carinarnici prilikom carinjenja robe, od strane osobe koja uvozi ili izvozi robu. U njoj se pored podataka vezanih za postupak carinjenja upisuju i podaci za potrebe statistike i ostalih korisnika. Carinska služba je odgovorna za prikupljanje i kontrolu ispravnosti carinskih deklaracija, koje zatim spremne prosleđuju službama za statistiku na automatsku obradu. Statističke službe kontrolišu jedinstvene carinske isprave, obrađuju ih i objavljuju u skladu sa međunarodnim preporukama. Centralne banke u statistici platnog bilansa vode evidenciju o međunarodnoj trgovini uslugama i međunarodnoj trgovini proizvodima intelektualne svojine.

Statistika spoljne trgovine Crne Gore je usklađena sa zakonodavstvom evropske statistike. Podaci koji se dostavljaju *Eurostatu* su prikupljeni i obrađeni na tačno određenim pravnim propisima i po procedurama koje su u velikoj mjeri usklađene. Najvažnije evropske statističke klasifikacije su već implementirane. Na primjeni liste PRODCOM (lista proizvoda Evropske zajednice) koja je u upotrebi od 2011. godine, potreban je dodatni rad. Za 2015. godinu planirana je primjena nomenklature GEONOM (nacionalna nomenklatura statistike spoljne trgovine i statistike trgovine među državama članicama)¹⁶⁷. „Extrastat“ (robna razmjena između zemalja članica i zemalja koje nijesu članice Evropske unije) je uveden, ali je potrebno njegovo dalje usklađivanje

Veliki problem u međunarodnom poređenju statističkih podataka predstavlja asimetrija, odnosno kada se vrijednost izvoza jedne zemlje ne poklapa sa vrijednošću uvoza zemlje trgovinskog partnera (tzv. mirror statistics). Dakle, *asimetrija* predstavlja razliku između vrijednosti zemlje koja pokreće mirror analizu i zemlje sa kojom se vrši poređenje. Ova vrijednost iskazana u procentima se naziva *odstupanje*. Podaci dobijeni uporednom (mirror) analizom govore o visini odstupanja između zemalja koje su predmet analize. Prema definisanim pravilima *Eurostata*, odstupanja se mogu kretati u rasponu od 0% do 200%. Ukoliko nema razlika u evidentiranim podacima u spoljnotrgovinskoj razmjeni dviju zemalja, odstupanje je 0%. Nivo odstupanja od 0% do 15% ukazuje na nisko odstupanje. Srednje odstupanje se kreće u rasponu od 15% do 50% i zahtijeva dodatne analize. Ako se utvrdi odstupanje preko 50% koje se smatra visokim, zemlje trgovinski partneri imaju brojne nepravilnosti u registrovanju spoljne trgovine. Odstupanje preko 200% pokazuje da neka od zemalja nije registrovala međunarodnu razmjenu.

Zavod za statistiku Crne Gore je 2011. godine uradio radnu studiju pod nazivom „Mirror analiza spoljnotrgovinske razmjene Crne Gore“, sa ciljem da svoje podatke uporedi sa podacima statistike spoljne trgovine drugih zemalja. Poređenja su vršena sa

¹⁶⁷ Vlada Crne Gore, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, 2013, *Izveštaj o analitičkom pregledu usklađenosti zakonodavstva Crne Gore, Poglavlje 18-Statistika*, Podgorica, Internet, www.mvpei.gov.me, 20/06/2014, str.2.

najznačajnijim spoljnotrgovinskim partnerima Crne Gore, Evropskom unijom i zemljama Zapadnog Balkana. Analiza je ukazala da na strani uvoza Crne Gore, odstupanja sa zemljama Evropske unije se kreću u granicama srednjeg odstupanja, od 28,9% u 2006. godini do svega 16,2% u 2009. godini, dakle iz godine u godinu imamo smanjenje razlike u podacima poređenja uvoza i izvoza. Najveće razlike su utvrđene sa Grčkom, Njemačkom i Francuskom. Analizirajući podatke o uvozu Crne Gore iz zemalja Zapadnog Balkana za 2008. i 2009. godinu, utvrđena su odstupanja od 14,6%, odnosno 19,5%. Najveća odstupanja su zabilježena u izvozu u Srbiju i Hrvatsku.

Tabela 39: Odstupanja između uvoza Crne Gore i izvoza EU i izvoza zemalja Zapadnog Balkana, u procentima

	2006	2007	2008	2009
Evropska unija	28,9	33,6	22,4	16,2
Zemlje Zapadnog Balkana	n.p.	n.p.	14,6	19,5

Izvor: Zavod za statistiku Crne Gore, 2011, Radna studija broj 1, *Mirror analiza spoljnotrgovinske razmjene Crne Gore*, Podgorica, Internet, www.monstat.org, str.14,19.

Što se tiče spoljnotrgovinskog prometa Crne Gore na izvoznoj strani, sa zemljama Evropske unije odstupanja su veoma niska. Najveća neslaganja su sa statističkim podacima Grčke i Njemačke. Na drugoj strani, u izvozu u zemlje Zapadnog Balkana razlike se kreću u granicama srednjeg odstupanja. Kao i na strani uvoza, i na strani izvoza, najveća odstupanja su registrovana u prometu sa Srbijom i Hrvatskom.

Tabela 40: Odstupanja između izvoza Crne Gore i uvoza EU i uvoza zemalja Zapadnog Balkana, u procentima

	2006	2007	2008	2009
Evropska unija	0,1	7,9	4,5	0,2
Zemlje Zapadnog Balkana	n.p.	n.p.	22,2	44,4

Izvor: Zavod za statistiku Crne Gore, 2011, Radna studija broj 1, *Mirror analiza spoljnotrgovinske razmjene Crne Gore*, Internet, www.monstat.org, str.13, 20.

Razlozi koji dovode do neslaganja statističkih podataka učesnika spoljnotrgovinske razmjene su brojni. Razlike mogu nastati zbog uticaja više faktora. Najčešći razlog je različito vrednovanje, tj. da li se prilikom obrade podataka koristi statistička vrijednost na granici ili fakturna vrijednost. Izbor metoda vrednovanja takođe dovodi do različitih statističkih podataka. Preporuka Statističkog odjeljenja UN, koju je prihvatile većina

zemalja, je da se izvozne vrijednosti obračunavaju prema F.O.B. metodu (isključujući vozarinu i troškove osiguranja), a uvozne prema C.I.F. metodu (uključujući troškove, osiguranje i vozarinu). Nepodudaranja mogu nastati i zbog izbora *zemlje partnera*, da li je to na strani uvoza zemlje porijekla ili zemlje uvoza, ili je to na strani izvoza zemlje poslednje destinacije. Da li su mjerjenjem robne razmjene jedne zemlje sa drugom *pokrivenе* sve robe, zavisiće vrijednost izvoza i uvoza. Pojedine zemlje različito definišu istu vrstu robe i transakcije, od čega zavisi njihovo uključenje u uvoz, odnosno izvoz. Izbor *sistema trgovine* predstavlja još jedan faktor zbog kojeg dolazi do odstupanja u podacima, jer je obuhvat po opštem i specijalnom sistemu trgovine različit. Zbog *povjerljivosti* pojedini podaci se ne objavljuju u izvještajima, što dovodi do razlike između podataka dvije zemlje. Do značajnih razlika u tzv. *mirror statistics* može dovesti primjena različitih kurseva, različito vrijeme registrovanja uvoza i izvoza, neregistrovana trgovina (šverc) i drugo.

Pored navedenih razloga koji dovode do neslaganja statističkih evidencija, ključni faktor predstavljaju *strane direktne investicije*, odnosno njihovi nosioci-transnacionalne kompanije. Danas izvoz stranih filijala daleko nadmašuje izvoz iz matičnih zemalja tih kompanija. Konvencionalni pristup u analizi spoljne trgovine ne uzima u obzir ovaj indirektni izvoz, koji je nastao aktivnošću ovih kompanija. Sve to daje pogrešnu sliku o spoljnotrgovinskoj razmjeni jedne zemlje. Zbog toga je u analizi spoljne trgovine neophodno i praćenje kretanja stranih direktnih investicija, odnosno praćenje aktivnosti transnacionalnih kompanija, što postojeći sistem analize ne omogućava.

Sa rastom globalizacije, uloga stranih faktora proizvodnje u izvozu jedne zemlje raste. Sa prlivom stranih direktnih investicija, raste i udio strane novododate vrijednosti u vrijednosti izvoza. Klasična statistika spoljne trgovine prati vrijednost izvoza i uvoza po bruto konceptu, tj. izvoz se obračunava po cijelokupnoj vrijednosti izvoza, a ne samo po vrijednosti koja je u zemlji izvoza dodata. Zato je potrebno obračun spoljne trgovine vršiti i prema *novododataj vrijednosti*, da bi se utvrdilo koliki je dio domaćih faktora proizvodnje uključen u izvoz.

Dakle, novi instrumenti u analizi statistike spoljne trgovine su neophodni. Podaci dobijeni klasičnom statistikom, danas više nijesu dovoljni. Dopunjajući nove metode sa metodama koje su već duće vrijeme u upotrebi, dobiće se kvalitetniji podaci o angađovanju domaćih resursa po osnovu izvoza i uvoza, odnosno dobiće se realna slika o polođaju Crne Gore u meĐunarodnoj podjeli rada.

3. Novi statistički koncept analize spoljne trgovine

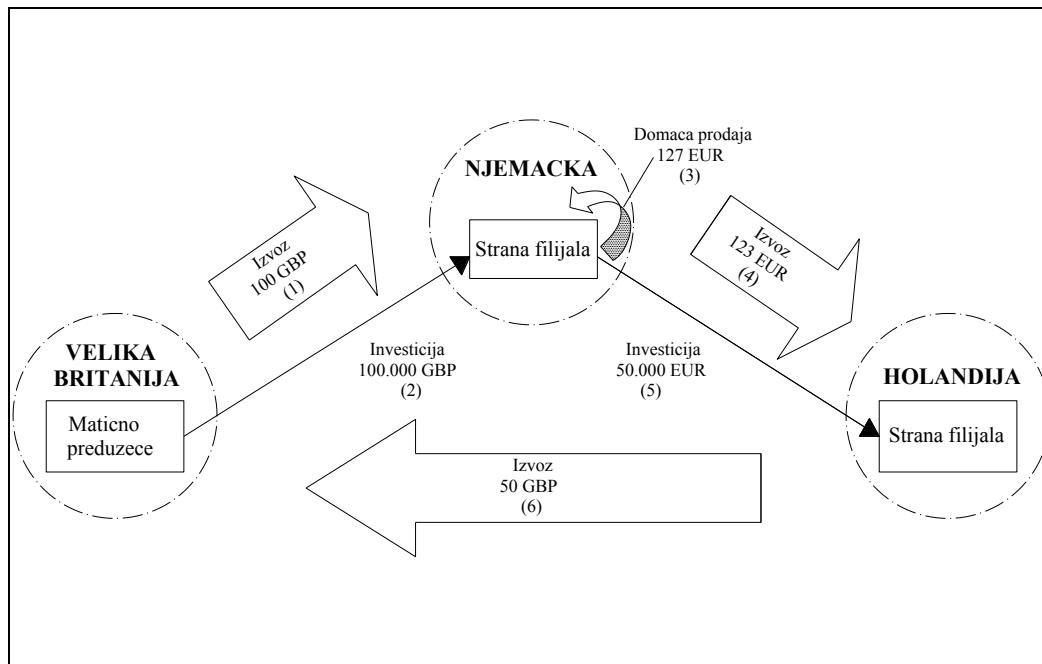
3.1. Statistika trgovine stranih filijala (FATS)

Klasična statistika spoljne trgovine ne evidentira izvoz koji izvrše filijale stranih kompanija, već bilježi samo izvoz roba i usluga koji se izvrši između zemalja. Neophodnost uvođenja novog statističkog okvira se ogleda u sve većem obimu prodaja stranih filijala, a samim tim i evidentiranju izvoza koji izvrše ove filijale. Novi statistički koncept obuhvatanja međunarodne trgovine uslugama po prvi put se pominje u Priručniku o statistici međunarodne trgovine uslugama iz 2002. godine (*Manual on Statistics of International Trade in Services 2002-MSITS2002*). On se naziva Statistika trgovine uslugama stranih filijala (*Foreign Affiliates Trade in Services Statistics – FATSS*) i zasniva se na aktivnostima transnacionalnih kompanija i praćenju kapitala po “nacionalnosti”. Ovaj koncept je počeo da se primjenjuje i na trgovinu robom, pa se novi statistički koncept, i za robe i za usluge, naziva Statistika trgovine stranih filijala (*Foreign Affiliates Trade Statistics – FATS*). Statistika međunarodne trgovine po FATS konceptu podrazumijeva da se prodaje filijala pripisuju zemlji porijekla kapitala, a ne zemlji iz koje je izvoz izvršen.

Međunarodne organizacije su tek krajem 20. vijeka počele sa aktivnostima vezanim za primjenu FATS statistike, a Svjetska trgovinska organizacija objavlјivanje podataka o FATS-u vrši od 2003. godine. Međutim, SAD su već 50-tih godina prošlog vijeka prikupljale i sredile podatke o poslovanju svojih kompanija u svijetu, kao i podatke o stranim kompanijama koje posluju na njenom tržištu. Ovi podaci su veoma važni za vođenje međunarodne ekonomske politike.

Na sledećem primjeru ćemo objasniti osnovne razlike izmeđuklasične statistike spoljne trgovine i statistike međunarodne trgovine po FATS konceptu. Prepostavimo da matično preduzeće iz Velike Britanije prodaje svoje proizvode u Njemačku u vrijednosti od 100 GBP (situacija 1). Prema klasičnoj statistici taj izvoz bi se pripisao Velikoj Britaniji, dok Njemačka ne bi imala izvoza. Isti statistički podaci bi bili i prema FATS konceptu.

U drugoj situaciji, pretpostavimo da matično preduzeće iz Velike Britanije ulaže 100.000 GBP u osnivanje nove filijale u Njemačkoj. Prodaje novoosnovane filijale na domaćem (njemačkom) tržištu iznose 127 EUR. S obzirom da je kurs britanske funte i eura 1 EUR=0,79 GBP, prodaje britanske firme na njemačkom tržištu iznose 100 GBP. Sledeća pretpostavka je da se prodaje obavlja preko filijala, a ne preko matičnog preduzeća iz Velike Britanije i da njemačka filijala izvozi robu na holandsko tržište u vrijednosti od 123 EUR. Evidencija klasične statistike bi u ovom slučaju zabilježila izvoz Njemačke u Holandiju u vrijednosti 123 EUR, dok izvoz Velike Britanije ne bi postojao. Međutim, prema FATS konceptu koji prati porijeklo kapitala, izvoz Velike Britanije bi iznosio 250 EUR, koji se sastoji od vrijednosti prodaje na njemačkom tržištu (127 EUR) i od vrijednosti prodaje te filijale na holandskom tržištu (123 EUR). Izvoz Velike Britanije izražen u funtama prema FATS konceptu iznosi 197,5 GBP, odnosno ostvario je rast od 97,5% u odnosu na prethodnu situaciju.

Slika 3: Hipotetički tokovi robe i kapitala

Izvor: Preuzeto i prerađeno iz: Bjelić Predrag, Trošić Jelisavac Sanja, Petrović Popović Ivana, 2010, *Savremena međunarodna trgovina*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 280.

Peta situacija pretpostavlja da njemačka filijala britanske kompanije investira u otvaranje svoje filijale u Holandiji sredstva u iznosu 50.000 EUR i da holandska filijala izvozi u Veliku Britaniju proizvode u vrijednosti od 50 GBP. Upoređujući podatke klasične statistike i podatke statistike prema FATS konceptu prikazane u Tabeli 41, uočavamo ogromne razlike. Velika Britanija nema izvoza prema klasičnoj statistici, dok prema statistici zasnovanoj na FATS konceptu cjelokupan izvoz ostvaruje samo Velika Britanija, i to 247,5 GBP.

Tabela 41: Uporedni prikaz dva statistička koncepta obračuna izvoza

	Obračun izvoza po klasičnoj statistici spoljne trgovine			Obračun izvoza prema FATS konceptu		
	GBR	DEU	NLD	GBR	DEU	NLD
Situacija 1.	100 GBP	0	0	100 GBP	0	0
Situacija 2.	0	123 EUR	0	127 EUR +123EUR	0	0
Situacija 5.	0	123 EUR	50 GBP	250 EUR +50 GBP	0	0

Statistika trgovine stranih filijala (*Foreign Affiliates Trade Statistics*) se iskazuje na nivou jedne privrede i može se prikazivati kao:

- unutrašnji FATS (*inward Foreign Affiliates Trade Statistics-inward FATS*) koji podrazumijeva statistiku o aktivnostima stranih filijala koje posluju u zemlji sastavljaču statistike;
- spoljašnji FATS (*outward Foreign Affiliates Trade Statistics-outward FATS*) koji podrazumijeva statistiku o aktivnostima filijala koje posluju u inostranstvu, a pod kontrolom su ekonomije koja sastavlja statistiku.

Podaci za izradu unutrašnjeg FATS-a su dostupniji i lakše ih je prikupiti nego potrebne podatke za izradu spoljašnjeg FATS-a. S obzirom da poslovni izvještaji transnacionalnih kompanija predstavljaju izvor za sastavljanje statistike o aktivnostima stranih filijala, uspostavljanje ravnoteže izmeđupotrebe za ovim podacima i njihovom povjerljivošću, predstavlja glavni izazov za sastavljače statistike. Prikupljanje podataka za unutrašnji FATS je olakšano, jer su oni uglavnom uključeni u domaću statistiku o preduzećima, dok za izradu spoljašnjeg FATS-a prepreke mogu biti i pravne i praktične.

Osnovne komponente koje trebaju biti definisane prilikom izrade FATS statistike su:

- definisanje zemlje porijekla kapitala,
- način grupisanja podataka (prema zemlji, prema industrijskoj aktivnosti ili prema proizvodu),
- određivanje varijabli,
- način prikupljanja i prezentovanja podataka.

3.1.1. Pripisivanje FATS varijabli

FATS varijable mogu biti pripisivane ili klasifikovane na razne načine¹⁶⁸:

- geografski, prema zemlji gdje se proizvodnja odvijala ili prema zemlji koja se smatra vlasnikom filijale,
- na osnovu industrijske aktivnosti proizvođača,
- prema proizvodu, odnosno vrsti robe ili usluga koje su proizvedene.

Geografsko pripisivanje varijabli razlikuje se kod unutrašnjeg FATS-a i spoljašnjeg FATS-a. Prilikom sastavljanja statistike o ulaznim FATS tokovima postavlja se pitanje određivanja nacionalnosti kapitala. Da li za zemlju porijekla kapitala treba odrediti neposrednu zemlju investiranja ili krajnju zemlju investiranja? Iako na prvi pogled ovaj problem kod spoljašnjeg FATS-a ne postoji jer se prati poslovanje stranih kompanija u jednoj zemlji, nameće se pitanje kojoj zemlji pripisati kapital. Da li za pripisivanje izabrati neposrednu zemlju domaćina (zemlju lokacije te filijale) ili krajnju zemlju domaćina (ako je vlasništvo locirano u drugoj zemlji te filijale)?

Kod *unutrašnjeg FATS-a*, varijable se mogu pripisati matičnoj kompaniji-prvom stranom roditelju (*first foreign parent*) ili zemlji krajnjeg investitora (*ultimate investor*). Krajnji investitor može biti poslednja karika u nizu (*ultimate beneficial owner-UBO*) ili jedinica krajnje kontrole (*unit of ultimate control*).

¹⁶⁸ UN, EC, IMF, OECD, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.93.

Preporuka međunarodnih organizacija je da se za zemlju porijekla kapitala odredi zemlja krajnjeg investitora filijale, jer ta zemlja posjeduje ili kontroliše filijale. Krajnji investor je prva osoba u lancu, koji počinje sa i uključuje prvog stranog roditelja, a koja nije u većinskom vlasništvu druge osobe¹⁶⁹. Prvi strani roditelj (prvo strano matično preduzeće) je prvo strano lice u lancu vlasništva nad filijalom.

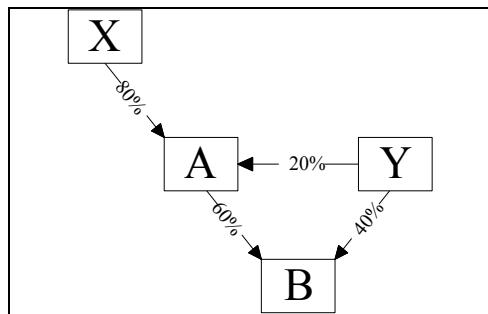
Na sledećim primjerima ćemo objasniti kako kompanije mogu biti određene u pojedinim slučajevima. Najprije da pođemo od definisanja nekih pojmove. Strano povezano preduzeće je preduzeće rezidentno u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci nad kojim ima kontrolu institucionalna jedinica koja nije rezidentna u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci ili preduzeće koje nije rezidentno u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci nad kojim ima kontrolu institucionalna jedinica rezidentna u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci¹⁷⁰. Kontrola znači sposobnost da se odredi opšta politika preduzeća i izbor direktora, ukoliko je to neophodno¹⁷¹. U tom kontekstu se smatra, da jedno preduzeće kontroliše drugo, bilo direktno ili indirektno, ako posjeduje više od polovine akcija ili više od polovine glasova akcionara. Inostrana kontrola znači da je kontrolisana institucionalna jedinica rezidentna u zemlji različitoj od one u kojoj je rezidentna institucionalna jedinica nad kojom izvršava kontrolu, dok područnice ili filijale predstavljaju lokalne jedinice koje nijesu samostalna pravna lica, a zavisne su od inostrano kontrolisanih preduzeća.

Indirektna kontrola znači da jedno preduzeće može kontrolisati drugo, posredno preko nekog trećeg preduzeća. Primjer indirektnе kontrole prikazuje Slika 4. Dakle, preduzeće A direktno kontroliše B, dok je A kontrolisano od X, B je indirektno kontrolisano od strane preduzeća X preko filijale A.

¹⁶⁹ United Nations, Statistical Commission, 2010, *Manual on Statistics of International Trade in Services 2010 (MSITS2010)*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, Box 4.2. p.84.

¹⁷⁰ EU, 2007, *Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2007 on Community statistics on the structure and activity of foreign affiliates* (Text with EEA relevance), Official Journal of the European Union L 171/17, 29.06.2007, Brussels, p.3.

¹⁷¹ Eurostat, 2009, *Foreign Affiliates Statistics (FATS), Recommendations Manual*, Luxembourg, p.13.

Slika 4: Primjer indirektne kontrole

Izvor: Eurostat, 2009, *Foreign Affiliates Statistics (FATS), Recommendations Manual*, Luxembourg, p.14.

Na sledećoj slici je prikazan primjer za određivanje krajnjeg investitora. Prepostavimo da kontrola ide od vrha ka dnu i da se vlasništvo određuje za poslednju filijalu. Kod prvog slučaja, kompanija B je neposredni investitor kompanije C, dok je kompanija A njen krajnji investitor. Kompanija A je matična kompanija za kompaniju B jer u njoj ima 70% vlasništva, dok kompanija A ima samo 42% vlasništva u kompaniji C ($70\% \times 60\%$). Međutim kompanija C je uključena u FATS statistiku, jer se može prepostaviti da kompanija A kontroliše kompaniju C zato što u lancu većinskog vlasništva može da kontroliše subjekat koji je ispod njega. U drugom slučaju vidimo da je kompanija Y matično preduzeće za kompaniju Z jer u njoj ima udio od 80%. Kompanija X ima udio od 40% kapitala u kompaniji Y, što nije dovoljno za ostvarenje kontrole nad njom. Dakle, kompanija Y je prvi i krajnji investitor za kompaniju Z.

Slučaj 1.	Slučaj 2.
Kompanija A	Kompanija X
70%	40%
Kompanija B	Kompanija Y
60%	80%
Kompanija C	Kompanija Z

Slika 5: Primjer određivanja krajnjeg investitora

Izvor: Preuzeto i prerađeno iz: United Nations, Statistical Commission, 2010, *Manual on Statistics of International Trade in Services 2010 (MSITS2010)*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, Box 4.2. p.84.

Utvrđivanje krajnjeg investitora je veoma teško, posebno u slučajevima indirektne kontrole. Zemlja sastavljač statistike ne može uvijek dobiti podatke o poslovanju kompanija van njene teritorije, pa se nekada služi podacima o prilivu stranih direktnih investicija iz platnih bilansa tih zemalja. Zbog toga mnoge organizacije preporučuju da se osim po principu krajnjeg investitora, FATS statistika prikuplja i po tzv. prvom investitoru.

Značaj podataka o *izlaznim FATS tokovima* za ekonomsku politiku jedne zemlje je ogroman. Ti podaci zapravo govore o poslovanju filijala širom svijeta koje su pod kontrolom matičnih preduzeća iz posmatrane zemlje, odnosno govore o indirektnom izvozu zemlje. I kod ove statistike postoje problemi sa lociranjem nacionalnosti kapitala. Mnoge kompanije da bi izbjegle plaćanje poreza, registruju filijale u zemljama tzv. „poreskim rajevima“. Tako na primjer, ukoliko jedna francuska kompanija osnuje svoju filijalu na Bahamima, a ta filijala većinu svojih aktivnosti obavlja u Kanadi, postavlja se pitanje gdje registrovati te aktivnosti, da li u privredi Kanade ili Bahama. Preporuka je da pripisivanje bude onoj zemlji gdje se većina ovih aktivnosti i odvija, što je u ovom slučaju Kanada.

Pripisivanje FATS varijabli prema aktivnosti i proizvodu, najbolje bi bilo da se vrši na osnovu industrijske aktivnosti proizvođača, a posebne varijable kao što su prodaje ili proizvodnja, izvoz ili uvoz, prema vrsti proizvoda koji su proizvedeni i prodati. Međutim, pojedine FATS varijable, kao što su dodata vrijednost i zaposlenost, nisu pogodne za proizvodnu klasifikaciju. Isto tako, pojedine zemlje FATS statistiku prikupljaju kao dio statistike domaćih preduzeća ili neke druge statistike koje su klasifikovane samo na bazi aktivnosti. Bez obzira na navedene probleme, svi podaci za jedno preduzeće se klasificuju u jednu aktivnost, koja je najveća, odnosno primarna. Ona se određuje na osnovu nekih ključnih varijabli kao što su zaposlenost, prodaja i drugo.

Međunarodne organizacije preporučuju da se FATS varijable prema aktivnosti mogu klasifikovati u skladu sa ISIC, Rev.4 Kategorije za strane filijale u oblasti usluga, Rev.1, koje su izvedene iz ISIC-a. Klasifikacija aktivnosti koje su prikazane u Tabeli 42,

obezbjeđuju više detalja za usluge nego za robe. Ovakvu podjelu su prihvatile sve zemlje koje aktivno razvijaju FATS.

Tabela 42: ISIC kategorije za strane filijale u uslugama

ICFA zaglavje/elementi šifra	ISIC Rev.4
1. Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	Odjeljak A
1.1. Poljoprivreda, lov i povezane uslužne djelatnosti	Podjela 01
1.1.1. Podrška aktivnostima u poljoprivredi i postupcima aktivnosti	Grupa 01.6
1.1.2. Lov, lov na divljač i povezane djelatnosti	Grupa 01.7
1.2. Šumarstvo i sjeća drva	Podjela 02
1.2.1. Podrška uslugama u šumarstvu	Grupa 02.4
1..3. Ribolov i povezane uslužne djelatnosti	Podjela 03
2. Rudarstvo i vađenje kamena	Odjeljak B
2.1. Pomoćne uslužne djelatnosti u rudarstvu	Podjela 09
3. Industrijska proizvodnja	Odjeljak C
3.1. Popravka i montaža mašinske opreme	Podjela 33
4. Struja, gas, para i klimatizacija	Odjeljak D
4.1. Proizvodnja električne energije, prenos i distribucija	Klasa 35.10
5. Snabdijevanje vodom, kanalizacija, upravljanje otpadom i ostale aktivnosti vezane za vodu	Odjeljak E
5.1. Skupljanje, prečišćavanje i distribucija vode	Podjela 36
5.2. Kanalizacija	Podjela 37
5.3. Sakupljanje otpada, tretman i odlaganje, i reciklaža	Podjela 38
5.4. Sanacione aktivnosti i ostale aktivnosti vezane za upravljanje otpadom	Podjela 39
6. Izgradnja	Odjeljak F
7. Trgovina na veliko i maloprodaja, popravka motornih vozila i motocikala	Odjeljak G
7.1. Trgovina na veliko i maloprodaja i popravka motornih vozila i motorcikala	Podjela 45
7.2. Trgovina na veliko, izuzev motornih vozila i motorcikala	Podjela 46
7.3. Maloprodaja, izuzev motornih vozila i motorcikala	Podjela 47
8. Transport i skladištenje	Odjeljak H
8.1. Kopneni transport, transport putem cjevovoda	Podjela 49
8.1.1. Transport vozilom	Klasa 49.11
8.1.2. Teretni vozilni saobraćaj	Klasa 49.12
8.1.3. Ostali kopneni transport	Klasa 49.22
8.1.4. Teretni prevoz u drumskom saobraćaju	Klasa 49.23
8.1.5. Saobraćaj preko gasovoda	Klasa 49.30
8.2. Voden transport	Podjela 50
8.2.1. Morski i obalski voden transport	Grupa 50.1
8.2.2. Unutrašnji voden transport	Grupa 50.2
8.3. Vazdušni transport	Podjela 51
8.4. Skladištenje i pomoćne transportne usluge	Podjela 52
8.5. Poštarske i kurirske aktivnosti	Podjela 53
9. Smještaj i hrana-uslužne aktivnosti	Odjeljak I
9.1. Smještaj	Podjela 55
9.2. Hrana i piće, uslužne aktivnosti	Podjela 56

10. Informacije i komunikacije	Odjeljak J
10.1. Izdavačka djelatnost	Podjela 58
10.1.1. Objavljivanje knjiga, časopisa i druge izdavačke djelatnosti	Grupa 58.1
10.1.2. Softver izdavaštvo	Grupa 58.2
10.2. Kinematografija, video i televizijska produkcija, snimanje zvuka i muzička izdavačka djelatnost	Podjela 59
10.3. Programiranje i emitovanje aktivnosti	Podjela 60
10.4. Telekomunikacije	Podjela 61
10.5. Kompjutersko programiranje, konsalting i srodne aktivnosti	Podjela 62
10.5.1. Kompjutersko programiranje	Klasa 62.01
10.5.2. Kompjuterski konsalting i kompjuterski menadžment	Klasa 62.02
10.5.3. Ostale informacione tehnologije i kompjuterske uslužne aktivnosti	Klasa 62.09
10.6. Informacione uslužne djelatnosti	Podjela 63
10.6.1. Obrada podataka, hostiing i ostale aktivnosti, veb usluge	Grupa 63.1
10.6.2. Ostale informacione uslužne aktivnosti	Grupa 63.9
10.6.2.1. Aktivnosti novinske agencije	Klasa 63.91
10.6.2.2. Ostale informacione uslužne aktivnosti	Klasa 63.99
11. Finansijske i osiguravajuće aktivnosti	Odjeljak K
11.1. Finansijsko posredovanje, osim osiguranja i penzionih fondova	Podjela 64
11.2. Osiguranje, reosiguranje i penzioni fondovi osim obaveznog socijalnog osiguranja	Podjela 65
11.2.1. Šivotno osiguranje	Klasa 65.11
11.2.2. Nešivotno osiguranje	Klasa 65.12
11.2.3. Reosiguranje	Klasa 65.20
11.2.4. Penzioni fondovi	Klasa 65.30
11.3. Pomoćne aktivnosti u finansijskom posredovanju i osiguranju	Podjela 66
11.3.1. Pomoćne aktivnosti u finansijskom posredovanju, osim osiguranja i penzionih fondova	Grupa 66.1
11.3.2. Pomoćne aktivnosti u osiguranju i penzionim fondovima	Grupa 66.2
11.3.3. Aktivnosti vezane za upravljanje fondovima	Grupa 66.3
12. Poslovi sa nekretninama	Odjeljak L
13. Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	Odjeljak M
13.1. Pravni i računovodstveni poslovi	Podjela 69
13.1.1. Pravni poslovi	Grupa 69.1
13.1.2. Računovodstveni, knjigovodstveni i revizorski poslovi, poresko savjetovanje	Grupa 69.2
13.2. Poslovni i menadžment konsultantski poslovi	Podjela 70
13.2.1. Poslovne aktivnosti	Grupa 70.1
13.2.2. Menadžment konsultanstki poslovi	Grupa 70.2
13.3. Arhitektonski i inžinjerski poslovi, tehničko ispitivanje i analiza	Podjela 71
13.4. Naučno istraživanje i razvoj	Podjela 72
13.5. Oglašavanje i istraživanje tržišta	Podjela 73
13.5.1. Oglašavanje	Grupa 73.1
13.5.2. Istraživanje tržišta i ispitivanje javnog mnjenja	Grupa 73.2
13.6. Ostale stručne, naučne i tehničke aktivnosti	Podjela 74
13.7. Veterinarski poslovi	Podjela 75
14. Administrativne i uslužne djelatnosti	Odjeljak N
14.1. Iznajmljivanje i lizing poslovi	Podjela 77
14.2. Aktivnosti vezane za zapošljavanje	Podjela 78
14.3. Aktivnosti turističkih organizacija i turističkih operatora i srodne aktivnosti	Podjela 79

14.4. Bezbjednost i istražne aktivnosti	Podjela 80
14.5. Usluge u zgradama	Podjela 81
14.6. Poslovne aktivnosti i druge srodne aktivnosti	Podjela 82
15. Obrazovanje	Odjeljak P
16. Zdravstveni i socijalni rad	Odjeljak Q
16.1. Zdravstveni rad	Podjela 86
16.2. Stambeno zbrinjavanje i socijalna zaštita	Podjela 87,88
17. Umjetnost, zabava i rekreacija	Odjeljak R
17.1. Kreativne, umjetničke i zabavne aktivnosti	Podjela 90
17.2. Bibliotečke, arhivske, muzejske i druge kulturne aktivnosti	Podjela 91
17.3. Sportske i druge rekreativne aktivnosti, kockanje i klađenje	Podjela 92,93
18. Ostale uslužne aktivnosti	Odjeljak S
18.1. Aktivnosti vezane za organizaciju	Podjela 94
18.2. Popravka računara i ostale lične uslužne aktivnosti	Podjela 95,96

Izvor: UN, EC, IMF, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services 2010 (MSITS 2010)*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.149-151.

Prikupljeni podaci o aktivnostima moraju se tumačiti kao pokazatelj ukupne aktivnosti preduzeća. Nekada podaci za određene ICFA kategorije moraju biti prikriveni, zbog povjerljivosti podataka određenih kompanija. To je najčešće slučaj kod malih zemalja i kada je nivo klasifikacije veoma detaljan.

Treći način pripisivanja FATS varijabli je **pripisivanje prema proizvodu**. Zemlje se sve više podstiču da vrše disagreriranje prema proizvodu pojednih varijabli kao što su prodaje, proizvodnja, izvoz i uvoz. Kao što smo ranije napomenuli, dodata vrijednost i zaposlenost ne mogu biti klasifikovane prema proizvodu. Ovo pripisivanje mora biti u skladu sa EBOPS klasifikacijama za usluge (*Extended Balance of Payments Services Classification*) i kompatibilno sa Harmonizovanim sistemom za trgovinu robom. Ukoliko nije moguće klasifikovati proizvode na ovaj način, podjela se može izvršiti na prodaju roba i prodaju usluga.

3.1.2. Ekonomске varijable za FATS

Veliki broj ekonomskih podataka i varijabli mogu biti značajne za FATS, kako za razne analize tako i za potrebe ekonomске politike¹⁷². Izbor varijabli koje trebaju biti

¹⁷² UN, EC, IMF, OECD, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.98.

prikupljene zasnivaju se na njihovoj korisnosti. Preporuka je da FATS varijable koje trebaju biti sakupljene sadrže najmanje sledeća osnovna mjerena aktivnosti stranih filijala:

- prodaje (promet) i/ili proizvodnju,
- zaposlenost,
- dodatu vrijednost,
- izvoz i uvoz roba i usluga, i
- broj preduzeća.

Ove varijable predstavljaju osnovni set koji može da pruži odgovore na mnoga pitanja, dok dodatne varijable mogu koristiti za rješavanje konkretnih problema. Predlaže se nekoliko dodatnih varijabli za one zemlje koje su u mogućnosti da ih prikupe. Većina i osnovnih i dodatnih varijabli, kao i njihove definicije, su izvučene iz SNA 1998.

U Tabeli 43 prikazan je konkretan primjer predstavljanja ovih varijabli i njihova klasifikacija prema aktivnosti na osnovu ICFA Rev.1.

Tabela 43: Primjer formata za FATS statistiku

Djelatnost filijale	Prodaje/promet ili proizvodnja	Zaposlenost	Dodata vrijednost	Izvoz roba i usluga	Uvoz roba i usluga	Broj preduzeća
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo						
Poljoprivreda, lov i povezane uslužne djelatnosti						
Podrška aktivnostima u poljoprivredi i postupcima aktivnosti						
Lov, lov na divljač i povezane djelatnosti						
Šumarstvo i sječa drva						
Podrška uslugama u šumarstvu						
Ribolov i povezane uslužne djelatnosti						
Rudarstvo i vodenje kamena						
Pomoćne uslužne djelatnosti u rudarstvu						
Industrijska proizvodnja						
Popravka i montaža mašinske opreme						
Struja, gas, para i klimatizacija						
Proizvodnja električne energije, prenos i distribucija						
I druge						

Izvor: UN, EC, IMF, OECD, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.100.

Prodaje (promet) i/ili proizvodnja¹⁷³. Prodaje i promet ovdje imaju isto značenje i koristiće se naizmjenično. Prema 2008 SNA, proizvodnja (*output*) se razlikuje od prodaja, jer uključuje promjene u zalihamu gotovih proizvoda i nedovršene proizvodnje, kao i zbog razlika u mjerenu. Proizvodnja je dakle važnija aktivnost i preporučuje se za prikupljanje, dok je podatke o prodaji znatno lakše prikupiti. Bez obzira, obje mjere imaju važnu ulogu u FATS-u.

Uslužne aktivnosti ne uključuju zalihe u gotovim proizvodima, a promjene u nedovršenoj proizvodnji je nemoguće izmjeriti. U praksi, izmjerena proizvodnja će biti jednaka prodajama za većinu uslužnih djelatnosti, osim za tri sledeće:

- a) za veletrgovinsku i maloprodajnu distribuciju, iako se prodaje sastoje od robe, proizvod se definiše kao usluga, i on nije jednak ukupnoj vrijednosti prodaja, već trgovinskim maršama ostvarenim na robama kupljenim za preprodaju.
- b) za finansijske posrednike, proizvod je jednak zbiru uslužnih cijena stvarno naplaćenih i usluga finansijskog posredovanja indirektno izmjerenih.
- c) Za osiguranje, proizvod se mjeri ne ukupnim premijama koje su zarađene, već uslužnom cijenom koja uzima u obzir dohodak od tehničkih rezervi kao i stvarnu ili očekivanu vrijednost potraživanja.

U svim ovim slučajevima, proizvod (*output*) bi bio znatno niži od prodaja, jer ne sadrži one iznose koje čine veliki dio ukupnih operativnih prihoda.

Prodaje mjere bruto poslovne dobitke, umanjene za rabate, popuste i povraćaje. Takođe isključuju porez na promet i porez na dodatu vrijednost. Varijabla prodaja je znatno dostupnija od dodate vrijednosti i mnogo uporedivija sa na primjer varijabljom izvoz i uvoz, koje su same po sebi mjeru prodaje.

¹⁷³ UN, EC, IMF, OECD, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.99,101.

Osim razlaganja prodaja prema industriji i prema zemlji, i druga razlaganja mogu biti korisna. Tako se može izvršiti disagregiranje i praviti razlike između prodaja unutar zemlje domaćina (domaće prodaje), prodaja zemlji u kojoj se nalazi matično preduzeće i prodajama trećim zemljama.

Na srednji rok, zemlje mogu pokušati da dobiju podatke na osnovu razlaganja prodaja unutar svake industrije na prodaje roba i prodaje usluga. Prodaje usluga bi uključile i prodaje usluga preduzeća koja proizvode usluge kao primarnu aktivnost i prodaje usluga preduzeća koja proizvode robu kao primarnu aktivnost, ali imaju sekundarne operacije u uslugama.

Na dugi rok, zemljama se preporučuje da rade na razvoju proizvodnih detalja o prodajama, usaglašenih sa EBOPS.

Zaposlenost¹⁷⁴. Za potrebe FATS-a zaposlenost se mjeri kao broj osoba koje su na platnom spisku stranih filijala. Podaci o zaposlenosti se nekad preračunavaju na osnovu ekvivalenta punog radnog vremena, tako na primjer dva radnika sa skraćenim radnim vremenom se računaju isto kao jedan radnik sa punim radnim vremenom. Ova mjera nije toliko dostupna zbog različite prakse zapošljavanja, pa se preporučuje da se za potrebe FATS statistike koriste podaci o broju zaposlenih. Ukoliko nema velikih fluktuacija u broju zaposlenih u toku obuhvatnog perioda, najčešće se uzima broj zaposlenih na kraju godine.

Upotreba podataka o zaposlenosti je višestruka. Ovi podaci se mogu koristiti kako bi se odredilo učešće stranih filijala u ukupnoj zaposlenosti zemlje domaćina ili da se odredi do kog je nivoa zaposlenost u stranim filijalama komplement ili supstitut za domaću zaposlenost u matičnoj kompaniji ili drugim domaćim firmama. Razlaganje zaposlenosti u filijalama po industriji, može pružiti korisne podatke o uticaju strano kontrolisanih preduzeća na pojedine djelove privrede. Ukoliko se sakupe podaci o naknadama

¹⁷⁴ UN, EC, IMF, OECD, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.101,102.

zaposlenih, što se preporučuje, može se vršiti poređenje sa naknadama u domaćim firmama.

Dodata vrijednost¹⁷⁵. Prema SNA 2008 bruto dodata vrijednost (*gross value added*) ustanove, preduzeća, industrije ili sektora, definiše se kao iznos za koji vrijednost proizvedenih proizvoda prelazi vrijednost intermedijarnih inputa koji su potrošeni. Neto dodata vrijednost (*net value added*) se definiše kao bruto dodata vrijednost umanjena za potrošnju fiksнog kapitala. Podaci o bruto dodatoj vrijednosti mogu ukazati na doprinos stranih filijala bruto domaćem proizvodu, kako ukupnom tako i po pojedinim industrijama.

Dodata vrijednost takođepredstavlja iznos osnovnog dohotka generisanog u proizvodnji (naknade zaposlenih, profiti i drugo). Ukoliko su podaci o intermedijarnoj potrošnji nedostupni, kao alternativa mogu biti korišćeni podaci o različitim dohocima generisanim u proizvodnji.

Iako je jedna od najtežih varijabli za prikupljanje, njena korisnost je izuzetno važna jer govori samo o onom dijelu firminog proizvoda koji se stvara unutar same firme. Za unutrašnji FATS, dodata vrijednost se može utvrditi iz zvaničnih industrijskih ili pregleda preduzeća, dok se za spoljašnji FATS ova varijabla mora procjenjivati ili izvoditi iz drugih varijabli.

Izvoz i uvoz roba i usluga¹⁷⁶. Međunarodna razmjena roba i usluga koja se odvija između stranih filijala su jedan od osnovnih indikatora bitnih za FATS. Podaci o izvozu i uvozu roba i usluga mogu se dobiti iz platnih bilansa, kao i iz podataka matičnih preduzeća i filijale.

Ukoliko su podaci dobijeni iz platnobilansnih pozicija, njihovo dalje razlaganje prema proizvodu i prema porijeklu ili odredištu, najčešće je moguće. Takođe je moguće

¹⁷⁵ UN, EC, IMF, OECD, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.102.

¹⁷⁶ Isto, str.102,103.

disagregiranje izvoza i uvoza usluga prema primarnoj aktivnosti filijale i prema proizvodu.

Međutim, do podataka o međunarodnim transakcijama stranih filijala iz pozicija platnog bilansa je najčešće nemoguće doći. Zato se pribjegava korišćenju odvojenih upitnika, ali mnoge zemlje nisu u mogućnosti da prikupe podatke sa istim detaljima kao što to čini platni bilans. Preporučuje se da se, ukoliko je to moguće, vrše neka dalja razlaganja, na primjer da se trgovina sa zemljom matičnog preduzeća odvoji od trgovine sa drugim zemljama i da se ti podaci prikupljaju odvojeno za robu i usluge. Za unutrašnji FATS, na primjer izvoz roba i usluga se može razložiti na: izvoz matičnom preduzeću, ostali izvoz zemlji matičnog preduzeća i izvoz trećim zemljama.

Broj preduzeća¹⁷⁷. Podatak o broju preduzeća govori o rasprostranjenosti većinskog vlasništva stranaca u zemlji domaćinu. Ovaj podatak može biti upoređivan sa ukupnim brojem firmi u jednoj zemlji. Odnos ove varijable sa drugim varijablama, kao što su dodata vrijednost i broj zaposlenih u preduzeću, mogu se upoređivati sa istim ovim odnosima za domaća preduzeća. Na osnovu ovih uporednih podataka možemo dobiti informaciju o aktivnostima stranih filijala.

Na osnovu broja firmi ne može se dobiti tačna slika o uticaju stranih firmi, zbog razlika u veličini između ovih firmi i onih u domaćem vlasništvu. Ukoliko jedna strana firma odluči da poslovnu strategiju usmjeri na svoje povećanje, onda bi njeno učešće u ukupnom broju firmi bilo manje, nego njeno učešće u drugim varijablama.

Za prikupljanje podataka o broju preduzeća nije potrebno uložiti veliki napor. Međutim, ovaj podatak je često pod uticajem nivoa integracija kompanija. Za bolje razumijevanje informacija o ovoj mjeri, zemlje se podstiču da u napomenama objasne kako su brojevi dobijeni.

¹⁷⁷ UN, EC, IMF, OECD, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.103,104.

Druge varijable¹⁷⁸. Druge FATS mjere iako nisu prioritetne, za pojedine zemlje mogu biti od veće važnosti nego prethodno navedene. Upoređujući ove podatke sa ukupnom privredom ili pojedinim sektorima, možemo dobiti informaciju o uticaju stranih filijala na matične zemlje i zemlje domaćina. Ove varijable su sledeće i njihove definicije su preuzete iz SNA2008:

- a) imovina (*assets*): entiteti nad kojima su primijenjena vlasnička prava i iz kojih ekonomski koristi mogu da ostvare njihovi vlasnici posjedujući ili koristeći ih, uključujući kako finansijsku imovinu tako i nefinansijsku imovinu, bilo da je proizvedena ili neproizvedena;
- b) naknade zaposlenih (*compensation of employees*): ukupna plata, u gotovom novcu ili u naturi, koju preduzeće plaća zaposlenom za vrijeme obračunskog perioda;
- c) neto vrijednost (*net worth*): razlika između vrijednosti ukupne imovine (proizvodne, neproizvodne i finansijske) i svih dugovanja;
- d) neto poslovna dobit (*net operating surplus*): mjerena kao dodata vrijednost (bruto) umanjena za naknade zaposlenih, utrošak fiksnog kapitala i poreza na proizvodnju, i uvećana za primljene subvencije;
- e) akumulacija bruto osnovnih sredstava (*gross fixed capital formation*): mjerena kao ukupna vrijednost proizvođačevih nabavki, umanjena za prodaje osnovnih sredstava za vrijeme obračunskog perioda, plus izvjesna povećanja vrijednosti neproizvodne imovine ostvarene putem proizvodne aktivnosti;
- f) porezi na dohodak (*taxes on income*): sastoje se od poreza na dohodak korporacija, poreza na profit korporacija, dopunskog poreza korporacija i drugih, kao i poreza koji je prispjeo vlasnicima neinkorporiranih preduzeća kao rezultat dohotka ovih preduzeća. Ovi porezi uključuju samo poreze u zemlji domaćinu filijale, a ne uključuju poreze koje je matično preduzeće platilo u matičnoj zemlji kao rezultat dohotka zarađenog ili distribuiranog od strane filijale. Visina poreza na dohodak se utvrđuje na osnovu ukupnog dohotka korporacija, a ne samo na osnovu profita ostvarenog u proizvodnji;

¹⁷⁸ UN, EC, IMF, OECD, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.104,105.

g) izdaci za istraživanje i razvoj (*research and development expenditures*): izdaci za aktivnosti u cilju otkrića ili razvoja novih proizvoda (roba ili usluga), uključujući poboljšane verzije ili kvalitet postojećih proizvoda, kao i pronađenje ili razvoj novih ili efikasnijih procesa proizvodnje.

3.1.3. Prikupljanje i prezentacija podataka o trgovini stranih filijala

Podaci o ekonomskoj aktivnosti transnacionalnih kompanija imaju veliki značaj. Na osnovu njih se može uraditi procjena uticaja preduzeća pod stranom kontrolom na zemlju domaćina. Takođe omogućuju praćenje domaćeg tržišta i njegovu integraciju u svjetsku ekonomiju. Ovi podaci obezbjeđuju dopunu informacija o direktnim stranim ulaganjima. Analize urađene na osnovu podataka o aktivnostima stranih filijala mogu poslužiti donosiocima odluka da bolje razumiju funkcionisanje procesa globalizacije i da svoje politike prilagode uslovima savremenog poslovanja.

Statistika trgovine stranih filijala je tek na početku svog razvoja. Osnovni koncepti su postavljeni kroz Priručnik MSTIS (*Manual on Statistics of International Trade in Services*) iz 2002. godine. Ovaj priručnik je dopunjeno i poboljšan novim Priručnikom MSTIS iz 2010. godine. Razvoju FATS-a sve veći značaj pridaju gotovo sve relevantne međunarodne organizacije, kao što su Svjetska trgovinska organizacija, Ujedinjene nacije, OECD, Eurostat i druge. I pored svih uloženih napora, uporedivost podataka i dalje predstavlja veliki problem. Brojni su faktori koji pogodaju međunarodnu uporedivost podataka.

Statistički podaci o trgovini stranih filijala se prikupljaju iz svih izvora koji se smatraju relevantnim. Postoje dva osnovna načina prikupljanja podataka koja ne isključuju jedan drugog. Prvi način je sprovođenje ankete koja sadrži pitanja o transakcijama filijala stranih firmi i filijala domaćih firmi u inostranstvu. Lica od kojih se traži podnošenje odgovora moraju se pridržavati vremenskih rokova i definicija koje su utvrdili nacionalni statistički birovi. Drugi način koji je jedino moguće primijeniti na unutrašnji FATS, podrazumijeva izdvajanje podataka o stranim firmama iz skupa podataka o

preduzećima rezidentima. Ukoliko je za prikupljanje ovih podataka potreban veliki izdatak, dozvoljeno je objavlјivanje procjena.

Za definisanje FATS-a i prikupljanje podataka su zaduženi nacionalni statistički biroi. Ankete mogu biti rađene zasebno ili povezano sa već postojećom domaćom statistikom preduzeća. Veliku korist pružaju i već postojeći podaci o stranim direktnim investicijama. Dakle, za dobijanje što pouzdanijih i kvalitetnijih podataka potrebna je saradnja različitih institucija, kao što su statistički zavodi, centralne banke i razna ministarstva.

Prikupljanje podataka o aktivnostima transnacionalnih kompanija je bazirano na njihovim ekonomskim aktivnostima. Najčešće uključene varijable su: prodaje, zaposlenost, broj preduzeća, dodata vrijednost, izvoz, uvoz, imovina, izdaci za istraživanje i razvoj. Prema preporukama, uključivanje ostalih FATS varijabli kao što su naknade zaposlenih, neto vrijednost, neto poslovna dobit, akumulacija bruto osnovnih sredstava i porezi na dohodak, nije prioritetno. FATS statistiku treba prikupljati za sve strane filijale, a ne samo za filijale u oblasti usluga. Znači, ovom statistikom treba da budu obuhvaćeni podaci i za robu i za usluge, iako je klasifikacija po aktivnosti razrađenija za usluge. Sastavljanje ove statistike treba vršiti prvenstveno po aktivnosti, dok pripisivanje po osnovu proizvoda treba postaviti kao dugoročni cilj. Zbog uporedivosti podataka, varijable treba disagregirati prema ISIC kategorijama, dok prema proizvodu treba da budu usklađene sa EBOPS.

Sa publikovanjem podataka o trgovini stranih filijala od međunarodnih organizacija, prva je počela Svjetska trgovinska organizacija, kao najmjerodavnija u ovoj oblasti. Prve podatke o njihovom poslovanju je objavila u svojoj publikaciji za 2007. godinu (*International Trade Statistics 2007*), a odnose se na prodaje filijala (stranih u zemlji, a domaćih u inostranstvu), počev od 2003. godine. Svjetska trgovinska organizacija objavljuje samo podatke o trgovini stranih filijala u oblasti usluga. Danas je trgovina posredstvom stranih filijala nadmašila klasičnu trgovinu, o čemu govore sledeći

podaci¹⁷⁹. U 2014. godini, vrijednosti prodaja filijala transnacionalnih kompanija u inostranstvu su iznosile 36,3 biliona USD, dok je izvoz roba i usluga u istoj godini iznosio 23,4 biliona USD. Dakle, vrijednost prodaja stranih filijala je za 55% nadmašila vrijednost izvoza.

U sledeće dvije tabele su prikazani podaci koje je Svjetska trgovinska organizacija objavila u svojim izvještajima „Statistika meĐunarodne trgovine“ za 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014 i 2015. godinu, na osnovu dobijenih podataka. Podaci se odnose na prodaje stranih filijala u zemlji (unutrašnji FATS) i prodaje domaćih filijala u inostranstvu (spoljašnji FATS), a odnose se na period 2003-2012. godina.

Ukoliko posmatramo tabele, uočavamo da mnogo veći broj zemalja dostavlja podatke za unutrašnji FATS, nego za spoljašnji FATS. Dakle, zemlje mnogo više interesuju podaci o prodajama stranih filijala u svojim privredama, nego podaci o poslovanju domaćih kompanija u inostranstvu. Takođe se zapaža da razvijene zemlje često objavljuju podatke, dok manje razvijene zemlje to rade ređe ili ih uopšte ne objavljuju.

Prodaje stranih filijala su rasle u periodu 2003-2008. godina, odnosno do izbijanja finansijske krize. Prodaje stranih filijala u razvijenim zemljama su rasle veoma brzo, tako su na primjer prodaje stranih kompanija u SAD i Velikoj Britaniji porasle za više od 50% u 2008. godini u odnosu na 2003. godinu. Zemlje sa najvećim vrijednostima prodaja stranih kompanija u posmatranom periodu su SAD, Velika Britanija, Francuska Njemačka i Italija. Prodaje stranih kompanija na teritoriji Evropske unije su u 2012. godini iznosile 1520 milijardi USD. Od ovih prodaja na tri zemlje, Veliku Britaniju, Francusku i Njemačku otpada 58%. Ukoliko uporedimo podatke o prodajama stranih kompanija u 2012. godini u SAD-u i u zemljama Evropske unije, vidimo da prodaje u SAD-u čine 50,3% prodaja ostvarenih u Evropskoj uniji.

¹⁷⁹ UNCTAD, 2015, *World Investment Report 2015*, New York and Geneva, p.18.

Tabela 44: Unutrašnji FATS za filijale primarno uključene u uslužne aktivnosti, 2003-2012. godina (milijarde USD)

Zemlja	Prodaje stranih filijala u zemlji (unutrašnji FATS)							
	2003	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Austrija	24,9	...	57,3	74,6	47,7	46,4	52,6	50,1
Belgija	25,0	29,0	106,3	75,9	74,6
Bugarska	...	2,9	...	6,2	5,2	5,3	6,1	6,1
Kina	134,0	134,0	134,0
Kosta Rika	2,6
Hrvatska	4,7	...	4,7	...	4,0
Kipar	...	0,9	0,5	0,7	0,4	1,1	1,5	1,4
Češka Republika	18,6	28,5	42,9	55,3	42,1	42,0	44,1	40,5
Danska	4,9	...	35,9	41,5	36,3	36,7	39,3	35,4
Estonija	...	1,6	2,5	3,5	3,1	2,5	2,9	2,8
Finska	11,8	13,3	19,8	21,5	18,8	17,8	20,7	20,7
Francuska	102,6	148,0	...	250,0	238,9	223,3	229,4	208,2
Njemačka	...	188,0	...	331,7	248,3	251,6	281,8	293,7
Grčka	4,5	9,8
Hong Kong	...	91,6	142,0	139,2	141,9	143,9	155,4	167,9
Mađarska	9,5	13,0	26,5	32,9	29,3	26,9	30,8	27,8
Indija	5,4	6,0	8,7	8,7
Irska	16,6	26,7	...	56,1	60,9	61,1	79,5	79,8
Izrael	4,0	6,1	8,5	11,2	10,9	11,9	13,0	...
Italija	60,4	75,3	114,2	128,3	111,0	111,7	119,4	110,5
Japan	14,8	33,3	...	19,0	16,8	86,2	85,6	...
Letonija	0,9	1,8	3,1	3,7	3,1	3,3	4,0	4,1
Litvanija	...	2,3	...	4,8	3,7	3,6	4,5	4,7
Luksemburg	8,3	10,9	13,4	14,5
Malta	1,0	1,0	...	1,1	1,3
Holandija	33,2	55,9	...	107,3	94,8	101,7	113,3	103,8
Novi Zeland	11,9	5,8	...
Norveška	17,2	24,0	32,6	40,0	31,4	36,3	39,5	42,1
Poljska	6,9	11,3	...	37,9	28,2	34,3	39,0	36,3
Portugalija	10,4	10,0	18,8	18,2	20,1	26,1	23,5	19,0
Rumunija	2,6	4,4	...	21,9	20,3	19,5	19,3	19,5
Srbija	3,7	3,0
Slovačka	...	6,4	8,8	12,0	8,3	9,1	10,6	10,3
Slovenija	0,8	...	2,1	2,6	2,6	2,8	3,4	3,2
Španija	40,6	52,5	...	117,7	113,8	111,7	117,0	103,5
Švedska	36,4	46,0	65,6	63,9	52,8	59,2	69,1	69,9
Tajland	22,2	35,6	20,3
Velika Britanija	174,8	253,0	...	376,9	319,9	315,7	360,6	379,8
SAD	416,0	460,5	897,2	874,6	751,6	735,8	761,5	764,9
Vijetnam	4,4	7,4	...
Zambija	1,3	1,2
EU	1305,9	...	1371,8	1549,5	1520,0
Extra EU	475,4	...	431,5	643,3	672,5

Izvor: WTO, *International Trade Statistics*, Geneva za 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015.

Analizirajući podatke za spoljašnji FATS, takođe uočavamo tendenciju rasta do početka finansijske krize. Kao i kod ulaznih FATS tokova i kod posmatranih spoljašnjih FATS tokova, najveći rast bilježe razvijene zemlje. Tako su najveće prodaje u inostranstvu ostvarile kompanije u većinskom vlasništvu SAD, Njemačke, Francuske, Velike Britanije, Italije i Kanade. U poređujući podatke iz 2003. godine, početne godine analize, sa podacima iz poslednje 2012. godine, uočavamo da najveći rast u prodajama domaćih kompanija u inostranstvu imaju Finska sa petostrukim rastom, Francuska sa trostrukim rastom, dok su dvostruki i viši rast ostvarile Njemačka, SAD i Kanada.

Tabela 45: Spoljašnji FATS za filijale primarno uključene u uslužne aktivnosti,
2003-2012. godina (milijarde USD)

Zemlja	Prodaje filijala domaćih kompanija u inostranstvu (spoljašnji FATS)							
	2003	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Australija	24,6	23,3	23,3
Austrija	9,1	13,9	30,9	36,6	34,6	37,2	38,2	37,2
Belgija	31,7	48,0	26,5	23,3	24,5	28,0
Kanada	70,6	81,8	117,1	121,6	119,1	136,3	150,2	148,1
Kipar	3,9	4,8	2,8	3,1	3,5	3,3
Češka Republika	0,3	1,0	0,3	0,7	0,5	0,4	0,3	0,2
Finska	4,4	12,0	24,2	20,8	22,8	30,1	22,7	23,1
Francuska	145,6	...	362,2	...	401,1	423,9	465,1	456,4
Njemačka	220,3	400,0	482,7	523,2	488,7	522,1	573,8	528,8
Grčka	5,0	3,5	3,9	4,7	4,1	3,0	4,1	4,4
Mađarska	1,3	3,1	3,4	2,3	3,3	2,5
Izrael	...	2,9	2,7	4,0	3,6	3,4	3,7	...
Italija	...	115,0	159,1	161,2	189,0	179,4	188,8	184,5
Japan	40,3	53,5	...	53,3	49,2	41,2	37,9	...
Koreja	20,9	20,9
Letonija	0,2	...	0,5	0,4	1,1	0,5
Litvanija	0,1	0,2	0,2	0,6	0,4
Luksemburg	2,4	3,6	4,1	6,3
Malta	0,3	0,4	0,2	0,2
Norveška	35,4	31,9	29,4	36,7	41,3
Poljska	5,7	2,4	2,9	3,5
Portugalija	5,6	10,0	...	66,3	22,8	18,2	20,2	19,0
Slovačka	...	0,0	0,3	0,3	0,4	0,2
Slovenija	1,7	...	1,1	1,2	1,1
Španija	154,8	164,7	211,4	182,5
Švedska	121,5	92,8	91,7	68,8	74,7
Velika Britanija	562,7	703,9	699,9	781,0
SAD	521,8	668,7	895,3	865,9	1072,5	1086,6	1154,0	1200,9
Extra-EU	1228,7	1296,9	1355,6

Izvor: WTO, *International Trade Statistics*, Geneva za 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015.

Kao što se iz priloženih tabela vidi, razvijene i velike privrede prikupljaju, obrađuju i publikuju podatke za FATS statistiku, dok male zemlje kao na primjer Austrija, Novi Zeland, Malta, Danska, ne objavljaju svake godine podatke o statistici stranih filijala. Kod razvijenih zemalja izlazni FATS tokovi su veći nego ulazni FATS tokovi. Takođe ovim privredama prodaje njihovih filijala u inostranstvu rastu brže od prodaja stranih filijala u njima. Nasuprot njima, male privrede ostvaruju veće ulazne FATS tokove nego izlazne FATS tokove.

3.2. Statistika međunarodne trgovine Evropske unije po FATS konceptu

Strane kompanije osnovane u zemljama Evropske unije značajno utiču na privredni rast zemalja domaćina. Prednosti koje ove kompanije donose ogledaju se kroz otvaranje novih radnih mjestra, optimalnu alokaciju resursa, prenos tehnologija i vještina, povećanje konkurenčije i obima trgovine. Zbog toga, zemlje članice Evropske unije čine velike napore za privlačenje stranih investicija. Sa druge strane, filijale evropskih kompanija u inostranstvu imaju značajan uticaj na globalnu ekonomiju. Statistički podaci o aktivnosti stranih filijala zemalja Evropske unije dobijaju sve više na značaju. Na osnovu njih ove zemlje sve više formulišu svoje ekonomske politike i određuju svoje mjesto u svjetskoj ekonomiji, posebno u pogledu prodaje i zapošljavanja.

3.2.1. Pravni osnov regulisanja statistike stranih filijala u Evropskoj uniji

Evropska unija sprovodi najdetaljniju analizu statistike filijala transnacionalnih kompanija ili kako se zvanično nazivaju u Uniji, preuzeća pod stranom kontrolom. Kako bi regulisala način prikupljanja i objavljivanja podataka o aktivnosti stranih kompanija, usvojena su dva akta. Prvim aktom-Uredbom broj 716/2007 Evropskog parlamenta i Savjeta od 20. juna 2007. godine o statistici Zajednice o strukturi i aktivnostima stranih filijala (*Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2007 on Community statistics on the structure and*

*activity of foreign affiliates*¹⁸⁰) definisan je zajednički okvir za izradu statističkih podataka o strukturi i aktivnostima stranih filjala. Primjena ove Uredbe je utvrđena drugim aktom-Uredbom Komisije (EZ) broj 364/2008 od 23. aprila 2008. godine, odnosno utvrđen je tehnički format prikupljanja statističkih podataka o aktivnostima filijala stranih kompanija koje posluju na tržištu Evropske unije.

Nakon usaglašavanja metodologija, 2007. godina se smatra referentnom godinom za FATS statistiku u Evropskoj uniji. Regulativa propisana Uredbom iz 2007. godine o načinu sastavljanja, dostavljanja i objelodanjanja statističkih podataka o aktivnostima stranih filijala je definisana kroz 13 članova i tri Aneksa. Najznačajniji pojmovi su definisani u članu 2. Prema ovoj Uredbi, „*strano povezano preduzeće*“ predstavlja preduzeće rezidentno u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci nad kojim kontrolu ima institucijska jedinica koja nije rezidentna u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci ili preduzeće koje nije rezidentno u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci nad kojim ima kontrolu institucionalna jedinica rezidentna u zemlji u kojoj se prikupljuju statistički podaci. „*Kontrola*“ znači sposobnost određivanja opšte politike preduzeća izborom odgovarajućih direktora ako je to neophodno. U ovom kontekstu se smatra da preduzeće A kontroliše institucionalna jedinica B, onda kada B kontroliše, bilo direktno ili indirektno, više od polovine glasova akcionara ili više od polovine akcija. „*Strana kontrola*“ znači da je institucionalna jedinica koja kontroliše rezidentna u zemlji različitoj od one u kojoj je rezidentna institucionalna jedinica nad kojom se izvršava kontrola. „*Podružnice*“ predstavljaju lokalne jedinice koje nijesu posebna pravna lica, a zavisne su od stranih preduzeća. „*Statistika stranih filijala*“ predstavlja statističke podatke kojima se opisuje cjelokupna aktivnost stranih filijala. „*Unutrašnja statistika stranih filijala*“ označava statističke podatke kojima se opisuje aktivnost stranih filijala rezidentnih u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci. „*Spoljašnja statistika stranih filijala*“ označava statističke podatke kojima se opisuje aktivnost stranih filijala koje kontrolišu institucionalne jedinice rezidentne u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci. „*Krajnja institucionalna jedinica koja kontroliše*

¹⁸⁰ EU, 2007, Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2007 on Community statistics on the structure and activity of foreign affiliates, Official Journal of the European Union L 171/17, 29.06.2007, Brussels, p.17-31.

stranu filijalu“ se smatra institucionalna jedinica koju ne kontroliše druga institucionalna jedinica koja bi se nalazila iznad nje u kontrolnom lancu stranih filijala.

Slanje podataka je definisano članom 3 Uredbe, prema kojem države članice šalju Komisiji (Eurostatu) podatke o stranim filijalama u vezi sa karakteristikama, ekonomskim aktivnostima i geografskim raščlanjivanjem, kako je navedeno u Aneksima I, II i III. Korišćenjem svih izvora koji se smatraju relevantnim i odgovarajućim, države članice prikupljaju informacije, kako je i propisano članom 4 Uredbe. Osobe od kojih se traži podnošenje podataka, u svojim odgovorima se moraju pridržavati vremenskih ograničenja i definicija koje su utvrđile nacionalne institucije odgovorne za prikupljanje podataka. Ukoliko se podaci ne mogu prikupiti uz razuman trošak, dozvoljeno je da se objavljuju najbolje procjene, uključujući i nulte vrijednosti. Naredni član daje smjernice za sastavljanje pilot studije. Program za pilot studije sastavlja Komisija, a sprovode je nacionalna tijela na dobrovoljnoj osnovi za dodatne varijable i raščlanjivanjem na unutrašnju i spoljašnju statistiku stranih filijala. Pilot studije se sprovode radi ocjenjivanja relevantnosti i izvodljivosti prikupljanja podataka, uzimajući u obzir koristi koje proizilaze iz raspoloživosti podataka u odnosu na trošak statističkog sistema. Na osnovu zaključaka izvedenih iz pilot studija, Komisija će usvojiti neophodne implementacione mjere za unutrašnju i spoljašnju statistiku stranih filijala. Krajnji rok za završetak pilot studija je bio 19. jul 2010. godine.

Što se tiče standarda kvaliteta podataka i izvještavanja, osnovne odredbe su date u članu 6 Uredbe. Države članice moraju preuzeti sve neophodne mјere kako bi obezbijedile kvalitet podnesenih podataka prema zajedničkim standardima. Takođe države članice su obavezne da Komisiji dostavljaju izvještaj o kvalitetu podnesenih podataka. Komisija određuje zajedničke standarde kvaliteta, kao i sadržaj i periodičnost izvještavanja o kvalitetu. U vezi sa statističkim podacima Evropske unije koji se sastavljaju saglasno ovoj Uredbi, Komisija (Eurostat) izdaje priručnik sa preporukama koji sadrži bitne definicije i dodatna objašnjenja (član 7).

Ova Uredba je stupila na snagu dvadesetog dana od dana objavljanja u Sluṭ benom listu Evropske unije (*Official Journal of the European Union*). Uredba je u cijelosti obavezujuća i direktno se primjenjuje u svim drṭavama članicama (član 13).

Na kraju Uredbe nalaze se Aneksi I, II i III. Zajednički modul za unutrašnju statistiku stranih filijala dat je u Aneksu I, dok Aneks II sadrṭ i Zajednički modul za spoljašnju statistiku stranih filijala. Aneks III sadrṭ i nivoe za detaljne informacije po geografskom poloṭaju i po aktivnostima.

Zajednički modul za unutrašnju statistiku stranih filijala (*Common Module for Inward Statistics on Foreign Affiliates*) je prikazan kroz šest odjeljaka. Prvi dio definiše *statističke jedinice* kao preduzeća i sve filijale koje su pod inostranom kontrolom, u skladu sa definicijama iz člana 2 Uredbe. Drugi odjeljak sadrṭ i varijable koje zemlje treba da prikupljaju u unutrašnjoj statistici stranih filijala, i to:

- broj preduzeća (oznaka 11 11 0),
- promet (oznaka 12 11 0),
- vrijednost proizvodnje (12 12 0),
- dodata vrijednost po troškovima proizvodnje (12 15 0),
- ukupne kupovine roba i usluga (13 11 0),
- kupovine roba i usluga za dalju prodaju (13 12 0),
- kadrovski troškovi (oznaka 13 31 0)
- bruto investicije u materijalnu imovinu (15 11 0),
- broj zaposlenih (16 11 0)
- ukupni interni troškovi za istraṭivanje i razvoj (22 11 0)¹⁸¹,
- ukupan broj kadrova kadrova za istraṭivanje i razvoj (22 12 0)¹⁸².

¹⁸¹ O ovoj varijabli se mora izvještavati svake druge godine. Ako ukupan iznos prometa ili broja zaposlenih u drṭavama članicama predstavlja manje od 1% ukupnog broja Zajednice, nije potrebno prikupljati informacije koje su potrebne za pripremu ovih statističkih podataka.

¹⁸² Isto kao i za prethodnu varijablu.

Podaci će se prikupljati prema načelu „krajnje institucionalne jedinice koja ostvaruje kontrolu“ sa geografskim raščlanjivanjem u kombinaciji sa raščlanjivanjem prema aktivnosti. Prva referentna godina za koju će se pripremiti godišnja statistika je kalendarska godina stupanja na snagu ove Uredbe. Od tada, drtave članice prikupljat će podatke za svaku sledeću kalendarsku godinu. U poslednja dva odjeljka precizirani su rokovi objavljivanja rezultata (u roku od 20 mjeseci nakon završetka referentne godine) i izvještavanje o rezultatima i pilot studijama.

Zajednički modul za spoljašnju statistiku stranih filijala (*Common module for outward statistics on foreign affiliates*), kao i prethodni Aneks, se sastoji iz šest odjeljaka. Odjeljak 1 govori o statističkoj jedinici koju čine sva preduzeća i sve filijale u inostranstvu koja su pod kontrolom institucionalne jedinice koja ima sjedište u zemlji u kojoj se prikupljaju statistički podaci u skladu sa definicijama sadržanim u članu 2 Uredbe. Prikupljat će se sledeće varijable, kako je i definisano drugim odjeljkom, i to:

- promet (oznaka 12 11 0),
- broj zaposlenih (16 11 0),
- broj preduzeća (11 11 0).

U pogledu nivoa detaljnosti, podaci će se prikupljati sa detaljima o zemlji lokacije i o aktivnosti stranih filijala. Kao i u Aneksu I, i ovaj Aneks za prvu referentnu godinu za koju će se pripremati godišnja statistika uzima kalendarsku godinu stupanja na snagu ove Uredbe, nakon čega će drtave članice obezbeđivati podatke za svaku sledeću kalendarsku godinu. Rezultati će se dostavljati u roku od 20 mjeseci nakon završetka referentne godine. Poslednjim odjeljkom je definisano izvještavanje o rezultatima, kao i sprovodenje pilot studija.

Kako bi se lakše primijenila Uredba broj 716/2007 Evropskog parlamenta i Savjeta od 20. juna 2007. godine o statistici Zajednice o strukturi i aktivnosti stranih filijala, usvojena je Uredba Komisije (EZ) broj 364/2008 od 23. aprila 2008. godine, a koja se odnosi na tehnički format za transmisiju statistike trgovine stranih filijala i izuzeća koja treba da se odobre zemljama članicama (*Commision Regulation (EC) No 364/2008 of 23 April 2008 implementing Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament*

and of the Council, as regards the technical format for the transmission of foreign affiliates statistics and the derogations to be granted to Member States¹⁸³). Bilo je potrebno odrediti tehnički format i postupak za slanje statistike stranih filijala navedenih u prvom aktu Evropske unije, kako bi se dobili uporedivi i usklaĐeni podaci između država članica, smanjio rizik od grešaka u slanju podataka i povećala brzina kojom prikupljeni podaci mogu biti obraĐeni i stavljeni na raspolaganje korisnicima.

Tehnički format za zajednički modul za unutrašnju statistiku o stranim filijalama dat je u Prilogu I ove Uredbe. Prilog II ove Uredbe sadrži tehnički format za spoljašnju statistiku o stranim filijalama. Države članice ove formate primjenjuju kako za prvu referentnu godinu, tako i za naredne godine. Predviđeno je da nadležna nacionalna tijela u državama članicama Evropske unije elektronski dostavljaju podatke Evropskoj komisiji, odnosno Eurostatu.

Podaci se šalju kao skup zapisa od kojih veliki dio opisuje karakteristike tih podataka (državu, referentnu godinu, ekonomsku aktivnost, geografsko raščlanjivanje i drugo). Sami podaci predstavljaju broj koji se može povezati sa pojašnjavajućim napomenama kojim se daju dodatne informacije u vezi sa na primjer ekstremnim godišnjim promjenama. Jedna datoteka bi bila obezbijeđena po serijama podataka. Povjerljivi podaci se šalju sa svojom pravom vrijednošću upisanom u polje vrijednosti, dok se oznaka koja ukazuje na povjerljivost podataka dodaje zapisu.

Odstupanja od odredbi Uredbe (EZ) br. 716/2007 navedene su u Prilogu III ove Uredbe, kako bi se omogućilo državama članicama da sprovedu potrebna prilagođavanja nacionalnih statističkih biroa. To se posebno odnosi na razvoj novih statističkih registara i metoda prikupljanja podataka. Poseban problem za spoljnju statistiku o aktivnostima stranih filijala je u tome što se statistička jedinica razlikuje od izvještajne jedinice i što nije rezidentna u državama članicama. Odstupanje može biti potpuno, kada

¹⁸³ EU, 2008, *Commission Regulation (EC) No 364/2008 of 23 April 2008 implementing Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament and of the Council, as regards the technical format for the transmission of foreign affiliates statistics and the derogations to be granted to Member States*, Official Journal of the European Union L 112, 24.4.2008, Brussels, p.14-21.

se ne mogu obezbijediti nikakve informacije i djelimično, kada se neke od odredaba ne mogu zadovoljiti (slanje rezultata ili pokrivenost aktivnosti).

Dakle, Uredbe broj 716/2007 i 364/2008 imaju veliki značaj u razvoju statistike o aktivnostima stranih filijala u Evropskoj uniji. Njihovom primjenom dobija se redovna i kvalitetna statistika o aktivnosti stranih filijala, kao i podaci koji su uporedivi među državama članicama. Na osnovu kvalitetno stvorene ove statistike, može se pravilno ocijeniti uticaj stranih kompanija na ekonomiju Evropske unije.

3.2.2. Kvalitet statistike stranih filijala u Evropskoj uniji

Shodno članu 12 Uredbe (EZ) broj 716/2007, Komisija (Eurostat) je 31.05.2012. godine podnijela izvještaj Evropskom parlamentu i Savjetu o sprovođenju Uredbe¹⁸⁴. Ovaj izvještaj ocjenjuje kvalitet statistike; ocjenjuje koristi u odnosu na troškove koje imaju Evropska unija, zemlje članice, korisnici i pružaoci statističkih informacija; procjenjuje napredak pilot studija i njihovo sprovođenje; identificuje oblasti za poboljšanje i dopune.

Kroz Izvještaj je posebno analizirana 2009. godina za koju su po prvi put svih 27 zemalja trebali da dostave set podataka. Rezultati analize su prikazani u sledećoj tabeli iz koje se može zaključiti da sve zemlje članice nijesu uskladile svoju regulativu sa pravilima FATS statistike.

¹⁸⁴ European Commission, 2012, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2007 on Community statistics on the structure and activity of foreign affiliates*, Brussels, Internet, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/quality/documents/Activity%20of%20foreign%20affiliates%20%28FATS%29.pdf>, 03/08/2014.

Tabela 46: Rezultati analize primjene FATS statistike u zemljama Evropske unije za 2009. godinu

Aspekt kvaliteta	Unutrašnji FATS	Spoljašnji FATS
Pravovremenost	21 od 27	23 od 27
Pokrivenost	81%	94%
Tačnost	prihvatljivo	prihvatljivo
Koherentnost	25 od 27	20 od 27
Uporedivost	27 od 27	26 od 27

Izvor: European Commission, 2012, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2007 on Community statistics on the structure and activity of foreign affiliates*, Brussels, p.5.

Analizirajući gore navedenu tabelu, zapađamo da je usklađenost sa rokovima izvještavanja za referentnu 2009. godinu bila zadovoljavajuća, 21 zemlja je dostavila svoje podatke o unutrašnjem FATS-u na vrijeme, dok su 23 zemlje to isto učinile za spoljašnji FATS. Podatke o unutrašnjem FATS-u za 2007. godinu je podnijelo samo 18 zemalja, a za spoljni FATS samo 16 zemalja.

Potpunost podataka značajno je poboljšana 2009. godine u odnosu na 2007. godinu. Samo tri države članice Evropske unije su za 2007. godinu uspjеле da obezbijede kompletne podatke o unutrašnjem FATS-u, a trinaest država članica za spoljni FATS. Za analiziranu 2009. godinu, samo pet zemalja nije dostavilo kompletne podatke o spoljnjem FATS-u, tako da je udio nedostajućih podataka pao sa 21% u 2007. godini na samo 6% u 2009. godini. Za unutrašnji FATS, ukupan udio nedostajućih podataka opao je sa 47% u 2007. godini na 19% u 2009. godini, kada kompletne podatke nije uspjelo dostaviti devet država članica.

Podatke o unutrašnjem FATS-u za 2009. godinu bilo je moguće upoređivati između svih zemalja članica, dok podatke o unutrašnjem FATS-u nije bilo moguće upoređivati jedino sa Grčkom, koja nije koristila načelo „krajnja institucionalna jedinica koja kontroliše stranu filijalu“.

Izmeđuprocenta povjerljivih podataka i relevantnosti statistike postoji recipročna veza. Što je veći procenat podataka povjerljiv, statistika ne može na kvalitetan način da zadovolji potrebe korisnika. U 2009. godini, 17% podataka o unutrašnjem FATS-u je bilo povjerljivo, dok je za spoljašnji FATS istu oznaku imalo 20% podataka. Najveći

procenat povjerljivosti podataka o ulaznim FATS tokovima za 2009. godinu je zabilježen kod „velikih zemalja“¹⁸⁵ (26%), a sa druge strane one imaju najmanji procenat povjerljivosti podataka o izlaznim FATS tokovima (14%).

O važnosti FATS statistike govori i broj preuzetih podataka i publikacija od Eurostata. Interesovanje korisnika je u stalnom porastu. Podaci o ulaznim i izlaznim FATS tokovima se sve više koriste za mjerjenje aspekata globalizacije. Ukupan broj pristupa podacima u 2010. i 2011. godini je iznosio 8128.

U narednim godinama, Eurostat planira da dodatno poboljša kvalitet FATS statistike i u ekonomskom i u tehničkom pogledu. Radiće se na poboljšanju prikupljanja i statističke obrade podataka, kao i na obradi i transmisiji rezultata. Nastaviće se na razvoju i usklađivanju metodologije, radi bolje međunarodne uporedivosti podataka.

3.2.3. Statistika međunarodne trgovine zemalja Evropske unije po FATS konceptu

Prema propisanim uredbama, zemlje članice Evropske unije ove podatke prikupljaju dobrovoljno i dostavljaju ih statističkom organu Evropske unije-Eurostatu. Poslednji podaci su objavljeni 2015. godine i odnose se na 2012. godinu i prethodne godine.

U narednoj tabeli su prikazane aktivnosti stranih filijala u inostranstvu koje kontrolisu preduzeća iz zemalja Evropske unije. Aktivnosti su praćene preko tri varijable, i to: promet, broj zaposlenih i broj preduzeća. Broj stranih filijala preduzeća koja potiču iz Unije u 2012. godini je iznosio 86,0 hiljada sa preko 14 miliona zaposlenih i ostvarenim prometom od 4328 milijardi EUR. Najveći broj stranih filijala potiče iz Francuske (23,5%), Njemačke (15,6%), Velike Britanije (15,5%) i Italije (10,7%) ili 2/3 ukupnog broja preduzeća koje su zemlje Evropske unije osnovale u inostranstvu. Prema podacima spoljašnjeg FATS-a za 2012. godinu, preduzeća koja potiču iz samo tri zemlje, Francuske, Njemačke i Velike Britanije su zapošljavale 9,8 miliona ljudi.

¹⁸⁵ Prema grupisanju zemalja u skladu sa Uredbom (EZ) br. 295/2008 Evropskog Parlamenta i Savjeta od 11. marta 2008. godine u vezi sa strukturnim poslovnim statistikama, u velike zemlje spadaju: Njemačka, Francuska, Italija i Velika Britanija.

Najveći promet su ostvarile filijale čija su matična preduzeća porijeklom iz Njemačke (1022 milijardi EUR), zatim Velike Britanije (1005 milijardi EUR) i Francuske (777 milijardi EUR).

Tabela 47: Spoljašnji FATS zemalja Evropske unije, za period 2007-2012. godina

Zemlja	Varijabla	2007	2008	2009	2010	2011	2012
EU-27	Promet u mil.EUR	-	-	3.693.427	3.474.677	3.915.585	4.328.348
	Broj zaposlenih	-	-	12.733.080	13.225.843	13.567.434	14.656.097
	Broj preduzeća	-	-	77.824	78.804	81.597	86.008
Njemačka	Promet u mil.EUR	689.445	698.017	654.398	832.620	969.578	1.022.401
	Broj zaposlenih	2.206.101	2.354.206	2.306.927	2.458.693	2.620.151	2.734.855
	Broj preduzeća	10.694	11.512	11.686	12.315	12.823	13.489
Francuska	Promet u mil.EUR	443.286	-	472.317	616.075	693.763	777.020
	Broj zaposlenih	1.784.976	-	2.679.990	2.762.669	3.075.606	3.343.616
	Broj preduzeća	10.261	-	15.578	15.989	18.478	20.264
Italija	Promet u mil.EUR	134.819	142.725	137.265	166.644	224.437	251.847
	Broj zaposlenih	655.387	741.412	806.513	893.482	962.329	1.026.421
	Broj preduzeća	6.938	7.765	8.239	8.985	8.755	9.188
Holandija	Promet u mil.EUR	210.586	492.873	362.920	484.743	565.843	601.302
	Broj zaposlenih	751.793	784.216	761.055	796.249	790.515	782.323
	Broj preduzeća	5.255	6.109	7.987	8.224	7.342	7.361
Velika Britanija	Promet u mil.EUR	-	-	650.981	839.063	830.368	1.004.951
	Broj zaposlenih	-	-	3.834.235	3.925.202	3.184.852	3.741.190
	Broj preduzeća	-	-	15.345	14.115	14.119	13.303
Španija	Promet u mil.EUR	-	-	122.102	126.124	167.619	166.489
	Broj zaposlenih	-	-	632.519	586.239	681.418	617.612
	Broj preduzeća	-	-	2.532	2.283	2.269	3.117
Švedska	Promet u mil.EUR	45.518	88.013	98.273	120.410	141.855	156.921
	Broj zaposlenih	543.233	568.413	511.307	553.582	616.793	665.111
	Broj preduzeća	2.380	4.244	5.478	5.714	6.047	6.747

Izvor: European Commission, 2015, Eurostat, Dataset, *Outward FATS 2007-2009 (main variables), 2014; Outward FATS, main variables-NACE Rev.2*, Luxembourg, Internet, ec.europa.eu/eurostat, 06/08/2015.

U analiziranom periodu, najveći porast otvaranja stranih filijala u inostranstvu je zabilježen kod preduzeća čija je matična zemlja Francuska. Tako je broj preduzeća u 2012. godini bio duplo veći u odnosu na broj stranih filijala francuskih preduzeća u 2007. godini. Broj zaposlenih je u poslednjoj godini posmatranog perioda u odnosu na početnu godinu bio veći za oko 1,6 miliona zaposlenih, a ostvareni promet za oko 334 milijarde EUR ili 75%.

Aktivnosti filijala stranih kompanija čiji su domaćini bili Evropske unije u periodu 2007-2012, prikazane su u Tabeli 48. Analiziraćemo njihovo poslovanje preko varijabli kao što su broj preduzeća, promet, vrijednost proizvodnje i dodata vrijednost. Zemlja u kojoj su u posmatranom periodu strane filijale ostvarile najveći promet je Velika Britanija, sa ostvarenim šestogodišnjim prometom od 7744 milijardi EUR. Za njom slijede Njemačka sa ukupnim ostvarenim prometom u referentnom periodu od 7019 milijardi EUR, zatim Francuska sa 4352 milijardi EUR, te Italija sa 2847 milijardi EUR. Uočavamo da su strane kompanije najveći broj svojih filijala osnivale u Njemačkoj, tako da u 2012. godini u ovoj zemlji imamo 25011 preduzeća pod stranom kontrolom, što je za 9,8% manje u odnosu na prethodnu godinu. U ostalim zemljama Unije nije bilo velikih oscilacija u broju preduzeća, osim u Holandiji, gdje je broj preduzeća pod stranom kontrolom u 2012. godini veći za 80% u odnosu na broj preduzeća u 2007. godini.

Tabela 48: Unutrašnji FATS zemalja Evropske unije, za period 2007-2012.godina

Zemlja	Varijabla	2007	2008	2009	2010	2011	2012
EU-27	Broj preduzeća	-	-	236.174	244.228	-	-
	Promet u mil.EUR	-	-	5.635.730	6.248.930	-	-
	Vrijednost proizvodnje	-	-	-	-	-	-
	Dodata vrijednost	-	-	1.176.732	1.339.129	-	-

Njemačka	Broj preduzeća	22.385	21.376	23.131	26.934	27.717	25.011
	Promet u mil.EUR	1.258.407	1.300.586	883.476	1.032.346	1.188.133	1.355.754
	Vrijednost proizvodnje	908.460	-	-	-	818.449	1.136.867
	Dodata vrijednost	279.931	256.618	212.614	263.683	251.008	332.161
Francuska	Broj preduzeća	19.223	17.260	16.715	17.843	20.166	19.908
	Promet u mil.EUR	795.878	778.326	638.840	680.695	733.344	724.907
	Vrijednost proizvodnje	521.370	515.304	665.141	444.159	477.325	470.819
	Dodata vrijednost	162.524	200.793	125.687	137.220	144.453	140.819
Italija	Broj preduzeća	13.429	13.413	13.316	12.718	12.556	12.332
	Promet u mil.EUR	467.956	487.071	441.802	465.793	486.789	497.485
	Vrijednost proizvodnje	391.095	395.640	333.366	372.394	360.004	341.445
	Dodata vrijednost	84.814	89.217	78.408	92.022	95.021	91.356
Mađarska	Broj preduzeća	16.660	18.698	18.383	18.296	18.609	18.093
	Promet u mil.EUR	136.687	149.392	121.642	127.876	139.210	135.490
	Vrijednost proizvodnje	80.052	85.031	68.522	77.368	86.816	84.102
	Dodata vrijednost	22.534	24.035	20.916	22.739	25.172	24.038
Velika Britanija	Broj preduzeća	19.330	22.407	21.516	21.210	20.044	20.981
	Promet u mil.EUR	1.251.217	1.343.668	1.119.227	1.195.519	1.331.005	1.503.321
	Vrijednost proizvodnje	769.089	742.413	614.052	678.246	746.713	821.264
	Dodata vrijednost	297.018	300.164	246.818	268.746	284.775	312.047
Španija	Broj preduzeća	-	7.499	8.713	9.280	9.609	10.050
	Promet u mil.EUR	-	390.635	346.699	407.093	426.725	432.706
	Vrijednost proizvodnje	-	242.114	199.131	254.336	271.016	275.300
	Dodata vrijednost	-	74.802	66.924	83.597	86.661	85.746
Švedska	Broj preduzeća	10.311	11.194	11.772	11.757	12.221	12.224
	Promet u mil.EUR	209.167	217.354	179.893	210.470	244.974	255.657
	Vrijednost proizvodnje	140.507	142.801	120.279	148.578	168.373	174.787
	Dodata vrijednost	48.461	47.401	43.695	53.054	57.315	59.209

Holandija	<i>Broj preduzeća</i>	5.320	5.810	5.994	7.510	9.026	9.566
	<i>Promet u mil.EUR</i>	366.030	420.720	394.158	430.068	486.438	500.165
	<i>Vrijednost proizvodnje</i>	227.581	255.738	237.352	261.726	282.377	288.057
	<i>Dodata vrijednost</i>	63.036	72.518	69.962	76.200	80.654	83.089

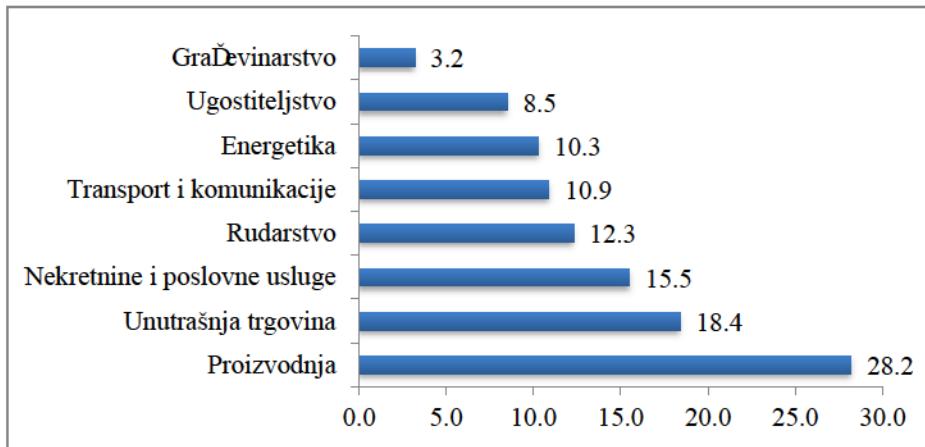
Izvor: European Commission, Eurostat, Datasets, za 2007. godinu: *Foreign control of enterprises by controlling countries (2003-2007)*, 2011; za ostale godine: *Foreign control of enterprises by controlling countries (from 2008 onwards)*, 2015, Luxembourg, Internet, ec.europa.eu/eurostat, 07/08/2015.

Eurostat je 2008. godine objavio poslednju publikaciju o aktivnosti stranih filijala pod nazivom „Preduzeća pod stranom kontrolom koja posluju u Evropskoj uniji“. Ovim istraživanjem analizirani su podaci o unutrašnjem FATS-u za 2005. godinu, za 17 zemalja članica Unije. Utvrđeno je da su filijale transnacionalnih kompanija koje posluju u Evropskoj uniji, u 2005. godini učestvovali sa 18% u novostvorenoj vrijednosti u tim državama. Pojedinačno po državama, najveće učešće od preko 40%, strane filijale su ostvarile u Slovačkoj i Estoniji, preko 30% u Mađarskoj, Češkoj i Bugarskoj, dok su u novostvorenoj vrijednosti u Španiji, Italiji i Kipru, učestvovali ispod 15%¹⁸⁶.

Analiza učešća preduzeća koja su pod stranom kontrolom u novostvorenoj vrijednosti po pojedinim sektorima, prikazana je na Grafiku 8. Zapaža se da je najveće učešće od 28,2% ostvario sektor proizvodnje. Zatim slijede sektor unutrašnje trgovine sa učešćem od 18,4% i sektor nekretnina i poslovnih usluga sa 15,5%. Najmanje učešće su ostvarili sektori ugostiteljstva i građevinarstva sa 8,5%, odnosno 3,2% udjela u novostvorenoj vrijednosti.

¹⁸⁶ Eurostat, 2008, *Foreign-controlled enterprises in the EU*, Eurostat Statistics in Focus, 30/2008, Office for Official Publication of the European Communities, Luxembourg, Figure 3, p.2.

Grafik 8: Učešće filijala stranih kompanija u novostvorenoj vrijednosti u državama članicama EU, 2005. godina

Izvor: Eurostat, 2008, *Foreign-controlled enterprises in the EU*, Eurostat Statistics in Focus, 30/2008, Office for Official Publication of the European Communities, Luxembourg, p.1.

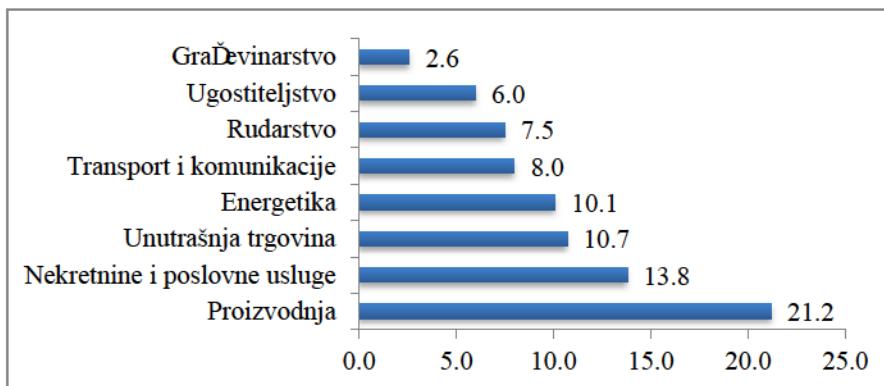
Detaljnijom analizom ovo istraživanje je pokazalo da je učešće sektora proizvodnje u dodatoj vrijednosti u pojedinim zemljama veoma visoko, kao na primjer u Estoniji oko 60%, u Mađarskoj 53%, Češkoj i Estoniji preko 40%. Sektor građevinarstva u dodatoj vrijednosti je najviše učestvovao u Estoniji (20,9%), zatim Češkoj, Mađarskoj i Slovačkoj. U Estoniji je ostvareno i najveće učešće sektora usluga (bez finansijskih usluga) u dodatoj vrijednosti, od preko 40%¹⁸⁷. Analizirajući učešće filijala transnacionalnih kompanija u novostvorenoj vrijednosti, dolazi se do zaključka da je ono veoma visoko u zemljama koje su prošle period tranzicije i koje su kasnije postale članice Unije.

Doprinos stranih filijala koje posluju u državama članicama Evropske unije u 2005. godini u ukupnoj zaposlenosti u tim državama je iznosio 13%. Najveće učešće od preko 30% zabilježeno je u Estoniji, zatim Slovačkoj, Švedskoj i Češkoj. Kao i u učešću u novododataj vrijednosti, strane filijale u Italiji i Kipru su osvarile najniže učešće u zaposlenosti. Što se tiče sektorske strukture prikazane na Grafiku 9, najveći udio u

¹⁸⁷ Eurostat, 2008, *Foreign-controlled enterprises in the EU*, Eurostat Statistics in Focus, 30/2008, Office for Official Publication of the European Communities, Luxembourg, Figure 5, p.3.

zaposlenosti je ostvario sektor proizvodnje (21,2%) i sektor nekretnina i poslovnih usluga (13,8%), dok je sektor graĐevinarstva učestvovao sa svega 2,6%¹⁸⁸.

Grafik 9: Učešće filijala stranih kompanija u zaposlenosti
u državama članicama EU, 2005. godina

Izvor: Eurostat, 2008, *Foreign-controlled enterprises in the EU*, Eurostat Statistics in Focus, 30/2008, Office for Official Publication of the European Communities, Luxembourg, p.2.

Preduzeća koja posluju pod stranom kontrolom u Evropskoj uniji najviše su kontrolisana od drugih zemalja Unije. Tako na primjer, strane filijale koje potiču iz Njemačke u drugim zemljama članicama EU učestvuju sa 3% u stvaranju dodate vrijednosti u EU. Matične kompanije čije je sjedište u Velikoj Britaniji, preko svojih filijala u EU učestvuju u stvaranju dodate vrijednosti u Uniji sa 2,1%, matična preduzeća iz Holandije sa 1,5%, iz Francuske sa 1,4%, iz Švajcarske sa 1,2%. U stvaranju dodate vrijednosti u Evropskoj uniji, učestvuju i filijale matičnih preduzeća čija su sjedišta izvan Unije. Najveće učešće osvaruju filijale čija je zemlja porijekla SAD (4,1%), zatim Švajcarska (1,2%), Japan (0,4%) i Kanada (0,2%)¹⁸⁹.

Strano-kontrolisana preduzeća koja posluju u Evropskoj uniji u velikoj mjeri utiču na privredni razvoj svojih država domaćina. Statistika o njihovoј aktivnosti nam omogućava da utvrđimo koliko oni učestvuju u stvaranju novostvorene vrijednosti, u zaposlenosti, odnosno koliko utiču na privredu pojedinih zemalja Unije. Međutim, ova

¹⁸⁸ Eurostat, 2008, *Foreign-controlled enterprises in the EU*, Eurostat Statistics in Focus, 30/2008, Office for Official Publication of the European Communities, Luxembourg, Figure 3, p.2.

¹⁸⁹ Eurostat, 2008, *Foreign-controlled enterprises in the EU*, Eurostat Statistics in Focus, 30/2008, Office for Official Publication of the European Communities, Luxembourg, Figure 8, p.5.

nova statistika se sa tehničke strane mora još dorađivati i dopunjavati, kako bi njena primjena bila jednostavnija, a dobijeni podaci pouzdaniji.

3.3. Statistika međunarodne trgovine SAD po FATS konceptu

U ovom dijelu rada primjeničemo novi pristup u analizi međunarodne trgovine na privredu SAD. Analiziraćemo strane direktnе investicije u SAD, kao i američke investicije u inostranstvu. Primjenjujući novi koncept otkrićemo koliku ulogu imaju strane filijale i američke TNK na privredu SAD.

3.3.1. Statističko praćenje aktivnosti transnacionalnih kompanija u SAD

SAD imaju najrazvijeniji i najobuhvatniji statistički program za praćenje aktivnosti transnacionalnih kompanija. Njihov rad se počeo pratiti još početkom 20. vijeka. Međutim, snažan rast uloge transnacionalnih kompanija u američkoj privredi 80.-tih godina prošlog vijeka primorao je vlasti da vode potpuniju evidenciju o njihovoj aktivnosti. U okviru Ministarstva trgovine, posluje Biro za ekonomski analize (*Bureau of Economic Analysis-BEA*), jedna od vodećih svjetskih statističkih agencija. Podaci koje obezbjeđuje BEA, omogućavaju vlasti, donosiocima poslovnih odluka, istraživačima i američkoj javnosti da prate i razumiju ekonomiju. Ona prikuplja izvorne podatke, organizuje istraživanja i analize, razvija i primjenjuje metodologiju procjene i distribuirala statističke podatke javnosti¹⁹⁰.

BEA priprema nacionalne, regionalne, industrijske i međunarodne račune koji predstavljaju bitne informacije o ključnim pitanjima kao što su privredni rast, regionalni ekonomski razvoj, intraindustrijski odnos i poziciju zemlje u svjetskoj ekonomiji.

¹⁹⁰ U.S. Bureau of Economic Analysis, *Mission, Vision, and Values*, Washington, Internet, www.bea.gov/about/mission.htm, 06/02/2015.

Podaci koje obezbjeđuje BEA, omogućavaju bolje razumijevanje američke privrede, pružajući pravovremene i tačne podatke o ekonomskim računima.

Biro za ekonomske analize prikuplja tri vrste informacija o stranim direktnim investicijama u SAD. Prvi set podataka čine finansijski i operativni podaci koji sadrže podatke o prodajama, dodatoj vrijednosti, zaposlenosti i naknadama zaposlenih, kapitalnim izdacima, izvozu i uvozu i izdacima za istraživanje i razvoj. Drugu grupu podataka predstavljaju podaci o novim investicijama, kao što su podaci o troškovima osnivanja filijale u SAD i podaci o njihovom poslovanju. Podaci o međunarodnim transakcijama i direktnoj investicionoj poziciji čine treću grupu podataka koje BEA sakuplja o stranim direktnim investicijama. Ova grupa podataka govori o transakcijama koje strane filijale obave sa njenom matičnom američkom kompanijom, kao što su tokovi kapitala i prihodi. Podaci o direktnoj investicionoj poziciji, mjere nivo stranih direktnih ulaganja SAD u inostranstvu na kraju godine.

3.3.2. Polođaj Sjedinjenih Američkih Država u svjetskim tokovima stranih direktnih investicija

Sjedinjene Američke države su najveći investitor u inostranstvu i ujedno najveći primalac stranih direktnih investicija u svijetu. Američka direktna investiciona ulaganja u 2014. godini iznosila su 4920,7 milijardi USD, što predstavlja rast od 4,8% u odnosu na prethodnu godinu. U periodu 2004-2013. godina, prosječan godišnji rast investicionih ulaganja u inostranstvu se kretao na nivou od 9,0%. Strane direktnе investicije u SAD u 2014. godini iznosile su 2901,1 milijardu USD sa rastom od 5,3% u odnosu na 2013. godinu. Prosječan godišnji rast stranih ulaganja u američku privredu u periodu 2004-2013. godina, je iznosio 6,8%¹⁹¹.

Od 1990. godine, američka ekonomija je privukla brojne strane investitore zahvaljujući snažnom rastu i niskoj inflaciji. Ukupne strane investicije u SAD prikazane u Tabeli 49

¹⁹¹ Jenniges T. Derrick and Fetzer J. James, 2015, *Direct Investment Positions for 2014-Country and Industry Detail*, Washington, Internet,
http://www.bea.gov/scb/pdf/2015/07%20July/0715_direct_investment_positions.pdf, 28/10/2015, p.1.

u periodu 1990-2014. godina, iznosile su 51808,8 milijardi USD. U istom periodu, američke investicije u inostranstvu su bile manje za oko trećinu i iznosile su 35135,8 milijardi USD. Osjetan pad procenta promjene direktnih investicija u inostranstvu desio se 2005. godine, kao posledica reakcije američkih matičnih firmi da smanje količinu reinvestiranih zarada prema svojim stranim područnicama, kako bi izbjegli odredbe Zakona o američkom poslovanju iz 2004. godine. Procenat promjene američkih direktnih investicija u inostranstvu takođe je opao 2008. i 2010. godine u odnosu na 2007. godinu, što je odraz finansijske krize koja je znatno smanjila dostupnost investicionih fondova¹⁹².

Tabela 49: Strane direktnе investicije u SAD i američke strane direktne investicije u inostranstvu, 1990-2014. godina

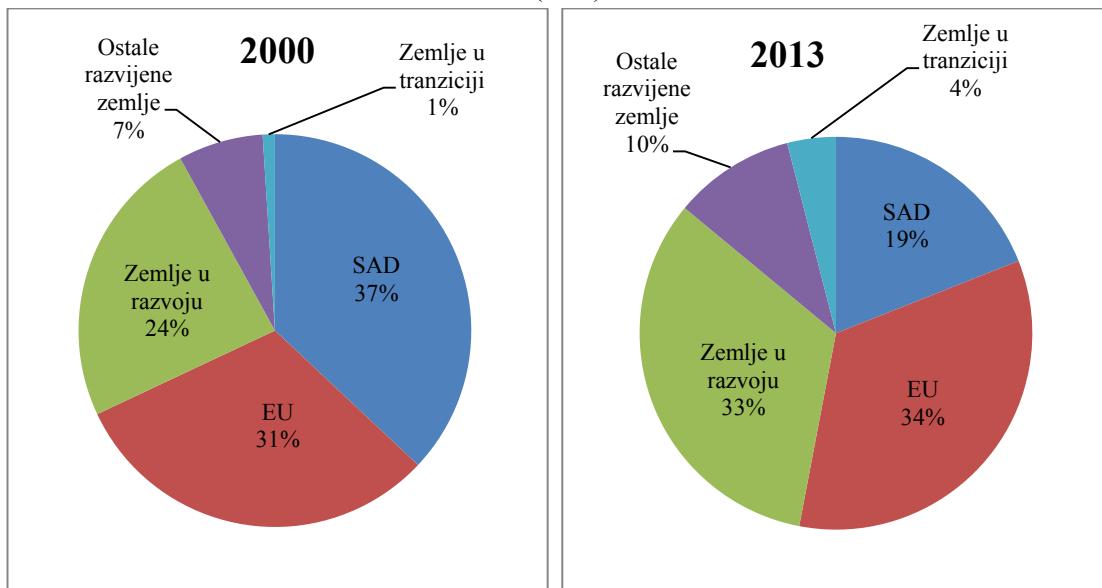
Godina	Milijarde dolara		Procenat promjene iz prethodne godine	
	Izlazne SDI	Ulažne SDI	Izlazne SDI	Ulažne SDI
1990.....	430,5	394,9
1991.....	467,8	419,1	8,7	6,1
1992.....	502,1	423,1	7,3	1,0
1993.....	564,3	467,4	12,4	10,5
1994.....	612,9	480,7	7,9	2,8
1995.....	699,0	535,6	14,1	11,4
1996.....	795,2	598,0	13,8	11,7
1997.....	871,3	681,8	9,6	14,0
1998.....	1000,7	778,4	14,8	14,2
1999.....	1216,0	955,7	21,5	22,8
2000.....	1316,2	1256,9	8,2	31,5
2001.....	1460,4	1344,0	10,9	6,9
2002.....	1616,5	1327,2	10,7	-1,3
2003.....	1769,6	1395,2	9,5	5,1
2004.....	2160,8	1520,3	22,1	9,0
2005.....	2241,7	1634,1	3,7	7,5
2006.....	2477,3	1840,5	10,5	12,6
2007.....	2994,0	1993,2	17,2	7,7
2008.....	3232,5	2046,7	8,0	2,7
2009.....	3565,0	2069,4	10,3	1,1
2010.....	3741,9	2280,0	5,0	10,2
2011.....	4050,0	2433,8	8,2	6,7
2012.....	4410,0	2604,0	8,9	7,0
2013.....	4693,3	2754,7	6,4	5,8
2014.....	4920,7	2901,1	4,8	5,3

Izvor: Jenniges T. Derrick and Fetzer J. James, 2015, *Direct Investment Positions for 2014-Country and Industry Detail*, Washington, Internet,
http://www.bea.gov/scb/pdf/2015/07%20July/0715_direct_investment_positions.pdf, 28/10/2015, p.1.

¹⁹² Jackson K., James, 2013, *U.S. Direct Investment Abroad:Trends and Current Issues*, Congressional Research Service, Washington, Internet, <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/RS21118.pdf>, 09/02/2015, p.1.

Sledeći grafik pokazuje da je udio SAD u ukupnom iznosu svjetskih ulaznih stranih direktnih investicija na početku 21. vijeka iznosio 37%, a u 2013. godini je pao na samo 19%. Učešće zemalja Evropske unije je poraslo sa 31% u 2000. godini, na 34% koliko je iznosilo u 2013. godini. U posmatranom periodu najveći rast su ostvarile zemlje u razvoju koje su uspjеле privući velike količine stranog kapitala, tako da je njihov udio u 2013. godini iznosio 33%. Iako su SAD izgubile vodeću poziciju u privlačenju stranih direktnih investicija sa početka ovog vijeka, one i dalje igraju važnu ulogu u svjetskoj privredi.

Grafik 10: Stok ulaznih stranih direktnih investicija u svijetu, u 2000. i 2013. godini
(u %)

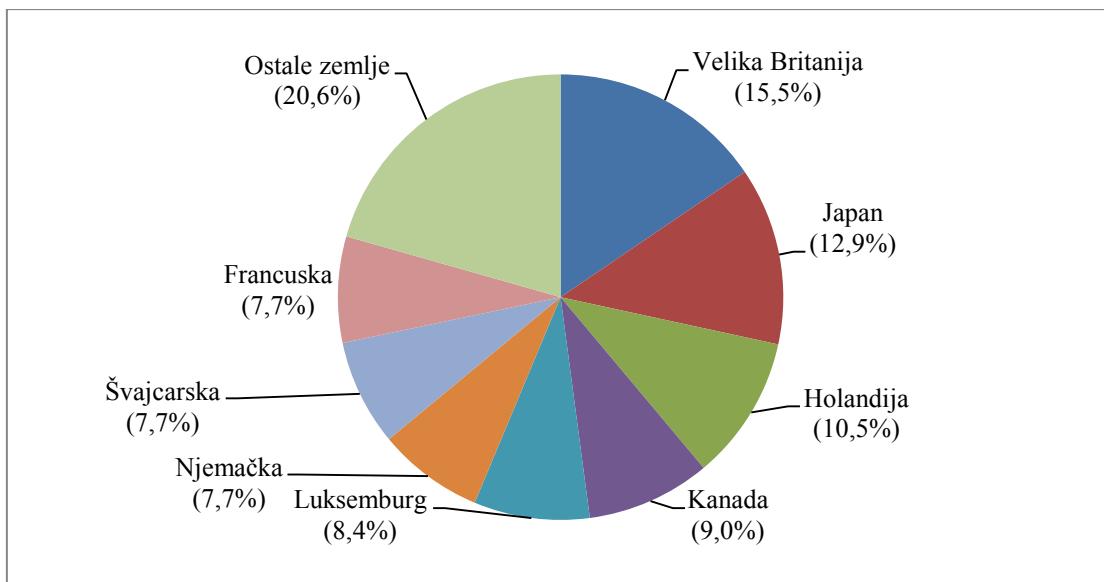

Izvor: Organization for International Investment, 2015, *Foreign Direct Investment in the United States-2014 Report*, Washington, Internet, <http://www.ofii.org/sites/default/files/FDIUS2014.pdf>, 06/02/2015, p.2.

U pogledu geografske distribucije priliva stranih direktnih investicija u SAD, na vodećoj poziciji u 2014. godini se našla Velika Britanija sa 15,5% ili 448,5 milijardi USD. Japan je drugi najveći investitor u SAD, sa 12,9% ili 372,8 milijardi USD, zatim slijede Holandija sa 10,5% ili 304,8 milijardi USD, Kanada sa 9% ili 261,9 milijardi USD i Luksemburg sa 8,4% ili 242,9 milijardi USD. Evropske zemlje su u SAD u 2014.

godini uložile 1977 milijardi USD ili 68% ukupnog priliva stranih direktnih investicija¹⁹³.

Grafik 11: Ulazne direktne investicije u SAD, po zemljama, 2014 godina (u %)

Izvor: Jenniges T. Derrick and Fetzer J. James, 2015, *Direct Investment Positions for 2014-Country and Industry Detail*, Washington, Internet,
http://www.bea.gov/scb/pdf/2015/07%20July/0715_direct_investment_positions.pdf, 28/10/2015, p.7.

Industrijski sektor je najveći primalac stranih direktnih investicija u SAD u 2014.godini, koji je privukao nešto preko trećinu ukupnog stranog kapitala ili 1045,5 milijardi USD. U okviru ovog sektora stranim investitorima su najinteresantniji bili hemijska industrija i proizvodnja transportnih sredstava. Sektori u kojima su u značajnoj mjeri pristizale strane direktnе investicije su još: finansijski sektor (355,2 milijarde USD), veleprodaja (345,6 milijardi USD) i depozitarne institucije (219,3 milijardi USD)¹⁹⁴.

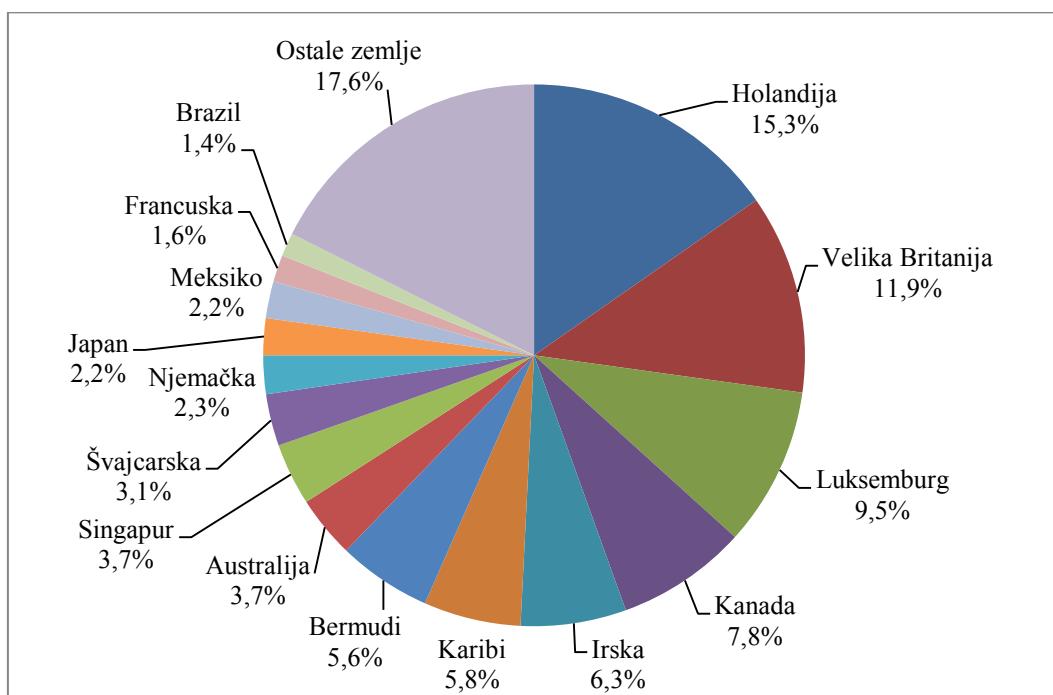
Što se tiče izlaznih tokova stranih direktnih investicija, Sjedinjene Američke Države su u proteklom periodu svoj kapital ulagale u visokorazvijene zemlje, uglavnom evropske. Evropa je od uvijek bila interesantna američkim investitorima, tako da je prva investicija u ovu zemlju bila daleke 1860. godine. Američke firme su počele

¹⁹³ Jenniges T. Derrick and Fetzer J. James, 2015, *Direct Investment Positions for 2014-Country and Industry Detail*, Washington, Internet,
http://www.bea.gov/scb/pdf/2015/07%20July/0715_direct_investment_positions.pdf, 28/10/2015, p.7,10.

¹⁹⁴ Isto, str.15.

intenzivnije da ulat u Evropu poslije drugog svjetskog rata, kada su evropske zemlje obnavljale svoje ekonomije i kada su kasnije počele formirati ekonomske unije. Kao što se može vidjeti na Grafiku 12, Holandija, Velika Britanija, Luksemburg, Kanada i Irska, čine pet zemalja u kojima su SAD u 2014. godini uložile 51% svog kapitala ili 2503,0 milijardi USD. Američke investicije u Evropu u 2014. godini su iznosile 2781,6 milijardi USD ili 57% ukupnih ulaganja u inostranstvu¹⁹⁵.

Grafik 12: Američke direktnе investicije u inostranstvu, po zemljama, 2014. godina
(u%)

Izvor: Jenniges T. Derrick and Fetzer J. James, 2015, *Direct Investment Positions for 2014-Country and Industry Detail*, Washington, Internet,
http://www.bea.gov/scb/pdf/2015/07%20July/0715_direct_investment_positions.pdf, 28/10/2015, p.3.

Sektorsku distribuciju odliva stranih direktnih investicija iz SAD u 2014. godini, karakteriše dominantna uloga holding kompanija u nebankarskom sektoru, gdje je uloženo 2357,6 milijardi USD. U finansijskom sektoru je uloženo 708,9 milijardi USD. U okviru industrijskog sektora gdje je uloženo 662,6 milijardi USD, američki kapital je najčešće plasiran u hemijsku industriju i proizvodnju kompjutera i električnih

¹⁹⁵ Jenniges T. Derrick and Fetzer J. James, 2015, *Direct Investment Positions for 2014-Country and Industry Detail*, Washington, Internet,
http://www.bea.gov/scb/pdf/2015/07%20July/0715_direct_investment_positions.pdf, 28/10/2015, p.3,13.

proizvoda. Značajan iznos stranih direktnih investicija u inostranstvu, privukao je sektor rудarstva (223,9 milijardi USD) i sektor veleprodaje (255,1 milijardi USD)¹⁹⁶.

Generalno, relativne stope rasta između SAD i stranih privreda u velikoj mjeri određuju smjer i veličinu direktnih investicionih tokova. Na ova kretanja utiču i relativne stope inflacije, kamatne stope i očekivanja o kretanjima u nacionalnim ekonomijama, što znači da tokovi mogu biti prilično nestabilni¹⁹⁷.

3.3.3. Aktivnosti filijala stranih transnacionalnih kompanija u privredi SAD

Istraživanjem aktivnosti stranih filijala u privredi SAD koje su u većinskom vlasništvu stranih investitora, bavićemo se u ovom dijelu rada. Razmatraćemo njihovo poslovanje preko varijabli, kao što su prodaje, dodata vrijednost, zaposlenost, trgovina i istraživanje i razvoj.

Prodaje stranih filijala u SAD su u 2011. godini dostigle vrijednost 3511 milijardi USD. Maksimalnu vrijednost prodaja od 3517 milijardi USD, strane filijale ostvarile su u 2008. godini. Nakon smanjenja vrijednosti za 599 milijardi USD u 2009. godini, imamo porast od 6,9% u 2010. godini, kada prodaje stranih filijala dostižu vrijednost od 3119 milijardi USD.

Ako posmatramo prodaje prema zemlji krajnjeg investitora (Tabela 50), zapažamo da filijale sedam zemalja u 2011. godini ostvaruju preko 70% vrijednosti prodaja svih stranih filijala u SAD. Najveće vrijednosti prodaja imaju japanske filijale (571,0 milijardu USD), zatim britanske (494,1 milijardu USD), njemačke (386,0 milijardi USD) i holandske (353,9 milijardi USD). Prodaje holandskih filijala u 2011. godini su

¹⁹⁶ Jenniges T. Derrick and Fetzer J. James, 2015, *Direct Investment Positions for 2014-Country and Industry Detail*, Washington, Internet, http://www.bea.gov/scb/pdf/2015/07%20July/0715_direct_investment_positions.pdf, 28/10/2015, p.13.

¹⁹⁷ Jackson K., James, 2013, *U.S. Direct Investment Abroad:Trends and Current Issues*, Congressional Research Service, Washington, Internet, <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/RS21118.pdf>, 09/02/2015, p.1.

porasle za 20,6%, britanskih 15,8%, japanskih 12,1%, dok su prodaje švajcarskih filijala zabilješile pad od 13%.

Tabela 50: Prodaje stranih filijala u SAD, prema zemlji krajnjeg investitora (UBO), 2008-2011. godina, u milijardama USD

	2008	2009	2010	2011
Ukupno	3.516,5	2.917,6	3.119,4	3.511,3
Prema zemlji:				
Kanada	254,8	216,8	225,3	242,8
Francuska	284,1	240,6	248,5	262,5
Njemačka	396,7	335,2	370,1	386,0
Holandija	332,2	246,3	293,3	353,9
Švajcarska	232,1	213,1	236,4	205,6
Velika Britanija	542,0	437,7	426,6	494,1
Japan	592,7	514,6	509,5	571,0
SAD	89,1	52,0	40,0	42,0
Ostale zemlje	792,8	661,3	769,7	953,4

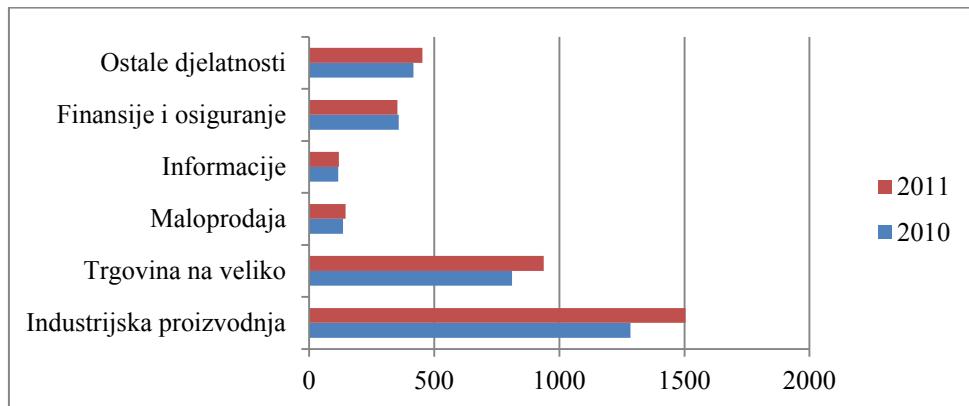
Izvor: za 2008. godinu, Anderson, Thomas, 2011, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2009*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2011/08August/0811_affiliates.pdf, 05/04/2015, Table 13.1, p.225.

Za 2009. godinu, Anderson, Thomas, 2012, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2010*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2012/08%20August/0812_us_affiliate_operations.pdf, 05/04/2015, Table 13.1,p.227.

Za 2010. i 2011. godinu, Anderson, Thomas, 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/08 August/0812_us-affiliates.pdf, 05/04/2015, Table 3.2, p.87.

Posmatrajući prodaje po sektorima na Grafiku 13, uočavamo da najveće vrijednosti prodaja na tržištu SAD, ostvaruje sektor industrijske proizvodnje. Vrijednost prodaja ovog sektora u 2011. godini dostigla je iznos od 1505 milijardi USD, što predstavlja povećanje od 16,8% u odnosu na prodaje iz prethodne godine. U okviru ovog sektora, najveće učešće otpada na naftu i proizvode od uglja (22,9%), hemijske proizvode (20,0%) i transportnu opremu (17,6%). Trgovina na veliko predstavlja drugi značajan sektor po veličini ostvarenih prodaja, sa vrijednošću od 937,9 milijardi USD u 2011.godini. Dakle, prodaje sektora industrijske proizvodnje i sektora trgovine na veliko činile su 69,6% svih prodaja stranih filijala u 2011. godini.

Grafik 13: Prodaje stranih filijala u SAD, prema djelatnosti, 2010. i 2011.godina, u milionima USD

Izvor: Anderson, Thomas, 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/08 August/0812_us-affiliates.pdf, 05/04/2015, Table 2.1, Table 2.2., p.84, 85.

Aktivnost stranih filijala koje posluju na teritoriji SAD, mjereno stvorenom **dodataku vrijednošću** u 2011. godini, dostigla je nivo od 736,4 milijardi USD. U prethodnoj godini, strane filijale su stvorile dodatu vrijednost u iznosu 660,8 milijardi USD, što znači da je za samo jednu godinu zabilježeno povećanje od 11,4%. U četvorogodišnjem periodu koji je predmet analize, najmanji iznos dodate vrijednosti generisan je 2009. godine, i to 592,5 milijardi USD, kada je ostvaren pad od 8,4%.

Na osnovu Tabele 51 očigledno je da su, filijale šest zemalja (Kanada, Francuska, Njemačka, Švajcarska, Velika Britanija, Japan) u 2011. godini stvorile dodatu vrijednost u iznosu 490,1 milijardi USD ili 66,6% generisane dodate vrijednosti svih stranih filijala. Pojedinačno po zemljama, najveću dodatu vrijednost ostvarile su filijale čiji se krajnji investor nalazio u Velikoj Britaniji (125,1 milijardi USD), zatim u Japanu (92,5 milijardi USD) i Njemačkoj (84,8 milijardi USD). Najveće stope rasta u 2010. i 2011. godini imamo kod filijala koje potiču iz Japana, i to 22,9%, odnosno 14,6%.

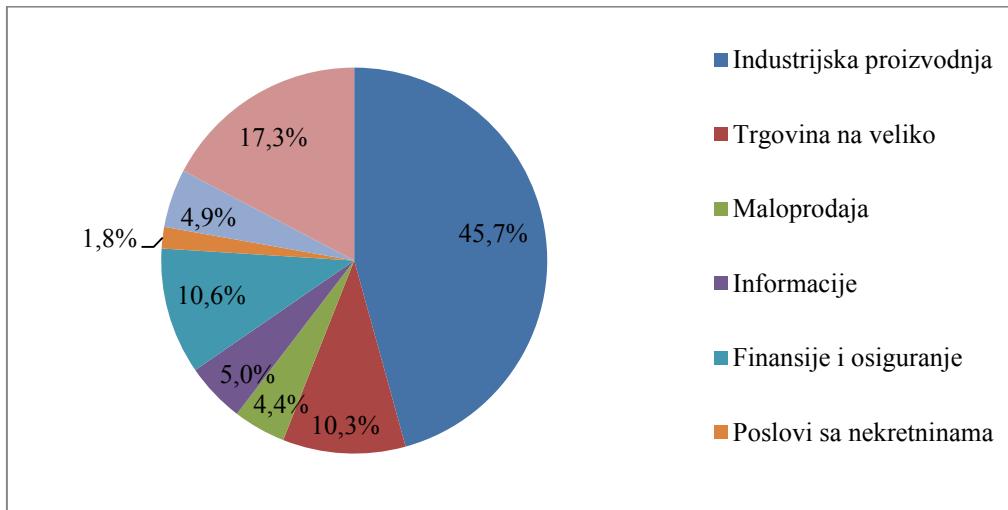
Tabela 51: Dodata vrijednost stranih filijala u SAD prema zemlji krajnjeg investitora (UBO), 2008-2011, u milionima USD

	2008	2009	2010	2011
Ukupno	646.648	592.485	660.793	736.380
Kanada	63.806	51.714	57.667	64.804
Evropa	403.605	391.469	439.284	480.145
od toga:				
Fancuska	53.492	53.677	60.011	61.015
Njemačka	77.977	76.710	75.844	84.783
Švajcarska	55.614	56.808	58.771	61.878
Velika Britanija	107.176	97.523	116.235	125.114
Latinska Amerika i ostala zapadna hemisfera	48.702	37.271	30.180	34.945
Afrika	1.110	964	1.192	1.180
Bliski istok	9.878	10.596	12.370	14.677
Azija i Pacifik	107.911	90.782	110.865	131.255
od toga:				
Japan	84.542	65.726	80.754	92.517
SAD	11.636	9.690	9.235	9.375

Izvor: za 2008. i 2009. godinu, Anderson, Thomas, 2012, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2010*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2012/08%20August/0812_us_affiliate_operations.pdf, 29/03/2015, Table 5, p.217.
 Za 2010. i 2011. godinu, Anderson, Thomas, 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/08 August/0812_us-affiliates.pdf, 29/03/2015, Table 3.1, Table 3.2, p.86, 87.

Ukoliko dodatu vrijednost analiziramo prema djelatnosti filijale, zapađamo na Grafiku 14 da tri sektora (industrijska proizvodnja, finansije i osiguranje, trgovina na veliko) čine 2/3 stvorene dodate vrijednosti svih stranih filijala u 2011. godini. Na industrijsku proizvodnju je otpalo 45,7%, što je neznatno manje u odnosu na prethodnu godinu, kada je njeno učešće iznosilo 47,2%. U okviru ovog sektora u stvaranju dodate vrijednosti se posebno ističu hemijska proizvodnja, proizvodnja transportnih sredstava i proizvodnja nafte i uglja. Udio ostalih sektora u stvaranju dodate vrijednosti se u poslednje dvije godine analiziranog perioda kretao na približno istom nivou.

Grafik 14: Učešće pojedinih sektora u dodatoj vrijednosti stranih filijala u SAD,
2011. godina

Izvor: Anderson, Thomas, 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/08 August/0812_us-affiliates.pdf, 29/03/2015, Table 2.2, p.85.

Strane filijale TNK koje posluju u privredi SAD u 2011. godini zapošljavale su 5,6 miliona radnika, što je za 3,7% više u odnosu na prethodnu godinu. U 2009. godini imamo pad od 6,1%, usled likvidacije područnica ili djelimične ili potpune prodaje filijala. Prema podacima Tabele 52, britanski vlasnici čine najveći dio u ukupnoj zaposlenosti. Oni su u 2011. godini zapošljavali 943,5 hiljada radnika koji su najčešće bili zaposleni u industrijskom sektoru, sektoru finansija i sektoru informacionih tehnologija. Japanski investitori su ostvarili drugo po veličini učešće u zaposlenosti (12,2%) sa pretećom zaposlenošću u proizvodnji transportnih sredstava i trgovini na veliko.

Posmatrano prema sektorima¹⁹⁸, najveća zaposlenost u 2011. godini, kao i u prethodnim godinama je u industrijskom sektoru. Ovaj sektor je zapošljavao 2,1 milion radnika, što predstavlja rast od 3,4%. Najviše zaposlenih u industrijskom sektoru je bilo u proizvodnji transportnih sredstava (22,1%), zatim u hemijskoj industriji (14,2%) i proizvodnji mašina (10,5%). Druga djelatnost sa najvećim učešćem u zaposlenosti

¹⁹⁸ Anderson, Thomas, 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet , https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/08 August/0812_us-affiliates.pdf, Table 2.1, Table 2.2, p.84, 85.

stranih filijala je trgovina na veliko (9,7%), zatim maloprodaja (8,7%) i sektor finansija i osiguranja (7,3%).

Tabela 52: Zaposlenost u stranim filijalama u SAD, prema zemlji krajnjeg investitora (UBO), 2008-2011, u hiljadama USD

	2008	2009	2010	2011
Ukupno	5.636,2	5.290,3	5.435,4	5.640,7
Kanada	509,8	489,5	525,5	546,9
Evropa	3.645,3	3.508,8	3.621,2	3.749,0
od toga:				
Fancuska	554,3	517,5	521,3	524,4
Njemačka	616,7	568,5	575,7	581,3
Švajcarska	389,3	408,5	445,9	446,3
Velika Britanija	977,9	908,4	932,1	943,5
Latinska Amerika i ostala zapadna hemisfera	371,8	256,9	244,4	243,4
Afrika	6,6	6,6	6,3	5,2
Bliski istok	62,3	58,0	50,6	54,1
Azija i Pacifik	938,5	895,0	914,4	971,0
od toga:				
Japan	690,0	663,7	661,7	686,6
SAD	101,8	75,5	72,9	71,1

Izvor: za 2008. i 2009. godinu, Anderson, Thomas, 2012, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2010*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2012/08%20August/0812_us_affiliate_operations.pdf, 29/03/2015, Table 5, p.217.

Za 2010. i 2011. godinu, Anderson, Thomas, 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/08 August/0812_us-affiliates.pdf, 29/03/2015, Table 3.1, Table 3.2, p.86, 87.

U 2011. godini¹⁹⁹, strane filijale u SAD su obavile **trgovinu robom** u vrijednosti od 939,9 milijardi USD, od čega je vrijednost robnog izvoza iznosila 303,7 milijardi USD, a vrijednost robnog uvoza 636,2 milijarde USD. Dakle, uvoz stranih filijala je bio duplo veći od njihovog izvoza. U ovoj godini imamo značajno povećanje izvoza od čak 26,6%, dok je uvoz porastao za 17,1% u odnosu na 2010. godinu. Industrijski sektor je u ukupnom izvozu stranih filijala učestvovao sa 61,9%, a najviše je izvezeno proizvoda hemijske industrije i transportnih sredstava. Drugi najznačajniji sektor u izvozu stranih filijala je sektor trgovine na veliko, koji je u 2011. godini izvezao robe u vrijednosti 103,5 milijardi USD ili 34,1%. Zaplatamo da je ostvaren i izvoz ova dva sektora činio

¹⁹⁹ Anderson, Thomas, 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/08 August/0812_us-affiliates.pdf, 03/04/2015, Table 2.2, p.85.

96% ukupnog robnog izvoza stranih filijala. I na uvoznoj strani su najaktivniji bili sektor industrijske proizvodnje i sektor tgovine na veliko, koji su u ukupnom robnom uvozu stranih filijala učestvovali sa 45,2%, odnosno 50,3%.

Tabela 53: Trgovina robom stranih filijala u SAD, za odabrane godine

	Milioni USD		Robni izvoz SAD koji su obavile filijale kao procenat ukupnog robnog izvoza SAD	Robni uvoz SAD koji su obavile filijale kao procenat ukupnog robnog uvoza SAD
	Izvoz robe SAD koji su obavile filijale	Uvoz robe SAD koji su obavile filijale		
1987	39.497	133.620	15,5	32,9
1990	79.368	170.677	20,2	34,5
1995	121.277	232.250	20,7	31,2
2000	150.911	354.613	19,3	29,1
2001	145.525	333.855	20,0	29,3
2002	140.510	335.021	20,3	28,8
2003	147.643	356.756	20,4	28,4
2004	155.507	394.463	19,0	26,8
2005	174.318	448.911	19,2	26,8
2006	198.003	502.589	19,1	27,1
2007	217.560	550.917	18,9	28,2
2008	244.106	602.805	19,0	28,7
2009	217.172	482.931	20,6	31,0
2010	239.880	543.254	18,7	28,4

Izvor: Anderson, Thomas, 2012, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2010*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2012/08%20August/0812_us_affiliate_operations.pdf, 01/04/2015, Table 8, p.220.

Analizirajući trgovinu robom, uočavamo da na izvoz i uvoz stranih filijala otpada značajan dio ukupnog izvoza i uvoza SAD (Tabela 53). Na izvoznoj strani to učešće se kretalo od 15,5% u 1987. godini, preko 19,3% u 2000. godini, do 18,7% u 2010. godini. Strane filijale su u ukupnom robnom uvozu SAD u 1987. godini učestvovale sa 32,9%, da bi njihovo učešće u 2000. godini iznosilo 29,1%, a u 2010. godini 28,4%. U analiziranim godinama najveće učešće stranih filijala u robnom izvozu SAD je ostvareno u 1995. godini (20,7%), dok je u robnom uvozu SAD, najveće učešće ostvareno 1990. godine (34,5%).

Značajan dio trgovine robom koju obave strane filijale odnosi se na trgovinu ostvarenu sa njihovim matičnim preduzećem. Taj procenat se u periodu 1987-2010. godina kretao od 42-50% izvoza stranih filijala i 72-82% uvoza stranih filijala. Najniži procenat u učešću izvoza stranih filijala ostvaren je 2000. godine, kada je na izvoz ka grupi

matičnog preduzeća otpalo 42,9%, a najveće učešće od 49,3% ostvareno je 1987. godine. Kod uvoza stranih filijala, na uvoz od grupe matičnog preduzeća najmanje učešće je ostvareno 2010. godine (72,8%), a najveće 2003. godine (81,4%). Udio trgovine koju obave strane filijale sa svojim matičnim preduzećem se kretao od 7-11% ukupnog izvoza SAD i 20-27% ukupnog uvoza SAD. Najveći procenat učešća u izvozu SAD je ostvaren 1992. godine (10,6%), a najveće učešće uvoza stranih filijala od grupe matičnog preduzeća u uvozu SAD je ostvareno 1990. godine, kada je iznosilo 26,6%.

U 2011. godini, kao i u godinama koje su predmet analize Tabele 54, najveće učešće u izvozu stranih filijala imaju japanske filijale (21,3%), zatim filijale čiji se krajnji investitor nalazi u Njemačkoj (12,8%), potom u Velikoj Britaniji (11,0%) i Holandiji (10,5%). Na filijale iz ove četiri zemlje otpada preko 55% izvoza stranih filijala u SAD. Značajno povećanje izvoza od čak 60,2% zapađamo kod filijala u holandskom vlasništvu, koje su u 2011. godini izvezle robe u vrijednosti 31,8 milijardi USD. Veći porast izvoza zabilježen je i kod filijala u njemačkom (19,2%) i francuskom vlasništvu (16,0%).

Japanske filijale su u 2011. godini uvezle robe u vrijednosti 162,5 milijardi USD, što predstavlja 25,5% uvoza koji obave strane filijale u SAD. Učešće njemačkih filijala je iznosilo 11,6%, dok su filijale čiji se krajnji investitor nalazi u Velikoj Britaniji učestvovale sa 10,5% u uvozu stranih filijala SAD. Uvoz robe znatno je porastao kod filijala u holandskom vlasništvu, sa 43,8 milijardi USD koliko je iznosio u 2010. godini na 52,9 milijardi USD u 2011. godini, što predstavlja povećanje od 20,8%. Porast uvoza zabilježen je i kod britanskih (20,5%) i njemačkih filijala (16,6%).

Tabela 54: Trgovina robom stranih filijala u SAD prema odabranim zemljama krajnjeg investitora, 2008-2011. godina

	Milioni USD				Procenat od ukupnog iznosa svih zemalja			
	2008	2009	2010	2011	2008	2009	2010	2011
Izvoz SAD koji su obavile filijale: Sve zemlje	244.106	217.172	239.880	303.691	100,0	100,0	100,0	100,0
Kanada	9.664	9.251	10.409	11.363	4,0	4,3	4,3	3,8
Francuska	17.994	14.832	17.577	20.397	7,4	6,8	7,3	6,7
Njemačka	35.824	31.812	32.555	38.797	14,7	14,6	13,6	12,8
Holandija	19.811	17.155	19.883	31.846	8,1	7,9	8,3	10,5
Švajcarska	9.808	10.134	11.682	9.858	4,0	4,7	4,9	3,2
Velika Britanija	28.656	25.564	29.156	33.463	11,7	11,8	12,2	11,0
Japan	58.205	52.502	53.779	64.739	23,8	24,2	22,4	21,3
Republika Koreja	10.550	8.209	8.685	9.693	4,3	3,8	3,6	3,2
Ostale zemlje	53.594	47.713	56.154	83.535	22,0	22,0	23,4	27,5
Uvoz SAD koji su obavile filijale: Sve zemlje	602.805	482.931	543.254	636.191	100,0	100,0	100,0	100,0
Kanada	40.686	32.189	29.533	31.407	6,7	6,7	5,4	4,9
Francuska	21.152	19.400	20.018	21.446	3,5	4,0	3,7	3,4
Njemačka	63.449	51.247	63.379	73.879	10,5	10,6	11,7	11,6
Holandija	37.546	29.165	43.824	52.942	6,2	6,0	8,1	8,3
Švajcarska	16.461	15.935	22.718	18.992	2,7	3,3	4,2	3,0
Velika Britanija	60.197	46.974	55.180	66.510	10,0	9,7	10,1	10,5
Japan	186.229	157.447	152.527	162.520	30,9	32,6	28,1	25,5
Republika Koreja	39.413	38.875	45.976	52.649	6,5	8,0	8,5	8,3
Ostale zemlje	137.670	91.699	110.099	155.846	22,9	19,1	20,2	24,5

Izvor: za 2008. i 2009. godinu, Anderson, Thomas, 2012, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2010*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2012/08%20August/0812_us_affiliate_operations.pdf, 30/03/2015, Table 9, p.221.

Za 2010. i 2011. godinu, Anderson, Thomas, 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/08 August/0812_us-affiliates.pdf, 30/03/2015, Table 3.1, Table 3.2, p.86, 87.

Ako se posmatra ulaganje stranih filijala u SAD u **istraživanje i razvoj**, prema Tabeli 55 se uočava da su one u 2011. godini uložile 45,2 milijarde USD, što predstavlja povećanje od 6,8% u odnosu na prethodnu godinu. U 2009. godini izdaci za istraživanje i razvoj su bili neznatno manji nego 2008. godine, da bi u narednoj godini porasli za 4,8% i dostigli vrijednost od 42,4 milijarde USD. Procenat učešća stranih filijala u ukupnim izdacima za istraživanje i razvoj svih američkih kompanija je u 2009. godini iznosio 14,3%, što je na približno istom nivou kao i 2008. godine, kada je na strane filijale otpalo 14%.

Tabela 55: Istrađivanje i razvoj koje su obavile strane filijale u SAD, prema zemlji krajnjeg investitora (UBO) i djelatnosti, 2008-2011. godina, u milionima USD

	2008	2009	2010	2011
Ukupno	40.727	40.425	42.360	45.229
Prema zemlji:				
Kanada	1.294	1.120	535	564
Finska	588	514	602	612
Francuska	5.802	5.020	4.954	5.066
Njemačka	5.696	5.529	5.300	5.530
Irska	324	899	1.184	1.836
Holandija	1.821	1.774	1.892	2.060
Švajcarska	6.940	8.889	9.299	8.912
Velika Britanija	7.247	5.304	6.314	6.354
Japan	4.781	5.124	5.924	6.864
SAD	1.330	1.184	nd	nd
Ostale zemlje	4.904	5.068	6.356	7.431
Prema djelatnosti:				
Industrijska proizvodnja	28.617	28.501	30.858	31.617
od toga:				
Hemijski proizvodi	14.271	16.075	16.815	16.520
Mašine	2.568	2.376	2.539	2.555
Kompjuterski i elektronski proizvodi	4.240	4.353	5.210	5.191
Transportna oprema	4.109	2.313	2.571	2.899
Trgovina na veliko	7.165	6.642	6.084	7.014
Informacije	1.586	1.681	1.309	1.455
Profesionalne, naučne i tehničke usluge	2.872	3.051	3.486	4.149
Ostale djelatnosti	487	550	623	994

nd-nijesu dati podaci kako bi se izbjeglo otkrivanje podataka za individualne kompanije

Izvor: za 2008. i 2009. godinu, Anderson, Thomas, 2012, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2010*, BEA, SAD, Washington, Internet,

https://www.bea.gov/scb/pdf/2012/08%20August/0812_us_affiliate_operations.pdf, 03/04/2015, Table 11, p.223.

Za 2010. i 2011. godinu, Anderson, Thomas , 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/08 August/0812_us-affiliates.pdf, 03/04/2015, Table 3.1, Table 3.2, p.86, 87.

Od svih stranih filijala koje posluju na teritoriji SAD, švajcarske filijale ulat u najviše sredstava u istrađivanje i razvoj. Tako su u 2011. godini uložile 8,9 milijardi USD ili 19,7% izdataka svih stranih filijala. Veliko učešće u ovim izdacima osvaruju japanske i britanske filijale, na koje je otpalo 15,2%, odnosno 14,0%. Najveći porast zabilježen je kod irskih kompanija, čija su ulaganja za ove namjene u 2011. godini bila viša za 55,1% ili 652 miliona USD. Jedino su švajcarske filijale manje izdvajale za istrađivanje i razvoj, kod kojih je u 2011. godini registrovan pad od 4,2%. Većina filijala u švajcarskom i britanskom vlasništvu ulat u farmaceutsku proizvodnju.

Analizirajući varijablu istraživanje i razvoj prema djelatnosti, uočavamo da se najviše sredstava ulaže u sektor industrijske proizvodnje. Ovaj sektor je u 2011. godini izdvojio 31,6 milijardi USD ili 69,9% izdataka za istraživanje i razvoj svih filijala. Filijale hemijskih proizvoda i kompjuterskih i elektronskih proizvoda činile su 68,7% izdataka industrijske proizvodnje. Na filijale u sektoru trgovine na veliko otpalo je 15,5%, dok je na filijale u sektoru profesionalnih, naučnih i tehničkih usluga otpalo 9,2%. Dakle, učešće ova tri sektora čini 94,6% izdataka za istraživanje i razvoj svih stranih kompanija.

3.3.4. Aktivnosti američkih transnacionalnih kompanija i njihovih stranih filijala

U ovom dijelu rada ćemo analizirati operacije američkih transnacionalnih kompanija. Prema BEA, američka transnacionalna kompanija obuhvata matičnu kompaniju u SAD i njenu filijalu u inostranstvu (stranu filijalu). Posmatranje poslovanja stranih filijala ćemo pratiti preko poslovanja stranih filijala u većinskom vlasništvu (*Majority Owned Foreign Affiliates-MOFAs*), dok nećemo razmatrati poslovanje filijala koje su u manjinskom vlasništvu SAD, jer one mogu biti pod kontrolom stranog investitora. Dakle, analiziraćemo aktivnosti matičnih kompanija koje se nalaze u SAD i njihovih stranih filijala u pogledu prodaja, novododate vrijednosti, zaposlenosti, trgovine robom i ulaganja u istraživanje i razvoj.

U 2009. godini²⁰⁰, **prodaje** američkih matičnih kompanija su iznosile 9196,9 milijardi USD, a prodaje stranih filijala u većinskom vlasništvu su iznosile 4857,0 milijardi USD. U periodu 1999-2009. godina, prosječan godišnji rast prodaja matičnih kompanija je bio veći od rasta dodate vrijednosti. U navedenom periodu, prodaja američkih matičnih kompanija je rasla po prosječnoj godišnjoj stopi od 3,9%, dok je godišnja stopa rasta dodate vrijednosti bila 1,7%. Kod stranih filijala, prosječna godišnja stopa rasta prodaje je bila ništa za 1% od stope rasta dodate vrijednosti koja je iznosila 7%.

²⁰⁰ Barefoot B., Mataloni Jr. and Raymond J., 2011, *Operations of U.S. Multinational Companies in the United States and Abroad-2009*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2011/11%20November/1111_mnc.pdf, Table 10, Table 11, 10/04/2015, p.45,46.

Ukupne prodaje matičnih kompanija u 1999. godini su iznosile 9196,9 milijardi USD, od čega je 8015,3 milijardi USD (87,2%) odlazilo kupcima u SAD, a 1181,6 milijardi USD (12,8%) je prodato kupcima izvan SAD. Prema vrsti proizvoda, prodaje roba su činile 56,6%, dok su prodaje usluga učestvovale sa 36,3%.

Prodaje stranih filijala američkih TNK su u 2009. godini iznosile 4857,0 milijardi USD, od čega je na prodaje roba otpadalo 70,9%, a na prodaje usluga 23,8%. Prema transaktoru, prodaje povezanim subjektima u sistemu TNK su iznosile 1419,5 milijardi USD ili 29,2%, dok su prodaje nezavisnim subjektima dostigle vrijednost 3437,5 milijardi USD ili 70,8% ukupnih prodaja stranih filijala. Prema odredištu, prodaje kupcima u SAD su dostigle 432,0 milijarde USD (8,9%), prodaje kupcima u njihovim zemljama domaćinima iznosile 2953,3 milijardi USD (60,8%), dok su prodaje u ostalim stranim zemljama iznosile 1471,7 milijardi USD (30,3%). Na prodaje kupcima u Evropi i Aziji i Pacifiku otpadalo je čak 70% ukupnih prodaja izvan SAD.

Prodaje matičnih kompanija u 2011. godini su iznosile 10645,4 milijardi USD, što je za 8,9%, odnosno 15,7% više u odnosu na prethodne dvije godine. Prema djelatnosti, prodaje u sektoru industrije su iznosile 4561,9 milijardi USD (42,9%), prodaje u sektoru finansija i osiguranja su dostigle nivo od 1622,7 milijardi USD (15,2%), dok su u sektoru trgovine na veliko zabilježene prodaje od 1229,1 milijardu USD (11,5%). Najveće stope rasta u odnosu na 2010. godinu, ostvarene su u sektoru rudarstva (18,8%) i sektoru industrijske proizvodnje (13,0%).

Tabela 56: Prodaje američkih matičnih kompanija prema djelatnosti,
2010. i 2011. godina, (u milionima USD)

	2010	2011
Ukupno	9.774.337	10.645.399
Rudarstvo	125.238	148.737
Industrijska proizvodnja	4.035.643	4.561.870
Trgovina na veliko	1.121.755	1.229.131
Maloprodaja	943.361	988.637
Informacije	741.453	813.016
Finansije i osiguranje	1.591.294	1.622.671
Profesionalne, naučne i tehničke usluge	310.092	331.743
Ostale djelatnosti	905.501	949.594

Izvor: Barefoot B., Kevin, 2013, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S. Parents and Foreign Affiliates in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/11%20November/1113_mnc.pdf, Table 2.1, Table 2.2, 10/04/2015, p.39,40.

Ukupne prodaje stranih filijala američkih TNK su u 2011. godini porasle za 15,5% i iznosile su 5968,7 milijardi USD (Tabela 57). Na prodaje roba otpadalo je 4355,2 milijarde USD ili 73%, a na prodaje usluga je otpadalo 1389,0 milijardi USD ili 23,3% ukupnih prodaja. Učešće prodaje roba je poraslo za 1,3% u odnosu na prethodnu godinu, dok je učešće prodaje usluga opalo za 0,9%.

Tabela 57: Prodaje stranih filijala u većinskom vlasništvu prema zemlji domaćinu strane filijale, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD)

	2010	2011
Ukupno	5.168.635	5.968.678
Kanada	575.184	662.010
Evropa	2.506.916	2.847.781
od toga:		
Njemačka	312.184	352.743
Irska	269.639	320.921
Velika Britanija	590.095	655.521
Latinska Amerika i ostala zapadna hemisfera	625.184	716.007
od toga:		
Brazil	171.794	203.611
Afrika	97.853	111.359
Bliski istok	64.126	84.611
Azija i Pacifik	1.299.372	1.546.910

Izvor: Barefoot B., Kevin, 2013, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S.Parents and Foreign Affiliates in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/11%20November/1113_mnc.pdf, Table 4.1,Table 4.2, 10/04/2015, p.42,43.

Prema lokaciji filijale, najveće prodaje su ostvarile filijale smještene u Evropi, koje su u 2011. godini dostigle 2847,8 milijardi USD, što je za 13,6% više u odnosu na 2010. godinu. Njihove prodaje činile su 47,7% ukupnih prodaja stranih filijala, što je za 0,8% manje u odnosu na prethodnu godinu. Prodaje filijala smještenih u Velikoj Britaniji, Njemačkoj i Irskoj činile su 46,7% prodaja ostvarenih u evropskim zemljama. Na prodaje filijala čiji su domaćini bili zemlje Azije i Pacifika otpalo je 25,9%, što predstavlja drugo najveće učešće u ukupnim prodajama. Strane filijale smještene u zemljama Latinske Amerike i ostale zapadne hemisfere prodale su kupcima 716,0 milijardi USD, od čega su prodaje Brazila činile 28,4%.

Američke transnacionalne kompanije su u 2011. godini ostvarile **dodatu vrijednost** u iznosu od 4539 milijardi USD, što predstavlja povećanje od 8,3% za samo jednu godinu. Učešće matičnih kompanija u zajedničkoj dodatoj vrijednosti je 68% i iznosilo je 3094 milijardi USD, a na strane filijale otpadalo je 32%, odnosno 1445 milijardi

USD. Dodata vrijednost matičnih kompanija u SAD je, nakon pada od 7,6% u 2008. godini, povećana za 3,7% u 2009. godini i iznosila je 2596 milijardi USD. U 2010. godini zabilježeno je povećanje od čak 12% u odnosu na prethodnu godinu.

Dodata vrijednost stranih kompanija predstavlja doprinos ovih firmi bruto društvenom proizvodu zemlje domaćina. Prosječna godišnja stopa rasta u periodima 1989-1999, 1994-2004, 1999-2009 je iznosila 6,6%, 6,1%, odnosno 3,5%. Najveći porast u analiziranim godinama u Tabeli 58a, zabilježen je 2010. godine, kada je dodata vrijednost porasla za 12% u odnosu na 2009. godinu ili za čitavih 450,2 milijarde USD.

Tabela 58a: Podaci o dodatoj vrijednosti za matične kompanije u SAD i njihove filijale u većinskom vlasništvu, za odabранe godine, (u milionima USD)

Godina	Ukupno	Matične kompanije	Filijale u većinskom vlasništvu (MOFAs)
1989	1.401.078	1.076.884	324.194
1994	1.773.288	1.361.792	411.496
1999	2.644.739	2.064.343	580.396
2004	3.220.723	2.366.467	854.256
2007	3.866.364	2.705.132	1.161.232
2008	3.740.989	2.500.543	1.240.446
2009	3.740.733	2.595.776	1.144.957
2010	4.190.898	2.948.661	1.242.237
2011	4.538.633	3.093.435	1.445.198
godišnje stope (%)			
1989-1999	6,6	6,7	6,0
1994-2004	6,1	5,7	7,6
1999-2009	3,5	2,3	7,0

Izvor: za 2007. i 2008. godinu, Barefoot B., Kevin, 2012, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S.Parents and Their Foreign Affiliates in 2010*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2012/11%20November/1112_MNCs.pdf, Table 1, 11/04/2015, p.52.

Za ostale godine, Barefoot B., Kevin, 2013, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S.Parents and Foreign Affiliates in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/11%20November/1113_mnc.pdf, Table 1, 11/04/2015, p.38.

Ako se posmatra prema sektorima, podaci Tabele 59a pokazuju da se najveća dodata vrijednost matičnih kompanija generiše u industrijskom sektoru, zatim u sektoru finansija i osiguranja, sektoru informacija i maloprodajnom sektoru. U 2011. godini je u svim djelatnostima zabilježen porast dodate vrijednosti, osim u sektoru finansija i osiguranja, gdje je zabilježen neznatan pad od 0,3% u odnosu na 2010. godinu. Najveće povećanje je zabilježeno u sektoru rudarstva od 24,8% i dostigla je vrijednost od 93 milijardi USD.

Tabela 59a: Dodata vrijednost matičnih kompanija i stranih filijala u većinskom vlasništvu prema djelatnosti, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD)

	2010		2011	
	Matične kompanije	MOFAs	Matične kompanije	MOFAs
Ukupno	2.948.661	1.242.237	3.093.435	1.445.198
Rudarstvo	74.862	195.846	93.421	233.769
Industrijska proizvodnja	1.147.233	532.172	1.219.343	621.714
Trgovina na veliko	142.599	156.735	160.810	171.739
Maloprodaja	257.162	56.955	264.655	64.851
Informacije	333.154	51.355	344.069	61.415
Finansije i osiguranje	356.980	66.887	355.946	73.530
Profesionalne, naučne i tehničke usluge	196.294	78.464	201.980	87.121
Ostale djelatnosti	440.377	103.823	453.211	131.059

Izvor: Barefoot B., Kevin, 2013, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S.Parents and Foreign Affiliates in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/11%20November/1113_mnc.pdf, Table 6.1, 10/04/2015, p.46.

Dodata vrijednost stranih filijala je nakon pada od 7,7% u 2009. godini, dospjela vrijednost od 1145 milijardi USD. Ovaj pad je uglavnom uzrokovao smanjenjem postojećih operacija filijala i smanjenjem broja filijala usled njihove likvidacije. U 2010. godini imamo porast od 8,5%, da bi u 2011. godini bio zabilježen rast od čak 16,3%, kada je dodata vrijednost stranih filijala iznosila 1445 milijardi USD.

Sektorskom analizom dodate vrijednosti stranih filijala zapađamo da se dodata vrijednost najviše generiše u sektoru industrijske proizvodnje, zatim sektoru rudarstva i sektoru trgovine na veliko. Upoređujući podatke za posljedne dvije dostupne godine, 2010. i 2011. godinu, otkrivamo da su svi sektori ostvarili porast, a najveći rast je zabilježen u sektoru informacija i sektoru rudarstva, od 19,6%, odnosno 19,4%.

Prema geografskom području, najviše dodate vrijednosti su generisale strane filijale locirane u Evropi, Aziji i Pacifiku, zatim Latinskoj Americi i ostaloj zapadnoj hemisferi (Tabela 59b). Petnaest zemalja, Velika Britanija, Kanada, Irska, Njemačka, Japan, Australija, Francuska, Brazil, Meksiko, Kina, Švajcarska, Singapur, Holandija, Italija i

Norveška, učestvuju u stvaranju dvije trećine dodate vrijednosti stranih filijala u većinskom vlasništvu u 2011. godini²⁰¹.

Tabela 59b: Dodata vrijednost stranih filijala u većinskom vlasništvu prema području strane filijale, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD)

	2010	2011
Ukupno	1.242.237	1.445.198
Kanada	130.571	145.380
Evropa	601.005	697.761
od toga:		
Fancuska	50.240	56.663
Njemačka	85.451	94.872
Irska	61.741	96.101
Velika Britanija	153.330	160.869
Latinska Amerika i ostala zapadna hemisfera	153.250	169.204
Afrika	55.131	63.026
Bliski istok	23.289	35.961
Azija i Pacifik	278.991	333.866

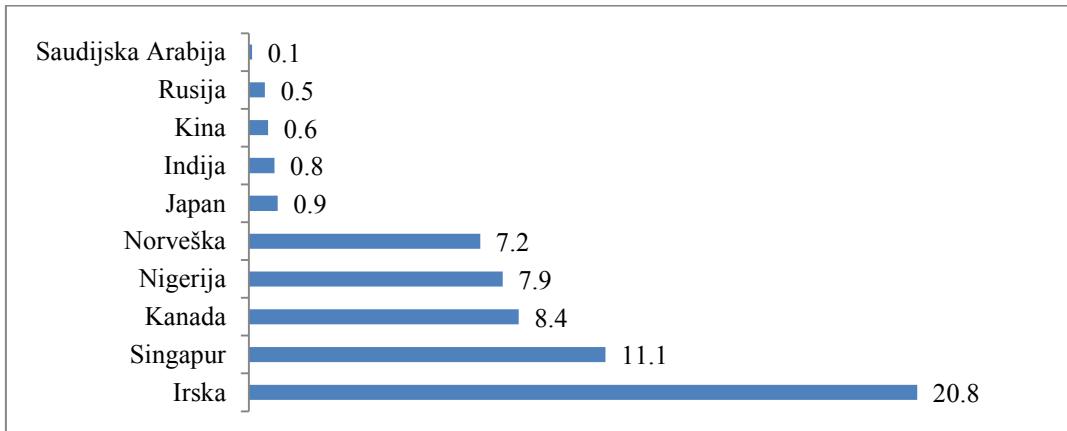
Izvor: Isto kao u Tabeli 59a.

U Kanadi je dodata vrijednost povećana za 11,3%, u Evropi 16,1%, u Latinskoj Americi i zapadnoj hemisferi 10,4%, u Africi 14,3%, na Bliskom Istoku 54,4%, u Aziji i Pacifiku 19,7%. Dakle, najveće povećanje od 54,4%, odnosno 12,7 milijardi USD je zabilježeno na Bliskom Istoku, odrađavajući porast u sektoru rudarstva, u izvlačenju nafte i gasa.

Koliko filijale američkih transnacionalnih kompanija utiču na privredu zemalja domaćina njihovih filijala, prikazano je na sledećem grafiku. Na slici su prikazani podaci o učešću američkih transnacionalnih kompanija, iz nebankarskog sektora, na društveni proizvod deset zemalja u 2008. godini. Učešće se kretalo od 20,8% u Irskoj, do 0,1% u Saudijskoj Arabiji. Značajno učešće je ostvareno u društvenom proizvodu Singapura 11,1%, Kanade 8,4%, Nigerije 7,9% i Norveške 7,2%. Nisko učešće je ostvareno u društvenim proizvodima Indije 0,8%, Kine 0,6% i Rusije 0,5%. Visoko učešće u BDP-u zemlje domaćina povezano je sa upotrebom zajedničkog jezika između zemlje domaćina i SAD, kulturnim sličnostima i sličnostima u pravnim sistemima.

²⁰¹ Barefoot B., Kevin, 2013, U.S. Multinational Companies-Operations of U.S. Parents and Foreign Affiliates in 2011, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/11%20November/1113_mnc.pdf, 12/04/2015, p.38.

Grafik 15: Dodata vrijednost u nebanskarskom sektoru stranih filijala u većinskom vlasništvu kao procenat od BDP u zemljama domaćina njihovih filijala u 2008. godini

Izvor: Grafičko predstavljanje na osnovu podataka iz izvora: Barefoot B., Mataloni Jr. and Raymond J., 2009, *U.S. Multinational Companies: Operations in the United States and Abroad in 2008*, BEA, SAD,

Washington, Internet, http://www.bea.gov/scb/pdf/2010/08%20August/0810_mncc.pdf, 16/04/2015,

Table 13, p.219.

Prema poslednjim dostupnim podacima, za 2011. godinu, američke transnacionalne kompanije su **zapošljavale** preko 34.600.000 zaposlenih. Pomnoći li se taj broj sa 4, odnosno sa brojem članova prosječne četvoročlane porodice, dobijamo cifru od 138,4 miliona ljudi koji na direktni ili indirektni način zavise od transnacionalnih kompanija. U 2011. godini, zaposlenost u svim američkim TNK je povećana 1,6% u odnosu na prethodnu godinu. Prosječna godišnja stopa rasta u periodima 1989-1999, 1994-2004, 1999-2009 je iznosila 2,5%, 2,3%, odnosno 0,6%. Najveći pad zaposlenosti u odabranim godinama prikazanim u Tabeli 58b je zabilježen u periodu finansijske krize, 2008. godine, kada su američke transnacionalne kompanije zapošljavale 466,3 hiljade zaposlenih manje u odnosu na 2007. godinu. U 2009. godini imamo ponovo rast zaposlenosti, kada američke TNK zapošljavaju skoro milion zaposlenih više u odnosu na 2008. godinu.

Zaposlenost u matičnim kompanijama je u 2011. godini zabilježila rast od 0,4% u odnosu na prethodnu godinu i iznosila je 22,9 miliona zaposlenih. Po djelatnostima, najveći broj zaposlenih u matičnim kompanijama je radio u sektoru proizvodnje

(6,8 miliona), zatim u sektoru maloprodaje (4,4 miliona) i sektoru finansija i osiguranja (2,5 miliona)²⁰².

Tabela 58b: Podaci o zaposlenosti za matične kompanije u SAD i njihove filijale u većinskom vlasništvu, za odabrane godine, (broj zaposlenih u hiljadama)

Godina	Ukupno	Matične kompanije	Filijale u većinskom vlasništvu (MOFAs)
1989	24.825,9	19.616,9	5.209,0
1994	25.141,9	19.330,0	5.811,9
1999	31.913,4	23.985,3	7.928,1
2004	31.466,0	22.446,2	9.019,8
2007	33.203,0	22.831,5	10.371,5
2008	32.736,7	22.273,3	10.463,4
2009	33.726,6	22.932,7	10.793,9
2010	34.104,5	22.791,1	11.313,4
2011	34.656,9	22.871,8	11.785,1
godišnje stope (%)			
1989-1999	2,5	2,0	4,3
1994-2004	2,3	1,5	4,5
1999-2009	0,6	-0,4	3,1

Izvor: isti kao kod Tabele 58a.

Filijale u većinskom vlasništvu su u 2011. godini zapošljavale 11,8 miliona zaposlenih, što je 4,2% više u odnosu na 2010. godinu. Prema djelatnostima, najveći broj radnika je zapošljavao industrijski sektor (4,8 miliona), zatim sektor maloprodaje (1,2 miliona) i sektor profesionalnih, naučnih i tehničkih usluga (1 milion). Prema područjima, najveći broj zaposlenih je radio u Evropi (4,2 miliona), Aziji i Pacifiku (3,9 miliona), zatim Latinskoj Americi i ostaloj zapadnoj hemisferi (2,3 miliona)²⁰³.

Analizirajući ulogu američkih TNK u **trgovini robom SAD**, zapađamo da na njih otpada veliki dio robne trgovine SAD. To potvrđuju i podaci Tabele 60. Učešće američkih TNK u ukupnom robnom izvozu SAD u 2010. godini je iznosilo 48,1%, dok je učešće u ukupnom robnom uvozu SAD iznosilo 42,4%.

²⁰² Barefoot B., Kevin, 2013, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S.Parents and Foreign Affiliates in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/11%20November/1113_mnc.pdf, 16/04/2015, Table 2.2, p.40.

²⁰³ Isto, str.45.

U 2010. godini ukupan izvoz SAD koje su obavile TNK je iznosio 615,3 milijarde USD, odnosno 48,1% ukupnog robnog izvoza SAD. Taj procenat je u 2009. godini iznosio 54,6%, dok je u 2008. godini izvoz SAD koji obavljaju matične kompanije i njihove strane filijale iznosio 597,5 milijardi USD ili 46,4% ukupnog robnog izvoza SAD. Dakle, izvoz koji obavljaju američke TNK čini oko 50% ukupnog robnog izvoza SAD.

U 2009. godini došlo je do pada vrijednosti izvoza koje obavljaju TNK za 20,6 milijardi USD ili 3,6%. Međutim, njihovo učešće u ukupnom robnom izvozu SAD je poraslo za 10%, s obzirom da je ukupan izvoz SAD u 2009. godini opao za 18%. Nakon pada u 2009. godini, u narednoj godini imamo rast izvoza američkih TNK za 6,6%. Ovaj rast je bio sporiji od rasta ukupnog američkog izvoza koji je u 2010. godini iznosio 21%, zbog toga je njihovo učešće u ukupnom izvozu SAD opalo za 6,5%.

Robni uvoz koji obavljaju američke TNK je u 2008. godini iznosio 770,8 milijardi USD ili 36,6% ukupnog robnog uvoza SAD. U narednoj godini došlo je do pada uvoza američkih TNK za 5,8% i pada ukupnog američkog uvoza za 25,9%. U 2010. godini, uvoz američkih TNK je povećan 11,6% na 810,5 milijardi USD, a uvoz svih američkih preduzeća povećan je za 22,7% na 1913,2 milijarde USD. Kao rezultat toga, udio američkih TNK u ukupnom uvozu SAD pao je sa 46,6% u 2009. godini na 42,4% u 2010. godini.

Porast robnog izvoza koje obavljaju američke transnacionalne kompanije u 2010. godini je ostvaren kako zbog rasta izvoza od matičnih kompanija prema stranim filijalama koji je povećan za 12,2%, tako i zbog uvoza TNK od ostalih subjekata koji je povećan za 4,4%. Povećanje robnog uvoza koje su obavile američke TNK u 2010. godini je rezultat porasta uvoza stranih filijala od njihovih matičnih kompanija u SAD za 12,5% i porasta uvoza američkih TNK od ostalih subjekata za 11,2%.

Tabela 60: Trgovina robom SAD koju obavljaju američke TNK,
2008, 2009. i 2010. godina (u milionima USD)

	2008	2009	2010
Izvoz SAD koji su obavile TNK, ukupno	597.458	576.881	615.345
Intra-TNK trgovina	227.586	207.479	229.692
Od matičnih kompanija u SAD prema njihovim filijalama u većinskom vlasništvu (MOFAs)	214.116	181.594	203.878
Od matičnih kompanija u SAD prema ostalim stranim filijalama	13.470	25.885	25.814
Trgovina TNK sa ostalima	369.872	369.402	385.653
Od matičnih kompanija u SAD prema strancima koji nijesu njihove sopstvene filijale	326.072	327.930	343.602
Od čega:			
Od matičnih kompanija u SAD ka njihovim grupama stranih matičnih preduzeća	49.061	58.338	53.703
Ka stranim filijalama od američkih lica koja nijesu njihove sopstvene matične kompanije	43.800	41.472	42.051
Ka MOFAs	43.800	37.748	42.051
Ka ostalim stranim filijalama	n.d.	3.724	n.d.
Uvoz SAD koji su obavile TNK, ukupno	770.815	726.184	810.474
Intra-TNK trgovina	272.604	233.578	262.711
Od MOFAs prema njihovim matičnim kompanijama u SAD	257.620	215.502	245.503
Od ostalih stranih filijala prema njihovim matičnim kompanijama u SAD	14.984	18.076	17.208
Trgovina TNK sa ostalima	498.211	492.606	547.763
Ka matičnim kompanijama u SAD od stranaca koji nijesu njihove sopstvene filijale	436.102	445.943	500.687
Od čega:			
Ka matičnim kompanijama u SAD od njihovih grupa stranih matičnih preduzeća	125.901	170.073	180.610
Od stranih filijala prema licima u SAD koji nijesu njihove matične kompanije	62.109	46.663	47.076
Od MOFAs	57.902	42.556	47.076
Od ostalih stranih filijala	4.207	4.107	n.d.
Dodatak:			
Ukupan robni izvoz SAD	1.287.44 2	1.056.04 3	1.278.26 3
Izvoz SAD koji su obavile TNK kao procenat ukupnog izvoza	46,4	54,6	48,1
Intra-TNK izvoz SAD kao procenat ukupnog izvoza	17,7	19,6	18,0
Ukupan robni uvoz SAD	2.103.64 1	1.559.62 5	1.913.16 0
Uvoz SAD koji su obavile TNK kao procenat ukupnog uvoza	36,6	46,6	42,4
Intra-TNK uvoz SAD kao procenat ukupnog uvoza	13,0	15,0	13,7

n.d.-podaci nijesu dostupni

Izvor: Barefoot B., Kevin, 2012, U.S. *Multinational Companies-Operations of U.S. Parents and Their Foreign Affiliates in 2010*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2012/11%20November/1112_MNCs.pdf, 16/04/2015, Table 6, p.61.

Američke TNK ulat u značajna sredstva u **istraživanje i razvoj**. Ova ulaganja u 2011. godini su porasla za 8,5% i iznosila su 269,0 milijardi USD. Izdaci matičnih kompanija za istraživanje i razvoj u 2011. godini dostigli su 223,2 milijarde USD i bili su veći 8,5% u odnosu na prethodnu godinu. Takođesu i ulaganja stranih filijala u ove namjene porasla za 14,7% i dostigla su nivo od 45,8 milijardi USD. Sredstva uložena u istraživanje i razvoj od strane matičnih kompanija, učestvuju sa 83% u ukupno uloženim sredstvima američkih TNK.

Sektorsku analizu ove varijable prikazuje Tabela 61. Prema podacima predmetne tabele, uočavamo da su rashodi matičnih kompanija koncentrisani u tri oblasti, i to: industrijska proizvodnja, informacije i profesionalne, naučne i tehničke usluge. U 2011. godini ulaganja u ova tri sektora činila su 94% ukupnih ulaganja matičnih kompanija za istraživanje i razvoj.

Tabela 61: Izdaci za istraživanje i razvoj američkih matičnih kompanija prema djelatnosti, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD)

	2010	2011
Ukupno	205.674	223.217
Rudarstvo	556	672
Industrijska proizvodnja	152.855	163.132
Trgovina na veliko	6.299	6.410
Maloprodaja	n.d.	n.d.
Informacije	22.577	24.997
Finansije i osiguranje	384	464
Profesionalne, naučne i tehničke usluge	18.056	21.631
Ostale djelatnosti	n.d.	n.d.

n.d.-podaci nijesu dostupni

Izvor: Barefoot B. Kevin, 2013, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S.Parents and Foreign Affiliates in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/11%20November/1113_mnc.pdf, 16/04/2015, Table 2.1,Table 2.2, p.39,40.

Prosječna stopa rasta rashoda za istraživanje i razvoj stranih filijala u dvije analizirane godine je iznosila 8,2%, dok su ovi izdaci kod matičnih kompanija prosječno godišnje rasli 4,2%. Gotovo duplo brži rast kod stranih filijala je posledica većih ulaganja kako bi se proširilo i poboljšalo tehničko obrazovanje i povećala produktivnost.

Tabela 62: Izdaci za istraživanje i razvoj stranih filijala u većinskom vlasništvu prema području strane filijale, 2010. i 2011. godina, (u milionima USD)

	2010	2011
Ukupno	39.887	45.752
Kanada	2.765	3.399
Evropa	23.902	27.656
od toga: Njemačka	6.717	7.268
Belgija	2.031	2.427
Velika Britanija	5.788	6.883
Latinska Amerika i ostala zapadna hemisfera	2.553	2.851
od toga: Brazil	1.389	1.492
Afrika	86	102
Bliski istok	2.016	2.076
Azija i Pacifik	8.565	9.668

Izvor: Barefoot B., Kevin, 2013, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S.Parents and Foreign Affiliates in 2011*, BEA, SAD, Washington, Internet, https://www.bea.gov/scb/pdf/2013/11%20November/1113_mnc.pdf, 16/04/2015, Table 4.1,Table 4.2, p.42,43.

Ako posmatramo istraživanje i razvoj stranih filijala u 2011. godini zapažamo da izdaci u Evropi od 27,7 milijardi USD čine preko 60%. Na primjer, samo u dvije tehnološki napredne zemlje domaćina, Njemačku i Veliku Britaniju, uloženo je 14,2 milijarde USD, odnosno više od polovine ulaganja u sve evropske zemlje. U Aziji i Pacifiku, troškovi stranih filijala za istraživanje i razvoj porasli su 12,9% i dostigli su 9,7 milijardi USD. Više od polovine ovih ulaganja otpada na Indiju. U Latinskoj Americi i ostaloj zapadnoj hemisferi, troškovi stranih filijala za istraživanje i razvoj iznosili su 2,9 milijardi USD i bili su veći 11,7% u odnosu na 2010. godinu. Samo u Brazilu je uloženo 1,5 milijardi USD ili nešto manje od polovine ukupnih izdataka u ovom dijelu svijeta.

3.3.5. Obračun izvoza SAD prema FATS konceptu

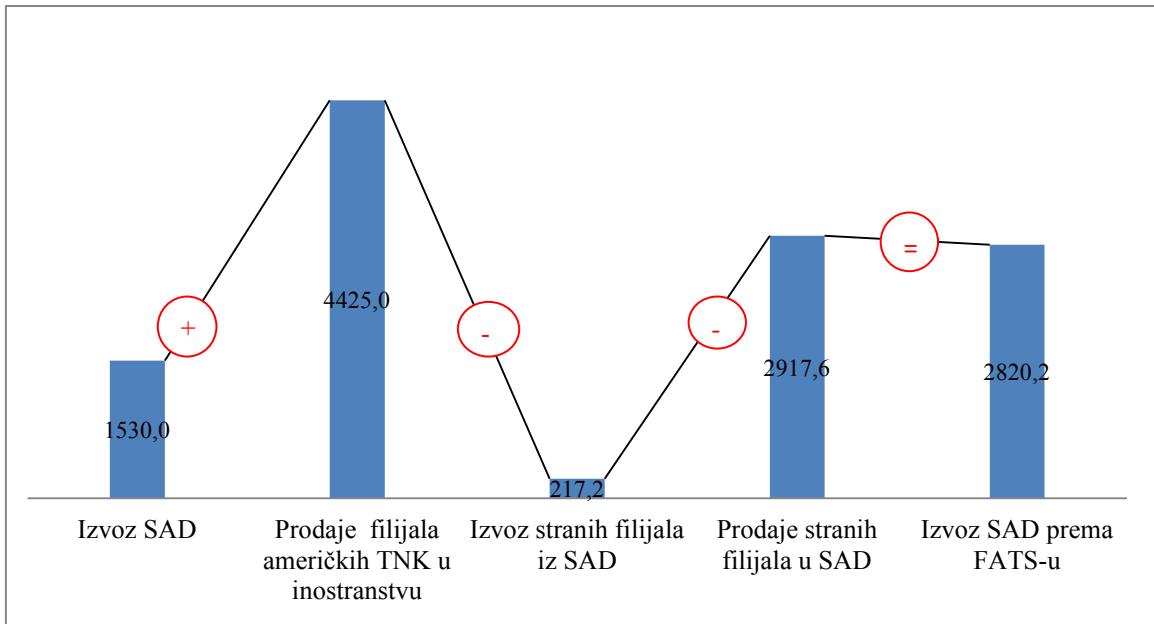
Na osnovu do sada analiziranih podataka, uradićemo obračun izvoza SAD prema FATS konceptu za 2009. godinu. Obračun ćemo uraditi primjenjujući metodologiju prikazanu u Tabeli 63.

Tabela 63: Metodologija obračuna izvoza prema klasičnoj i FATS metodi

	Izvoz prema klasičnoj metodi	Izvoz prema FATS metodi
Prodaje roba i usluga u inostranstvu	+	+
Prodaje stranih filijala domaćih kompanija u zemljama domaćinima	0	+
Prodaje stranih filijala domaćih kompanija u ostalim stranim zemljama	0	+
Izvoz stranih filijala iz posmatrane zemlje	0	-
Prodaje stranih filijala u posmatranoj zemlji	0	-

Dakle, na vrijednost izvoza SAD prema zvaničnoj statistici (1530 milijardi USD), dodaćemo vrijednost prodaja američkih TNK u inostranstvu (4425 milijardi USD). Prodaje stranih filijala američkih TNK se sastoje iz prodaja stranih filijala američkih TNK u zemljama domaćinima (2953 milijardi USD) i prodajama stranih filijala američkih TNK u ostalim stranim zemljama (1472 milijarde USD). Zatim ćemo dobijeni zbir umanjiti za vrijednost izvoza koji strane filijale obave iz SAD (217,2 milijarde USD), kao i za vrijednost prodaja koji strane filijale izvrše na tržištu SAD

(2917,6 milijardi USD). Obavljenim računskim operacijama došli smo do vrijednosti izvoza SAD prema FATS statistici, u vrijednosti od 2820,2 milijardi USD.

Slika 6: Obračun izvoza SAD prema FATS-u, za 2009. godinu (milijarde USD)

Izvor: Izvoz SAD prema podacima WTO, *International Trade Statistics 2010*, Geneva, p.13,15. Prodaje filijala američkih TNK u inostranstvu date su prema podacima iz ovog rada, str. 197. Izvoz stranih filijala iz SAD je dat prema podacima iz Tabele 53 iz ovog rada, str.192. U izvoz stranih filijala iz SAD nije uključen izvoz usluga zbog nedostupnosti podataka, a s obzirom na malu vrijednost neće značajnije uticati na obračun. Prodaje stranih filijala u SAD su date prema podacima iz Tabele 50 iz ovog rada, str.187.

Kao što možemo vidjeti na Slici 6, vrijednost izvoza SAD prema FATS-u znatno je veća od vrijednosti izvoza prema klasičnoj statistici. Obračun izvoza prema FATS-u za 2009. godinu iznosio je 2820,2 milijarde USD, što je za 1290,2 milijarde USD, odnosno 84,3% više u odnosu na vrijednost izvoza po zvaničnom statističkom obračunu. Dakle, postojeći statistički okvir ne uključuje aktivnosti američkih transnacionalnih kompanija u svjetskoj privredi, kao ni stranih filijala koje posluju na američkom tržištu. Na primjer, samo prodaje filijala američkih TNK u inostranstvu u 2009. godini su gotovo tri puta veće od vrijednosti izvoza prema klasičnoj statistici. Ovome u prilog govori i činjenica o njihovom bržem rastu od rasta uvoza. Prodaje filijala američkih TNK u

inostranstvu su u 2009. godini porasle 224% u odnosu na 1999. godinu, dok je izvoz SAD u 2009. godini bio viši za 61,9% u odnosu na 1999. godinu.

Novi koncept meĐunarodne trgovine koji uključuje aktivnosti TNK i njihovih stranih filijala, omogućiće nam da objasnimo američki spoljnotrgovinski deficit u odnosima sa pojedinim zemljama. Spoljnotrgovinski deficit SAD u 2014. godini je iznosio 721,6 milijardi USD, što je za 4,6% više u odnosu na 2013. godinu kada je iznosio 688,7 milijardi USD²⁰⁴. Deficit tekućeg bilansa u 2013. godini činio je 4,1% američkog BDP. Najveći deficit koji su SAD ikada imale u spoljnotrgovinskoj razmjeni, ostvaren je 2006. godine (828,0 milijardi USD). Osim što je visok, američki spoljnotrgovinski deficit je stalan i rastući.

Sjedinjene Američke Države su u bilateralnim trgovinskim odnosima sa Kinom, Kanadom, Japanom i Njemačkom, u 2014. godini imale deficit od 517,4 milijarde USD, što je preko 70% ukupnog američkog spoljnotrgovinskog deficitata. Odgovor na održivost ovako visokog i stalnog deficitata, daće nam novi koncept analize meĐunarodne trgovine.

Posmatrajući bilans spoljnotrgovinske razmjene između SAD i Kine, prikazan na sledećem grafikonu, uočavamo da je deficit od 1985. godine kada je iznosio 6 miliona USD, do 2008. godine kada je dostigao vrijednost od 268,0 milijardi USD, imao stalan rast. Usled svjetske ekonomske krize, u 2009. godini spoljnotrgovinski deficit SAD u razmjeni sa Kinom pao je na nivo od 226,9 milijardi USD. Nakon 2009. godine imamo ponovo dinamičan rast, tako da je deficit u 2014. godini iznosio 342,6 milijardi USD, što predstavlja najveći deficit koji su SAD ikada ostvarile sa nekom zemljom u spoljnotrgovinskoj razmjeni. Osim trgovinskog bilansa, u razmatranje treba uzeti bilans stranih filijala SAD, koji predstavlja razliku između prodaja američkih filijala u inostranstvu i prodaja stranih filijala u SAD. Tako je bilans stranih filijala sa Kinom u 2011. godini bio u suficitu, jer su američke filijale prodale u Kinu 206,1 milijardu USD, dok su prodaje kineskih filijala u SAD iznosile 8,3 milijardi USD. Dakle u 2011. godini, naspram trgovinskog deficitata od 295,2 milijarde USD, imamo suficit stranih filijala od 197,8 milijardi USD.

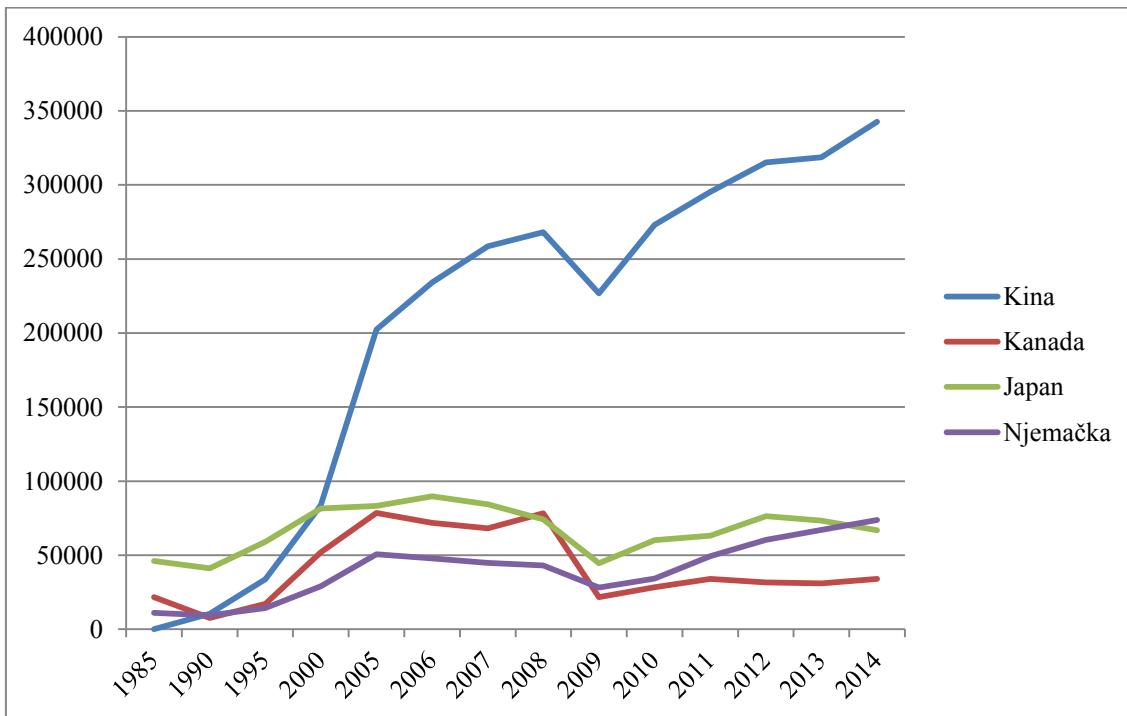
²⁰⁴ U.S. Census Bureau, Foreign Trade, *U.S. International Trade Data*, Washington, Internet, <http://www.census.gov/foreign-trade/balance/c0004.html>, 25/04/2015.

Kina je 1979. godine započela proces ubrzanih reformi i otvaranja prema svijetu. Posebna pažnja je posvećena utvrđivanju pojedinih područja za privlačenje stranog kapitala-ekonomiske proizvodne zone. Podstaknuti brojnim carinskim i fiskalnim olakšicama, kao i jeftinom radnom snagom, strani investitori, naročito američki, počeli su intezivno da uđu u slobodne zone. Transnacionalne kompanije svoju proizvodnju uglavnom obavljaju u ovim proizvodnim zonama. Prema raspoloživim podacima Svjetske trgovinske organizacije, izvoz iz ekonomskih proizvodnih zona je činio 56% ukupnog kineskog izvoza u 2008. godini²⁰⁵. Ako znamo da je kineski robni izvoz u 2008. godini iznosio 1482,3 milijardi USD, to znači da 830,1 milijarda USD je činila izvoz iz slobodnih ekonomskih zona. Izvoznici iz ovih zona u Kini su u velikom procentu američke kompanije, pa ćemo za analizu pretpostaviti da samo one vrše izvoz. Primjenjujući FATS statistiku, izvoz koji obave strane filijale treba pripisati zemlji krajnjeg investitora. Dakle, 830,1 milijarda USD ne predstavlja kineski izvoz, već izvoz koji su obavile američke transnacionalne kompanije iz svojih filijala u Kini. Njegovu vrijednost treba uzeti u obračun izvoza SAD, a ne kao prema klasičnoj statistici, u obračun izvoza Kine.

Prema klasičnoj statistici spoljne trgovine, deficit SAD u razmjeni sa Kinom u 2008. godini je iznosio 268,0 milijardi USD. Primjenjući novi koncept analize spoljne trgovine (FATS statistiku), utvrdili smo da 830,1 milijarda USD zapravo predstavlja američki izvoz. To znači, da kada od izvoza američkih filijala iz slobodnih zona, tj. od 830,1 milijardu USD oduzmemo 268,0 milijardi USD, što predstavlja zvanični trgovinski deficit, vidjećemo da SAD u trgovinskoj razmjeni sa Kinom u 2008. godini nisu ostvarile deficit, već surazul od 562,1 milijardu USD.

²⁰⁵ Maurer Andreas and Degain Christophe, *Globalization and trade flows: what you see is not what you get!*, World Trade Organization, Economic Research and Statistics Division, Staff Working Paper ERSD-2010-12, Geneva, Internet, https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/ersd201012_e.pdf, 02/05/2015, p.20.

Grafik 16: Kretanje američkog spoljnotrgovinskog deficitu u odnosima sa Kinom, Kanadom, Japanom i Njemačkom, milioni USD

Izvor: Podaci U.S. Census Bureau, Foreign Trade, *U.S. International Trade Data*, Washington, Internet, www.census.gov, 24/04/2015.

Analizirajući trgovinski bilans sa Kanadom, zapaćamo da SAD i sa ovom državom u spoljnotrgovinskoj razmjeni imaju stalni negativan saldo. Dakle, Kanada u bilateralnoj razmjeni ostvaruje deficit, jer je kanadski izvoz u SAD viši od kanadskog uvoza iz SAD. U 2005. godini zabilježen je rekordan nivo deficitu od 78,5 milijardi USD. Nakon smanjenja vrijednosti u 2009. godini, imamo ponovo rast deficitu koji je u 2014. godini dostigao nivo od 34,0 milijardi USD, što je za 9,9% više u odnosu na prethodnu godinu. U 2007. godini, poslednjoj godini za koju su dostupni podaci, 32,1% ukupne kanadsko-američke trgovine je bilo intrafirmorskog karaktera, odnosno 177,9 milijardi USD. Oko 36,1% kanadskog robnog izvoza u SAD je bilo intrafirmsko, dok je 24,8% uvoza imalo karakter intrafirmorskog²⁰⁶.

Kao što smo vidjeli, SAD u trgovini sa Kanadom imaju deficit. Za potpunije razmatranje, pored spoljnotrgovinskog bilansa, treba posmatrati i bilans prodaja.

²⁰⁶ Government of Canada, Foreign Affairs and International Trade Canada, 2010, *Canada's State of Trade: Trade and Investment Update 2010*, Ottawa, Internet, http://www.international.gc.ca/economist-economiste/performance/state-point/state_2010_point/2010_6.aspx?lang=eng, 02/05/2015.

Upoređujući prodaje američkih filijala u Kanadi koje su u 2011. godini iznosile 662,0 milijardi USD, sa iznosom od 242,8 milijardi USD koliko su iznosile prodaje kanadskih filijala u SAD, zapažamo da bilans stranih filijala SAD ostvaruje deficit od 419,2 milijarde USD. Ako znamo da je trgovinski deficit SAD sa Kanadom u 2011. godini iznosio 34,0 milijardi USD, uočavamo da je deficit stranih filijala SAD sa Kanadom dvanaest puta veći.

Situacija sa Japanom i Njemačkom je drugačija. Ove dvije zemlje osim deficit-a u spoljnoj trgovini sa SAD-om, ostvaruju deficit i u prodajama filijala. Japanski izvoz u SAD je mnogo veći od japanskog uvoza iz SAD, zbog toga SAD imaju ogroman deficit u trgovini sa Japanom. Osim deficit-a prema zvaničnoj meĐunarodnoj statistici, SAD ostvaruju deficit i u poređenju prodaja japanskih filijala u SAD i američkih filijala u Japan. Tako je na primjer u 2011. godini trgovinski deficit iznosio 63,1 milijardu USD, dok je deficit bilansa prodaja filijala iznosio 280,6 milijardi USD. Japanske filijale u SAD su 2011. godini prodale robe u vrijednosti 571,0 milijardi USD, a prodaje američkih filijala u Japan su dostigle vrijednost od 290,4 milijardi USD. Objasnjenje ovako velikog deficit-a u prodajama filijala nalazi se u činjenici da japanci u SAD imaju veliki broj kompanija u automobilskoj i elektronskoj industriji.

Spoljnotrgovinski deficit između SAD i Njemačke u 2011. godini je iznosio 49,4 milijardi USD, dok su prodaje njemačkih filijala u SAD dostigle nivo od 386,0 milijardi USD, a prodaje američkih filijala u Njemačkoj vrijednost od 352,7 milijardi USD. Dakle, ove dvije zemlje u bilateralnim odnosima osim trgovinskog deficit-a, ostvaruju i deficit bilansa stranih filijala koji je u 2011. godini iznosio 33,3 milijarde USD, što je za 32,6% manje od trgovinskog deficit-a.

Iz navedenog zaključujemo, analiza meĐunarodne trgovine jedne zemlje je nepotpuna, ukoliko pored klasičnih trgovinskih tokova nijesu uključene i aktivnosti stranih filijala. Najbolji primjer su SAD, koje i pored velikog trgovinskog deficit-a ostaju i dalje jedna od najkonkurentnijih zemalja na svijetu²⁰⁷. Razlog je upravo meĐunarodna aktivnost

²⁰⁷ Prema istraživanjima Svjetskog ekonomskog foruma objavljenog u publikaciji *Global Competitiveness Report 2014-2015*, SAD su od 144 zemalja rangirane na trećem mjestu, poslije Švajcarske i Singapura.

njihovih transnacionalnih kompanija. Recimo, američke filijale su u 2011. godini u inostranstvu stvorile dodatu vrijednost od 1445 milijardi USD i zapošljavale preko 11 miliona radnika. Korist privredi SAD donose i strane filijale koje posluju na njenom tržištu i koje su u 2011. godini generisale dodatu vrijednost od 736,4 milijarde USD i zapošljavale preko 5,5 miliona radnika.

Našim obračunom dobili smo vrijednost izvoza SAD za 2009. godinu prema FATS-u u iznosu 2820,2 milijarde USD. Ovaj podatak je veoma bitan, jer ukoliko se uporedi sa vrijednošću izvoza prema klasičnoj statistici od 1530,0 milijardi USD, vidimo da je izvoz prema FATS konceptu veći za 1290,2 milijardi USD. Upravo za ovu razliku treba umanjiti iznos trgovinskog deficit-a. Dakle, SAD u 2009. godini u spoljnotrgovinskoj razmjeni sa svijetom nijesu ostvarile deficit od 406 milijardi USD²⁰⁸, kako govore podaci klasične statistike, već suficit u vrijednosti od 884,2 milijarde USD.

Donosioci politika SAD treba osim podataka koje pruža klasična statistika, da analiziraju i podatke iz bilansa stranih filijala. Prodaje američkih filijala godinama ostvaruju veliki suficit i svojom veličinom znatno nadmašuju podatke klasičnog bilansa. U razmatranje treba uzeti i druge varijable, kao što su novododata vrijednost i zaposlenost. Podaci dobijeni na ovaj način bi u potpunosti odražavali rastuću transnacionalizaciju privrede SAD i veoma značajnu ulogu američkih filijala u svjetskoj privredi, kao i stranih filijala na tržištu SAD.

3.4. Statistika međunarodne trgovine Slovenije po FATS konceptu

3.4.1. Položaj Slovenije u međunarodnoj trgovini

Slovenija je razvijena privreda juga srednje Evrope, koja je zavisna od stranih ekonomija i značajno je povezana sa međunarodnim okruženjem. Prema podacima Svjetske trgovinske organizacije, bruto društveni proizvod Slovenije u 2014. godini je

²⁰⁸ WTO, *International Trade Statistics 2010*, Geneva, Internet,
https://www.wto.org/ENGLISH/res_e/statis_e/its2010_e/its10_toc_e.htm, 02/05/2015, p.13,15.

iznosio 49,4 milijardi USD. Ona je visoko izvozno orjentisana zemlja, što je i razumljivo obzirom na malu veličinu tržišta. Najbolji pokazatelj izvozne orjentacije je učešće izvoza u BDP, koje je u 2013. godini iznosilo 74,7% (Tabela 64). Udio priliva stranih direktnih investicija u bruto društvenom proizvodu u 2013. godini je iznosio 24,7%. Takođe je učešće odliva direktnih investicija iz Slovenije u procentima od BDP veoma nisko, i u 2013. godini je iznosilo 14,3%.

Tabela 64: Odabrani pokazatelji globalizacije Slovenije za period 2009-2013.godina

	2009	2010	2011	2012	2013
I Medunarodna trgovina					
I.1. Izvoz robe i usluga (u % od BDP)	57,2	64,3	70,4	73,2	74,7
I.2. Uvoz robe i usluga (u % od BDP)	55,4	62,8	68,4	68,9	68,7
I.3. Tržišna integracija robe –prosjek izvoza i uvoza (% od BDP)	47,4	54,6	60,7	61,4	61,8
I.4. Tržišna integracija usluga–prosjek izvoza i uvoza (% od BDP)	10,6	11,1	11,4	12,1	12,5
II Strane direktne investicije					
II.1. Strane direktne investicije u zemlji (u % od BDP)	21,6	22,0	24,1	25,7	24,7
II.2. Direktne investicije u inostranstvu (u % od BDP)	17,0	16,8	16,4	15,9	14,3
III Strane kompanije u zemlji					
III.1. Broj kompanija u stranom vlasništvu (u % od ukupnog broja)	3,8	3,6	3,8	4,1	-
III.2. Zaposleni u kompanijama u stranom vlasništvu (u % od ukupnog broja)	13,5	13,6	14,6	15,2	-

Izvor: Statistični urad Republike Slovenije, 2015, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Izbrani kazalniki globalizacije, Slovenija, letno*, Ljubljana, Internet, www.stat.si, 06/11/2015.

Za određivanje međunarodnog položaja Slovenije izabrali smo KOF indeks globalizacije, švajcarskog Ekonomskog instituta iz Ciriha. Ova organizacija svake godine izračunava indeks globalizacije oko 200 zemalja. Ocjenjivanje položaja se sastoji od niza varijabli podijeljenih u tri oblasti: ekonomske, društvene i političke. Takođe se za svaku oblast izračunavaju sektorski indeksi. Pod ekonomskom globalizacijom se podrazumijeva tok novca, kapitala, transakcije, pod društvenom raširenost ideja, informacija i interakcija sa ljudima iz drugih zemalja, a politička dimenzija se odnosi na uklopljenost u međunarodnu politiku.

Po KOF indeksu globalizacije, Slovenija je prema objavljuvanju iz 2015. godine, a koji se odnosi na 2012. godinu, od ukupno 207 zemalja zauzela 30 poziciju. Opšti indeks KOF globalizacije i tri sektorska indeksa za period 2008-2012. godina za Sloveniju i

njeno rangiranje u EU-27, prikazano je u sledećoj tabeli. Kao što se može vidjeti, Slovenija je prema KOF indeksu globalizacije meĐuzemljama EU-27, rangirana na 21. mjestu. Ona je najbolji rezultat ostvarila u indeksu ekonomske i političke globalizacije. Iza Slovenije su se u 2012. godini prema indeksu ekonomske globalizacije našle Poljska, Hrvatska, Velika Britanija, Italija, Grčka. Prema indeksu političke globalizacije, lošije su rangirani Kipar, Luksemburg, Estonija, Litvanija. MeĐunajbolje rangiranim zemljama prema KOF indeksu za 2012. godinu su Irska, Holandija, Belgija, Austrija i Singapur.

Tabela 65: KOF indeks globalizacije Slovenija za period 2008-2012. godina

	Indeks					Rang u EU-27				
	2008	2009	2010	2011	2012	2008	2009	2010	2011	2012
Globalizacija	79,0	77,2	76,9	76,9	76,34	22	22	22	22	21
Ekonomski globalizacija	81,3	76,7	75,8	76,2	74,45	16	18	20	17	21
Socijalna globalizacija	73,9	73,4	73,3	72,7	72,81	23	23	23	22	23
Politička globalizacija	82,9	83,3	83,3	83,8	84,06	21	21	21	22	21

Izvor: Swiss Federal Institute of Technology, *KOF Index of globalization* 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, Geneva, Internet, <http://globalization.kof.ethz.ch/>, 06/08/2015. Rang u EU, autorov proračun.

Slovenija kao zemlja sa malim tržištem i malim brojem stanovnika (nešto više od dva miliona) ne predstavlja značajnog učesnika na meĐunarodnom tržištu. Prema podacima Svjetske trgovinske organizacije za 2014. godinu²⁰⁹, Slovenija je ostvarila robni izvoz od 36,1 milijardu USD, dok je uvezla roba u vrijednosti od 34,1 milijardu USD. Sa ovom vrijednošću ostvarenog izvoza i uvoza, zauzela je 61. poziciju na rang listi najznačajnijih svjetskih robnih izvoznika, odnosno 65. poziciju najznačajnijih svjetskih robnih uvoznika. Učešće Slovenije u svjetskom izvozu roba je 0,19%, dok je u uvozu neznatno niže i iznosi 0,18%.

Izvoz usluga Slovenije u 2014. godini je iznosio 7,3 milijardi USD, a uvoz 5,0 milijardi USD, odnosno ukupna spoljnotrgovinska razmjena usluga Slovenije sa svijetom je iznosila 12,3 milijardi USD. Prema podacima Svjetske trgovinske organizacije, Slovenija je za 2014. godinu rangirana na 64. mjestu najznačajnijih svjetskih izvoznika

²⁰⁹ WTO, 2015, *World Trade Profiles 2015*, Geneva, Internet, www.wto.org, 07/11/2015, p.166.

usluga, odnosno na 77. mjestu najznačajnijih svjetskih uvoznika usluga. O maloj ulozi Slovenije u meĐunarodnoj razmjeni usluga, govori podatak o njenom učešću u svjetskom izvozu i uvozu usluga od 0,15%, odnosno 0,10%.

Slovenija u spoljnoj robnoj trgovini sa svijetom ostvaruje deficit, što se vidi iz sledeće tabele. Prosječna pokrivenost uvoza izvozom u periodu 2002-2013. godina je iznosila 93%. Robni izvoz Slovenije se u posmatranom dvanaestogodišnjem periodu kretao u prosjeku 17,1 milijardi EUR, a prosječan robni uvoz je iznosio 18,4 milijardi EUR, odnosno prosjek deficita je bio 1,3 milijardi EUR. Imajući u vidu broj stanovnika od nešto više od 2 miliona, izvoz po stanovniku je bio u prosjeku 8,55 hiljada EUR.

Tabela 66: Spoljna robna trgovina Slovenije 2002-2013. godine, u hiljadama EUR

Godina	Vrijednost		Trgovinski saldo	
	izvoz	uvoz	izvoz-uvoz	pokrivenost uvoza izvozom (izvoz/uvoz) u %
2002	10.962.013	11.574.072	-612.059	95
2003	11.284.960	12.238.919	-953.959	92
2004	12.783.088	14.143.039	-1.359.951	90
2005	14.397.054	15.804.786	-1.407.732	91
2006	17.004.052	18.354.870	-1.350.818	93
2007	19.629.054	21.521.340	-1.892.286	91
2008	20.042.070	23.038.016	-2.995.946	87
2009	16.269.340	17.275.937	-1.006.597	94
2010	18.639.344	20.100.589	-1.461.245	93
2011	20.999.296	22.555.089	-1.555.793	93
2012	21.060.685	22.077.660	-1.016.975	95
2013	21.549.000	22.114.000	-565.000	97

Izvor: Statistični urad Republike Slovenije, *Statistični letopis Republike Slovenije 2013*, str. 397; *Statopis-statistični pregled Slovenije 2014*, Ljubljana, Internet, www.stat.si, 09/10/2015, str.59.

Vrijednost izvoza u 2013. godini je bila za 7% viša u odnosu na 2008. godinu, dok je vrijednost izvoza bila za 4% niža. U periodu 2002- 2013. godina, vrijednost izvoza i uvoza u odnosu na prethodnu godinu je najviše pala u 2009. godini, kada je vrijednost izvoza bila niža za 19% nego u 2008. godini, a vrijednost uvoza je pala za 25%. U 2013. godini, trgovinski robni bilans je bio najniži u poslednjih dvanaest godina i iznosio je 565 miliona EUR. Trgovinski saldo je bio najveći u 2008. godini, kada je uvezeno 3 milijarde EUR više robe nego što je izvezeno.

U pogledu *proizvodne strukture spoljne trgovine* Slovenije, prema podacima Centralne banke Slovenije (Banka Slovenije), Slovenija je u godinama koje su predmet analize

imala veliko učešće tehnološki složenih proizvoda²¹⁰. Nosioci i na izvoznoj i na uvoznoj strani su mašine i transportni uređaji, koji su učestvovali sa 35%, odnosno 31%. U posmatranom periodu, Slovenija je još izvozila proizvode svrstane po materijalu (21%), hemijske proizvode (19%), mineralna goriva i maziva (7%), sirove materije osim goriva (4%). U izvozu gotovo da i nema industrije pića i duvana, tivotinjskih i biljnih ulja i masti. Što se tiče uvoza, pored već pomenutih mašina i transportnih uređaja, Slovenija je najviše uvozila proizvode svrstane po materijalu (19%), mineralna goriva i maziva (16%), hemijske proizvode (15%), sirove materije osim goriva (9%), hranu i tive tivotinje (8%), a veoma malo uvozila piće i duvan i tivotinjska i biljna ulja i masti.

Slovenačka meĐunarodna robna trgovina se u pogledu *geografske strukture*²¹¹ u poslednjih nekoliko godina nije značajno mijenjala. Uglavnom je bila fokusirana na evropska tržišta. Samo u zemlje članice EU-28, Slovenija je u 2013. godini izvezla 75% ukupnog izvoza. Od zemalja članica EU-28, Slovenija je u toku 2013. godine najviše robe izvezla u Njemačku (5,8 milijardi EUR), zatim Veliku Britaniju (2,9), Italiju (2,2), te Francusku (2,1). U ostale evropske države izvezla je 15% svog izvoza, dok je izvoz u ne-evropskim zemljama iznosio 10%.

Na uvoznoj strani, najznačajniji partner Slovenije je Evropska unija odakle je uvezla 79% uvoza. U okviru zemalja EU-28 u 2013. godini se izdvajaju: Njemačka (4,2 milijarde EUR), Holandija (3,1), te Velika Britanija (3,1) i Francuska (2,2). Iz neevropskih država je uvezeno 12%, a iz ostalih evropskih država 7% uvoza.

3.4.2. Polođaj Slovenije u međunarodnim tokovima stranih direktnih investicija

Polođaj i učešće Slovenije u ovim tokovima investicija je od izuzetnog značaja za privredu Slovenije. Priliv stranih direktnih investicija donosi brojne pozitivne efekte njenoj privredi, s obzirom na velik spoljnotrgovinski deficit i nedostatak investicionih

²¹⁰ Banka Slovenije, 2014, Finančna statistika, *Ekonomski odnosi s tujino-december 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 13/08/2015, str.5.

²¹¹ Statistični urad Republike Slovenije, *Statopis- statistični pregled Slovenije 2014*, 2014, Ljubljana, Internet, www.stat.si, 09/10/2015, str. 60.

sredstava. Slovenija je u proteklim godinama dosta učinila na poboljšanju investicionog ambijenta.

Priliv stranih direktnih investicija u Sloveniju

U periodu 2008-2014. godina, Slovenija je ostvarila priliv stranih direktnih investicija u iznosu od preko 64 milijarde EUR. Vrijednost stranih direktnih investicija u 2014. godini je iznosila 10.129,8 miliona EUR, što je za 1.233,2 miliona EUR ili 13,9% više nego u 2013. godini. Prosječna stopa rasta stranih investicija u Sloveniji u periodu 1994-2014. godina je iznosila 12,3%²¹².

Geografska distribucija ostvarenog priliva investicija u Sloveniju se vremenom nije mijenjala. Među zemljama investiranja dominiraju zemlje članice Evropske unije, te Švajcarska i zemlje bivše Jugoslavije. Samo u 2014. godini, države članice Evropske unije su u ukupnim stranim direktnim investicijama u Sloveniji učestvovali sa čak 85%. Među njima, najznačajniji investitor je bila Austrija. U posmatranom periodu, iz ove zemlje je uloženo preko 23 milijarde EUR. Austrijski investitori su u toku 2014. godine u ovu zemlju uložili 3.404,6 miliona EUR ili 33,6% ukupnih stranih investicija u Sloveniju, odnosno 362,8 miliona EUR više nego prethodne godine. Druga država najveći strani investitor u Sloveniji je Švajcarska, koja je u posmatranom periodu uložila preko 7 milijardi EUR. U 2014. godini, švajcarske strane direktnе investicije su iznosile 1.143,0 miliona EUR, odnosno 42,7 miliona EUR više nego u 2013. godini. U godinama koje su predmet analize, zemlje bivše SFRJ su u Republiku Sloveniju uložile 4.167,3 miliona EUR. Dominantno učešće ima Hrvatska sa uloženih 3.525,8 miliona EUR ili 84,6% uloženih sredstava od strane država bivše Jugoslavije u posmatranom periodu.

²¹² Banka Slovenije, 2015, *Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 01/11/2015, str.15.

Tabela 67: Priliv stranih direktnih investicija u Sloveniju, 2008-2014. godina,
u milionima EUR

Država	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
EU-28	9.689,6	6.499,5	6.951,9	7.375,9	7.645,7	7.339,9	8.606,1
od toga:							
Austrija	5.152,6	2.678,0	2.670,8	3.250,3	3.265,6	3.041,8	3.404,6
Italija	594,5	675,4	697,2	742,2	757,6	767,4	803,5
Njemačka	631,3	549,5	545,0	596,4	672,2	690,4	1.048,8
Francuska	797,1	586,4	564,9	579,9	593,9	648,6	608,3
Holandija	822,1	391,8	395,4	384,0	492,9	432,5	626,4
Velika Britanija	121,3	172,9	186,7	275,3	263,4	272,3	215,1
Belgija	383,8	386,7	359,4	236,6	371,7	168,0	144,3
Hrvatska	326,4	330,7	526,5	532,6	490,5	542,0	777,1
Ostale države	1.636,1	1.328,3	1.031,0	1.504,2	1.602,9	1.556,6	1.523,7
od toga:							
Švajcarska	1.239,2	995,7	904,2	969,3	1.089,3	1.100,3	1.143,0
Ruska Federacija	35,6	-29,6	71,9	89,9	88,1	79,1	47,4
USA	47,0	77,2	66,3	39,2	33,7	22,6	22,1
Srbija	22,5	53,5	47,0	77,9	74,4	54,6	47,5
Bosna i Hercegovina	45,8	36,5	32,1	31,0	28,7	30,3	24,3
Crna Gora	0,2	-0,1	-0,1	1,4	6,9	16,4	8,0
Makedonija	0,9	1,8	-	-	-	-	-
Ukupno	11.325,7	7.827,8	7.982,9	8.880,1	9.248,6	8.896,5	10.129,8

Izvor: Banka Slovenije, *Neposredne naložbe 2012, Neposredne naložbe 2013, Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 01/11/2015.

Sektorsku distribuciju priliva stranih direktnih investicija u Sloveniju, karakteriše dominacija sektora usluga. U 2014. godini, sektor usluga je primio 59,7% ukupnih stranih investicija. Zatim slijedi industrijski sektor sa 33,1% i sektor nekretnina sa 7,2%²¹³. Najveći investitor Austrija²¹⁴ je u 2014. godini najviše sredstava investirala u sektor finansijskih usluga bez osiguranja (16,4%), zatim u sektor maloprodaje osim motornim vozilima (15,3%), u sektor poslovanja sa nekretninama (14,4%), proizvodnji papira i proizvoda od papira (5,9%), u posredovanju i trgovini na veliko bez motornih vozila (5,8%), u sektor telekomunikacija (5,8%), te u proizvodnji nemetalnih mineralnih proizvoda (5,2%).

²¹³ Banka Slovenije, 2015, *Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 01/11/2015, str.53.

²¹⁴ Isto, str.20.

Slovenačke strane direktne investicije u inostranstvu

Vrijednost stranih direktnih investicija Slovenije u inostranstvu u periodu od 2008-2014. godina je iznosila 40,8 milijardi EUR. Prema podacima Tabele 68, zapađa se da je najveći iznos od 6.352,8 miliona EUR investiran 2008. godine, dok je Slovenija u 2014. godini u inostranstvu uložila 5.314,9 miliona EUR, odnosno 16,4% manje u odnosu na početnu godinu posmatranog perioda. Sredstva uložena 2014. godine su veća za 3% u odnosu na 2013. godinu i po prvi put su povećana u poslednje četiri godine. U periodu, 1994-2014. godina, prosječna stopa rasta slovenačkih stranih investicija u inostranstvu je iznosila 16,3%²¹⁵.

Tabela 68: Slovenačke direktne investicije u inostranstvu, 2008-2014. godina,
u milionima EUR

Države	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
EU-28	2.641,1	2.628,4	2.504,2	2.502,3	2.296,6	2.121,6	2.339,8
od toga:							
Hrvatska	1.609,1	1.653,9	1.625,7	1.642,7	1.552,9	1.442,6	1.506,3
Holandija	102,7	304,7	186,8	155,6	183,6	180,9	202,8
Njemačka	186,4	187,7	201,2	188,3	116,2	79,7	117,5
Austrija	130,0	72,2	84,1	95,8	77,7	61,4	137,7
Poljska	93,6	112,3	113,6	81,5	68,4	60,4	64,6
Italija	25,5	21,8	42,4	41,5	37,8	33,3	61,5
ostale države	3.711,7	3.514,9	3.593,2	3.546,6	3.413,3	3.056,9	2.975,1
od toga:							
Srbija	1.664,1	1.527,4	1.484,8	1.479,1	1.404,9	1.214,7	1.180,5
Bosna i Hercegovina	691,2	629,6	629,8	622,3	584,1	489,6	457,8
Makedonija	235,0	360,5	355,8	323,0	359,7	400,8	398,6
Crna Gora	143,1	123,9	140,4	139,2	118,8	134,4	166,1
Ruska Federacija	444,4	297,5	345,2	336,2	319,2	359,9	307,7
Liberija	144,9	145,0	187,2	204,3	195,5	179,4	192,1
Ukupno	6.352,8	6.143,3	6.097,4	6.048,8	5.709,9	5.178,5	5.314,9

Izvor: Banka Slovenije, *Neposredne naložbe 2012, Neposredne naložbe 2013, Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 01/11/2015.

U pogledu geografske distribucije stranih direktnih investicija uloženih od slovenačkih investitora, na vodećim pozicijama su zemlje bivše Jugoslavije. Slovenija je u periodu

²¹⁵ Banka Slovenije, 2015, *Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 01/11/2015, str.27.

2008-2014. godina u ove zemlje uložila 28.492,4 miliona EUR, odnosno 70% ukupno uloženih investicija u svijetu. Međuprvih pet zemalja domaćina slovenačkih investicija su bile četiri zemlje bivše Jugoslavije. Peta po redu je bila Ruska Federacija, koja je u 2014. godini primila 307,7 miliona EUR slovenačkih investicija. U analiziranom periodu, slovenački investitori su najviše investirali u Hrvatsku-11,1 milijardi EUR, odnosno 26,9% ukupno uloženih sredstava. U 2014. godini, oni su u Hrvatsku uložili 1.506,3 miliona EUR, odnosno 28,3% svih uloženih investicija u inostranstvu, što je za 4,4% više nego 2013. godine.

Sektorsku distribuciju slovenačkih investicija u inostranstvu u 2014. godini²¹⁶ karakteriše dominantna uloga sektora usluga koji je činio 55% vrijednosti slovenačkih investicija u inostranstvu. Prema klasifikaciji po aktivnosti preduzeća, slovenačka društva su u 2014. godini najviše uložila u proizvodni sektor (1.601,8 miliona EUR), zatim u sektor veleprodaje i trgovine na malo (1.026,3 miliona EUR) i u sektor finansija i osiguranja (681,6 miliona EUR). Slovenska preduzeća su u ostatak svijeta uglavnom ulagala u isti sektor kojem i sami pripadaju. U okviru direktnih stranih investicija uloženih u Hrvatsku u 2014. godinu, najviše sredstava je plasirano u sledeće sektore: sektor maloprodaje osim motornih vozila, finansijski sektor bez osiguranja i penzionih fondova, proizvodnja osnovnih farmaceutskih proizvoda i preparata i usluge skladištenja i pomoćne usluge u prevozu.

3.4.3. Statistika trgovine stranih filijala (FATS) Slovenije

Za privredu Slovenije su veoma značajne aktivnosti filijala stranih kompanija koje se nalaze u Sloveniji, kao i aktivnosti slovenačkih kompanija u inostranstvu. Statistički zavod Slovenije (*Statistični urad RS-SURS*) pokriva dio FATS statistike koji se odnosi na unutrašnji (*inward*) FATS, tj. bavi se statistikom kompanija na slovenačkoj teritoriji koje su u većinskom stranom vlasništvu (preko 50%) i pod stranom su kontrolom. Izlazni (*outward*) FATS, odnosno statistika o kompanijama koje se nalaze na teritoriji drugih zemalja, a u većinskom su vlašništvu i pod kontrolom Slovenije, pokriva Banka

²¹⁶ Banka Slovenije, 2015, *Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 11/11/2015, str.79.

Slovenija. Da bi se prikupljeni podaci o trgovini stranih filijala bolje razumjeli, moraju se posmatrati u vezi sa drugim podacima o privredi Slovenije i privredi stranih zemalja.

Strane filijale u Sloveniji

Statistički podaci o stranim filijalama koje posluju na teritoriji Slovenije su potrebni donosiocima odluka u oblasti ekonomije, konkurentnosti, preduzetništva, istraživanja, tehničkog razvoja i drugih oblasti. Ovi podaci mogu poslužiti i za mjerjenje efekata stranih filijala na zaposlenost, zarade i produktivnost pojedinih sektora i ukupne privrede Slovenije. Republički zavod za statistiku Slovenije je odgovoran za prikupljanje i obradu podataka o aktivnostima stranih kompanija koje se osnivaju u Sloveniji, odnosno za unutrašnji (inward) FATS. Kao država članica Evropske unije, Slovenija za prikupljanje podataka o unutrašnjem FATS koristi zajednički okvir-Uredbu (EZ) broj 716/2007 Evropskog parlamenta i Savjeta od 20.07. 2007. godine o statistici Zajednice o strukturi i aktivnosti stranih filijala. Dakle, podaci koje prezentuje Slovenija su međunarodno uporedivi. Neke podatke, kao na primjer o stanju direktnih stranih investicija ili ulaganja u osnovna sredstva, Statistički zavod dobija od Banke Slovenije. U Sloveniji kapital koji se nalazi pod stranom kontrolom ima sve veći uticaj na njenu privrodu. U periodu 2007-2013. godina, u nefinansijskom sektoru je radilo oko 4% kompanija koje su u većinskom vlasništvu i pod kontrolom preduzeća ili fizičkih lica koji su stanovnici stranih zemalja²¹⁷. Iako se radi o relativno malom broju stranih preduzeća, ona su ekonomski veoma važna, što potvrđuju sledeći podaci. U posmatranom periodu, prihodi stranih kompanija učestvovali su sa oko 23% do 26% u ukupnim prihodima, udio dodate vrijednosti i naknada zaposlenih je iznosio oko 17% do 21%, učešće ulaganja se kretalo od 14% do 22%, dok su strane kompanije u ukupnoj zaposlenosti učestvovali sa oko 16%.

U 2007. godini u Sloveniji je poslovalo 4308 stranih preduzeća ili 4,2% ukupnog broja aktivnih preduzeća. U narednoj godini, učešće stranih kompanija (4,3%) je ostalo na

²¹⁷ Statistični urad Republike Slovenije, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Tuja notranja podjetja, Slovenija, 2007–2011 – končni podatki*, *Tuja notranja podjetja, Slovenija, 2012 - končni podatki*, *Tuja notranja podjetja, Slovenija, 2013 - končni podatki*, Ljubljana, Internet, www.stat.si, 20/09/2015.

približno istom nivou kao i u 2007. godini. Poslije 2008. godine, usled ekonomске krize dolazi do pada udjela stranih preduzeća, tako da 2009. godine njihovo učešće iznosi 3,8%, 2010. godine-3,6%, a 2011. godine-3,8%. Pad broja i učešća stranih preduzeća je uslijedio nakon zatvaranja manjih stranih kompanija, čiji su vlasnici uglavnom bili fizička lica iz zemalja bivše Jugoslavije. U 2012. i 2013. godini dolazi do porasta učešća stranih preduzeća na 4,1%, odnosno 4,5%.

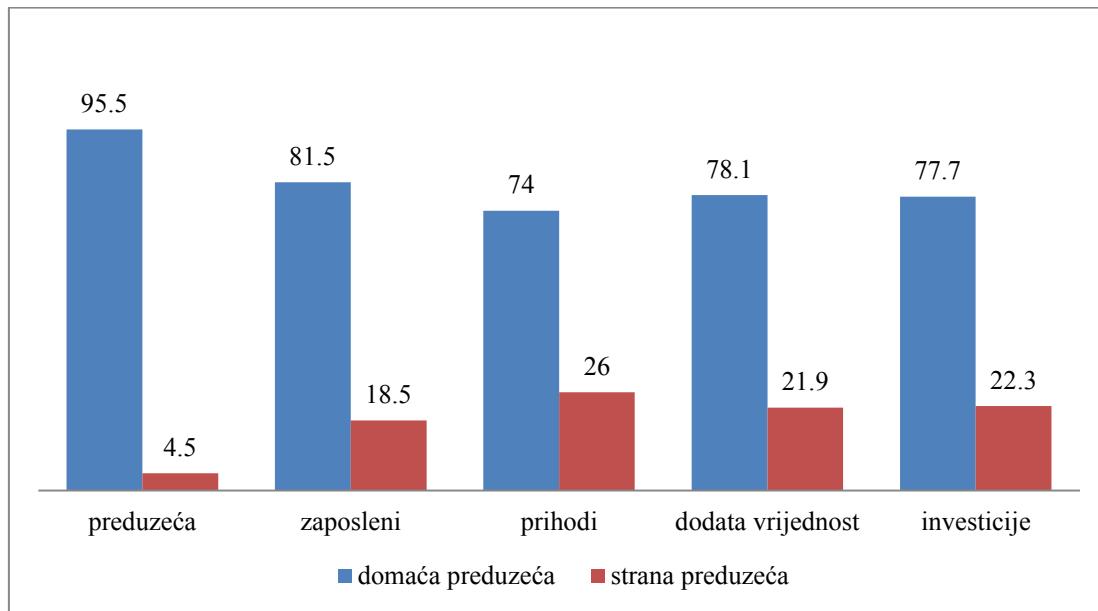
Tabela 69: Pokazatelji poslovanja stranih firmi u Sloveniji

		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Broj firmi	Broj	4.308	4.664	4.280	4.206	4.502	4.959	5.743
		86.166	90.129	84.076	82.508	85.578	87.278	92.322
		85.611	89.524	83.541	81.892	84.845	86.432	91.359
		17.575	19.520	16.669	18.570	19.933	20.215	20.606
		11.048	11.523	9.895	11.161	11.888	11.845	12.269
Vrijednost proizvodnje	u mil. EUR	3.399	3.479	2.792	3.177	3.590	3.490	3.809
		1.799	1.991	1.920	1.990	2.116	2.192	2.321
		1.097	966	733	685	825	751	773

Izvor: Statistični urad Republike Slovenije, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Tuđa notranja podjetja, Slovenija, 2007–2011 – končni podatki*, *Tuđa notranja podjetja, Slovenija, 2012 - končni podatki*, *Tuđa notranja podjetja, Slovenija, 2013 - končni podatki*, Ljubljana, Internet, www.stat.si, 20/09/2015.

Kada se analiziraju strane filijale u Sloveniji, vidimo da i pored malog učešća u ukupnom broju kompanija, njihovi poslovni pokazatelji govore o relativnoj uspješnosti. Promet se nakon pada u 2009. godini, oporavljao naredne četiri godine, da bi 2013. godine dostigao nivo od 20,6 milijardi EUR, odnosno 3 milijarde više u odnosu na 2007. godinu. Vrijednost proizvodnje i dodata vrijednost su ostale stabilne u periodu razmatranja, da bi nakon pada 2009. godine, u naredne četiri godine uslijedio rast. Ulaganja u osnovna sredstva su u godinama razmatranja bila sve manja, samo 2011. godine je zabilježen porast od 20% u odnosu na prethodnu godinu, da bi zatim ponovo došlo do pada ulaganja u ove namjene. Strane filijale su 2013. godine zapošljavalje 5748 radnika više nego 2007. godine.

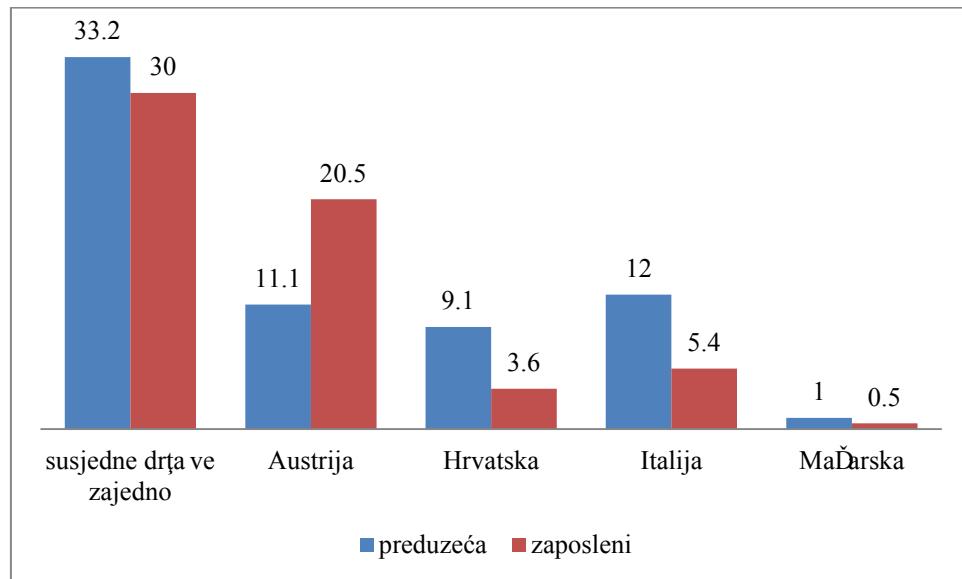
Grafik 17: Strukturni pokazatelji poslovanja prema porijeklu kontrole, Slovenija 2013, u procentima (sve kompanije=100)

Izvor: Statistični urad Republike Slovenije, 2015, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Tuđa notranja podjetja, Slovenija, 2013 - končni podatki*, Ljubljana, Internet, www.stat.si, 20/09/2015.

Vlasnici stranih kompanija u Sloveniji su stanovnici preko 80 zemalja, ali dominantno učešće u broju stranih kompanija imaju stanovnici samo sedam zemalja. Austrija, Italija i Njemačka, su od zemalja Evropske unije najčešći osnivači kompanija koje posluju u Sloveniji, dok su preostale četiri zemlje sa područja bivše Jugoslavije-Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Republika Srbija, uključujući i Kosovo. Stanovnici Austrije, Hrvatske, Italije i Mađarske, odnosno susjednih zemalja, zajedno su kontrolisale 33% svih stranih kompanija koje posluju u Sloveniji, što je prikazano na Grafiku 18. Primjećujemo da je evidentna približna ujednačenost u pokazateljima poslovanja kod preduzeća pod kontrolom Hrvatske, Italije i Mađarske, dok Austria dominira prema učešću u zaposlenosti. U poslednjoj referentnoj 2013. godini, ova grupa zemalja je učestvovala sa 30% u zaposlenosti svih stranih kompanija u Sloveniji, generisala je 29% dodate vrijednosti stvorene od strane stranih kompanija i 23% svih ulaganja stranih preduzeća.

Grafik 18: Preduzeća i zaposleni stranih kompanija pod kontrolom susjednih država, Slovenija, 2013, u procentima od svih stranih kompanija

Izvor: Statistični urad Republike Slovenije, 2015, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Tuđa notranja podjetja, Slovenija, 2013 - končni podatki*, Ljubljana, Internet, www.stat.si, 20/09/2015.

Razmatrajući strane kompanije u Sloveniji prema proizvodnoj strukturi, najveći broj posluje u oblasti trgovine, održavanja i popravke motornih vozila. Učešće ovog sektora u 2007. godini je bilo 32%, a u 2013. godini-30,8%. Drugi najinteresantniji sektor za većinsko ulaganje stranim investitorima je sektor građevinarstva, koji je 2007. godine učestvovao sa čak 28%, da bi njegovo učešće u 2013. godini palo na 18,4%. Zatim slijede sektor stručne, naučne i tehničke djelatnosti (9,5% u 2007. godini i 13,5% u 2013. godini) i sektor rudarstvo i proizvodnja (10,9% u 2007. godini i 11,7% u 2013. godini).

Međusvim stranim kompanijama u Sloveniji, daleko ekonomski najvažnije su one koje posluju u oblasti proizvodnje. Iako je u ovom sektoru u periodu 2007-2011. godina registrovano bilo samo 10% svih stranih kompanija, one su zapošljavale 50% od ukupnog broja zaposlenih, a njihov doprinos ukupnoj dodatoj vrijednosti, naknadama zaposlenih i ulaganjima svih stranih kompanija se kretao takođe na nivou 50%. Doprinos stranih kompanija iz sektora proizvodnje je izuzetno velik, s obzirom na njihovo malo učešće (oko 3%). Kompanije iz ovog sektora su zapošljavale oko 30%

svih zaposlenih u stranim kompanijama, a generisale su 20% do 30% prometa, dodate vrijednosti, troškova rada i ulaganja²¹⁸.

Uspješnom ekonomskom poslovanju stranih kompanija na teritoriji Slovenije, umnogome je doprinijela veličina. Njihova veličina je znatno veća od nacionalnog prosjeka. Prosječna veličina slovenačkih preduzeća, mjerena brojem ljudi u 2011. godini je bila 4,4 lica, dok prosječna veličina svih stranih kompanija je 19 zaposlenih. Kompanije iz zemalja članica Evropske unije su prosječno zapošljavale 28,4 osobe, a prosječna veličina preduzeća čiji su vlasnici iz drugih zemalja je 10,5 zaposlenih osoba u preduzeću²¹⁹.

Strane filijale slovenačkih kompanija

Prema podacima Banke Slovenije za 2014. godinu²²⁰, 500 slovenačkih kompanija je imalo većinski udio u stranim kompanijama. Ove kompanije su imale direktni ili indirektni dominantni uticaj na poslovanje 1317 kompanija u inostranstvu i zapošljavale su 36.992 radnika. Nastali troškovi rada iznose 569,7 miliona EUR, ili 15.400,6 EUR po zaposlenom. Vrijednost ostvarenog izvoza roba i usluga iz stranih slovenačkih kompanija u 2014. godini je dostigla vrijednost od 2.188,8 miliona EUR. Najveći broj slovenačkih kompanija nalazio se na teritoriji zemalja bivše Jugoslavije, ukupno 938 ili 71,2%. Najviše kontrolisanih društava se nalazilo u Srbiji (335), zatim Hrvatskoj (308), Bosni i Hercegovini (166), te Makedoniji (84) i Crnoj Gori (45). U 31 stranu filijalu u Ruskoj Federaciji je bilo zaposleno 2479 radnika, odnosno prosječno 80 radnika u jednom preduzeću, što je i najveći prosječni broj zaposlenih u jednoj stranoj slovenačkoj filijali.

²¹⁸ Statistični urad Republike Slovenije, 2013, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Tuja notranja podjetja, Slovenija, 2007–2011 – končni podatki*, Ljubljana, Internet, www.stat.si, 18/09/2015.

²¹⁹ Isto.

²²⁰ Banka Slovenije, 2015, *Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 21/09/2015, str.35.

Tabela 70: Pokazatelji poslovanja stranih kompanija u kojima kontrolni paket akcija imaju slovenačke kompanije, 2014. godina

	Broj preduzeća	Broj zaposlenih	Troškovi rada	Promet	Izvoz robe i usluga	Izvoz robe i usluga unutar grupe	Uvoz robe i usluga	Uvoz robe i usluga unutar grupe	Bruto investicije u opredmećena osnovna sredstva	Ukupni rashodi za istraživanje i razvoj	Broj zaposlenih u sektoru istraživanje i razvoj
	Broj	u milionima EUR								Broj	
Ukupno	1.317	36.992	569,7	6.156,3	2.188,8	1.489,1	3.044,7	2.587,4	169,9	15,2	275
od toga:											
Srbija	335	10.600	96,9	1.140,4	563,6	352,0	556,2	392,2	36,2	0,6	54
Hrvatska	308	7.456	107,3	1.544,1	465,4	390,6	800,7	734,9	35,2	1,3	35
BiH	166	4.605	53,9	665,3	185,2	169,6	227,9	195,1	13,8	0,3	37
Makedonija	84	2.876	31,7	385,4	95,6	67,1	158,1	135,0	27,4	0,0	0
Crna Gora	45	1.338	21,2	162,9	18,6	15,3	46,9	39,2	2,9	0,0	0
Njemačka	39	1.120	59,2	306,3	82,5	30,4	146,8	115,4	4,1	4,2	41
Austrija	34	132	9,9	177,7	27,9	13,9	105,7	98,8	0,2	0,0	0
Ruska Federacija	31	2.479	47,0	458,4	87,2	82,9	212,3	210,7	26,8	0,0	0
Italija	24	224	11,1	72,5	15,6	9,7	47,4	43,2	4,1	0,0	0
Holandija	20	384	19,6	129,9	109,8	20,8	96,0	57,3	0,0	2,8	41
Bugarska	19	92	1,2	11,0	4,4	4,0	3,4	3,0	0,1	0,0	0
Mađarska	19	234	5,4	33,5	18,2	16,0	10,7	8,4	1,1	0,0	0
Češka Republika	16	912	17,0	148,2	69,0	17,6	56,3	22,5	1,3	0,5	2
USA	16	72	4,5	49,6	73,4	1,2	83,9	73,8	0,1	0,0	0
Poljska	15	1.552	24,9	146,1	38,5	23,7	58,5	48,0	3,9	0,0	0
Ukrajina	15	490	7,0	30,2	19,0	13,5	4,9	3,5	0,4	0,0	0
Rumunija	14	386	6,3	140,2	118,9	118,7	38,1	37,9	0,5	0,0	0

Izvor: Banka Slovenije, 2015, *Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 21/09/2015, str.35.

Društva u inostranstvu kontrolisana od strane slovenačkih kompanija su se uglavnom bavila trgovinom, održavanjem i popravkom motornih vozila i proizvodnom djelatnošću²²¹. Sektor trgovine, održavanja i popravke motornih vozila je imao 446 preduzeća, odnosno 33,9% ukupnog broja slovenačkih stranih preduzeća. U ovom sektoru u inostranstvu je bilo zaposleno 10.006 radnika ili 27,0% ukupnog broja

²²¹ Banka Slovenije, 2015, *Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana, Internet, www.bsi.si, 21/09/2015, str.36.

zaposlenih. Drugi po značaju sektor je proizvodni, koji je zapošljavao 13.007 radnika (35,2%) u 208 preduzeća (15,8%). Dakle, na ova dva sektora otpada polovina društava u inostranstvu koja kontroliše Slovenija i 62% zaposlenih. Ova dva sektora su u 2014. godini ostvarili prodaje u vrijednosti od 3.993,9 miliona EUR. Slovenija je u inostranstvu najmanje investirala u sektor rудarstva i obrazovanja i u 2014. godini je imala samo 10 preduzeća sa ovim djelatnostima. Značajan broj preduzeća je otvoren u sektor sa pretećom finansijskom i osiguravajućom djelatnošću i u sektor stručne, naučne i tehničke aktivnosti. Samo sektor finansija i osiguranja je zapošljavao 7.245 radnika.

Uočili smo da relativno mali broj stranih filijala ima značajnu ulogu u privredi Slovenije. Na prihode stranih filijala otpada četvrtina prihoda Slovenije. Dakle, iako privreda Slovenije nije privukla značajne iznose stranih direktnih investicija u proteklom periodu, pokazalo se da postoji potreba za primjenom novog pristupa u analizi međunarodne trgovine. Sagledavanje realnog stanja moguće je jedino ako se pored klasičnih međunarodnih trgovinskih tokova analiziraju i aktivnosti TNK i njihovih stranih filijala koje posluju na teritoriji Slovenije, kao i aktivnosti slovenačkih stranih filijala.

3.5. Statistika međunarodne trgovine Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine po FATS konceptu

U ovom dijelu rada analiziraćemo poslovanje stranih filijala u zemljama regionala, Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini. Razmatraćemo uticaj stranih područnica na njihove privrede koje su tipične za zemlje u tranziciji. Dakle, govorićemo o primjeni FATS koncepta (unutrašnji FATS) u njihovim statistikama međunarodne trgovine.

3.5.1. Strane područnice u Republici Hrvatskoj

Period analize poslovanja stranih područnica u Hrvatskoj obuhvata razdoblje od 2008-2013. godine, odnosno neposredno uoči recesije i tokom nje, ali i uoči ulaska Hrvatske

u Evropsku uniju. Podaci dobijeni ovom analizom su posebno važni, jer mogu ukazati na unapređenje poslovanja ovih društava i na mogućnost povećanja koristi za hrvatsku privrodu.

Broj stranih područnica u Republici Hrvatskoj u 2013. godini je iznosio 3.986, što je 1,4% od ukupnog broja aktivnih poslovnih subjekata²²². U poređenju sa 2012. godinom, broj stranih područnica je smanjen za 3,7%²²³. U posmatranom periodu, najveći broj stranih filijala u Hrvatskoj je bio u 2009. godini i iznosio je 4254²²⁴. U 2008. godini, u Hrvatskoj je bilo registrovano 2912 stranih područnica²²⁵ ili 32% manje nego u 2009. godini. Broj filijala u Hrvatskoj u 2010. godini koje su bile pod stranim vlasništvom je iznosio 3.838²²⁶, da bi u 2011. godini njihov broj porastao na 4.203²²⁷.

Najveći broj filijala u 2013. godini je registrovan u sektoru trgovine na veliko i malo (896), zatim u sektoru poslovanja sa nekretninama (752), građevinarstvu (568) i prerađivačkoj industriji (423)²²⁸. Prema državama u kojima je sjedište prvog stranog vlasnika²²⁹ najviše filijala je porijeklom iz država članica Evropske unije (3.055), odnosno 76,6%. Pod kontrolom Austrije u Hrvatskoj je u 2013. godini bilo 606 filijala, pod kontrolom Italije 474, Slovenije 434, Njemačke 389. Od država nečlanica EU u čijem je vlasništvu u 2013. godini bila 931 područnica, najviše je vodilo porijeklo iz

²²² Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, broj registrovanih poslovnih subjekata na dan 31.12.2013. godine je iznosio 282.872.

²²³ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2014*, Zagreb, str.97.

²²⁴ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2015, Priopćenje broj 15.3.1, *Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS) u 2013*, Zagreb, str.2.

²²⁵ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2010, *Mjesečno statističko izvješće broj 10*, Zagreb, str.111.

²²⁶ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2012, *Mjesečno statističko izvješće broj 8*, Zagreb, str.95.

²²⁷ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2011, *Mjesečno statističko izvješće broj 9*, Zagreb, str.101.

²²⁸ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2015, Priopćenje broj 15.3.1, *Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS) u 2013*, Zagreb, str.2.

²²⁹ Prema Eurostatovoj metodologiji, stranog vlasnika je trebalo odrediti prema krajnjoj institucionalnoj jedinici kontrole strane područnica, međutim u ovim podacima institucionalna kontrolna jedinica je određena prema sjedištu prvog stranog vlasnika.

Rusije (329), Švajcarske (123) i SAD (89). Kompanije čije je sjedište u offshore finansijskim centrima²³⁰ imale su u Hrvatskoj 106 filijala u 2013. godini²³¹.

Promet stranih filijala u Hrvatskoj je u 2013. godini dostigao vrijednost od 154,4 milijarde kuna (20,2 milijarde EUR²³²) i bio je na skoro istom nivou kao i 2012. godine kada je iznosio 154,9 milijardi kn. On je u 2008. godini iznosio 107,3 milijardi kn, da bi u 2009. godini došlo do neznatnog pada na iznos od 101,0 milijardi kn. U 2010. godini promet stranih filijala u Hrvatskoj je porastao za 24,8% u odnosu na prethodnu godinu i iznosio je 126,1 milijardu kn, da bi u 2011. godini nastavio rast i dostigao vrijednost od 146,8 milijardi kn (Tabela 71).

Posmatrano po sektorima, najveći promet stranih filijala je zabilježen u sektoru trgovine na veliko i malo. Ovaj sektor je u ukupnom ostvarenom prometu stranih filijala u 2013. godini, učestvovao sa čak 42,2% (65,3 milijardi kn). Zatim slijedi prerađivačka industrija, na čiji je promet otpalo 20,7% (31,9 milijardi kn). Promet ostvaren u sektoru rудarstva je iznosio od 224,2 milijarde kn ili 15,7% ukupnog prometa stranih filijala. Dakle, ostvareni promet stranih filijala u Hrvatskoj u 2013. godini, u tri navedena sektora je činio 79% ukupnog prometa stranih filijala²³³.

²³⁰ Offshore finansijski centri su: Andora, Antigua i Barbuda, Anguilla, Aruba, Barbados, Bahrein, Bermudi, Bahami, Belize, Kukova ostrva, Curaçao, Dominika, Grenada, Gernzi, Gibraltar, Hong Kong, Ostrvo Man, Jersey, Sveti Kristofor i Nevis, Kajmansko ostrvo, Liban, Sveta Lucija, Lihtenštajn, Liberija, Maršalova ostrva, Montserrat, Mauricijus, Nauru, Niue, Panama, Filipini, Sejšeli, Singapur, Sveti Martin, Ostrva Turks i Caicos, Sveti Vincent i Grenadini, Britanski Djevičanska Ostrva, Američki Djevičanska Ostrva, Vanuatu i Samoa.

²³¹ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2015, Priopćenje broj 15.3.1, *Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS) u 2013.*, Zagreb, str.3.

²³² Prema kursnoj listi Hrvatske narodne banke br. 250 na dan 31.12.2013. godine 1EUR=7,63 kn, Internet, www.hnb.hr.

²³³ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2015, Priopćenje broj 15.3.1, *Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS) u 2013.*, Zagreb, str.2.

Tabela 71: Promet stranih filijala u Hrvatskoj, prema sektorima i prema zemlji prvog investitora, 2008-2013. godina, u milionima kuna

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ukupno	107.328	101.017	126.143	146.814	154.942	154.401
<i>Prema sektorima</i>						
Rudarstvo	245	239	22.725	26.438	26.701	24.217
PreraĐvačka industrija	26.411	24.185	24.022	30.078	32.458	31.886
GraĐevinarstvo	2.806	4.318	1.871	2.248	3.932	3.260
Trgovina na veliko i malo	54.391	48.487	50.688	59.361	62.355	65.280
Prevoz i skladištenje	2.530	2.226	2.723	2.928	3.062	3.247
Informacije i komunikacije	12.284	12.468	15.407	15.206	14.631	14.124
Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	4.186	2.850	2.684	3.279	2.834	2.654
Ostali sektori	4.475	6.244	6.023	7.276	8.969	9.733
<i>Prema državama u kojima je sjedište prvog stranog investitora</i>						
Austrija	26.904	26.172	25.445	28.220	30.546	29.481
Njemačka	19.296	20.020	24.194	25.053	24.811	24.997
Slovenija	12.587	11.691	11.285	14.703	15.864	16.681
Holandija	10.363	8.061	8.944	11.634	12.488	12.098
Švajcarska	7.593	6.491	7.293	8.371	8.126	8.424
Francuska	4.901	3.640	2.952	3.470	3.657	3.324
Italija	4.266	3.843	3.227	3.382	3.611	3.847
Luksemburg	3.724	2.574	2.232	3.620	3.247	3.551
MaĐarska	2.291	1.602	24.390	28.917	29.236	27.436
Ostale zemlje	15.403	16.923	16.181	19.444	23.356	24.562

Izvor: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Mjesečno statističko izvješće broj 10/2010*, str.111; *Mjesečno statističko izvješće broj 9/2011*, str.101; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2012*, str.95; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2013*, str.95; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2014*, str.97; Priopćenje broj 15.3.1 od 21.09.2015.-*Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS)* u 2013., str.2,3.

Prema državama u kojima je sjedište prvog stranog vlasnika, u analiziranom periodu 2008-2013. godina, najveći promet na tržištu Hrvatske su ostvarile filijale iz Austrije (166,7 milijardi kn), zatim iz Njemačke (138,4 milijardi kn), Mađarske (113,8 milijardi kn) i Slovenije (82,9 milijardi kn). Austrijske, njemačke, mađarske i slovenačke filijale su u Hrvatskoj u 2013. godini ostvarile promet od 98,6 milijardi kn ili 64% ukupnog prometa. Kao što se i iz tabele može vidjeti, promet filijala iz Mađarske je u 2010. i 2011. godine je naglo porastao u odnosu na prethodne godine. Tako su recimo u 2011. godini, mađarske filijale ostvarile najveće vrijednosti prometa u Hrvatskoj u 2011.

godini (28,9 milijadi kn). Njihov promet u 2011. godini je bio čak 18 puta veći od prometa ostvarenog u 2009. godini, kada je iznosio 1,6 milijadi kn²³⁴.

Analizirajući **zaposlenost** uočavamo da je broj zaposlenih u stranim filijalama u posmatranom periodu iz godine u godinu rastao²³⁵. U 2008. godini u stranim filijalama u Hrvatskoj je radilo 89.287 zaposlenih, u 2009. godini 97.802, u 2010. godini 104.872, u 2011. godini 118.994, u 2012. godini 126.336, da bi u 2013. godini strane filijale zapošljavale 126.824 osobe. Tada je u Hrvatskoj prema podacima Državnog zavoda za statistiku bilo zaposleno 1.122.885 osoba, tako da su strane filijale zapošljavale 11,3% ukupno zaposlenih.

Posmatrano po sektorima, najveći broj zaposlenih je u prerađivačkoj industriji. Tako je ovaj sektor zapošljavao 31,5% ukupno zaposlenih u stranim filijalama u 2013. godini, 31,8% u 2012. godini, 32,7% u 2011. godini, 31,9% u 2010. godini, 35,9% u 2009. godini i 35,7% u 2008. godini. Učešće sektora trgovine na veliko i malo u 2013. godini je iznosilo 30,6%, u 2012. godini 30,1%, u 2011. godini 30,3%, u 2010. godini 30,8%, u 2009. godini 32,8%, da bi ovaj sektor u 2008. godini zapošljavao 32,4% ukupnog broja zaposlenih u stranim filijalama. Sektor informacija i komunikacija je u 2013. godini zapošljavao 10.294 osobe (8,1% od broja zaposlenih u stranim filijalama), u 2012. godini 10.400 osoba (8,2%), u 2011. godini 10.921 osobu (9,2%), u 2010. godini 10.569 osoba (10,1%), u 2009. godini 9.302 osobe (9,5%) i u 2008. godini 9.537 osoba (10,7%). Sektor snabdijevanja električnom energijom, sektor snabdijevanja vodom i sektor nekretnina su zapošljavali najmanji broj radnika zaposlenih u stranim filijalama koje posluju na tržištu Hrvatske.

²³⁴ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2015, Priopćenje broj 15.3.1, *Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS) u 2013*, Zagreb, str.3.

²³⁵ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Mjesečno statističko izvješće broj 10/2010*, str.111; *Mjesečno statističko izvješće broj 9/2011*, str.101; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2012*, str.95; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2013*, str.95; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2014*, str.97; Priopćenje broj 15.3.1 od 21.09.2015.-*Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS) u 2013*, str.2,3.

Ako zaposlenost posmatramo prema državama u kojima je sjedište prvog stranog vlasnika, najveće učešće u zaposlenosti su imale filijale čije je sjedište u Austriji, Njemačkoj, Sloveniji, Mađarskoj, Holandiji, Švajcarskoj i Italiji. Filijale iz ovih zemalja su u 2013. godini zapošljavale 93.006 osoba ili 73% ukupnog broja zaposlenih u stranim filijalama u Hrvatskoj.

Analizirajući poslovanje stranih filijala u Hrvatskoj, uočavamo da je **dodata vrijednost** stranih filijala dostigla vrijednost od 36,2 milijarde kuna u 2013. godini, što je za 200 miliona kuna manje u odnosu na prethodnu godinu. Na osnovu podataka u Tabeli 72, zapaćamo da je najveća dodata vrijednost tokom analiziranog perioda ostvarena 2011. godine kada je dostigla vrijednost od 37,3 milijarde kuna, što je za čak 54,7% više u odnosu na 2009. godinu²³⁶. S obzirom da je broj stranih filijala u 2009. i 2011. godini bio približno isti, porast dodate vrijednosti je odraz rasta postojećih operacija filijala.

Učešće stranih filijala koje posluju u Hrvatskoj u stvaranju dodate vrijednosti je značajno. Ukupna dodata vrijednost u Hrvatskoj u 2012. godini je iznosila 277,0 milijardi kuna²³⁷, dakle strane filijale su učestvovale u stvaranju dodate vrijednosti sa 13,2%.

Ako posmatramo dodatu vrijednost prema sektorima, zapaćamo da kontinuirano najveće učešće imaju prerađivačka industrija, informacije i komunikacije i trgovina na veliko i malo. Dodata vrijednost sektora rudarstva je u posmatranom periodu ostvarila najveći rast, tako da je u 2011. godini porasla za 19,7% u odnosu na 2010. godinu ili čak 135 puta više u odnosu na 2009. godinu.

²³⁶ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Mjesečno statističko izvješće broj 10/2010*, str.111; *Mjesečno statističko izvješće broj 9/2011*, str.101; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2012*, str.95; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2013*, str.95; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2014*, str.97; Priopćenje broj 15.3.1 od 21.09.2015.-*Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS) u 2013.* str.2,3.

²³⁷ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2014, *Statistički ljetopis 2014*, Zagreb, str.212.

Tabela 72: Dodata vrijednost stranih filijala u Hrvatskoj, prema sektorima i prema zemlji prvog investitora, 2008-2013. godina, u milionima kuna

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ukupno	23.534	24.080	32.549	37.301	36.417	36.191
<i>Prema sektorima</i>						
Rudarstvo i vađenje	91	70	7.635	9.531	8.084	7.196
Prerađivačka industrija	6.745	7.139	6.656	7.965	8.562	8.519
Građevinarstvo	584	950	487	523	829	888
Trgovina na veliko i malo	6.234	5.849	6.059	6.625	6.273	6.923
Prevoz i skladištenje	1.322	940	1.187	1.142	1.185	1.372
Pružanje smještaja te priprema i usluži vanje hrane	906	930	1.019	1.197	1.367	1.765
Informacije i komunikacije	5.265	5.389	7.332	7.451	7.055	6.457
Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	1.331	1.301	1.035	1.161	1.118	938
Ostali sektori	1.056	1.512	1.139	1.706	1.944	2.133
<i>Prema državama u kojima je sjedište prvog stranog investitora</i>						
Austrija	5.880	5.824	5.456	5.753	6.005	6.303
Mađarska	317	295	7.884	9.862	8.364	7.551
Njemačka	5.922	6.454	8.341	8.530	8.247	7.730
Slovenija	1.993	1.684	1.698	1.808	1.588	1.660
Holandija	2.416	2.173	2.044	2.873	2.754	3.006
Švajcarska	1.544	1.368	1.286	1.468	1.436	1.569
Italija	967	955	734	883	1.019	1.053
Luksemburg	776	531	616	896	708	714
Velika Britanija	376	664	1.004	895	1.149	1.170
SAD	560	691	581	722	872	761
Ostale zemlje	2.783	3.441	2.905	3.611	4.275	4.674

Izvor: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Mjesečno statističko izvješće broj 10/2010*, str.111; *Mjesečno statističko izvješće broj 9/2011*, str.101; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2012*, str.95; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2013*, str.95; *Mjesečno statističko izvješće broj 8/2014*, str.97; Priopćenje broj 15.3.1 od 21.09.2015.-Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS) u 2013., str.2,3.

Ako analiziramo dodatu vrijednost prema zemlji prvog investitora, na strane filijale koje potiču iz Mađarske, Njemačke i Austrije, u 2013. godini otpada 59,6% dodate vrijednosti koju stvaraju strane filijale u Hrvatskoj. U posmatranom periodu, Njemačka i Austrija su konstantno najveći investitori u pogledu dodate vrijednosti, dok se Mađarska priključila tek 2010., da bi u 2011. godini bila najveći investitor. Pored ove tri zemlje, ističu se još Holandija, Slovenija i Švajcarska.

Razmatrajući ulogu i značaj stranih podružnica u Hrvatskoj, dolazimo da zaključka da one u velikoj mjeri utiču na slovenačku privredu. Analizirajući njihove aktivnosti (unutrašnji FATS), vidjeli smo da daju veliki doprinos ključnim privrednim oblastima,

da imaju značajan udio u zaposlenosti, dok njihov promet i dodata vrijednost iz godine u godinu rastu.

3.5.2. Strane područnice u Republici Srbiji

Strane filijale dobijaju sve značajniju ulogu u privredi Srbije. Nakon sve većeg priliva stranih direktnih investicija i sve veće transnacionalizacije privrede, ukazala se potreba za primjenom novog statističkog pristupa u analizi spoljne trgovine Srbije.

Republički zavod za statistiku od 2011. godine radi obračun osnovnih pokazatelja o poslovanju stranih filijala u Republici Srbiji (*inward FATS*). Cilj ove statistike je da ukaže na značaj i uticaj stranih područnica na privrednu Srbiju.

U Republici Srbiji je u 2013. godini poslovalo 2642 **strane filijale**²³⁸, što je 3,0% od ukupnog broja registrovanih poslovnih subjekata. U poređenju sa 2012. godinom, broj stranih područnica je smanjen za 2,5%. Prema državama Evropske unije u kojima je sjedište prvog stranog vlasnika, smanjenje iznosi 2,3%, a prema ostalim državama u kojima je sjedište prvog stranog vlasnika, broj područnica je smanjen za 3%. Broj stranih područnica porijeklom iz zemalja Evropske unije u 2013. godini je iznosio 2054 ili 77,7%²³⁹. Među zemljama iz kojih potiču, posebno se izdvajaju Slovenija sa registrovanih 298 filijala u Srbiji, zatim Austrija sa 240, Hrvatska sa 235, Njemačka sa 193 i Italija sa 192 filijale. Od država van Evropske unije, kao zemlje investitori u Srbiji se izdvajaju Švajcarska sa otvorenih 120 područnica, zatim Bosna i Hercegovina sa 71 i SAD sa 70 registrovanih područnica.

Ako posmatramo broj područnica prema djelatnosti, najveći broj je poslovao u sektoru trgovine na veliko i malo i popravci motornih vozila (1050). Pored navedenog sektora,

²³⁸ Republički zavod za statistiku, 2015, Strukturne poslovne statistike, Strane područnici (inward FATS), *Osnovni podaci o stranim podružnicama, po delatnostima, 2013.godina*, Beograd, Internet, www.stat.gov.rs, 03/10/2015.

²³⁹ Republički zavod za statistiku, 2015, Strukturne poslovne statistike, Strane područnici (inward FATS), *Osnovni podaci o stranim podružnicama, po državama jedinica krajnje kontrole podružnice,2013.godina*, Beograd, Internet, 03/10/2015.

stranim investitorima su u 2013. godini posebno intresantni bili sektor preraĐivacke industrije gdje je poslovalo 588 podružnica i stručne, naučne, inovacione i tehničke djelatnosti sa 335 podružnicama.

Tabela 73: Osnovni podaci o poslovanju stranih podružnica u Srbiji, 2011-2013. godina

	Broj stranih podružnica	Učešće zaposlenih u stranim podružnicama u ukupnom broju zaposlenih	Učešće stranih podružnica u ukupnoj dodatoj vrijednosti
2011	2478	17,0	29,9
2012	2708	17,8	32,8
2013	2642	18,7	33,7

Izvor: Republički zavod za statistiku, Strukturne poslovne statistike, Strane podružnice (inward FATS), *Strane podružnice u Republici Srbiji u 2011. godini*, *Strane podružnice u Republici Srbiji u 2012. godini*, *Strane podružnice u Republici Srbiji u 2013. godini*, Beograd, Internet, www.stat.gov.rs, 03/10/2015.

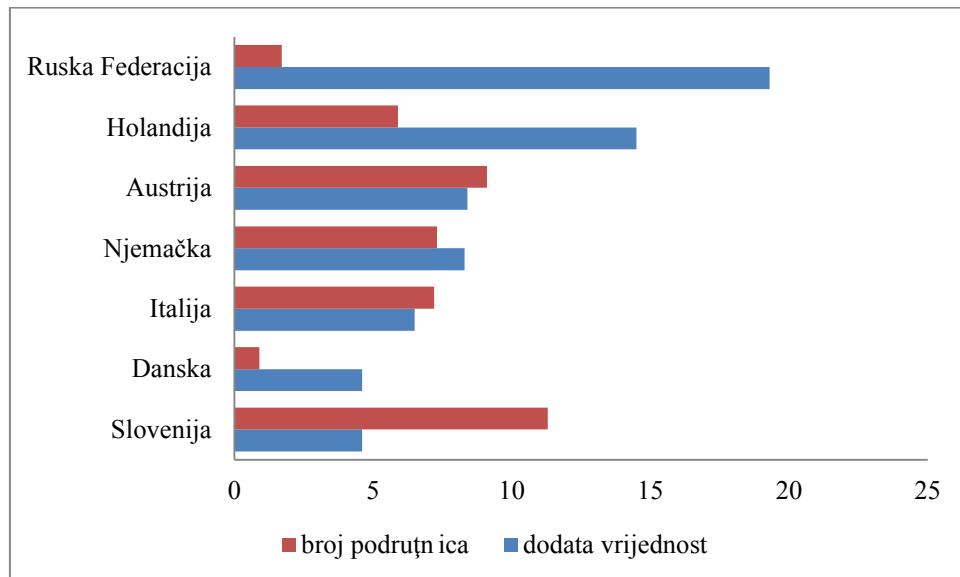
Strane filijale su u 2013. godini **zapošljavale** 189.414 osoba ili 18,7% ukupnog broja zaposlenih u Srbiji. U samo tri sektora angažovano je 153.001 osoba ili 80,8% ukupnog broja zaposlenih u stranim podružnicama i to: preraĐivačka industrija (90.054), trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila (49.961) i administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti (12.986).

Podružnice iz zemalja Evropske unije imale su najveće učešće u zaposlenosti stranih filijala koje poslju u Srbiji (81%). Najveći broj zaposlenih su upošljavale firme iz Njemačke, zatim Slovenije, Italije, Holandije i Austrije. Od zemalja izvan Evropske unije, izdvajaju se Ruska Federacija sa 10.032 zaposlenih i Švajcarska sa 8.146.

Dodata vrijednost koje su stvorile strane filijale u Srbiji, u 2013. godini je dostigla vrijednost od 504,7 milijardi dinara (4,4 milijardi EUR²⁴⁰). Prema podacima Republičkog statističkog zavoda, ukupna dodata vrijednost u 2013. godini je iznosila 1.497 milijardi dinara, što znači da je 33,7% ukupne dodate vrijednosti bilo pod kontrolom preduzeća sa većinskim stranim vlasništvom.

²⁴⁰ Preračunato prema kursu na dan 31.12.2013. godine, 1EUR=114,98RSD. Izvor: Internet, www.nbs.rs.

Grafik 19: Države sa najvećim učešćem u ukupnom broju i dodatoj vrijednosti stranih područnica u Republici Srbiji, 2013. godina

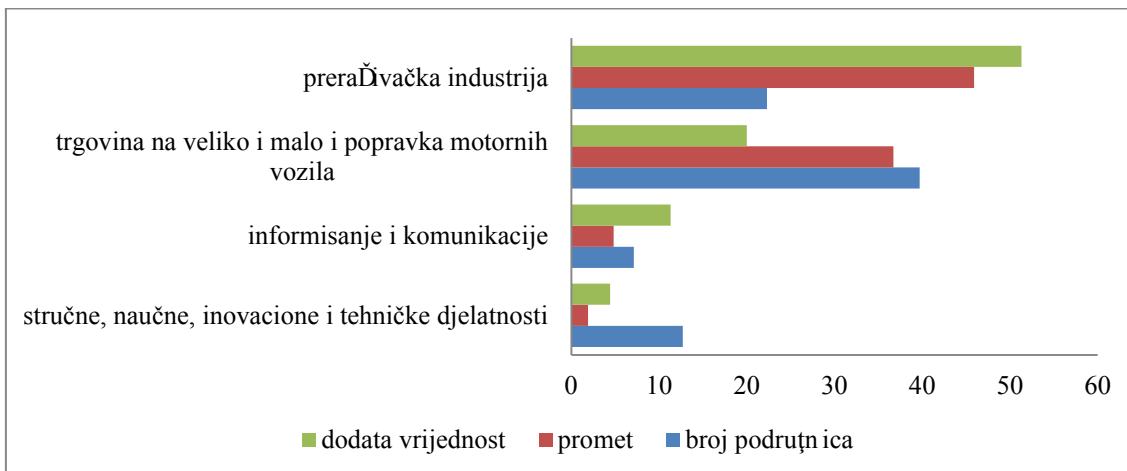
Izvor: Republički zavod za statistiku, 2015, Strukturne poslovne statistike, Strane područnici (inward FATS), *Osnovni podaci o stranim podružnicama, po državama jedinica krajnje kontrole podružnice, 2013.godina*, Beograd, Internet, www.stat.gov.rs, 08/10/2015.

Analizirajući dodatu vrijednost prema zemlji vlasništva, zapađamo da 70,9% dodate vrijednosti ostvarene u stranim područnicama je porijeklom iz zemalja članica Evropske unije, 28,2% iz zemalja koje nijesu članice Evropske unije i 0,9% iz offshore finansijskih centara. Od pojedinačnih zemalja što je prikazano na Grafiku 19, ističu se: Ruska Federacija sa ostvarenih 97,4 milijardi dinara dodate vrijednosti ili 19,3% dodate vrijednosti ostvarene u stranim područnicama, zatim Holandija sa ostvarenih 73,4 milijardi dinara ili 14,5%, Austrija sa ostvarenih 42,3 milijardi dinara dodate vrijednosti ili 8,4%, Njemačka sa 42,2 milijarde dinara ili 8,3% dodate vrijednosti ostvarene u stranim filijalama. Na ove četiri zemlje otpalo je polovina dodate vrijednosti stvorene u stranim područnicama u Srbiji u 2013. godini.

Ako posmatramo dodatu vrijednost prema sektorima, uočavamo da najveće učešće u ukupnoj dodatoj vrijednosti stranih područnica ima prerađivačka industrija u kojoj je stvorena dodata vrijednost u iznosu od 259,0 milijardi dinara ili 51,3%. Drugi najveći udio u dodatoj vrijednosti je ostvaren u sektoru trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila (100,7 milijardi dinara ili 20,0%), zatim u sektoru informisanja i

komunikacije (57,2 milijarde dinara ili 11,3%) i u stručnim, naučnim, inovacionim i tehničkim djelatnostima (22,3 milijarde dinara ili 4,4%).

Grafik 20: Sektori sa značajnim učešćem u dodatoj vrijednosti, prometu i broju područnica u Republici Srbiji, 2013. godina

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2015, Strukturne poslovne statistike, Strane područnici (inward FATS), *Osnovni podaci o stranim podružnicama, po državama jedinica krajnje kontrole podružnice, 2013.godina*, Beograd, Internet, www.stat.gov.rs, 08/10/2015.

Promet stranih filijala u Srbiji u 2013. godini je iznosio 2.725 milijardi dinara (23,7 milijardi EUR²⁴¹). Najveće vrijednosti prometa ostvarile su države članice Evropske unije (73,0%), zatim zemlje izvan Evropske unije (25,0%), dok su najmanji promet ostvarili offshore finansijski centri (2,0%). Među zemljama Evropske unije najveće vrijednosti prometa na tržištu Srbije su imale Holandija (332,2 milijarde dinara), Italija (260,9), zatim Austrija (222,1), Slovenija (189,1), Hrvatska (178,7), Njemačka (152,4) i Kipar (150,8). Od ostalih zemalja, velike vrijednosti prometa su postigle ruske područnice (429,2 milijarde dinara) i švajcarske područnice (141,8).

Posmatrano po sektorima, promet stranih filijala je bio najveći u sektoru preraĐivačke industrije sa ostvarenim prometom od 1.250,3 milijardi dinara i u sektoru trgovine na veliko i malo i popravci motornih vozila sa ostvarenih 999,4 milijardi dinara. Vrijednost prometa u ova dva sektora čini 82,6% ukupnog prometa stranih područnica na tržištu Srbije.

²⁴¹ Preračunato prema kursu na dan 31.12.2013. godine, 1EUR=114,98RSD. Izvor: Internet, www.nbs.rs.

Razmatrajući poslovanje stranih filijala zapađamo da one značajno utiču na privrednu aktivnost Srbije. Evidentan je njihov doprinos najvažnijim oblastima privredne aktivnosti. Na filijale koje su pod većinskom kontrolom stranog vlasnika, otpada značajan dio ukupne zaposlenosti, prometa, dodate vrijednosti.

3.5.3. Strane područnice u Bosni i Hercegovini

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine je, po prvi put u 2015. godini objavila rezultate sprovedenog istraživanja o poslovanju stranih filijala na njenoj teritoriji za 2012. godinu. Analiza je obuhvatila preduzeća u većinskom stranom vlasništvu sa preko 20 zaposlenih. Podaci dobiveni primjenom FATS statistike o ulaznim tokovima će nam pokazati koliko zaposlenih radi u stranim područnicama, koliki su promet ostvarile, kolika je njihova stvorena dodata vrijednost i koliki su troškovi zaposlenih.

Broj stranih filijala u 2012. godini je iznosio 372, što čini 12,1% ukupnog broja privrednih subjekata u Bosni i Hercegovini sa 20 i više zaposlenih. Najveći broj stranih filijala je poslovao u prerađivačkoj industriji i sektoru trgovine na veliko i malo, ukupno 291 ili 78,2% svih stranih područnica. One najčešće vode porijeklo²⁴² iz zemalja Evropske unije (58,6%), najviše iz Hrvatske, Slovenije, Njemačke, Austrije i Italije. Od zemalja izvan Evropske unije, svojim učešćem se ističu Srbija i Švajcarska.

Ukupan **broj zaposlenih** u stranim područnicama na teritoriji Bosne i Hercegovine je iznosio 58.187, što čini 20,2% ukupnog broja zaposlenih. U sektoru prerađivačke industrije i sektoru trgovine na veliko i malo bilo je angađovano nešto oko 80% od ukupnog broja zaposlenih u stranim filijalama. Posmatrano po zemlji porijekla strane kompanije, filijale koje potiču iz zemalja Evropske unije čine 51,6% ukupnog broja zaposlenih u stranim područnica. Na primjer, filijale porijeklom iz Hrvatske, Slovenije,

²⁴² Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2015, Strukturne poslovne statistike, Saopštenja, *Strane područnice u Bosni i Hercegovini (Inward FATS) za 2012. godinu*, Sarajevo, Internet, www.bhas.ba, 11/08/2015, str.4.

Njemačke i Italije, zapošljavaju skoro polovinu radnika angađovanih u stranim kompanijama.

Filijale u većinskom stranom vlasništvu koje posluju na teritoriji Bosne i Hercegovine, ostvarile su **promet** u vrijednosti od 6,3 milijardi EUR. Najveći promet je očekivano ostvaren u preraĐivačkom sektoru i sektoru trgovine na veliko i malo. Pojedinačno po zemljama, filijale porijeklom iz Hrvatske prometovale su 1,3 milijardi EUR, iz Ruske Federacije 871,6 miliona EUR, dok su filijale iz Slovenije ostvarile promet u vrijednosti od 771,1 milion EUR. Dakle, na ove tri zemlje otpada 47% prometa ostvarenog od strane svih stranih područnica u Bosni i Hercegovini.

Tabela 74: Podaci o aktivnostima stranih područnica u Bosni i Hercegovini u 2012. godini, u hiljadama EUR

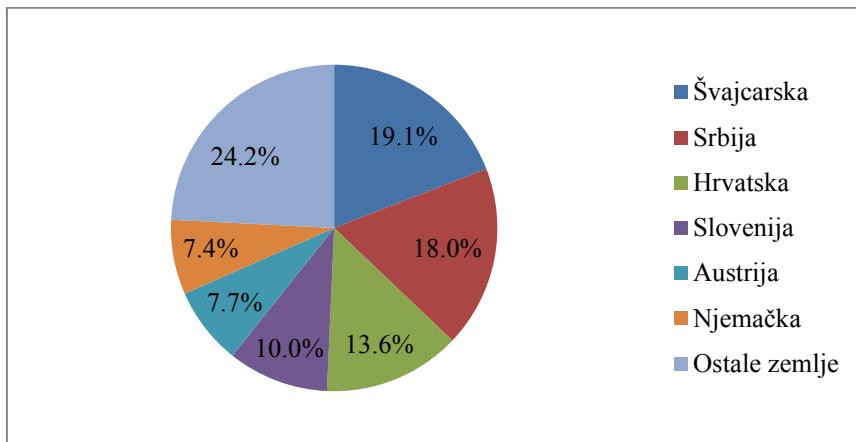
	Broj područnica	Broj zaposlenih	Promet	Dodata vrijednost	Troškovi zaposlenih
Ukupno	372	58.187	6.263.300	1.127.859	527.279
<i>Prema sektorima</i>					
Vađenje rude i kamena	12	2.414	119.058	53.384	27.175
PreraĐivačka industrija	185	33.299	2.843.911	454.140	282.190
Građevinarstvo	6	1.167	30.506	11.926	6.537
Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila	106	15.527	2.773.261	350.200	139.651
Prevoz i skladištenje	15	963	47.783	14.728	7.681
Informacije i komunikacije	12	2.772	299.476	193.807	43.632
Ostali sektori	36	2.045	149.305	49.674	20.413

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2015, Strukturne poslovne statistike, Saopštenja, *Strane podružnice u Bosni i Hercegovini (Inward FATS) za 2012. godinu*, Sarajevo, Internet, www.bhas.ba, 11/08/2015, str.3.

Autorov preračun konvertibilne marke u euro, prema paritetu 1BAM=0,5113 EUR.

Dodata vrijednost koju su stvorile strane područnica u Bosni i Hercegovini u 2012. godini iznosila je 1,1 milijardu EUR, što čini 25,1% ukupno ostvarene dodate vrijednosti u ovoj zemlji. Učešće tri sektora, preraĐivačke industrije, trgovine i na veliko i malo i sektora informacija i komunikacija, čini 88,5% dodate vrijednosti stvorene u stranim filijalama. Kao što se može vidjeti na sledećem grafiku, preko polovine dodate vrijednosti stvorile su kompanije koje potiču iz Švajcarske (19,1%), Republike Srbije (18%) i Hrvatske (13,6%).

Grafik 21: Učešće zemalja u dodatoj vrijednosti stranih područnica
u Bosni i Hercegovini, 2012. godina, (u %)

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2015, Strukturne poslovne statistike, Saopštenja, *Strane podružnice u Bosni i Hercegovini (Inward FATS) za 2012. godinu*, Sarajevo, Internet, www.bhas.ba, 11/08/2015, str.4.

Troškovi zaposlenih u stranim filijalama su iznosili 527,3 miliona EUR, odnosno 906,2 EUR po zaposlenom. Upoređujući sa prosječno ostvarenom bruto zaradom u Bosni i Hercegovini u 2012. godini od 659,6 EUR²⁴³, uočavamo da su zarade u stranim područnica znatno veće od republičkog prosjeka. Najveći troškovi po zaposlenom od 1.574 EUR su zabilježeni u sektoru informacija i komunikacija, kao i sektoru vađenja rude i kamena gdje su iznosili 1.125 EUR. Najmanji troškovi po zaposlenom ostvareni su u sektoru građevinarstva (560 EUR).

Na primjerima nekoliko zemalja bivše Jugoslavije, vidjeli smo da strane filijale imaju važnu ulogu u njihovim privredama. Koliki je uticaj stranog prisustva u jednoj privredi najbolje nam pokazuje odnos ulaznog stoka SDI i BDP. Prema ovom indikatoru, Srbija je od posmatranih zemalja najotvorenija za strane investicije. Vrijednost ovog indeksa u 2013. godini za Srbiju je 4,3, za Bosnu i Hercegovinu 1,8, za Hrvatsku 1 i za Sloveniju 0,2²⁴⁴. S obzirom da je vrijednost indeksa u ovim zemljama, osim Slovenije, veća od 1, to pokazuje da one privlače više stranih direktnih investicija nego što bi se moglo očekivati od njihovog BDP. Kao što smo ranije istakli, sve ove zemlje zbog raznih

²⁴³ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2013, Saopštenja, *Prosječne bruto plaće zaposlenih u 2012. godini*, Sarajevo, Internet, www.bhas.ba, 11/08/2015, str.1.

²⁴⁴ Foreign direct investment, net inflows (% of GDP), Internet, <http://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS>, 06/08/2015.

ograničenja nijesu u isto vrijeme počele sa sastavljanjem statistike meĐunarodne trgovine po FATS konceptu. Najprije su to uradile Slovenija i Hrvatska, da bi Srbija po prvi put objavila podatke 2014. godine za referentnu 2011. godinu i Bosna i Hercegovina u 2015. godini, za referentnu 2012. godinu, obje samo o ulaznim FATS tokovima. Na osnovu dostupnih podataka o poslovanju stranih područnica u ovim zemljama, uočavamo da analizirane zemlje imaju različit procenat stranih filijala u ukupnom broju registrovanih privrednih društava, i to: Hrvatska-1,4%, Srbija-3,0%, Slovenija-4,5%, dok je najveći procenat zabilježen u Bosni i Hercegovini-12,1%²⁴⁵. Najviše zaposlenih je radilo u stranim područnicama u Bosni i Hercegovini (20,2% ukupnog broja zaposlenih), zatim u Sloveniji (18,5%), Srbiji (18,7%), dok je najmanji procenat zabilježen u Hrvatskoj (11,3%). Najveći doprinos u stvaranju dodate vrijednosti u zemljama domaćinima, dale su strane filijale u Srbiji sa učešćem od 33,7%, zatim u Bosni i Hercegovini sa 25,1%, u Sloveniji sa 21,9%, dok su najmanji doprinos dale strane filijale u Hrvatskoj, koje su u stvaranju dodate vrijednosti učestvovali sa 13,2%. Dakle, ovi podaci govore da strane područnice u privredama Slovenije, Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine značajno posluju u njihovim privredama. Takođe smo zapazili da su ove zemlje preko svojih stranih područnica razvile uzajamno korisne odnose, koje u budućnosti treba više unapređivati. One bi posebnu pažnju trebalo da posvete razvoju FATS statistike, posebno one zemlje kod kojih je ova statistika u začetku, kako bi što pravilnije odredile svoje mjesto u meĐunarodnoj podjeli rada. O primjeni FATS statistike u Crnoj Gori, biće riječi u sledećem poglavljju.

²⁴⁵ Podaci za Bosnu i Hercegovinu se odnose na 2012. godinu, a za Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju za 2013. godinu.

4. Primjena novog koncepta u analizi spoljne trgovine Crne Gore

4.1. Potreba, značaj i koristi od primjene novog pristupa u analizi za Crnu Goru

Crna Gora je jedna od zemalja koja je poslednjih godina privukla značajne iznose stranog kapitala. Iako je neto bilans stranih ulaganja za 2013. godinu od 323,9 milijadi EUR najniži od 2005. godine, Crna Gora ima još dosta neiskorišćenog potencijala za nove investicije. To potvrđuje i podatak da je ostvaren neto priliv SDI za prvih devet mjeseci 2015. godine od 526,4 miliona EUR veći 101,6% nego u istom periodu prethodne godine. Dakle, postojeći koncept statistike spoljne trgovine Crne Gore ne odgovara privrednim uslovima u kojim posluje veliki broj stranih filijala. On ne prikuplja statističke podatke o njihovim meĐunarodnim trgovinskim transakcijama. Zbog navedenog, klasična statistika mora biti dopunjena novim pristupom u analizi spoljne trgovine koji će razmatrati poslovanje ovih veoma značajnih subjekata u crnogorskoj privredi.

Zavod za statistiku Crne Gore počev od 2014. godine uvodi statistiku stranih filijala (FATS) kao redovno statističko istraživanje. Izvještaj o obavljenom pilot istraživanju o poslovanju filijala koja su pod kontrolom privrednih subjekata sa sjedištem izvan Crne Gore objavljen je za referentnu 2013. godinu.

Razvoj statistike o aktivnosti stranih filijala u skladu je sa Regulativom Evropske unije br. 716/2007 kojom se definiše metodologija prikupljanja, obračunavanja, provjeravanja i objavljivanja podataka o poslovanju stranih filijala. Pravni osnov se još dopunjuje Regulativom br. 747/2008 koja se odnosi na definicije karakteristika koje se prikupljaju ovim istraživanjem i na primjenu klasifikacije djelatnosti NACE Rev.2, kao i

Regulativom br. 364/2008 kojom se propisuje tehnički format za prenos podataka statistike stranih filijala i odstupanja koja će se odobriti državama članicama²⁴⁶.

U okviru FATS statistike, Zavod za statistiku sprovodi istraživanja za:

- *spoljnu statistiku stranih filijala (OFATS statistika)* koja opisuje aktivnosti privrednih subjekata u inostranstvu koji su pod kontrolom privrednih subjekata sa prebivalištem u Crnoj Gori.
- *unutrašnju statistiku stranih filijala (IFATS statistika)* koja opisuje aktivnosti privrednih subjekata sa sjedištem izvan Crne Gore.

Izvor podataka su privredni subjekti koji posluju u Crnoj Gori koji su pod kontrolom privrednih subjekata izvan zemlje, kao i privredni subjekti u inostranstvu pod kontrolom privrednih subjekata sa sjedištem u Crnoj Gori. Podaci se prikupljaju preko posebnog upitnika formiranog za potrebe ovog istraživanja.

Korišteni okvir za spoljnu statistiku stranih filijala je registar Centralne banke Crne Gore o stranim direktnim investicijama. Varijable koje su prikupljaju ovim istraživanjem su: promet, broj zaposlenih i broj preduzeća.

Za unutrašnju statistiku stranih filijala koristi se Biznis registar Zavoda za statistiku Crne Gore, kao i registar dobijen od strane Centralne banke Crne Gore. Karakteristike koje se prikupljaju su: broj preduzeća, promet, vrijednost proizvodnje, dodata vrijednost po faktorskim troškovima, ukupna nabavka roba i usluga, ukupna nabavka roba i usluga kupljenih radi dalje prodaje u istom stanju u kom su primljene, troškovi zaposlenih, bruto investicije u materijalna dobra i broj zaposlenih lica. Pokriveni su sve djelatnosti, osim sektora finansijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja.

Kao što smo vidjeli iz prethodnog dijela rada, FATS statistika podrazumijeva objavljivanje podataka na makro nivou. Prema Zakonu o zvaničnoj statistici i sistemu

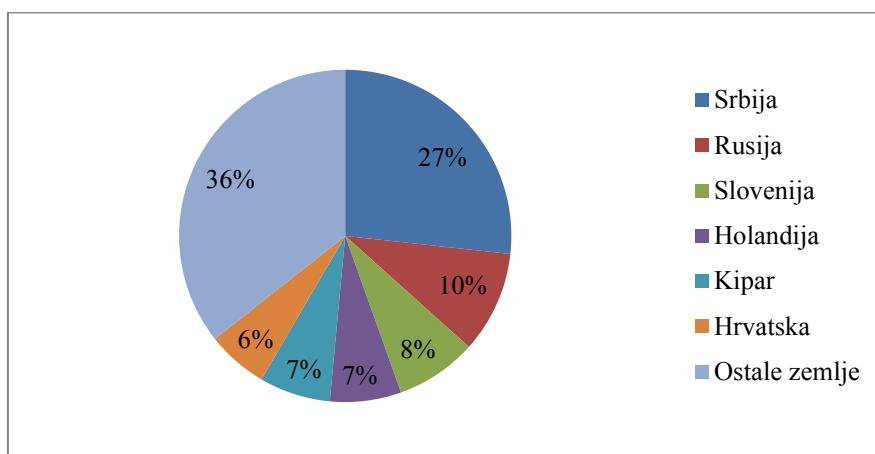
²⁴⁶ Zavod za statistiku Crne Gore, 2014, Spoljna trgovina, Strukturalna biznis statistika, Statistika domaćih i stranih filijala, *Metodološko uputstvo-statistika stranih filijala*, Podgorica, Internet, www.monstat.org, 22/05/2015.

zvanične statistike, strane filijale u Crnoj Gori su dužne da dostavljaju podatke, ali se ti podaci smatraju povjerljivim i ne objavljuju se. Dakle, individualni podaci kompanija su zaštićeni.

Podaci dobijeni na osnovu sprovedenog istraživanja o poslovanju stranih filijala u Crnoj Gori, objavljeni su u izvještaju “Statistika domaćih filijala za 2013. godinu”. Posmatrano je 250 preduzeća, odnosno sva preduzeća čija je vrijednost proizvodnje bila veća od 250.000 EUR, a dodata vrijednost od 150.000 EUR.

Prema sektorskoj djelatnosti, strane filijale u Crnoj Gori u 2013. godini najčešće su poslovale u sektoru trgovine (53%), zatim u sektoru usluga (31%), sektoru građevinarstva (11%) i u industrijskom sektoru (6%). Prema zemlji porijekla kapitala, na šest zemalja je otpalo 65% ukupnog broja posmatranih preduzeća koja su pod kontrolom privrednih subjekata izvan Crne Gore, što je prikazano na Grafiku 22. Srbija je bila zemlja sa najvećim učešćem, i to 27%, zatim slijede Rusija sa učešćem od 10%, Slovenija sa 8%, Holandija i Kipar sa po 7% i Hrvatska sa 6%.

Grafik 22: Učešće broja posmatranih stranih filijala u Crnoj Gori,
prema zemlji porijekla kapitala, 2013. godina

Izvor: Zavod za statistiku Crne Gore, 2014, Spoljna trgovina, Strukturalna biznis statistika, Statistika domaćih i stranih filijala, Saopštenja, *Statistika domaćih filijala za 2013. godinu*, Podgorica, Internet, www.monstat.org, 22/05/2015.

Primjena FATS koncepta u statistici međunarodne trgovine Crne Gore, dala nam je podatke o poslovanju stranih filijala, što je prikazano u Tabeli 75. Analizirajući

podatke o prometu, vrijednosti proizvodnje, međufaznoj potrošnji i bruto dodatoj vrijednosti, vidjećemo koliko je privreda Crne Gore pod uticajem stranih kompanija.

Tabela 75: Aktivnosti stranih filijala u Crnoj Gori, 2013. godina, u hiljadama EUR

Sektor	Promet	Vrijednost proizvodnje	Međufazna potrošnja	Bruto dodata vrijednost
Trgovina na veliko i trgovina na malo i popravka motornih vozila i motocikala	536.023	87.500	45.754	41.746
Građevinarstvo	27.483	27.053	18.628	8.425
Industrija	383.397	365.631	196.824	168.807
Usluge	288.678	270.654	132.297	138.357
Ukupno:	1.235.581	750.838	393.503	357.335

Izvor: Podaci dobijeni od Monstata, na osnovu pisanoog zahtjeva autora.

Promet stranih filijala u Crnoj Gori u 2013. godini je iznosio 1.236 miliona EUR. Posmatrano po sektorima, najveće učešće u prometu stranih filijala je ostvario sektor trgovine na veliko i trgovine na malo i popravka motornih vozila i motocikala, i to 43%, dok je najmanji udio imao sektor građevinarstva (2%). Imajući u vidu činjenicu da je promet ostvaren od strane svih preduzeća koja posluju u Crnoj Gori u 2013. godini iznosio 6.374 miliona EUR²⁴⁷, zaključujemo da su strane filijale u ukupnom prometu učestvovale sa 19,4%.

Analiza **vrijednosti proizvodnje** ukazuje da je na strane filijale otpao veliki dio ukupne vrijednosti proizvodnje u Crnoj Gori u 2013. godini. Vrijednost proizvodnje koja su sva preduzeća u Crnoj Gori ostvarila u 2013. godini je iznosila 3.281 milion EUR²⁴⁸, dok je vrijednost proizvodnje ostvarena od strane preduzeća koja su pod kontrolom preduzeća izvan Crne Gore iznosila 751 milion EUR. Dakle, strane filijale su u ukupnoj vrijednosti proizvodnje učestvovale sa 22,8%. Najveće učešće u vrijednosti proizvodnje stranih filijala je ostvareno u sektoru industrije (49%) i sektoru usluga (36%).

²⁴⁷ Zavod za statistiku Crne Gore, 2014, Strukturalna biznis statistika, *Poslovanje preduzeća u Crnoj Gori u 2013. godini*, Podgorica, Internet, www.monstat.org, 26/05/2015, str.12.

²⁴⁸ Isto, str. 9.

Vrijednost **međufazne potrošnje** privrednih subjekata koji posluju u Crnoj Gori, a pod kontrolom su subjekata izvan Crne Gore, u 2013. godini je iznosila 394 miliona EUR. Sektor industrije i sektor usluga je ostvario 84% vrijednosti međufazne potrošnje stranih filijala. Upoređujući vrijednost međufazne potrošnje stranih filijala sa vrijednošću međufazne potrošnje svih preduzeća koja posluju u Crnoj Gori (1.942 miliona EUR²⁴⁹), zapačamo njihovo značajno učešće od 20%.

U 2013. godini strane filijale u Crnoj Gori su ostvarile **bruto dodatu vrijednost** u iznosu 357 miliona EUR. Najveća bruto dodata vrijednost je stvorena u sektoru industrije i sektoru usluga, na koje je otpalo 86% ukupne bruto dodate vrijednosti koje su stvorile strane filijale u Crnoj Gori. S obzirom da je bruto dodata vrijednost svih preduzeća koja posluju u Crnoj Gori u 2013. godini iznosila 1.139 miliona EUR²⁵⁰, zapačamo da učešće stranih filijala od 27% predstavlja značajan udio.

Razmatrajući poslovanje stranih filijala u Crnoj Gori, vidjeli smo da su za njenu privredu veoma značajne aktivnosti filijala stranih kompanija. Strani kapital je najviše bio prisutan u sektoru trgovine i sektoru usluga, a najčešće je dolazio iz Srbije i Rusije. Strane filijale su najveći doprinos dale stvaranju bruto dodate vrijednosti. Analizom četiri varijable prema djelatnosti, zapazili smo da su strane filijale u stvaranju bruto dodate vrijednosti, međufaznoj potrošnji i vrijednosti proizvodnje bile najaktivnije u industrijskom sektoru, dok je najveći promet ostvaren u sektoru trgovine na veliko i trgovine na malo i popravci motornih vozila i motocikala.

Ukoliko uporedimo aktivnosti transnacionalnih kompanija u Crnoj Gori sa nekim zemljama iz okruženja, vidimo da su one u različitoj mjeri ugrađene u njihove privrede. Posmatrajući dodatu vrijednost, kao najznačajniju ekonomsku varijablu, uočavamo da se doprinos stranih filijala u Crnoj Gori u generisanju ove vrijednosti kreće na nivou prosjeka analiziranih zemalja (Tabela 76). Međutim, učešće stranih kompanija koje posluju u Crnoj Gori u ukupnom broju preduzeća znatno je iznad prosjeka ovih pet

²⁴⁹ Zavod za statistiku Crne Gore, 2014, Strukturalna biznis statistika, *Poslovanje preduzeća u Crnoj Gori u 2013. godini*, Podgorica, Internet, www.monstat.org, 26/05/2015, str.9.

²⁵⁰ Isto.

zemalja. Dakle, u Crnoj Gori, kao i u drugim zemljama, transnacionalne kompanije predstavljaju veoma aktivne privredne učesnike, ali je njihov potencijal daleko od svoje pune iskorišćenosti.

Tabela 76: Učešće stranih filijala u ukupnom broju preduzeća i stvaranju dodate vrijednosti u odabranim zemljama bivše Jugoslavije

Zemlja	Period na koji se odnose podaci	Procenat učešća broja stranih filijala u ukupnom broju preduzeća u zemlji	Procenat učešća stranih filijala u stvaranju dodate vrijednosti zemlje
Slovenija	2013	4,5%	21,9%
Hrvatska	2012	1,4%	13,2%
Srbija	2013	3,0%	33,7%
Bosna i Hercegovina	2012	12,1%	32,8%
Crna Gora	2011, 2013	26,0%	25,1%

Izvor: Podaci iz rada, osim podatka o učešću stranih filijala u ukupnom broju preduzeća, koji se odnosi na 2011. godinu i predstavlja autorov proračun na osnovu podatka iz Tabele 23 i podatka o broju preduzeća u Crnoj Gori iz izvora: Zavod za statistiku Crne Gore, 2012, Saopštenja, *Broj i struktura poslovnih subjekata u 2011. godini*, Internet, www.monstat.org, 16/08/2015, str.1.

Koristi koje privreda Crne Gora ima od stranih filijala koje posluju na njenom tržištu, vidjeli smo kroz izvještaj “Statistika domaćih filijala za 2013. godinu”, zahvaljući primjeni FATS statistike. Na osnovu teorijskih saznanja sagledaćemo i istražiti aktivnosti dvije strane filijale iz različitih djelatnosti. Razmatrajući njihovo poslovanje preko određenih varijabli, ispitaćemo koliki uticaj imaju na crnogorsku privrodu i pokazati prednosti koje donosi ovaj novi pristup analize međunarodne trgovine. Iz proizvodne djelatnosti posmatraćemo poslovanje preduzeća *Daido Metal Kotor* ad Kotor, dok ćemo analizom hotela *Maestral-Pržno* ispitati poslovanje jedne strane filijale iz uslužne djelatnosti.

Kompanija Daido Metal Kotor ad Kotor je nastala 2002. godine vlasničkom transformacijom akcionarskog društva Industrija leđaja Kotor, kada je većinski paket akcija koji je bio u vlasništvu državnih fondova i Vlade Crne Gore, prodat japanskoj kompaniji Daido Metal Co., LTD. iz Nagoje. Kompanija *Daido Metal Co., LTD.*

osnovana je 1939. godine u Japanu, Nagoja²⁵¹. Ova kompanija se bavi proizvodnjom kliznih leđajeva za automobile, brodske motore, građevinske mašine i leđajeva za opštu industrijsku upotrebu. Najveći je proizvođač u svijetu za više vrsta leđajeva, dok u svjetskoj proizvodnji leđajeva za automobile učestvuje sa 30%, a u svjetskoj proizvodnji leđajeva za brodske motore sa čak 59%. Fabrika je na dan 31. mart 2014. godine zapošljavala 4.058 radnika. Kapital firme je iznosio 7.273 miliona JPY, odnosno oko 52 miliona EUR. Ukupne prodaje za period mart 2013-mart 2014. godine su iznosile 104.099 miliona JPY ili nešto oko 743,7 miliona EUR. Daido Metal Co., LTD. ima globalnu proizvodnu i prodajnu mrežu. U Japanu, Sjevernoj Americi, Evropi, Aziji i Kini ima 11 proizvodnih i 7 prodajnih baza, kao i dva istraživačka centra.

Daido Metal Kotor AD se nalazi u Industrijskoj zoni opštine Kotor, u Grbaljskom polju. Na površini od 70.000 m², smješteno je 11.500 m² proizvodnog i 2.500 m² kancelarijskog prostora. Osnovna djelatnost društva je proizvodnja leđajeva, zupčastih prenosnika i pogonskih mehanizama.

Slika 7: Objekat fabrike prije i nakon privatizacije

Izvor: baza kompanije.

Ukupna vrijednost akcijskog kapitala Društva na kraju 2013. godine je iznosila 26.535.106 EUR. Akcijski kapital je 99,6% u vlasništvu Daido Metal Co., LTD., Nagoja, Japan, dok je 0,4% u vlasništvu fizičkih lica. Dakle, firma Daido Metal Co.,

²⁵¹ About company, *Financial Statements, Factbook 2014* (For the fiscal year ended March 31, 2014), Internet, global.daidometal.com, 20/08/2015, p.1,3.

LTD., Nagoja, Japan, je i neposredni i krajnji investitor firme Daido Metal Kotor AD, pa prema FATS statistici sve varijable treba pripisati Japanu.

Prihodi se najvećim dijelom ostvaruju prodajom osnovnog proizvoda-kliznih leđ ajeva. Ukupni prihodi od prodaje roba za 2013. godinu su iznosili 9.081.551 EUR, od čega je 1.573 EUR prodato na crnogorskom tržištu, dok je 9.079.978 EUR prodato van Crne Gore. Zapađamo da je iznos prodaja na domaćem tržištu veoma mali i on zapravo predstavlja supstituciju uvoza, odnosno za taj iznos je registrovani uvoz Crne Gore ništa.

Tabela 77: Struktura prodaje gotovih proizvoda u 2013. godini

Zemlja	Iznos
Japan	2.266.745
Velika Britanija	6.533.464
Italija	17.478
Rusija	58.269
Srbija	180.009
Kina	6.228
Crna Gora	1.573
Ostalo	17.785
Ukupno	9.081.551

Izvor: Izvještaj nezavisne revizorske kuće “Deloitte” d.o.o. Podgorica o reviziji finansijskih iskaza na dan 31.12.2013.g., str.15.

Izvoz filijale u 2013. godini je iznosio 9.079.978 EUR, od čega je povezanim licima prodato robe u vrijednosti 8.950.027 EUR ili 98,6% (Tabela 78). Uočavamo da gotovo cjelokupan izvoz predstavlja intrafirmsku trgovinu između filijale i matične kompanije i drugih povezanih filijala.

Tabela 78: Prihodi od prodaje gotovih proizvoda povezanim licima na dan 31.12.2013. godine

Povezano lice	Iznos
Daido Metal Co.Ltd., Nagoja, Japan	2.266.745
Daido Industrial Bearing Europe, Velika Britanija	86.665
Daido Metal Russia Ltd., Rusija	58.269
Dyana Metal Co., Ltd., Tajland	83.865
Daido Precision Metal (Suzhou) Co., Ltd., Kina	6.228
Daido Metal Czech S.R.O., Češka	1.456
Daido Metal Europe Limited, Velika Britanija	6.446.799
Ukupno	8.950.027

Izvor: Izvještaj nezavisne revizorske kuće “Deloitte” d.o.o. Podgorica o reviziji finansijskih iskaza na dan 31.12.2013.g., str.29.

Izvoz ove filijale u trgovinskom bilansu Crne Gore evidentira se kao njen izvoz. Međutim primjenom novog pristupa u analizi-FATS statistike, ovaj izvoz treba pripisati Japanu. Na primjer, ukoliko znamo da je robni izvoz Crne Gore u 2013. godini iznosio 395,7 miliona EUR, primjenom novog koncepta analize ovaj izvoz treba biti umanjen za izvoz filijale Daido Metal Kotor ad, odnosno za 9,1 milion EUR, što ustvari predstavlja japanski izvoz. Na ovaj način možemo sagledati koliki su izvoz ostvarile domaće firme, a koliki izvoz otpada na firme pod kontrolom stranog kapitala.

Uvoz ove filijale u 2013. godini je iznosio 4.825.362 EUR, od čega je od strane matične kompanije Daido Metal Co Ltd Japan uvezeno robe u vrijednosti 1.996.483 EUR. Zapaćamo da je procenat uvoza od matične kompanije (41,4%) znatno manji od izvoza koji je gotovo cjelokupan predstavlja intrafirmsku razmjenu. Takođe uočavamo da vrijednost uvoza ove filijale čini preko 50% njenog izvoza, što nije karakteristično za strane filijale koje su prepoznate kao pretežni izvoznici.

Kao što smo vidjeli, prihodi ove filijale od prodaje roba na crnogorskom tržištu su u 2013. godini iznosili samo 1.573 EUR, dok su kupovine robe i usluga sa domaćeg tržišta bile znatno više i iznosile su 1.854.765 EUR. Kupovine ostvarene na crnogorskom tržištu predstavljaju supstituciju uvoza i ukazuju na dobro uspostavljene poslovne veze sa domaćim firmama.

Broj *zaposlenih* na kraju 2013. godine je 158 radnika, od čega je bilo 5 stranaca. Strani državljanji čine najutičniji menadžerski tim, dok su ostali zaposleni domaći radnici. Prosječna bruto zarada je iznosila 1378 EUR, što je skoro dvostruko više od republičkog bruto prosjeka od 726 EUR.

Analizirajući varijablu *istraživanje i razvoj*, zapaćamo da ova filijala značajna sredstva izdvaja za ove namjene. Kontinuirano ulaže u razvoj zaposlenih, njihovo obrazovanje i kvalitet života. Organizuju obuke iz oblasti zaštite životne sredine, kako bi zaposleni stekli nova znanja o značaju njenog očuvanja. Stalno rade na poboljšanju organizacije rada i tehnoloških procesa. Tako su ulaganja u opremu u 2013. godini iznosila 534.356 EUR. Opasni otpad se preko ovlašćene firme uništava u skladu sa propisima, dok se metalni i aluminijski otpad prodaju kao sirovine za reciklažu.

Analizu poslovanja preduzeća sa većinskim stranim kapitalom u sektoru usluga, istražićemo na primjeru hotela *Maestral*, Prčno-Budva. Hotel je filijala slovenačke kompanije *HIT Hoteli, Igralnice, Turizam dd Nova Gorica*. HIT grupa se sastoji od matičnog preduzeća osnovanog u Novoj Gorici i šest zavisnih preduzeća, od kojih se tri nalaze u Sloveniji, a ostala tri u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Hoteli ove grupe, pored luksuznog boravka i velnes ponude, gostima nude i veliki izbor igara na sreću, zbog čega su postali jedan od najinovativnijih evropskih ponuđača zabave. Ova grupa je na kraju 2014. godine zapošlavala 2.245 radnika. Kapital grupe je iznosio 49,3 miliona EUR, dok su ukupne prodaje u 2014. godini iznosile 213,3 miliona EUR. Poslovnu 2014. godinu, HIT grupa je završila sa neto profitom od 12,6 miliona EUR²⁵².

Hotel „Maestral“ Prčno je otvoren 1970. godine u periodu ubrzanog razvoja crnogorskog turizma na „Kraljevskoj rivijeri“ Crne Gore u malom ribarskom naselju. U početku je poslovaо u okviru organizacije „Montenegroturist“ Budva, a od 1990. godine do privatizacije, u okviru HTP „Budvanska rivijera“ d.d. Budva. Hotel je privatizovan 2001. godine, prodajom državnog paketa akcija slovenačkoj kompaniji „HIT Hoteli, Igralnice, Turizam“ dd Nova Gorica za 9,5 miliona DEM, uz obavezu investicionih ulaganja od 14,1 milion DEM. Kupac je u rekonstrukciju objekta i izgradnju novih sadržaja uložio preko 32 miliona EUR²⁵³. Danas hotel raspolaže sa 418 letjajeva u 196 soba i 18 apartmana²⁵⁴. U okviru hotela posluje „Casino Maestral“, koji nudi raznovrstan izbor igara. Tako je „Maestral“ postao jedan od vodećih resortova na Južnom Jadranu, sa imidžom najboljeg mjesta za zabavu i odmor.

Ukupna akcijska vrijednost kapitala Hotela na kraju 2014. godine je iznosila 24.750.000 EUR. Akcijski kapital je 100% u vlasništvu „HIT Hoteli, Igralnice,

²⁵² Hit Group, 2015, Operation, *Consolidated Annual Report 2014*, Internet, www.hit.si, 19/11/2015, p.33,34,35.

²⁵³ Ekonomski fakultet, 2011, Izvještaj o realizaciji obaveza iz ugovora o privatizaciji privrednog društva Hotel “Maestral” Prčno-Budva, Podgorica, Internet, www.savjetzaprivatizaciju.me, 19/11/2015, str.8,12.

²⁵⁴ Kompanija *Hit group* je jula 2015. godine sklopila dogovor o prodaji 75,01 odsto udjela osnovnog kapitala u hotelu Maestral, Resort & Casinò, sa kompanijom *Monte Rock d.o.o.* iz Podgorice, čiji je osnivač i izvršni direktor Petros Stathis. On je investor i menadžer nekih od najluksuznijih hotela svjetskog lanca *Aman*, među kojima i Aman Sveti Stefan i Aman Grand Canal Venice.

Turizam“ dd Nova Gorica. Dakle, kompanija „HIT Hoteli, Igralnice, Turizam“ dd Nova Gorica, Slovenija, je i neposredni i krajnji investitor Hotela „Maestral“ Prtno, odnosno kod unutrašnjeg FATS-a, sve varijable treba pripisati Sloveniji.

Primjenom novog pristupa u analizi zasnovanog na statistici trgovine stranih filijala, sagledaćemo doprinos ove strane filijale crnogorskoj privredi. Prikupljanjem osnovnih varijabli kao što su prodaje, izvoz, zaposlenost i nekih dopunskih varijabli, utvrdićemo ulogu i značaj Hotela Maestral i vršiti poređenja sa nekim granskim prosjecima.

Analizom varijable *prodaje* utvrdili smo da su ukupne prodaje Hotela u 2014. godini iznosili 15,5 miliona EUR. Od tog iznosa, 10,8 miliona EUR su iznosili prihodi kazina, dok su ostali prihodi ostvareni od pružanja hotelskih usluga.

Kao što možemo vidjeti u Tabeli 79, prihodi kazina su u 2014. godini za 9% niži u odnosu na prethodnu godinu, dok je najveći prihod od 14,1 milion EUR ostvaren 2009. godine. Upoređujući prvu i poslednju godinu analiziranog perioda, zapažamo da su prihodi kazina veći čak 9 puta, a broj posjetilaca 4,5 puta. Od 57000 osoba koji su posjetili kazino tokom 2014. godine, 85% su bili stranci, najčešće državlјani Italije, Srbije, Albanije i Rusije.

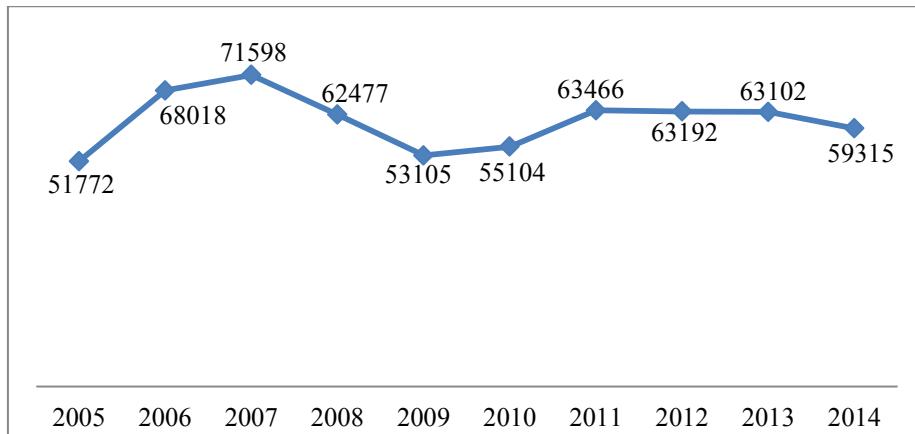
Tabela 79: Broj posjetilaca (u hiljadama) i prihodi (u milionima EUR) „Casino Maestral“, za period 2004-2014. godina

Godina	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Broj posjetilaca	13	34	49	50	50	58	57	63	62	61	57
Prihodi	1,2	5,0	9,8	10,3	13,3	14,1	12,5	9,6	11,9	11,8	10,8

Izvor: Hit Group, 2015, Operation, *Consolidated Annual Report*, Internet, www.hit.si, 19/11/2015.

Hotel je u 2014. godini ostvario 59.315 noćenja, što je za 6% manje u odnosu na 2013. godinu. Posmatrajući Grafik 23, uočavamo da je najveći broj noćenja zabilježen 2007. godine, i to 71.598, odnosno 21% više nego 2014. godine. Ukupni prihodi hotela u 2014. godini su iznosili 4,7 miliona EUR. U strukturi gostiju preovlađuju stranci, sa učešćem od 85%. Tu se prije svega misli na Italijane koji su ostvarili više od polovine noćenja, zatim Albance, Ruse i druge.

Grafik 23: Broj noćenja u Hotelu „Maestral“ u periodu 2005-2014. godina

Izvor: Hit Group, 2015, Operation, *Consolidated Annual Report*, Internet, www.hit.si, 19/11/2015.

Zapaćamo da se, od ukupnih poslovnih prihoda hotela Maestral u 2014. godini u iznosu od 15,5 miliona EUR, najveći dio odnosi na usluge pružene strancima koje su iznosile 13,2 miliona EUR (izvoz), dok su usluge pružene crnogorskim državljanima iznosile 2,3 miliona EUR. Ove domaće prodaje su zamijenile direktni izvoz iz Slovenije. Dakle, umjesto da je kompanija Hit otvorila hotel u Sloveniji i pružila usluge državljanima Crne Gore, ona je otvorila filiju u Crnoj Gori i pružila usluge domaćem stanovništvu (indirektni izvoz). Za ovaj iznos domaćih prodaja, strana filijala je supstituisala crnogorski uvoz do kojeg bi došlo da nije otvoren ovaj hotel.

Slika 8: Hotel i kazino „Maestral“

Izvor: Internet, www.maestral.info

Utvrđili smo da je *izvoz* Hotela u 2014. godini iznosio 13,2 miliona EUR i on se u platnom bilansu evidentira kao izvoz Crne Gore. Međutim, primjenom FATS statistike i

novog pristupa u analizi, ovaj utvrđeni izvoz treba pripisati zemlji vlasnika stranog kapitala, u ovom slučaju Sloveniji.

Nabavka roba i usluga Hotela u 2014. godini je iznosila 1.130.000 EUR, od čega je sa crnogorskog tržišta nabavljeno 1.017.000 EUR ili 90%. Ovaj podatak ukazuje na dobro uspostavljene veze hotela sa domaćim tržištem, odnosno sa domaćim dobavljačima.

Broj zaposlenih na kraju 2014. godine je iznosio 264 radnika, od čega je 5% bilo stranaca. Većina zaposlenih je sa osnovnim i srednjim obrazovanjem (84%).

Od dodatnih varijabli, analizirali smo imovinu, zarade zaposlenih i izdatke za istraživanje i razvoj.

Ukupna *imovina* Hotela *Maestral* na kraju 2014. godine je iznosila 21,7 miliona EUR.

Prosječna neto *zarada* u 2014. godini je iznosila 780 EUR, što je dvostruko više od prosjeka u hotelijerstvu koji je iznosio 385 EUR. Naime, kupac se ugovorom obavezao da će zaposlenima isplaćivati zaradu koja neće biti manja od prosječne zarade u grani. Tako je u 2003. godini zarada zaposlenih iznosila 333,18 EUR, što je skoro duplo više od prosjeka u hotelijerstvu u istoj godini. U 2009. godini prosječna zarada u hotelu je iznosila 449,20 EUR, odnosno bila je veća 36% od granskog prosjeka²⁵⁵.

Hotel je sproveo značajan broj *obuka* za zaposlene i njihovo osposobljavanje za rad u hotelu sa 4 zvjezdice. Tako su troškovi obuke u 2014. godini iznosili 25 hiljada EUR.

Sprovođenjem analize poslovanja firme Daido Metal Kotor ad i Hotel Maestral Pržno preko pojedinih varijabli, utvrdili smo koliko su ove filijale aktivne u Crnoj Gori, koliko učestvuje u zaposlenosti, u uvozu, izvozu i drugim segmentima poslovanja. Na ovaj

²⁵⁵ Ekonomski fakultet, Podgorica, 2011, Izvještaj o realizaciji obaveza iz ugovora o privatizaciji privrednog društva Hotel “Maestral” Pržno-Budva, Internet, www.savjetzaprivatizaciju.me, 19/11/2015, str.34.

način smo sagledali koliko dvije strane kompanije koje posluju u različitim sektorima doprinose privrednom razvoju Crne Gore.

4.2. Obračun izvoza Crne Gore po FATS konceptu

Obračun izvoza Crne Gore po FATS konceptu ćemo uraditi na sektoru roba, iako je namjera autora bila da obračun izvoza Crne Gore uradi za sektor turizma, kao najznačajnijeg izvoznog prizvoda Crne Gore. Naime, u meĐunarodnoj razmjeni Crna Gora ostvaruje konstantan deficit u sektoru usluga, a njegovo učešće u ukupnom izvozu roba i usluga u 2014. godini iznosilo je čak 74%. Turizam je u ukupnim prihodima od usluga u 2014. godini učestvovao sa 66%. Prema procjenama Svjetskog saveza za turizam i putovanja, direktni uticaj turizma na bruto društveni proizvod Crne Gore u 2012. godini je iznosio 9,9%, dok je zaposlenost koju generiše turizam činila 17,6% ukupne zaposlenosti²⁵⁶. I pored snađnog uticaja turizma na ekonomiju Crne Gore, ideja autora nije mogla biti ostvarena iz više razloga. Kao i u većini zemalja koje ostvaruju značajne prihode od turizma i u Crnoj Gori se podaci o godišnjim prihodima rade na bazi procjene od strane CBCG. Procjena se vrši na osnovu dobijenih podataka MONSTAT-a o osvarenom broju noćenja stranaca, kojem se dodaje procjena neregistrovanih turista, što se zatim množi sa procijenjenom dnevnom potrošnjom po turisti. Ovom broju se dodaju podaci o zdravstvenim i obrazovnim uslugama. Drugi razlog je nepostojanje precizne evidencije o smještajnim kapacitetima sa kojima Crna Gora raspolaže. U ukupnim smještajnim kapacitetima imamo značajno učešće privatnog smještaja. Prema poslednjem zvaničnom izvještaju MONSTAT-a za 2011. godinu, Crna Gora raspolaže sa 157.697 smještajnih kapaciteta, od čega se samo 18,1% nalazi u hotelskim kapacitetima. Mnoge studije meĐunarodnih institucija govore o znatno većem broju smještajnih kapaciteta i još nepovoljnijoj strukturi (300.000 letjajeva, 13% hotelski smještaj)²⁵⁷. U prilog tome govori i činjenica da se značajan broj smještajnih

²⁵⁶ Vlada Crne Gore, 2013, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, *Akcioni plan za pripremu turističkih sezona- Agenda reformi u oblasti turizma*, Podgorica, Internet, <http://www.mrt.gov.me>, 13/07/2015, str.12.

²⁵⁷ Vlada Crne Gore, 2008, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, *Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine*, Podgorica, Internet, <http://www.gov.me/files/1228912294.pdf>, 13/07/2015, str.6.

jedinica nalazi u vlasništvu stranaca (zemlje bivše Jugoslavije i Rusija), o čemu ne postoji jedinstvena evidencija, već podatke vode opštinske administracije. Takođe se veliki broj ovih smještajnih kapaciteta korisiti za izdavanje, što dodatno otežava procjenu prihoda od turizma.

Na osnovu navedenog, može se zaključiti koliko je teško uraditi procjenu prihoda od turizma i koje sve nedostatke ima zvanična procjena. Kada bi se statistika CBCG uporedila sa prihodima od turizma kroz platni promet, odnosno bankarski sistem, vidjeli bi smo da su podaci zvanične statistike dvostruko veći. Sve ovo ukazuje da je statistika na osnovu procjene dosta nerealna. Prema pravilima FATS statistike, usluge pružene nerezidentima od strane filijala transnacionalnih kompanija pripisuju se zemlji porijekla kapitala, a ne zemlji gdje je realizovana ta investicija. U Crnoj Gori hotelske globalne brendove imamo u kapaciteti visokog nivoa kvaliteta (4* i 5*), koji u hotelskoj ponudi učestvuju sa 24%. Međutim, oni čine samo 5,6% ukupnih smještajnih kapaciteta. Znajući da visokoprofitni hotelski smještaj koji je uglavnom u stranom vlasništvu stvara najviši prihod po gostu i danu i ima najdužu sezonu, on ne bi bio dovoljno reprezentativan za obračun izvoza, zbog svog malog udjela u ukupnim prihodima od turizma. U budućnosti treba razvijati nove modele statistike usluga, koji će na pouzdan i kvalitetan način prikazati kretanja u ovoj oblasti.

Dakle, FATS koncept ćemo primijeniti na obračun robnog izvoza Crne Gore za 2009. godinu. Prema podacima MONSTAT-a izvoz roba Crne Gore u ovoj godini je iznosio 277.011 hiljada EUR, što je za 36,1% manje u odnosu na 2008. godinu. U robnom izvozu Crne Gore dominiraju proizvodi metalske industrije, a 2009. godina je bila poslednja godina u kojoj je najveći robni izvoznik Crne Gore (KAP)²⁵⁸, bio u većinskom stranom vlasništvu. Iako je u 2009. godini vrijednost izvoza bila najmanja u poslednjih deset godina zbog pada cijena metala i smanjene proizvodnje, iz navedenog razloga ova godine je izabrana za istraživanje.

²⁵⁸ Shodno odredbama Sporazuma o poravnjanju, vlasnici u društvima KAP i Rudnici boksita su u 2010. godini prenijeli 50% svojih akcija Vladi Crne Gore. KAP je nakon problema u poslovanju i aktiviranja garancija, 2014. godine prodat nikšićkoj kompaniji “Uniprom” za 28 miliona EUR.

Prilikom istraživanja susrijetali smo se sa problemom dobijanja podataka od strane državnih organa zbog njihove povjerljivosti. U pojedinim slučajevima nijesmo mogli dobiti čak ni agregirane podatke. Prema zakonskim odredbama, privredna društva u Crnoj Gori su²⁵⁹ u obavezi da predaju godišnje finansijske iskaze Centralnom registru Poreske uprave, koji ih zatim objavljuje na svojoj Internet stranici. Međutim, na web sajtu ovog državnog organa nijesmo mogli doći do traženih podataka. Informacije o pojedinim varijablama poslovanja izabranih firmi smo dobili u direktnoj komunikaciji sa društvima ili preko Komisije za hartije od vrijednosti.

Prvi korak u istraživanju je bio odabir desetaka najvećih robnih izvoznika iz Crne Gore, koji su u većinskom stranom vlasništvu. Izbor kompanija je vršio sam autor na osnovu analize finansijskih i revizorskih izvještaja društava, istraživanjem izvoza Crne Gore po djelatnostima.

Nakon utvrđivanja liste najvećih stranih izvoznika i vrijednosti njihovog izvoza, iz dostupnih završnih računa društava smo utvrdili prihode od prodaje. Ovaj podatak nam je bio potreban kako bi smo došli do informacije o domaćim prodajama stranih filijala. Njih smo utvrdili na taj način što smo od njihovih ukupnih prihoda od prodaje oduzeli prihode ostvarene na osnovu izvoza robe.

Treći korak je bio predviđen za istraživanje prodaja koje crnogorske TNK ostvare u inostranstvu. S obzirom da se na listama najvećih transnacionalnih kompanija u svijetu koje objavljuje UNCTAD, ne nalazi nijedna kompanija iz Crne Gore, morali smo tražiti drugi izvor. Obratili smo se MONSTAT-u da iz sprovedenog pilot istraživanja o poslovanju stranih filijala za 2013 godinu, dobijemo informaciju o prodajama crnogorskih kompanija u inostranstvu, koju smo kasnije planirali prilagoditi 2009. godini na osnovu odliva stranih direktnih investicija iz Crne Gore. Međutim, odgovor Zavoda za statistiku je bio negativan zbog povjerljivosti podataka, jer je istraživanje pokrivalo samo 20 preduzeća, u pojedinim djelatnostima sa samo jednim preduzećem. Znajući da je Crna Gora u prethodnom periodu imala male odlive stranih direktnih

investicija koje rezultiraju malim brojem filijala, odlučili smo da zanemarimo ovaj podatak koji ne bi bitnije uticao na obračun²⁶⁰.

Zatim smo u poslednjem koraku, uradili obračun izvoza Crne Gore po FATS konceptu, za osam stranih kompanija koje prema istraživanju autora spadaju meĐunajveće robne izvoznike Crne Gore²⁶¹.

Tabela 80: Poslovanje stranih filijala u Crnoj Gori
(prihod od prodaje, izvoz i domaće prodaje), 2009, u hiljadama EUR

Rb	Naziv izvoznika	Većinski vlasnik izvoznika	Djelatnost	Prihod od prodaje	Izvoz	Domaće prodaje
1.	Kombinat aluminijuma Podgorica	“CEAC Holdings Limited”, Kipar-58,73%	proizvodnja aluminijuma	78.943	73.365	5.578
2.	Țeljezara Nikšić ad Nikšić	“MN Speciality Steels Limited”, Holandija-59,28	proizvodnja čelika	39.604	27.603	12.001
3.	Jugopetrol ad Kotor	“Hellenic Petroleum International S.A”, Grčka-54,4%	eksploatacija i promet nafte i naftnih derivata	114.887	15.987	98.900
4.	Industrija piva i sokova “Trebjesa” ad Nikšić	“StarBev company”, Češka-74,66%	proizvodnja piva	27.300	2.300	25.000
5.	Rudnici boksite ad Nikšić	“CEAC Holdings Limited”, Kipar-63,63%	vađenje boksite	5.829	403	5.426
6.	Nikšićki mlin ad Nikšić	“Agroglobe” d.o.o., Srbija-69,91%	proizvodnja mlinskih proizvoda	4.113	1.326	2.787
7.	Daido metal Kotor	Daido Metal Co Ltd, Japan-85,61%	proizvodnja leđjava i zupčanika	3.381	3.348	33
8.	Galenika Crna Gora d.o.o.	Galenika ad Beograd, Srbija-75%	proizvodnja farmaceutskih preparata	2.848	119	2.729
Ukupno:				276.905	124.451	152.454

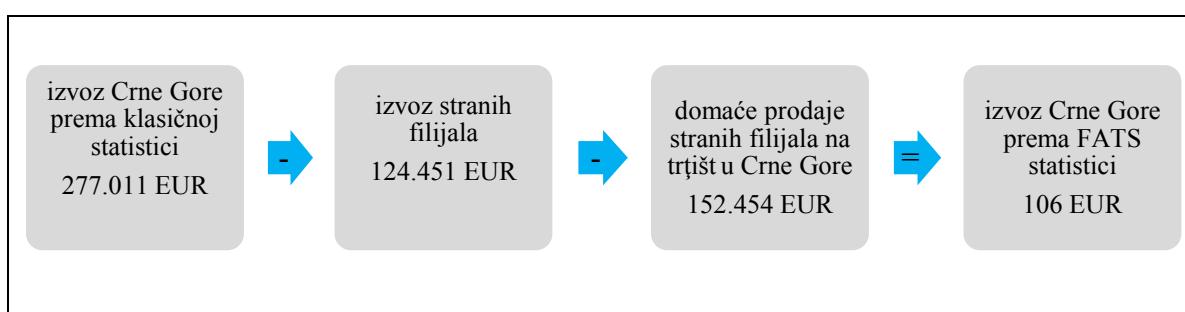
Izvor: Baze podataka kompanija i Komisije za hartije od vrijednosti Crne Gore, Internet, <http://www.scmn.me>.

²⁶⁰ Odliv stranih direktnih investicija iz Crne Gore u 2009. godini je iznosio 157,5 miliona EUR, što čini samo 12,9% ukupnog priliva stranih direktnih investicija u Crnu Goru.

²⁶¹ Podatke od firme Hemomont, prve i najveće fabrike ljekova u Crnoj Gori, koja je u većinskom vlasništvu Hemofarma iz Vršca, nijesmo dobili. Prema dostupnim podacima, godišnja proizvodnja ove fabrike iznosi oko 10 miliona pakovanja, od čega se 85 do 90 odsto izvozi.

Analizirajući Tabelu 80, vidimo da ukupan izvoz osam izabralih stranih filijala čini 44,9% robnog izvoza Crne Gore u 2009. godine. Takođe uočavamo da su njihovi prihodi od prodaje, odnosno izvoz uvećan za vrijednost prodaja na tržištu Crne Gore, gotovo isti sa robnim izvozom Crne Gore. Izvoz samo jedne strane strane kompanije - “CEAC Holdings Limited”, čini 26,6% crnogorskog robnog izvoza.

Obračun izvoza Crne Gore po FATS konceptu smo uradili na sledeći način. Najprije smo od vrijednosti izvoza Crne Gore prema klasičnoj statistici (277.011 hiljada EUR) oduzeli vrijednost izvoza stranih filijala iz Crne Gore (124.451 hiljada EUR). Zatim smo od dobijenog rezultata oduzeli vrijednost domaćih prodaja stranih filijala na tržištu Crne Gore (152.454 hiljada EUR). Na kraju smo dobili vrijednost izvoza Crne Gore prema FATS-u u iznosu od samo 106 hiljada EUR. Kao što smo i ranije naveli, u obračunu smo zanemarili vrijednost prodaja crnogorskih filijala na stranim tržištima, koja se inače prilikom obračuna dodaju klasičnom izvozu i povećava vrijednost izvoza po FATS-u.

Slika 9: Obračun izvoza Crne Gore prema FATS statistici za 2009.godinu,
u hiljadama EUR

Dakle, obračun izvoza Crne Gore po FATS konceptu, na osnovu varijabli osam stranih kompanija koje posluju na tržištu Crne Gore, nam je pokazao da je vrijednost izvoza dobijena ovim novim pristupom ništa od vrijednosti izvoza po klasičnom pristupu za čak 276.905 hiljada EUR, odnosno 99,9%. Ukoliko bi u analizu uključili sve strane robne izvoznike iz Crne Gore, obračun izvoza prema FATS statistici bi bio negativan. Ovo istraživanje nam je omogućilo da sagledamo koliko kompanije u većinskom stranom vlasništvu učestvuju u robnom izvozu Crne Gore. Aktuelnost ovog pitanja tim prije je

veća jer visoke stope učešća stranih filijala u crnogorskom izvozu, pogoršavaju ionako loše stanje u nerazvijenom izvoznom sektoru. Iz tih razloga je bitno da FATS statistika odslika pravo stanje, odnosno da pokaže koliki je stvarni izvoz Crne Gore, a koliki izvoz su ostvarile strane filijale. Izazov za Crnu Goru, ali i za druge zemlje je, kako da uspostave što bolju vezu sa globalnom trgovinskom mrežom i kako da ostvare što veće koristi od toga. Dakle, za jednu zemlju je najznačajnije da utvrdi koliko domaća privreda doprinosi stvaranju izvoznog proizvoda. To omogućava novi statistički koncept koji tehnološki prati proces stvaranja proizvoda i usluga i kvantificuje doprinos zemlje preko ugrađene dodate vrijednosti.

4.3. Obračun spoljne trgovine po novododataj vrednosti

Danas se znatan broj proizvoda izrađuje saradnjom preduzeća iz različitih zemalja. Oni svoje poslovanje dijele širom svijeta stvarajući međunarodne proizvodne lance. Na taj način roba i usluge prelaze preko granica više zemalja kako bi se proizveo finalni proizvod. Tako na primjer, sjedišta potrebna za proizvodnju motornog vozila u Americi proizvode se u Koreji, dizajn se stvara u Italiji, a marketing logistika se pruža iz neke treće zemlje. Često se za ove proizvode kaže da su proizvedeni u svijetu i da treba da nose oznaku “made in the world”. Razumijevanje međuzavisnosti unutar globalnog lanca ključno je za povećanje produktivnosti i konkurentnosti zemalja.

Klasično mjerjenje spoljne trgovine registruje prelazak roba i usluga preko granice, po bruto principu. Svaki proizvod ili usluga koji napuste teritoriju smatra se izvozom, dok roba ili usluga koji ulaze na teritoriju jedne zemlje smatra se uvozom. S obzirom na činjenicu da je savremena međunarodna trgovina znatno drugačija, dosadašnji način kvantifikovanja više nije adekvatan i dovoljan. Statistika dakle, treba da prati proces stvaranja proizvoda i usluga i da mjeri učešće svake nacionalne ekonomije u stvaranju istih. Na ovaj način bi se izbjegao višestruki obračun kod uvozno-izvoznih tokova.

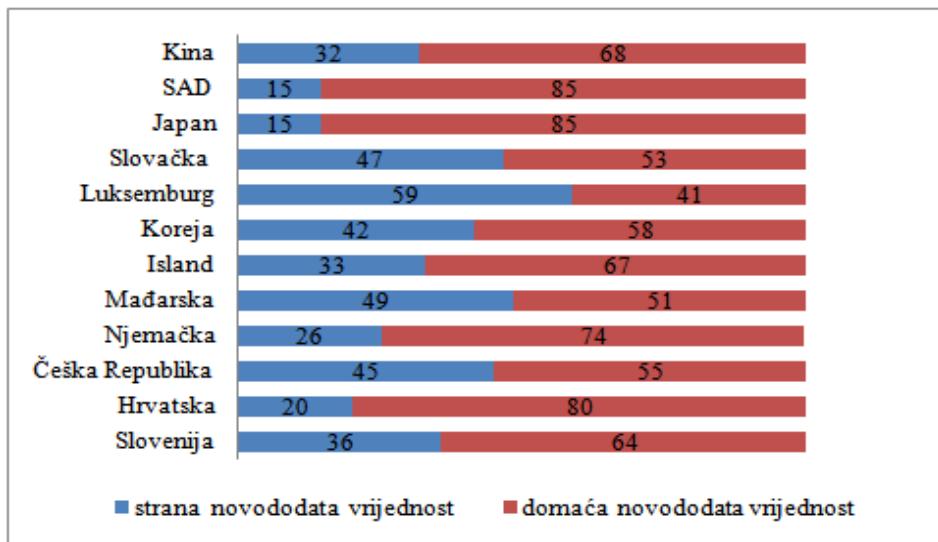
Mjerjenje trgovine na osnovu novododata vrednosti nastoji da analizira dodatu vrijednost jedne zemlje u proizvodnji bilo koje robe ili usluge namijenjene izvozu. Na primjer, kineska kompanija uvozi 35 USD djelova iz Japana za proizvodnju nekog

proizvoda koji zatim izvozi u SAD za 100 USD. Prema klasičnoj statistici spoljne trgovine kineski izvoz u SAD je 100 USD, međutim prema mjerenjima na osnovu dodate vrijednosti kineski izvoz je samo 65 USD, odnosno samo koliko je i dodato na uvezeni repromaterijal iz Japana.

Nakon višegodišnjih istraživanja, Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj i Svjetska trgovinska organizacija razvile su novu metodologiju praćenja međunarodne trgovine po konceptu novododata vrijednosti. Primjenom ovog principa izbjegava se višestruki obračun, jer u obzir uzima razliku izmeđubruto vrijednosti izvoza i uvezenih inputa. Prvi podaci o mjerenjima spoljne trgovine na ovaj način objavljeni su sredinom 2012. godine. Podaci koji čine sadržaj ove baze odnose se, na učešće domaće i strane dodate vrijednosti u izvozu, učešće domaće dodate vrijednosti u izvozu poluproizvoda i finalnih proizvoda, kao i na neke druge pokazatelje. Ove informacije danas su dostupne za 62 zemlje, za godine 1995, 2000, 2005, 2008, 2009, 2010 i 2011, po djelatnostima.

Prema podacima OECD i STO koji su prikazani na Grafiku 24, vidimo da SAD i Japan, kao razvijene zemlje imaju malo učešće strane dodate vrijednosti u svom izvozu, od po 15%. Strana dodata vrijednost čini 32% kineskog izvoza, jer uvoze veliki dio inputa kojima dodaju malu vrijednost i iste izvoze kao finalne proizvode. Zemlje u razvoju, Mađarska, Slovačka i Češka koje su u prethodnom periodu primile velike iznose stranih direktnih investicija, imaju visoko učešće strane dodate vrijednosti u svojim izvozima, i to 49%, 47%, odnosno 45%. Podaci za 1995. godinu pokazuju da je učešće strane dodate vrijednosti u izvozima ovih zemalja iznosilo oko 30%. Dakle, prliv stranog kapitala je uticao na povećanje strane dodate vrijednosti u vrijednostima njihovih izvoza. U strukturi slovenačkog i hrvatskog izvoza, strana dodata vrijednost figurira sa 36%, odnosno 20%.

Grafik 24: Udio strane i domaće novododata vrijednosti u izvozu (%), 2011. godina

Izvor: OECD/WTO, Baza spoljne trgovine po novododataj vrednosti, Internet,
http://stats.oecd.org/BrandedView.aspx?oecd_bv_id=tiva-data-en&doi=data-00648-en.

Podaci dobijeni na osnovu mjerenja po bruto konceptu mogu dati pogrešne informacije o koristima od trgovine, jer se preuvećava značaj zemalja na kraju meĐunarodnog lanca vrijednosti, što može dovesti do pogrešnih odluka. Međutim, primjenom koncepta dodate vrijednosti dobila bi se prava informacija o stvaranju dodate vrijednosti u ovim zemljama, koja je uglavnom najmanja. Na primjer, SAD imaju veliki trgovinski deficit sa Kanadom i Meksikom²⁶². Američki uvoz iz ovih zemalja su repromaterijali za proizvodnju proizvoda u SAD, koji se zatim izvoze nazad u Kanadu i Meksiko ili neke druge zemlje svijeta. Takođe trgovinski podaci na osnovu bruto koncepta ne uspijevaju da obuhvate ulogu trećih zemalja u bilateralnim odnosima. Na primjer, Japan izvozi robu u Južnu Koreju koja se zatim izvozi u SAD. Klasični trgovinski bilans prikazuje izvoz Južne Koreje u SAD, ali ne obuhvata japansko učešće u korejskom izvozu, što prema konceptu dodate vrijednosti predstavlja japanski izvoz u SAD. Dakle, primjena novog pristupa u analizi spoljne trgovine prema dodatoj vrijednosti daje potpuniju sliku trgovinskih odnosa međuzemljama i bolje odražava njihove pojedinačne koristi.

²⁶² Derviš Kemal, Meltzer Joshua and Foda Karim, 2013, *Value-Added Trade and Its Implications for International Trade Policy*, Brookings, Washington, Internet,
<http://www.brookings.edu/research/opinions/2013/04/02-implications-international-trade-policy-dervis-meltzer>, 09/07/2015.

Koncept statistike spoljne trgovine po dodatoj vrijednosti objašnjava ove ekonomski odnose. U sledećoj tabeli je prikazana razlika između između klasičnog trgovinskog bilansa i spoljnotrgovinskog bilansa po osnovu dodate vrijednosti. Prijavljeni izvoz neke zemlje čine tri komponente: domaća dodata vrijednost koja ostaje u inostranstvu, domaća dodata vrijednost koja se vraća preko uvoza i strana dodata vrijednost koja je uključena u izvoz. Slično tome, prijavljeni uvoz obuhvata: stranu dodatu vrijednost koja ostaje u zemlji uvoza, domaću dodatu vrijednost koja je uključena u uvoz i strana dodata vrijednost u uvozu koji se kasnije ponovo izvozi. Na drugoj strani, izvoz spoljnotrgovinskog bilansa prema dodatoj vrijednosti obuhvata samo domaću dodatu vrijednost koja ostaje u inostranstvu, dok uvoz čini strana dodata vrijednost koja ostaje u zemlji uvoza. Kao što možemo vidjeti iz tabele, saldo spoljnotrgovinskog bilansa prema bruto konceptu i prema konceptu dodate vrijednost mora uvijek biti isti.

Tabela 81: Jednakost prijavljenog i spoljnotrgovinskog bilansa na osnovu dodate vrijednosti jedne zemlje sa ostatkom svijeta

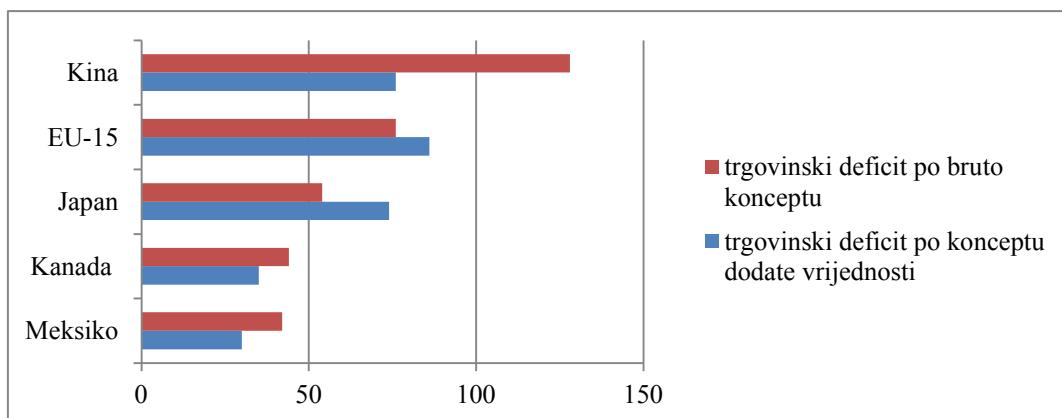
	Izvoz	Uvoz	Neto
Prijavljeni spoljnotrgovinski bilans sa svjetom	Domaća dodata vrijednost koja ostaje u inostranstvu + Domaća dodata vrijednost koja se vraća preko uvoza + Strana dodata vrijednost koja je ugrađena u izvoz	Strana dodata vrijednost koja ostaje u zemlji + Domaća dodata vrijednost koja je ugrađena u uvoz + Strana dodata vrijednost u uvozu koji se kasnije izvozi	Domaća dodata vrijednost koja ostaje u inostranstvu minus strana dodata vrijednost koja ostaje u zemlji
Spoljnotrgovinski bilans sa svjetom na osnovu dodate vrijednosti	Domaća dodata vrijednost koja ostaje u inostranstvu	Strana dodata vrijednost koja ostaje u zemlji	Domaća dodata vrijednost koja ostaje u inostranstvu minus strana dodata vrijednost koja ostaje u zemlji

Izvor: Benedetto B. John, 2012, *Implications and Interpretations of Value-Added Trade Balances*, United States International Trade Commission, Journal of International Commerce&Economics, Volume 4, Number 2, Washington, Internet, http://www.usitc.gov/journals/JournalVol_IV_2.pdf, 23/06/2015, p.43.

Međutim, podaci o bilateralnim trgovinskim odnosima dobijeni po bruto konceptu i po konceptu dodate vrijednosti mogu se značajno razlikovati. Ove razlike su veoma bitne za donosioce trgovinskih politika jer daju pravu sliku razmjene međuzemljama. To se najbolje može vidjeti na primjeru SAD sa svojim glavnim trgovinskim partnerima. Na primjer, u 2014. godini SAD su u robnoj razmjeni sa Kinom ostvarile deficit od 343 milijarde USD, što predstavlja najveći bilateralni deficit ikada zabilježen. Kina je danas najveći svjetski izvoznik koja za proizvodnju koristi komponente iz mnogih zemalja. Učešće strane dodate vrijednosti u kineskom izvozu iz godine u godinu raste, zbog uvoznih repromaterijala i usluga u proizvodnji.

Kao rezultat toga, spoljnotrgovinski deficit u robnoj razmjeni između SAD i Kine na bazi dodate vrijednosti je znatno manji. Tako je u 2004. godini bio niži za oko 40%, nego deficit na osnovu zvanično prijavljene bruto trgovine (Grafik 25). Nasuprot tome, trgovinski deficit sa Japanom po osnovu dodate vrijednosti je veći od deficita po bruto konceptu. Naime, Japan izvozi djelove i komponente u zemlje širom Azije koje se ugrađuju u finalni proizvod, koji se zatim najčešće izvozi u SAD. Takođe je američki deficit u trgovinskoj razmjeni sa zemljama EU-15 na osnovu dodate vrijednosti, veći od bruto trgovinskog deficita. Sa ostalim glavnim trgovinskim partnerima (Kanada i Meksiko), trgovinski bilans SAD na bazi dodate vrijednosti, je niži od prijavljenog bilansa po bruto konceptu.

Grafik 25: Američki bilateralni trgovinski deficit sa glavnim trgovinskim partnerima, 2004, u milijardama USD

Izvor: United States International Trade Commission, 2011,
The Economic Effects of Significant U.S. Import Restraints, Investigation No.332-325, Publication 4253, Washington, Internet, <http://www.usitc.gov/publications/332/pub4253.pdf>, 09/07/2015, p.3-20.

Kao što smo i objasnili, prijavljeni podaci o ukupnoj spoljnoj trgovini SAD moraju biti isti sa podacima o ukupnoj spoljnoj trgovini na osnovu dodate vrijednosti, odnosno agregatna vrijednost bilansa mora ostati ista. Međutim, mijenja se struktura deficit-a. Smanjeni spoljnotrgovinski deficit sa Kinom po obračunu na osnovu dodate vrijednosti, znači da SAD u bilateralnoj razmjeni sa drugim zemljama ostvaruju veće deficite ili suficite.

Podaci o dodatoj vrijednosti u međunarodnoj trgovini su veoma važni. Oni omogućavaju da razumijemo kako funkcioniše međunarodna trgovina i njen uticaj na trgovinsku politiku. Na primjer, ukoliko bi Kina povećala svoje trgovinske barijere njeni proizvodi bi poskupjeli. Američki proizvođači bi tada plaćali skuplji repromaterijal, koji bi uslovio povećanje cijena američkih finalnih proizvoda. Takođe povećanje američkih trgovinskih barijera smanjuje potražnju za kineskim uvozom, kao i za američkom robom i uslugama ugrađenim u kineskom izvozu. Zapravo, koncept dodate vrijednosti objašnjava interes Kine da smanji svoje trgovinske barijere, kako bi svoje proizvode učinila konkurentnijim na domaćem i inostranom tržištu²⁶³.

Danas dostupni pokazatelji o globalnoj međuzavisnosti, rezultat su izrade globalne input-output tabele (*World Input-Output Tables-WIOT*), od strane Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj. Metodološki princip zasnovan na ovim tabelama može se primijeniti u različitim oblastima ekonomske analize, čak i za praćenje ekoloških tokova. Ovaj model je veoma pogodan za analizu uticaja spoljne trgovine na strukturu privrede jedne zemlje. OECD-ova baza podataka obuhvata 27 zemalja Evropske unije i 13 drugih značajnih zemalja (Australija, Brazil, Kanada, Kina, Indonezija, Indija, Japan, Južna Koreja, Meksiko, Rusija, Turska, Tajvan, Amerika), za period od 1995. do 2011. godine.

Za kreiranje svjetske input-output tabele koristi se metodologija razvijena za izradu nacionalnih input-output tabela. Dakle, konceptualnih razlika nema, osim što globalne

²⁶³ Derviš Kemal, Meltzer Joshua and Foda Karim, 2013, *Value-Added Trade and Its Implications for International Trade Policy*, Brookings, Washington, Internet, <http://www.brookings.edu/research/opinions/2013/04/02-implications-international-trade-policy-dervis-meltzer>, 09/07/2015.

tabele prate proizvode i prema njihovom porijeklu. Na sledećoj slici ćemo prikazati strukturu pojednostavljene svjetske input-output tabele.

		Intermedijalna potrošnja		Finalna potrošnja		Bruto output
Zemlja A	Zemlja B	Zemlja A	Zemlja B	Proizvodnja	Proizvodnja	
Zemlja A	Proizvodnja	Intermedijalna potrošnja domaćeg autputa	Intermedijalna potrošnja zemlje B od izvoza zemlje A	Finalna upotreba domaćeg autputa	Finalna upotreba u zemlji B od izvoza zemlje A	X _A
Zemlja B	Proizvodnja	Intermedijalna potrošnja zemlje A od izvoza zemlje B	Intermedijalna potrošnja domaćeg autputa	Finalna upotreba u zemlji A od izvoza zemlje B	Finalna upotreba domaćeg autputa	X _B
Dodata vrijednost		V _A	V _B			
Ukupan input		X _A	X _B			

Slika 10: Struktura svjetske input-output tabele

Izvor: UNCTAD, 2013, *Global Value Chains and Development, Investment and value added trade in global economy*, New York and Geneva, Internet, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diae2013d1_en.pdf, 03/08/2015, p.27.

Slika prikazuje pojednostavljenu input-output tabelu sa jednom djelatnošću za dvije zemlje²⁶⁴. Na primjer, hemijska industrija u zemlji A proizvodi proizvod X (npr. plastiku) koji može biti korišten kao input za proizvodnju drugog proizvoda ili može služiti kao finalni proizvod. Istovremeno proizvod X može biti izvezen u zemlju B, gdje može imati istu namjenu, odnosno služiti kao input ili gotovi proizvod. Analogno, isti proizvod može biti uvezan iz zemlje B u zemlju A, koji takođe može biti namijenjen daljoj preradi ili služiti kao gotov proizvod.

²⁶⁴ UNCTAD, 2013, *Global Value Chains and Development, Investment and value added trade in global economy*, New York and Geneva, Internet, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diae2013d1_en.pdf, 03/08/2015, p.26,27.

Redovi u globalnoj tabeli pokazuju upotrebu bruto outputa proizvedenog u određenoj industriji jedne zemlje. Output X proizведен u zemlji A (prvi red) može se koristi u zemlji A, kao reprodukcioni ili finalni proizvod ili u zemlji B sa istom svrhom. Dakle, u redovima se pokazuje izvoz i uvoz zemlje po namjeni i prema porijeklu zemlje i sektora iz kojeg potiče. To omogućava da se odredi uloga i mjesto zemlje A u globalnom lancu. U prvom redu pojednostavljene svjetske tabele, možemo vidjeti bruto izvoz iz zemlje A u zemlju B po namjeni, odnosno izvoz reprodukcionih ili finalnih proizvoda proizvedenih u zemlji A i korištenih u zemlji B (sivi kvadranti).

Kolone pokazuju iznose repromaterijala potrebnih za proizvodnju outputa čija je upotreba dekomponovana duž reda. Stoga, svaka kolona daje učešće domaćih i stranih poluproizvoda u jednoj jedinici outputa. Prva kolona pokazuje koliko domaći inputi doprinose proizvodnji outputa zemlje A („intermedijalna potrošnja domaćeg autputa“) i koliko je inputa uvezeno („intermedijalna potrošnja zemlje A od izvoza zemlje B“). Razlika između outputa proizvedenog u jednoj zemlji i zbiru domaćih i stranih inputa potrebnih za njegovu proizvodnju, predstavlja generisanu dodatu vrijednost toj zemlji (V).

Zbir redova globalne tabele čini svjetski proizvod, dok zbir kolona predstavlja vrijednost formiranja proizvodnje. Ova vrijednost pruža podatke na osnovu kojih se može odrediti integrisanost i položaj jedne zemlje u svjetskoj privredi, što će omogućiti donošenje ispravnih spoljnotrgovinskih odluka.

Uspostavljanje statistike dodate vrijednosti je bilo teško iz razloga osjetljivosti komercijalnih podataka, kao i zbog odsustva zajedničkog statističkog okvira među zemljama. Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj je imala važnu ulogu u usklađivanju metodologije izrade tabela između zemalja. U budućnosti treba raditi na razvijanju ove statistike kako bi se pronašle zajedničke tačke između različitih statističkih propisa i nacionalnih računovodstvenih sistema. Svjetska trgovinska organizacija je pokrenula inicijativu “made in the world”, koja će omogućiti razmjenu projekata, iskustava i praktičnih pristupa mjerenu i analizi trgovine po principu dodate vrijednosti.

Crna Gora ima potencijal da iskoristi mogućnosti koje pruža meĐunarodna podjela proizvodnje. Dodatni doprinos potencijalnom razvoju može dati bolja regionalna integrisanost Crne Gore. Dakle, treba se posvetiti jačoj saradnji sa zemljama regiona, jer je to jedini održivi put uzimajući u obzir našu veličinu²⁶⁵. U procesu globalne trgovinske razmjene, Crna Gora mora sve više da se okreće izvozu. U izvozni proizvod treba ugraditi što više domaće dodate vrijednosti, odnosno angažovati što više domaćih faktora proizvodnje.

Poznato je da je Crna Gora članica Ujedinjenih nacija, Svjetske trgovinske organizacije i da vodi pregovore o pristupanju Evropskoj uniji, a samim tim svoje zakonodavstvo mora uskladiti njihovim pravnim normama. Upravo ove organizacije definišu propise o praćenju aktivnosti stranih kompanija, kao i o praćenju izvoza po principu dodate vrijednosti. S obzirom da je FATS statistika kod nas tek u povoju, treba raditi na podizanju kvaliteta kako proizvodnje, tako i publikovanja podataka o strukturi i aktivnosti ovih značajnih subjekata u crnogorskoj privredi. Određivanjepozicije i uloge Crne Gore u meĐunarodnim lancima trgovine je ključno pitanje. Obračun izvoza po principu dodate vrijednosti bi dao odgovor na ovo pitanje. Podaci o učešću strane dodate vrijednosti u izvozu Crne Gore bi stvorili novu bazu za kreiranje trgovinske politike. Dakle, sadašnji bruto koncept mjerena spoljne trgovine trebao bi biti dopunjeno konceptom mjerena spoljne trgovine po osnovu dodate vrijednosti. Iako su principi i metode kreiranja nacionalne input-output tabele u osnovi isti sa svjetskom, treba i dalje raditi na njenom razvoju i prilagođavanju.

Primjena novih instrumenata u analizi meĐunarodne trgovine, omogućila bi sprovođenje detaljno planirane spoljnotrgovinske politike koja bi bila orijentisana prema značajnjem uključivanju domaće supstance u crnogorskem izvoznom proizvodu, a sve u cilju većeg privrednog razvoja. Time se još više naglašava značaj razvoja ovih statističkih metodologija.

²⁶⁵ Tivković, Olivera, 2012, *Saradnja Srbije i Crne Gore u okviru CEFTA 2006* u Institut za meĐunarodnu politiku i privredu, Tematski zbornik radova- „Položaj Srbije u savremenim meĐunarodnim ekonomskim odnosima“, Beograd, str.332.

Zaključak

Već više od četvrt vijeka globalizacija je ključna tema mnogih razmatranja. Zagovornici smatraju da ovaj proces smanjuje ekonomsku nejednakost među državama, dok antiglobalisti ukazuju na negativne efekte, prije svega na podjelu svijeta na bogate i siromašne zemlje. Otvaranje zemalja i uključivanje u međunarodne trgovinske tokove omogućilo im je ostvarivanje brteg rasta. I jedan dobitnik Nobelove nagrade, Džozef Stiglic vjeruje da je „globalizacija uklanjanje barijera slobodnoj trgovini i čvršćoj integraciji nacionalnih ekonomija, koja može biti snaga za dobrobit svih u svijetu, a posebno siromašnih“²⁶⁶. Globalizacija se ostvaruje preko transnacionalnih kompanija koje su u velikoj mjeri izmijenile svjetsku privredu, a posebno svjetsku trgovinu. Transnacionalne kompanije putem stranih direktnih investicija, umjesto klasičnog izvoza robe i usluga, investiraju u svoje filijale širom svijeta. Tako su prodaje tih stranih filijala u zemlji poslovanja znatno veće od direktnog izvoza matičnih zemalja u zemlju domaćina filijale. Došlo je i do promjena u strukturi međunarodne trgovine, tako da se danas sve više trguje faktorima proizvodnje, radom i kapitalom. Takođe preovladava trgovina unutar transnacionalne kompanije. Proces povezivanja država je rezultirao rastom ekonomске međuzavisnosti. Proizvodnja jednog proizvoda zahtijeva saradnju više zemalja, odnosno globalnu povezanost. Crna Gora kao mala zemlja ne može uticati na ove savremene tokove, ali se zato u globalnu ekonomiju može uključiti pod najpovoljnijim uslovima. Efekti globalizacije moraju biti pažljivo razmatrani. Da bi došli do pokazatelja o mjestu i ulozi zemlje u tokovima globalizacije, moramo imati adekvatnu statistiku. Postojeći statistički sistem u Crnoj Gori je tek pilot istraživanjem obuhvatio poslovanje stranih filijala. Tačno kvantifikovanje koristi zemlje od uključivanja u međunarodnu trgovinu pruža posmatranje spoljne trgovine po razmjeni novododate vrijednosti. Upravo ovi novi pristupi u analizi međunarodne trgovine su predmet rada, koji je izložen kroz četiri poglavljia.

Na osnovu sprovedene analize u prvom poglavlju možemo zaključiti da su transnacionalne kompanije preuzimanjem stranih direktnih investicija dovele do kretanja oba faktora proizvodnje, i kapitala i rada. Rast globalizacije uslovio je

²⁶⁶ Stiglitz, Joseph, 2002, *Globalization and Its Discontents*, WW. Norton&Company, New York, p.9.

povećanje broja transnacionalnih kompanija koji je na početku dvadeset prvog vijeka iznosio oko 82 hiljade, a broj njihovih stranih filijala dostigao je cifru od 807 hiljada. Ove kompanije najčešće vode porijeklo iz razvijenih zemalja, i to prvenstveno iz zemalja Evropske unije, SAD i Japana. Utvrđili smo da transnacionalne kompanije imaju visok indeks transnacionalnosti koji je za 100 najvećih kompanija u svijetu u 2013. godini iznosio 65%, što znači da one značajan dio svog poslovanja obavljaju izvan matične zemlje. Strane kompanije otvaraju filijale širom svijeta kako bi prevazišle carinske barijere, osvojile nova tržišta, obezbijedile što jeftinije resurse, a sve u svrhu ostvarenja svog osnovnog cilja, tj. maksimizacije profita. Međunarodna proizvodnja koju ostvare strane filijale predstavlja preovlađujući oblik međunarodne trgovine, odnosno 2/3 svjetske trgovine se odvija posredstvom ovih kompanija. Na trgovinu koja se odvija između djelova jedne transnacionalne kompanije, poznate pod nazivom intrafirmska trgovina, otpada trećina trgovine koju obave strane filijale. Ovaj vid trgovine ostvaruje se na bazi transfernih cijena koje služe za potrebe računovodstva i nijesu rezultat tržišnog mehanizma. Često se korišćenjem ovih ne-fer cijena vrše razne zloupotrebe i poreske utaje. S obzirom da je crnogorski zakonodavni okvir u ovoj oblasti vrlo limitiran, potrebno je izvršiti reformu istog, kako bi se na adekvatan način vršila kontrola obračunatih transfernih cijena.

Analiza svjetskih tokova stranih direktnih investicija pokazala je da nakon rekordne 2000. godine, tri godine zaredom imamo njihov pad. Od 2004. godine strane direktnе investicije kontinuirano rastu, da bi u 2007. godini dostigle najveći nivo. Finansijska kriza koja je otpočela krajem 2007. godine neznatno se odrazila na tokove stranih investicija u narednoj godini, koji su bili niži za oko 10%. Značajnije smanjivanje globalnih tokova imamo u 2009. godini, da bi naredne dvije godine došlo do ponovnog rasta koji još uvijek nije dosegao nivo iz rekordne 2007. godine. Dakle, efekti krize su pokazali da svjetski tokovi investicija nijesu bili toliko osjetljivi na poslednje fluktuacije u svjetskoj ekonomiji. Razmatranjem geografske distribucije globalnih tokova stranih direktnih investicija, uočili smo dominantnu ulogu razvijenih zemalja, bilo kao izvorišta ili primaoca investicija, ali i sve značajniju ulogu zemalja u razvoju i zemalja u tranziciji. Analiza sektorske distribucije stranih direktnih investicija u prvoj dekadi dvadeset prvog vijeka upućuje na opadanje učešća u primarni i sektor proizvodnje, u

korist sektora usluga. Međutim, prema poslednjim podacima strane direktnе investicije rastu u primarni sektor, dok su investicije u uslužni sektor opale za trećinu u odnosu na period prije finansijske krize.

Proces globalizacije osim intenzivne aktivnosti transnacionalnih kompanija usled kretanja kapitala, karakteriše kretanje i drugog faktora proizvodnje-radne snage. U ovom poglavlju, bavili smo se analizom migracija od devetnaestog vijeka. Najmasovnije migracije zabilježene su od 1820. godine do 1914. godine. Poslije Prvog svjetskog rata dolazi do usporavanja migracija, zbog uvođenja restriktivnih imigracionih politika od strane pojedinih zemalja, da bi se šezdesetih godina prošlog vijeka nastavile interkontinentalne migracije. Danas u svijetu živi 232 miliona migranata ili 3% svjetske populacije. Vidjeli smo da su razvijene zemlje u proteklom periodu imale najveći priliv migranata, koji su se na selidbe odlučivali uglavnom usled faktora ekonomskе prirode. Analiza efekata kretanja radne snage je pokazala pozitivne i negativne uticaje na zemlju porijekla, zemlju destinacije, ali i na cijelokupnu svjetsku privredu. Svi ti efekti direktno ili indirektno posledica su uticaja novčanih transfera, odnosno doznaka. Razvijene zemlje predstavljaju najveći izvor radničkih doznaka, dok su najveći primaoci zemlje u razvoju, sa preko 400 milijardi USD primljenih ovih transfera u 2014. godini. U praksi je kretanje radne snage između država teško ostvarljivo zbog sve veće regulacije, posebno u razvijenim zemljama. Razvijene zemlje nakon razmatranja efekata koje imigranti mogu imati na njihovu zemlju, odobravaju godišnje kvote i na taj način dolaze do nedostajuće radne snage. Zaključujemo da, transnacionalne kompanije kao najznačajniji akter u međunarodnoj trgovini, omogućavaju nesmetano kretanje oba faktora proizvodnje-kapitala i rada.

Utvrđili smo da su strane direktne investicije u proteklom periodu imale brojne pozitivne efekte na crnogorsku privredu. Strani kapital je značajno uticao na porast ekonomskе aktivnosti Crne Gore, ali i drugih zemalja Zapadnog Balkana. Nivo stranih investicija u zemlje Zapadnog Balkana do 2005. godine je bio veoma nizak, da bi u periodu 2005-2007. godina došlo do ekspanzije kapitalnih tokova u ovaj region. Pojedinačno, Srbija i Hrvatska su uspjele privući najviše stranih investicija, dok se Crna Gora izdvaja po priliku SDI per capita. U zemlje Zapadnog Balkana najviše kapitala je

došlo iz zemalja Evropske unije, prvenstveno u bankarski sektor i sektor telekomunikacija. Finansijska kriza uticala je i na pad stranih investicija u ovaj region, izuzev u Albaniji i Crnoj Gori gdje u 2009. godini imamo zabilježen porast. Posledice krize osjećale su se i u narednim godinama, tako je recimo priliv stranog kapitala u zemlje Zapadnog Balkana u 2012. godini činio samo trećinu stranog kapitala uloženog u ovaj region u rekordnoj 2008. godini.

Analizirali smo i ocjenjivali investicioni ambijent u Crnoj Gori sa više aspekata, kao što su uslovi investiranja u pojedinim sektorima, mogućnosti za otpočinjanje stranog poslovanja, pristup industrijskom zemljištu i mogućnosti arbitraže trgovinskim sporovima. Sagledali smo mjesto i položaj Crne Gore u pogledu investicionog ambijenta u region Istočne Europe i Centralne Azije vršeći poređenja sa svjetskim projekom. Zahvaljujući sprovedenim reformama na unapređenju poslovnog ambijenta, Crna Gora je iz godine u godinu napredovala na listima koje sastavljaju referentne međunarodne institucije. Analiza je pokazala da su uslovi investiranja po sektorima liberalizovani i da su svi u potpunosti otvoreni za strani kapital. Uzakali smo i na potrebu daljih poboljšanja investicionog ambijenta u pojedinim sektorima. Generalno, možemo zaključiti da je Crna Gora jedna od najotvorenijih zemalja za strano vlasništvo.

Analizom indeksa transnacionalizacije privrede Srbije i Crne Gore, uočili smo da je transnacionalizacija na početku ovog vijeka bila veoma niska, da bi se sa rastom priliva stranog kapitala i ona povećavala. Crna Gora od 2005. godine bilježi visok priliv stranih direktnih investicija i nalazi se u vrhu evropskih privreda u tranziciji, a prema prilivu stranih investicija per capita u periodu 2005-2007. godina zauzela je drugu poziciju u ovoj grupi zemalja. U narednim godinama priliv stranog kapitala konstantno raste, da bi u 2009. godini dostigao rekordan nivo. Međutim, efekti svjetske krize se snađuju osjećaju u narednim godinama i razmatrani podaci ukazuju na znatno niži nivo stranih investicija, koji je u 2013. godini bio najniži u poslednjem desetogodišnjem periodu. Ohrabruje činjenica da je priliv stranog kapitala u prvih devet mjeseci 2015. godine bio dvostruko viši nego u istom periodu prethodne godine. Razmatranjem regionalne strukture, zapazili smo da strani investitori najčešće dolaze iz Rusije i zemalja članica Evropske unije. Sektorska analiza stranih investicija je ukazala na promjene tokom

vremena, u zavisnosti od njihovog obima i porijekla. Sektor finansija i turizma imao je značajno učešće u ukupnim prilivima stranih investicija, dok je u poslednjim godinama najveći porast ostvario industrijski sektor. Dakle, za privredu kao što je crnogorska, strane direktnе investicije predstavljaju nužnost. Zbog toga, mora se raditi na stvaranju još povoljnijeg poslovnog ambijenta kako bi u sve jačoj konkurenciji uspjeli privući novi i zadržati postojeći strani investitori.

U drugom poglavlju razmatrali smo spoljnotrgovinsku razmjenu Crne Gore sa svijetom i ukazali na uočene loše tendencije. Podaci o spoljnoj trgovini predstavljaju osnovu za kreiranje spoljnotrgovinske politike. Kako bi trgovinske mjere preduzete od strane nadležnih organa dovele Crnu Goru do povoljnijeg položaja u meĐunarodnoj razmjeni, dosadašnji statistički podaci moraju biti dopunjeni podacima o analizi spoljne trgovine primjenom novih pristupa, što je i tema ovog rada. Crna Gora u spoljnotrgovinskoj razmjeni roba sa svijetom ostvaruje stalni deficit, koji je uglavnom veći od vrijednosti izvoza, dok su u spoljnotrgovinskoj razmjeni uslugama evidentna pozitivna kretanja, vrijednost suficita je veća od vrijednosti uvoza usluga. Analizirajući proizvodnu strukturu robnog izvoza Crne Gore, uočili smo da je ona veoma nepovoljna jer preovlađuju primarni proizvodi, a od industrijskih proizvoda su najviše zastupljeni proizvodi nižih nivoa obrade. Na uvoznoj strani, uočili smo da tri grupe proizvoda, hrana, mineralna goriva i mašine, čine polovinu uvoza. Dubljom analizom robne spoljne trgovine, u pogledu geografske strukture, zapazili smo da je Crna Gora najviše trgovala sa zemljama CEFTA i sa zemljama Evropske unije, a veoma malo sa zemljama u razvoju. CEFTA region predstavlja i glavno uvozno područje. Utvrđili smo da je sektor usluga veoma značajan za privredu Crne Gore, uzimajući u obzir njegovo visoko učešće u stvaranju BDP-a. Najveći prihodi od izvoza usluga ostvareni su u sektoru turizma, dok smo najviše uvozili usluge transporta. Zemlje regionala i Rusija imaju najveće učešće u ostvarenim prihodima od izvoza usluga.

Spoljnotrgovinska politika Crne Gore je prilično liberalna, što potvrđuje i zakonodavni okvir koji reguliše ovu oblast i koji je usaglašen sa evropskim propisima. Kroz analizu carinskog rečima, upoređivali smo carinske stope Crne Gore sa odabranim privredama i utvrđili da Crna Gora ima više prosječne carinske stope od razvijenih zemalja i zemalja

Evropske unije, dok su carinske stope u odnosu na velike zemlje u razvoju i neke zemlje CEFTA regiona osjetno niže. Vidjeli smo da Crna Gora ostvaruje saradnju sa svim vaćnim međunarodnim ekonomskim organizacijama. Od 2012. godine, članica je Svjetske trgovinske organizacije, najznačajnije organizacije za oblast međunarodne trgovine. Crna Gora iako je jedna od najmanjih evropskih država, spoljnotrgovinski je povezana sa svim značajnim akterima u spoljnoj trgovini, uglavnom zaključenjem bilateralnih ugovora. Izračunavanjem spoljnotrgovinskog koeficijenta Crne Gore koji je iznosi preko 100%, potvrdili smo našu prethodnu konstataciju o otvorenosti Crne Gore. Zaključili smo, koristi koje pruža članstvo u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji mnogo su veće od ograničenja sa kojima će se crnogorski privrednici susrijetati. Usklađivanje propisa sa zakonodavstvom ove Organizacije, predstavlja dodatni motiv stranim investitorima za ulaganja u Crnu Goru, jer će znati da se radi o predvidljivom i transparentnom poslovnom ambijentu.

Razmatranjem postojeće metodologije statistike spoljne trgovine Crne Gore, vidjeli smo da se primjenjuju preporuke i odredbe međunarodnih organizacija. U skladu sa ovim propisima, statistika registruje samo izvoz i uvoz roba koje napuste ili uđuna carinsku teritoriju, a na osnovu podataka iz carinske deklaracije. Definisanje vremena posmatranja, statističke teritorije, obuhvata spoljne trgovine, sistema izrade statistike, robne klasifikacije i drugih metodoloških osnova, utvrđeno je u skladu sa konceptom koji se primjenjuje u zemljama Evropske unije. Ustanovili smo da ovaj tradicionalni okvir kvantifikovanja međunarodnih robnih transakcija ne uzima u obzir razmjenu između zemalja koju omogućava mobilnost kapitala. Ukažali smo da statističko i analitičko praćenje usluga dobija na značaju, zbog njihovog sve većeg učešća u ukupnoj svjetskoj trgovini. Analizom načina klasifikovanja usluga utvrdili smo da je statističko praćenje nepotpuno i da su podaci o međunarodnoj trgovini uslugama potcijenjeni. Tačno evidentiranje onemogućava njihova neopipljiva priroda, kao i druge osnovne karakteristike. Danas se sve veći dio međunarodne trgovine obavlja preko uvoza i izvoza repromaterijala između zemalja, u okviru globalnih proizvodnih lanaca. Zbog sve većeg značaja međunarodne razmjene proizvodnje i međunarodnih lanaca prodaje, trgovina poluproizvodima je u stalnom porastu i njeno učešće čini više od polovine ukupnog svjetskog izvoza.

Sa procesom globalizacije, dominantni učesnici u meĐunarodnoj trgovini su postale transnacionalne kompanije. Njihove aktivnosti zvanična statistika ne registruje. Za potrebe statističkog praćenja poslovanja ovih društava, razvijen je novi pristup u analizi meĐunarodne trgovine-statistika meĐunarodne trgovine stranih filijala-FATS, koju smo razmatrali u trećem poglavlju. Osnovni koncepti su postavljeni kroz Priručnik MSTIS iz 2002. godine, koji je dopunjena i poboljšan novim Priručnikom iz 2010. godine. I pored svih napora koji ulažu meĐunarodne organizacije, Svjetska trgovinska organizacija, Ujedinjene nacije, OECD, Eurostat i druge, uporedivost podataka i dalje predstavlja veliki problem. S obzirom da je statistika trgovine stranih filijala tek na početku svog razvoja, ističemo da treba raditi na daljim poboljšanjima, posebno na usklađenosti metodologije radi veće uporedivosti podataka.

Zapazili smo da ova statistika može biti unutrašnja, kada prati aktivnosti stranih filijala na teritoriji jedne zemlje, i spoljašnja, kada obuhvata aktivnosti domaćih filijala posmatrane zemlje koje posluju u inostranstvu. Sastavljanje podataka o FATS statistici može se vršiti geografski, prema posmatranoj zemlji, zatim po određenim sektorima i prema proizvodu. Utvrdili smo da se obuhvataju samo kompanije koje su u većinskom stranom vlasništvu. Vidjeli smo da je u pojedinim slučajevima vrlo teško definisati zemlju porijekla kapitala, odnosno odrediti krajnjeg investitora. Kada to nije moguće uraditi, preporuka je da se FATS statistika sastavlja prema prvom investitoru. Ukoliko ni tada nije moguće odrediti zemlju porijekla stranog kapitala, dozvoljeno je određivanje prema dostupnim informacijama. Izbor varijabli koje treba prikupiti za potrebe statistike zavisi od njihove korisnosti, i one mogu biti osnovne i pomoćne. Tako se u osnovne varijable kojima se mjeri aktivnost stranih filijala svrstavaju: prodaje, zaposlenost, dodata vrijednost, izvoz i uvoz roba i usluga i broj preduzeća. Dodatne varijable, kao što su imovina, naknade zaposlenih, neto vrijednost, poslovna dobit, akumulacija bruto osnovnih sredstava, porez na dohodak, izdaci za istraživanje i razvoj, nije potrebno prikupljati, iako one mogu imati veću važnost za pojedine zemlje od osnovnih. Sa objavljivanjem podataka o poslovanju stranih filijala se počelo 2007. godine, za referentnu 2003. godinu.

Razmatranjem podataka o aktivnostima filijala uključenih u uslužni sektor, uočili smo da mnogo veći broj zemalja dostavlja podatke za unutrašnji FATS, nego za spoljašnji. Takođe se zapađa da razvijene zemlje češće objavljaju podatke nego manje razvijene zemlje, među kojim pojedine zemlje uopšte ne objavljaju podatke o statistici stranih filijala. Analizom smo utvrdili da su izlazni FATS tokovi kod razvijenih zemalja veći nego ulazni FATS tokovi. Uočili smo da u ovim privredama prodaje njihovih filijala u inostranstvu rastu brže od prodaja stranih filijala u njima. Za razliku od njih, male privrede ostvaruju veće ulazne, nego izlazne FATS tokove.

Na osnovu statistike o poslovanju stranih kompanija, zemlje članice Evropske unije sve više definišu svoje ekonomske politike, posebno u pogledu prodaje i zapošljavanja. Kako bi regulisala način prikupljanja i objavljivanja podataka o aktivnosti stranih kompanija, Evropska unija je izradila posebnu regulativu. Analizirajući statistiku o aktivnosti filijala transnacionalnih kompanija u Evropskoj uniji, možemo zaključiti da je ona veoma detaljna i kvalitetna. To je potvrđio i izvještaj Eurostata o ocjeni ove statistike, kojim se uočava zadovoljavajuća usklađenost sa rokovima izvještavanja, poboljšana potpunost podataka, kao i povećano interesovanje korisnika za podatke FATS statistike, ali se ukazuje i na neusklađenost regulative pojedinih zemalja sa evropskim okvirom.

Proučavanjem i poređanjem podataka o unutrašnjim i spoljašnjim FATS tokovima u zemljama Evropske unije, došli smo do sledećih saznanja. Strane filijale u inostranstvu najčešće osnivaju kompanije koje vode porijeklo iz Francuske, Velike Britanije, Njemačke i Italije, na koje otpada preko 2/3 svih filijala u inostranstvu koje kontrolišu zemlje Evropske unije. Njihov ukupan broj se kreće oko 86 hiljada, sa 14 miliona zaposlenih i ostvarenim prometom preko 4 biliona EUR. Sa druge strane, istraživanjem unutrašnjeg FATS-a uočili smo da su strane kompanije svoje filijale najčešće osnivale u istim onim zemljama Evropske unije za koje smo utvrdili da su najviše osnivale kompanije u inostranstvu. Takođe je utvrđeno da su filijale transnacionalnih kompanija koje posluju u Evropskoj uniji učestvovale sa 18% u novostvorenoj vrijednosti, u pojedinim zemljama čak i preko 40% .

Na temelju detaljne analize primjene novog pristupa u analizi spoljne trgovine na privredu SAD, mođemo govoriti o sledećim zapađanjima. Snađenje uloge transnacionalnih kompanija u američkoj privredi, dovelo je toga da SAD imaju najrazvijeniju statistiku za praćenje njihovih aktivnosti. SAD su bile i ostale najpoželjnija destinacija za strane investitore i istovremeno najveći ulagač u inostranstvu. Danas, američka direktna investiciona ulaganja dostižu vrijednost od 4,9 biliona USD, dok strane direktne investicije u SAD dostižu nivo od 2,9 biliona USD. Istraživanje aktivnosti stranih filijala u privredi SAD vršili smo preko varijabli, kao što su prodaje, dodata vrijednost, zaposlenost, trgovina i istraživanje i razvoj. Utvrđili smo da su prodaje stranih filijala u SAD dostigle vrijednost od 3,5 biliona USD, od čega je 70% ostvareno u industrijskom sektoru i sektoru trgovine na veliko. Takođe smo zapazili da strane filijale koje posluju na tržištu SAD svojom aktivnošću stvaraju dodatu vrijednost od 736 milijardi USD i da su 2/3 ukupne dodate vrijednosti stvorene u sektoru industrijske proizvodnje, finansija i osiguranja i trgovine na veliko. Najveću dodatu vrijednost su ostvarile filijale čiji se krajnji investitor nalazio u Velikoj Britaniji, zatim u Japanu i Njemačkoj. Analizom smo uočili da su strane filijale obavile trgovinu robom u iznosu 940 milijardi USD i da je njihov uvoz duplo veći od njihovog izvoza. Otkrili smo da se učešće izvoza stranih filijala u robnom izvozu SAD-a kretalo oko 20%, dok je procenat učešća na uvoznoj strani iznosio oko 30. Još jedan značajan podatak utvrđen razmatranjem je, da se oko 50% izvoza i oko 80% uvoza stranih filijala odnosi se na trgovinu ostvarenu sa njihovim matičnim preduzećima. Ulaganja u istraživanje i razvoj izvršena od strane stranih filijala koje posluju u SAD-u čine oko 14% ukupnih izdataka svih američkih kompanija za ove namjene.

Posmatranjem poslovanja američkih transnacionalnih kompanija i njihovih stranih filijala, utvrđili smo njihov znatan pozitivan uticaj na američku privrodu. Analiza varijable prodaje je pokazala da su prodaje matičnih kompanija iznosile 10,6 biliona USD, a prodaje stranih filijala američkih TNK su iznosile oko 6 biliona USD. Sektorskom analizom matičnih kompanija utvrđene su najveće prodaje u industriji, finansijama i osiguranju i trgovini na veliko. Geografska analiza je pokazala najveće ostvarene prodaje stranih filijala smještenih u Evropi i zemljama Azije i Pacifika. Njihova ukupno stvorena dodata vrijednost je oko 4,5 biliona USD, od čega je učešće

matičnih kompanija 68%, a stranih filijala 32%. Uticaj filijala američkih transnacionalnih kompanija na privredu zemlje domaćina, utvrđen je analizom njihovog učešća u BDP-u zemlje sjedišta strane filijale. Analiza je pokazala najveće učešće u Irskoj (21%) i Singapuru (11%), dok je veoma nisko učešće od svega 0,1% zabilježeno u BDP-u Saudijske Arabije. Podatak od 34,6 miliona zaposlenih u američkim transnacionalnim kompanijama, samo potvrđuje činjenicu o njihovom značaju za privredu SAD-a. Razmatranjem uloge američkih transnacionalnih kompanija u trgovini robom SAD-a, zapazili smo da ostvareni izvoz od 615 milijardi USD čini oko 50% ukupnog američkog robnog izvoza, a da ostvareni uvoz od 810 milijardi USD predstavlja nešto preko 40% američkog robnog uvoza. Takođe smo uočili, do porasta robnog izvoza američkih transnacionalnih kompanija došlo je zbog rasta izvoza od matičnih kompanija prema stranim filijalama, a da je na povećanje robnog uvoza koje su obavile američke transnacionalne kompanije uticao porast uvoza stranih filijala od njihovih matičnih kompanija. Zapazili smo da sredstva uložena u istraživanje i razvoj od strane matičnih kompanija od oko 270 milijardi USD, predstavlja 80% ukupno uloženih sredstava američkih transnacionalnih kompanija.

Na osnovu analiziranih podataka uradili smo obračun izvoza SAD po FATS konceptu i došli do bitne informacije da je on preko 80% veći od vrijednosti izvoza prema klasičnoj statistici. Umanjenjem zvaničnog trgovinskog deficit za njihovu međusobnu razliku, utvrdili smo da SAD u spoljnotrgovinskoj razmjeni sa svijetom ostvaruju suficit, a ne deficit kako govore podaci klasične statistike.

Primjena statističkog koncepta po FATS metodu na bilateralne spoljnotrgovinske odnose SAD i četiri zemlje sa kojima ostvaruju preko 70% ukupnog deficit, dovela nas je do različitih informacija. U bilateralnoj razmjeni sa Kinom, SAD ostvaruju stalan deficit koji je u 2014. godini dostigao najveći nivo ikada zabilježen sa nekom zemljom. U razmatranje smo uključili izvoz koji su obavile američke transnacionalne kompanije iz svojih filijala u Kini i koji prema FATS statistici predstavlja američki izvoz, a ne kineski, kao prema klasičnoj statistici. Računskom radnjom smo došli do podatka da SAD u trgovinskoj razmjeni sa Kinom ne ostvaruju deficit, već suficit. Sumnja u održivost deficit u spoljnotrgovinskoj razmjeni sa Kanadom, biva otklonjena

uzimanjem u analizu bilansa stranih filijala SAD, odnosno razlike između prodaja američkih filijala u Kanadu i prodaja kanadskih filijala u SAD. Utvrđili smo da je deficit stranih filijala SAD sa Kanadom, dvanaest puta veći od zvaničnog američkog trgovinskog deficitisa ovom zemljom. Analiza situacije sa Japanom i Njemačkom, ukazala je na drugačije rezultate. Osim trgovinskog deficitisa ovim zemljama, SAD ostvaruju i deficit u prodajama filijala. Tako je deficit bilansa prodaja sa Japanom bio 4,5 puta veći od klasičnog trgovinskog deficitisa, prvenstveno zbog postojanja velikog broja japanskih kompanija u SAD-u, posebno u automobilskoj i elektronskoj industriji. U razmjeni sa Njemačkom, primjena novog koncepta je pokazala da je deficit bilansa stranih filijala za trećinu manji od klasičnog trgovinskog deficitisa.

Možemo zaključiti, analiza međunarodne trgovine SAD je nepotpuna, ukoliko pored klasičnih trgovinskih tokova ne uključuje i aktivnosti stranih filijala. U prilog ovome govori činjenica da prodaje američkih filijala godinama ostvaruju veliki deficit i svojom veličinom znatno nadmašuju podatke klasičnog bilansa. Sve to objašnjava opstajanje SAD na visokim pozicijama lista konkurentnosti, uprkos velikom trgovinskom deficitu.

Iz iskustva analiziranih zemalja bivše Jugoslavije u primjeni FATS statistike, moguće je izvući nekoliko zaključaka. Zbog finansijskih ili tehničkih ograničenja ove zemlje nijesu u isto vrijeme počele sa primjenom novog koncepta, najprije su to uradile Slovenija i Hrvatska, da bi se kasnije pridružile Srbija i Bosna i Hercegovina. Poslovanje stranih kompanija ima veliki uticaj na privrede zemalja koje su bile predmet analize. Analizirajući uticaj stranih područnica na njihove privrede, vidjeli smo da se procenat broja stranih filijala u ukupnom broju društava ovih zemalja kreće od 2 do 4, osim u Bosni i Hercegovini, gdje je iznosio oko 12. Najveći broj zaposlenih u stranim filijalama je radio u Bosni i Hercegovini, Sloveniji, zatim Srbiji i Hrvatskoj. Primjena novog koncepta u analizi međunarodne trgovine, pokazala je da su strane filijale u Srbiji sa doprinosom oko 33%, najviše učestvovale u stvaranju dodate vrijednosti, dok je učešće ove varijable u drugim zemljama bilo znatno manje. Takođe smo analizom utvrđili da ove zemlje preko svojih područnica ostvaruju veoma dobru međusobnu privrednu saradnju, koju u budućnosti treba unapređivati.

Zaključno ćemo konstatovati da je treće poglavje pokazalo važnost i kompleksnost primjene FATS statistike u analizi međunarodne trgovine. Ponovo valja istaći značaj aktivnosti stranih filijala na njihove zemlje domaćine, što smo i pokazali na primjeru analiziranih zemalja. Velike privrede su sa iskazivanjem FATS statistike počele znatno ranije od manjih privreda, kod kojih je ova vrsta statistike tek na početku razvoju i treba još mnogo raditi na njenoj usklađenosti sa pravilima međunarodnih statističkih organizacija.

Analiza primjene FATS statistike u Crnoj Gori, kroz četvrto poglavje, pokazala je znatan uticaj stranih filijala na crnogorsku privredu. Naime, kada sam 2011. godine u polaznim istraživanjima rada obrazlagala značaj ovog novog statističkog koncepta za Crnu Goru, u zemlji nije bilo nikakvih aktivnosti na njenoj primjeni. U međuvremenu, sa rastom broja i značaja stranih kompanija koje posluju na crnogorskem tržištu, prepoznate su koristi koje pruža ovaj vid statistike. Tako je, Zavod za statistiku tokom 2014. godine sproveo pilot istraživanje o poslovanju filijala koja su pod kontrolom stranih privrednih subjekata, za referentnu 2013. godinu. Razmatranjem podataka, utvrdili smo da su strane filijale najveći doprinos dale stvaranju bruto dodate vrijednosti, sa učešćem od 27% u ukupno stvorenoj dodatoj vrijednosti u Crnoj Gori. Analiza prema sektorskoj djelatnosti je pokazala, da preko polovine stranih filijala posluje u sektoru trgovine. Prema zemlji porijekla kapitala, strani investitori su najčešće dolazili iz Srbije, Rusije, Slovenije, Holandije, Kipra i Hrvatske. Sa ostvarenim prometom od 1,2 milijarde EUR, možemo zaključiti da su strane filijale u ukupnom prometu učestvovale sa skoro 20%. Poređenjem vrijednosti međufazne potrošnje stranih filijala sa vrijednošću međufazne potrošnje svih preduzeća koja posluju u Crnoj Gori, zapazili smo da se njihovo učešće takođekretalo na nivou od 20%.

Na primjeru dvije strane filijale koje posluju u različitim sektorima, pokazali smo koliko FATS statistika predstavlja moćan instrument u utvrđivanju doprinosu jednog preduzeća privredi zemlje domaćina. Sprovedenjem analize poslovanja preko pojedinih varijabli, pokazali smo koliko su ove filijale aktivne u Crnoj Gori, koliko učestvuje u zaposlenosti, izvozu, uvozu i drugim segmentima poslovanja.

Urađeno istraživanje na obračunu izvoza Crne Gore po FATS konceptu, nam je pokazalo koliko kompanije u većinskom stranom vlasništvu učestvuju u robnom izvozu Crne Gore. Dobijeni rezultat je karakterističan za zemlje u razvoju, tj. vrijednost izvoza dobijena ovim novim pristupom ništa je za skoro sto odsto od vrijednosti izvoza po klasičnom pristupu. To govori o značajnom učešću stranih filijala u crnogorskom izvozu. Dakle, primjenom FATS statistike utvrdili smo koliki je stvarni izvoz Crne Gore, a koliki izvoz pod kontrolom stranog kapitala.

Kao što je u radu ukazano, globalizacija je proces koji se ne može izbjegći. Svaka zemlja efekte ovog procesa mora pažljivo razmatrati, kako bi iskoristila pogodnosti koje on pruža. Zbog toga, donosioci trgovinskih politika moraju imati prave informacije o internacionalizaciji svojih privreda i složenim odnosima unutar multinacionalnih kompanija. Veoma je bitno odrediti poziciju zemlje u međunarodnim lancima trgovine, što nam omogućava obračun izvoza po principu dodate vrijednosti. Ovom metodologijom se prati proces stvaranja proizvoda i usluga i mjeri doprinos svake zemlje u njihovom stvaranju.

U rezultatu ovog istraživanja možemo zaključiti da je globalizacija izuzetno složen proces, posebno u pogledu njenog statističkog praćenja i mjerjenja. Dobijeni rezultati ne govore samo o kvantitativnom odnosu međunarodnih trgovinskih transakcija, već utiču i na kvalitet ekonomskih odnosa među zemljama. Postojeći statistički koncept mjerjenja spoljne trgovine Crne Gore ne pruža pravi uvid, već su potrebni novi pristupi koji omogućuju kvantifikovanje efekata globalizacije. Dakle, klasična trgovinska statistika treba biti dopunjena statistikom praćenja međunarodne proizvodnje, odnosno statistikom o aktivnostima transnacionalnih kompanija i mjerenjem njihovog doprinosa izvozu i drugim sektorima jedne privrede. Zbog dokazanog značaja primjene ovih novih statističkih instrumenata u vođenju adekvatne spoljnotrgovinske politike, treba i dalje raditi na njihovom razvoju i metodološkom prilagođavanju radi globalne uporedivosti.

U međuvremenu, dinamičan rast međunarodnih proizvodnih lanaca nametnuće iznalaže novih instrumenata u cilju njihovog boljeg praćenja i razumijevanja.

Literatura:

1. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2015, Strukturne poslovne statistike, Saopštenja, *Strane podružnice u Bosni i Hercegovini (Inward FATS) za 2012. godinu*, Sarajevo, str.3,4.
2. Anderson, Thomas, 2011, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2009*, BEA, SAD, Washington, p.225.
3. Anderson, Thomas, 2012, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2010*, BEA, SAD, Washington, p.217,220,221,223,227.
4. Anderson , Thomas, 2013, *U.S. Affiliates of Foreign Companies-Operations in 2011*, BEA, SAD, Washington, p.84-87.
5. Banka Slovenije, 2013, *Neposredne naložbe 2012*, Ljubljana.
6. Banka Slovenije, 2014, *Neposredne naložbe 2013*, Ljubljana.
7. Banka Slovenije, 2014, Finančna statistika, *Ekonomski odnosi s tujino-decembar 2014*, Ljubljana, str.5.
8. Banka Slovenije, 2015, *Neposredne naložbe 2014*, Ljubljana.
9. Benedetto B. John, 2012, *Implications and Interpretations of Value-Added Trade Balances*, United States International Trade Commission, Journal of International Commerce&Economics, Volume 4, Number 2, Washington, p.43.
10. Barefoot B., Mataloni Jr. and Raymond J., 2011, *Operations of U.S. Multinational Companies in the United States and Abroad-2009*, BEA, SAD, Washington, p.45,46,219.
11. Barefoot B., Kevin, 2012, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S. Parents and Their Foreign Affiliates in 2010*, BEA, SAD, Washington, p.52,61.
12. Barefoot B., Kevin, 2013, *U.S. Multinational Companies-Operations of U.S. Parents and Foreign Affiliates in 2011*, BEA, SAD, Washington, p.38,39,40,42,43,45.
13. Bjelić, Predrag, 2003, *Ekonomika međunarodnih odnosa*, Prometej, Beograd, str.78-80.
14. Bjelić, Predrag, 2008, *Međunarodna trgovina-teorija, poslovanje, politika*, Centra za izdavačku djelatnost, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 197, 240,241,242,270.

15. Bjelić, Predrag, 2010, *MeĐunarodna trgovina*, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, str. 112.
16. Bjelić Predrag, Trošić Jelisavac Sanja i Petrović Popović Ivana, 2010, *Savremena meĐunarodna trgovina*, Institut za meĐunarodnu politiku i privrednu, Beograd, str. 280.
17. Castles, Stephen, 2002, *Migration und Community Formation under Conditions of Globalization*, International Migration Review, Volume 3, Number 4, p. 1146.
18. Centralna banka Crne Gore, 2010, Sektor za istraživanja, statistiku i informacione tehnologije, Radna studija br.18, *Analiza statistike spoljne trgovine Crne Gore po opštem i specijalnom sistemu trgovine*, Podgorica, str. 11,12,22.
19. Centralna banka Crne Gore, *Godišnji izvještaji glavnog ekonomiste 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012*.
20. Centralna banka Crne Gore, *Makroekonomski izvještaj CBCG 2013, 2014, II kvartal 2015*.
21. Cherunilam, Francis, 2010, *International business: Text and cases*, Fifth Edition, Chapter 10, Multinational Corporations, New Delhi, 2010, p.383.
22. Deardorff, V. Alan, 2006, *Terms of Trade: Glossary of International Economics*, Singapore, World Scientific Publishing, p.105.
23. Derviš Kemal, Meltzer Joshua and Foda Karim, 2013, *Value-Added Trade and Its Implications for International Trade Policy*, Brookings, Washington.
24. Dicken, Peter, 1999, *Global Shift: Transforming the World Economy*, Paul Chapman Publishing Ltd, London, p.177.
25. Dilip, Ratha, 2007, *Leveraging Remittances for Development*, Migration Policy Institute, Washington, p.1.
26. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2010, *Mjesečno statističko izvješće broj 10*, Zagreb, str.111.
27. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2011, *Mjesečno statističko izvješće broj 9*, Zagreb, str.101.
28. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2012, *Mjesečno statističko izvješće broj 8*, Zagreb, str.95.
29. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2013, *Mjesečno statističko izvješće broj 8*, Zagreb, str.95.

30. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2014, *Mjesečno statističko izvješće broj 8*, Zagreb, str.97, 212.
31. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2015, Priopćenje broj 15.3.1, *Inozemne podružnice u Republici Hrvatskoj (IFATS) u 2013*, Zagreb, str.2,3.
32. Dunning, John H., 1993, *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Addison-Wesley Publishing Company Inc., Wokingham, England, p. 3.
33. Đurović, Gordana, 2010, *Case of Montenegro: Is WTO Membership Precondition for Opening of EU Accession Negotiations with Western Balkans Countries?*, European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans Vol. 2, No. 1, p.26,29.
34. Đurović, Gordana, 2012, *Evropska unija i Crna Gora: politika proširenja*, Ekonomski fakultet Podgorica, str.382,409,423,426.
35. Đurović, Gordana, 2012, „*Spoljnotrgovinska integracija i Crna Gora*“, MeĐunarodni ekonomski odnosi (III godina, III dio gradiva na predmetu), Univerzitet Crne Gore, Fakultet političkih nauka, Podgorica.
36. Encyclopaedia Britannica, odrednica *Multinational Corporation*, prema: Bjelić, Predrag, 2008, MeĐunarodna trgovina, CID Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, p.109.
37. EU, 2007, *Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2007 on Community statistics on the structure and activity of foreign affiliates*, Official Journal of the European Union L 171/17, 29.06.2007, p. 17-31.
38. EU, 2008, *Commission Regulation (EC) No 364/2008 of 23 April 2008 implementing Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament and of the Council, as regards the technical format for the transmission of foreign affiliates statistics and the derogations to be granted to Member States*, Official Journal of the European Union L 112, 24.04.2008, p.14-21.
39. EU, 2009, Official Journal of the European Union, L 152/23 of 16.06.2009.
40. European Bank for Reconstruction and Development, *Transition report 2008*, London.
41. European Comission, Eurostat, Datasets, 2011, *Foreign control of enterprises by controlling countries (2003-2007)*, Brussels.

42. European Commission, 2012, *Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of Regulation (EC) No 716/2007 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2007 on Community statistics on the structure and activity of foreign affiliates*, Brussels, p.5.
43. European Commisssion, 2014, Eurostat, Dataset, *Outward FATS 2007-2009 (main variables)*, Brussels.
44. European Commission, 2014, *Montenegro 2014 Progress Report*, Brussels, p. 12,45.
45. European Commission, 2015, Eurostat, Dataset, *Outward FATS, main variables-NACE Rev.2*, Brussels.
46. European Commisssion, 2015, Eurostat, Datasets, *Foreign control of enterprises by controlling countries (from 2008 onwards)*, Brussels.
47. Eurostat, 2006, *Community legislation applicable to the statistics relating to the trading of goods*, Luxembourg.
48. Eurostat, 2006, *Statistics on the trading of goods*, User guide, Luxembourg.
49. Eurostat, 2008, *Foreign-controlled enterprises in the EU*, Office for Official Publication of the European Communities, Eurostat Statistics in Focus, 30/2008, Luxembourg, p.1,2,3,5.
50. Eurostat, 2009, *Foreign AffiliaTes Statistics (FATS), Recommendations Manual*, Luxembourg, p.13,14.
51. Feenstra, R.C, 1998, *Integration of Trade and Disintegration of Production in the Global Economy*, Journal of Economic Perspectives, Vol. 12, No. 4, pp. 31-50, prema: Bjelić, Predrag, Promene u analizi meĐunarodne trgovine usled globalnog kretanja faktora proizvodnje, Univerzitet u Beogradu-Ekonomski fakultet, Tematski zbornik radova-Ekonomska politika i razvoj, Beograd, 2013, str.186.
52. Government of Canada, Foreign Affairs and International Trade Canada, 2010, *Canada's State of Trade: Trade and Investment Update 2010*, Ottawa.
53. Grossman, G., Helpman, E, 2002, *Outsourcing in a Global Economy*, NBER Working Paper No. 8728, prema: Bjelić, Predrag, “Promene u analizi meĐunarodne trgovine usled globalnog kretanja faktora proizvodnje”, Univerzitet

- u Beogradu-Ekonomski fakultet, Tematski zbornik radova-Ekonomska politika i razvoj, Beograd, 2013, str.186.
54. Hunya Gabor, Geishecker Ingo, 2005, *Employment Effects of Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*, The Vienna Institute for International Economic Studies, Research Reports No.321, p.7,8.
55. International Labour Organization, 2014, *Global Employment Trends 2014*, Geneva, p. 96.
56. International Labour Organization, 2015, *World Employment Social Outlook-Trends 2015*, Geneva, p.11.
57. Jacimovic, Danijela, 2012, *Increasing effectiveness of FDI might improve the Competitiveness in Western Balkan Region*, Book of proceedings: Economic and Social development, Varazdin Development and Enterpreneurship Agency and Faculty of Commercial and Bussienss Sciencesd (ISSN:0000-0000), Volume II, Issue, p.15.
58. Jackson K. James, 2013, *U.S. Direct Investment Abroad:Trends and Current Issues*, Congressional Research Service, Washington, p.1.
59. Jenniges T. Derrick and Fetzer J. James, 2015, *Direct Investment Positions for 2014-Country and Industry Detail*, Washington, p.1,3,7,10,13,15.
60. Kalyan K. Sanyal and Ronald W. Jones, 1979, *Theory of Trade in Middle Products*, Institute for international economic studies, Univerzity of Stockholm, Seminar Paper No 128Stockholm, p.2, I-1.
61. Kovač, Oskar, 2002, *MeĐunarodne finansije*, Centar za izdavačku djelatnost, Beograd, str. 388.
62. Kovačević, Mlađen, 2002, *MeĐunarodna trgovina*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, str.112.
63. Kovačević, Radovan, 2004, *Foreign direct investment as a factor of growth: The experience of European Union countries*, MeĐunarodni problemi, Vol. LVI, br. 4, str. 410,411,417,418.
64. Kovačević, Radovan, 2009, *Strane direktne investicije kao izvor finansiranja deficitapltnog bilansa zemalja u tranziciji*, u Tematski zbornik radova-“Inostrani kapital kao faktor razvoja zemalja u tranziciji”, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, str.28.

65. Kozomara, Jelena, 2003, *Spoljnotrgovinsko poslovanje*, MeĐunarodni naučni forum: „Dunav-reka saradnje“, Beograd, str.83,86.
66. Lanz Rainer and Miroudot Sébastien, 2011, *Intra-firm trade: patterns, determinants and policy implication*, OECD, OECD Trade Policy Working Paper No. 114, TAD/TC/WP(2010)27/FINAL, p.6.
67. Maurer Andreas and Degain Christophe, *Globalization and trade flows: what you see is not what you get!*, World Trade Organization, Economic Research and Statistics Division, Staff Working Paper ERSD-2010-12, Geneva, p.20.
68. Montenegrin Investment Promotion Agency (MIPA), *Success stories-Major investors*, Podgorica.
69. Montenegrin Investment Promotion Agency (MIPA), 2012, *Annual Overview of the FDI in Montenegro, covering period 2005-2011*, Podgorica, str.6.
70. OECD, 2010, *Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations*, Paris.
71. Organization for International Investment, 2015, *Foreign Direct Investment in the United States-2014 Report*, Washington, p.2.
72. Pelević, Branislav, 2003, *Uvod u meĐunarodnu ekonomiju*, Ekonomski fakultet, Beograd, str.237, 265.
73. Pelević Branislav i Vučković Vladimir, 2011, *Globalna trgovinska neravnoteža i ekonomska kriza*, Članci i rasprave, DOI: 10.2298/ZMSDN1137443P, str.448,449.
74. Republički zavod za statistiku, 2013, Strukturne poslovne statistike, Strane područnice (inward FATS), *Strane podružnice u Republici Srbiji u 2011. godini*, Beograd.
75. Republički zavod za statistiku, 2014, Strukturne poslovne statistike, Strane područnice (inward FATS), *Strane podružnice u Republici Srbiji u 2012. godini*, Beograd.
76. Republički zavod za statistiku Srbije, 2015, Strukturne poslovne statistike, Strane područnice (inward FATS), *Osnovni podaci o stranim podružnicama, po delatnostima, 2013.godina*, Beograd.
77. Republički zavod za statistiku, 2015, Strukturne poslovne statistike, Strane područnice (inward FATS), *Osnovni podaci o stranim podružnicama, po državama jedinica krajnje kontrole podružnice,2013.godina*, Beograd.

78. Skupština Crne Gore, 2012, *Zakon o potvrĐivaju Protokola o pristupanju Crne Gore Sporazumu iz Marakeša o osnivanju Svjetske trgovinske organizacije*, Podgorica, str. 883, 886.
79. Statistični urad Republike Slovenije, 2013, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Tuja notranja podjetja, Slovenija, 2007–2011 – končni podatki*, Ljubljana.
80. Statistični urad Republike Slovenije, 2013, *Statistični letopis Republike Slovenije 2013*, Ljubljana, str. 397.
81. Statistični urad Republike Slovenije, 2014, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Tuja notranja podjetja, Slovenija, 2012 - končni podatki*, Ljubljana.
82. Statistični urad Republike Slovenije, 2014, *Statopis- statistični pregled Slovenije 2014*, Ljubljana, str.59,60.
83. Statistični urad Republike Slovenije, 2015, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Izbrani kazalniki globalizacije, Slovenija, letno*, Ljubljana.
84. Statistični urad Republike Slovenije, 2015, Ekonomski odnosi s tujino, Globalizacija, *Tuja notranja podjetja, Slovenija, 2013 - končni podatki*, Ljubljana.
85. Stiglitz, Joseph, 2002, *Globalization and Its Discontents*, WW. Norton&Company, New York, p.9.
86. Stojadinović Jovanović, Sandra, 2008, *MeĐunarodna trgovina i transnacionalne kompanije-supstitut ili dopuna*, MeĐunarodni problemi, br.1/2008, Institut za meĐunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 96.
87. Stojadinović Jovanović, Sandra, 2008, *Transnacionalizacija meĐunarodne trgovine*, Prometej, Beograd, str.140.
88. Swiss Federal Institute of Tehnology, *KOF Index of globalization* 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, Geneva.
89. UNCTAD, razne godine, *World Investment Report*, UN, New York and Geneva.
90. UNCTAD, 2013, *Global Value Chains and Development, Investment and value added trade in global economy*, New York and Geneva, p.26,27.
91. UNCTADSTAT, 2015, *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1980-2014*, UN, New York and Geneva.

92. United Nations, 1998, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, Studies in Methods, *International Merchandise Trade Statistics: Concepts and Definitions*, New York.
93. United Nations, 2004, Department of Economic and Social Affairs, *World Economic and Social Survey 2004-International Migration*, New York, p.5,8,10.
94. United Nations, 2010, Statistical Commission, *Manual on Statistics of International Trade in Services 2010 (MSITS2010)*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, Box 4.2. p.84,149,150,151.
95. United Nations, 2011, Department of Economics and Social Affairs, Statistics Division, *Revision of the Classification by Broad Economic Categories (BEC)*, New York, p.2.
96. United Nations, 2012, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, *Manual on Statistics of International Trade in Services 2010 (MSITS 2010)*, New York.
97. United Nations, 2013, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *Trends in International Migrant Stock: The 2013 Revision*, New York.
98. United Nations, 2013, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *International Migration Report 2013*, New York, p.1.
99. United Nations, 2013, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *International Migration Report 2013*, New York, p.1,4.
100. United Nations, 2014, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, *The world Population Situation in 2014-A Concise Report*, New York, p.2.
101. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO), 2013, *Industrial Development Report 2013*, Vienna, p.46.
102. UN, EC, IMF, OECD, UNCTAD, WTO, 2012, *Manual on Statistics of International Trade in Services*, Geneva, Luxembourg, New York, Paris, Washington, p.93,98,99,100,101,102,103,104,105.
103. United States International Trade Commission, 2011, *The Economic Effects of Significant U.S. Import Restraints*, Investigation No.332-325, Publication 4253, Washington, p.3-20.

104. Unković, Milorad, 2010, *MeĐunarodna ekonomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 59.
105. U.S. Bureau of Economic Analysis, *Mission, Vision, and Values*, Washington.
106. U.S. Census Bureau, 2015, Foreign Trade, *U.S. International Trade Data*, Washington.
107. Van Grasstek, Craig, 2013, *The history and future of the World trade organization*, World Trade Organization, Geneva, p.215.
108. Vlada Crne Gore, 2008, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, *Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine*, Podgorica, str.6.
109. Vlada Crne Gore, 2012, *Informacija o obavezama Crne Gore preuzetim članstvom u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji*, Podgorica.
110. Vlada Crne Gore, 2013, Ministarstvo finansija, *Izvještaj o razvoju slobodne zone Luka Bar*, Podgorica.
111. Vlada Crne Gore, 2013, Ministarstvo finansija, *Pravci razvoja Crne Gore 2013-2016*, Podgorica, str.16.
112. Vlada Crne Gore, 2013, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, *Izvještaj o analitičkom pregledu usklađenosti zakonodavstva Crne Gore, Poglavlje 18-Statistika*, Podgorica, str.2.
113. Vlada Crne Gore, 2013, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, *Akcioni plan za pripremu turističkih sezona- Agenda reformi u oblasti turizma*, Podgorica, str.12.
114. Vlada Crne Gore, 2015, Ministarstvo finansija, *Analiza o realizaciji poreske politike za 2014. godinu*, Podgorica, str.22,24.
115. Vlada Crne Gore, 2015, Ministarstvo finansija, *Zakon o Završnom računu Budžeta Crne Gore za 2014. godinu*, Podgorica, str.6.
116. World Bank, 2010, *Investing Across Borders 2010, Profiles of Economies*, Washington, p. 133.
117. World Bank, 2011, *Migration and Remittances Factbook 2011*, Washington.
118. World Bank, Migration and Development Brief 24, 2015, *Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook*, Washington, p.4.
119. World Bank, 2012, *World Development Indicators 2012*, Washington.
120. World Bank , 2013, *Doing Business 2013*, Washington, p.4.

121. World Bank , 2014, *Doing Business 2014*, Washington, p.3.
122. World Bank , 2015, *Doing Business 2015*, Washington, p.4.
123. World Bank, 2015, *World Development Indicators 2015*, Washington.
124. World Bank, 2015, *Migration & Remittances Data, Annual Remittances Data-Inflows*, Washington.
125. World Economic Forum, 2015, *The Global Competitiveness Report 2014-2015*, Geneva, p.276.
126. World Economic Forum, 2015, *The Global Competitiveness Report 2015-2016*, Geneva, p.7.
127. World Trade Organization, 2014, *Trade profiles 2014*, Geneva, p.118, 126.
128. World Trade Organization, 2015, *Trade Profiles 2015*, Geneva, p.166.
129. World Trade Organization, razne godine, *International Trade Statistics*, Geneva.
130. World travel and tourism council, 2015, *Travel & tourism: Economic Impact Montenegro 2015*, London, p.1,11.
131. Zavod za statistiku Crne Gore, *Metapodaci, oblast:spoljna trgovina*, Podgorica.
132. Zavod za statistiku Crne Gore, razne godine, *Statistički godišnjaci*, Podgorica.
133. Zavod za statistiku Crne Gore, 2011, Odsjek spoljne trgovine, Radna studija broj 1, *Mirror analiza spoljnotrgovinske razmjene Crne Gore*, Podgorica, str.13,14,19,20.
134. Zavod za statistiku Crne Gore, 2014, Spoljna trgovina, Strukturalna biznis statistika, Statistika domaćih i stranih filijala, *Metodološko uputstvo-statistika stranih filijala*, Podgorica.
135. Zavod za statistiku Crne Gore, 2014, Spoljna trgovina, Strukturalna biznis statistika, Statistika domaćih i stranih filijala, Saopštenja, *Statistika domaćih filijala za 2013. godinu*, Podgorica.
136. Zavod za statistiku Crne Gore, 2014, Strukturalna biznis statistika, *Poslovanje preduzeća u Crnoj Gori u 2013. godini*, Podgorica, str.9.
137. Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 163, *Saopštenje o broju i strukturi poslovnih subjekata u stranom vlasništvu u Crnoj Gori u 2014. godini*, Podgorica, str.1,2.
138. Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 65, *Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore, Januar-Decembar 2014. godine*, Podgorica, str.5,6,10,12.

139. Zavod za statistiku Crne Gore, 2015, Saopštenje broj 211, *BDP proizvod Crne Gore za period 2010-2014. godine, Podgorica.*
140. Zivković, Olivera, 2012, *Saradnja Srbije i Crne Gore u okviru CEFTA 2006* u Institut za meĐunarodnu politiku i privredu, Tematski zbornik radova-„Polođaj Srbije u savremenim meĐunarodnim ekonomskim odnosima“, Beograd, str.324,325,332.

Internet izvori:

141. *Agencija Crne Gore za promociju stranih investicija*, Internet, www.mipa.co.me
142. *Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine*, Internet, www.bhas.ba
143. *Banka Slovenije*, Internet, www.bsi.si
144. *Biro za ekonomske analize SAD (Bureau of Economic Analysis-BEA)*, Internet, www.bea.gov
145. *Centralna banka Crne Gore*, Internet, www.cb-mn.org
146. *Centralni registar privrednih subjekata Crne Gore*, Internet, www.crps.me
147. *Državni zavod za statistiku-Republika Hrvatska*, Internet, www.dzs.hr
148. *Eurostat*, Internet, <http://ec.europa.eu/eurostat>
149. *Komisija za hartije od vrijednosti Crne Gore*, Internet, www.scmn.me
150. *Konferencija UN o trgovini i razvoju*, Internet, www.unctad.org
151. *Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj*, Internet, www.oecd.org
152. *Privredna komora Crne Gore*, Internet, www.privrednakomora.me
153. *Statistički zavod Republike Slovenije*, Internet, www.stat.si
154. *Svjetska banka*, Internet, www.worldbank.org
155. *Svjetska trgovinska organizacija*, Internet, www.wto.org
156. *U.S. Census Bureau, Foreign Trade Division*, Internet, <http://www.census.gov>
157. *Vlada Crne Gore*, Internet, www.gov.me
158. *Zavod za statistiku Crne Gore*, Internet, www.monstat.org
159. *Zavod za statistiku Republike Srbije*, Internet, <http://webrzs.stat.gov.rs>

Biografija autora

Mr Olivera Ţivković je rođena 15. marta 1974. godine u Podgorici. Osnovnu školu „Milorad Musa Burzan“ u Podgorici, završila je sa odličnim uspjehom. Zvanje matematičko-programerski saradnik stekla je 1992. godine u gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici. Dobitnik je diplome „Luča“. Diplomirala je na Ekonomskom fakultetu u Podgorici 1999. godine. U decembru 2009. godine je na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, poslije završenih dvogodišnjih magistarskih studija međunarodne ekonomije, odbranila magistarsku tezu „Strategija promocije stranih direktnih investicija u Crnoj Gori“.

Radno iskustvo je započela decembra 1999. godine u Društvenom fondu za građevinsko zemljište, poslovni prostor i puteve, koji je kasnije transformisan u Agenciju za izgradnju i razvoj Podgorice d.o.o. Podgorica, gdje i danas radi. Obavlja poslove u sektoru finansija, kao samostalni saradnik za finansije.

Član je Savjeta za razvoj i zaštitu lokalne samouprave Glavnog grada Podgorice i Odbora direktora društva „Vodovod i kanalizacija“ d.o.o. Podgorica. Od 2013. godine honorarno je angažovana na Fakultetu za poslovne studije Univerziteta Mediteran, kao asistent-saradnik u nastavi na predmetima Međunarodne finansije, Ekonomija evropskih integracija i Mikroekonomija.

Olivera Ţivković se od početka svog naučnog rada bavi međunarodnom ekonomijom. Posebno se bavi izučavanjem oblasti međunarodne trgovine i međunarodnih finansija. Interesuje se i za ekonomske aspekte međunarodnih odnosa.

Učestvovala je na brojnim međunarodnim i domaćim naučnim konferencijama.

Govori francuski i engleski jezik.

Izjava o autorstvu

Potpisani-a Olivera Živković
Broj indeksa/upisa 09/18

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

"Novi koncept analize međunarodne trgovine
na primjeru Čine borce"

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja,
- da su rezultati korektno navedeni, i
- da nijesam povrijedio/la autorska i druga prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima.

u Podgorici, 19.02.2016.

Potpis doktoranda
Olivera Živković

Prilog 2.

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora Olivera Živković
Broj indeksa/upisa 0918
Studijski program Ekonomija
Naslov rada "Novi koncept analize međunarodne trgovine na primjeru Crne Gore"
Mentor Prof. dr Predrag Bjelić
Potpisnika Olivera Živković

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, odnosno zvanja doktora umjetnosti, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i datum odbrane rada.

u Podgorici, 19.02.2016.

Potpis doktoranda

Olivera Živković

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

"Novi koncept analize međunarodne trgovine na primjeru Cine
Gore"

koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim prilozima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo
2. Autorstvo – nekomercijalno
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade
4. Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poleđini lista).

u Podgorici, 19.02.2016.

Potpis doktoranda

Olivera Živković

1. Autorstvo - Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence, čak i u komercijalne svrhe. Ovo je najslobodnija od svih licenci.
2. Autorstvo - nekomercijalno. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu djela.
3. Autorstvo - nekomercijalno - bez prerade. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, bez promjena, preoblikovanja ili upotrebe djela u svom djelu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu djela. U odnosu na sve ostale licence, ovom licencom se ograničava najveći obim prava korišćenja djela.
4. Autorstvo - nekomercijalno - dijeliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu djela i prerade.
5. Autorstvo - bez prerade. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, bez promjena, preoblikovanja ili upotrebe djela u svom djelu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu djela.
6. Autorstvo - dijeliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencem. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu djela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.